

૩ી પો દ્વા ત.

મુરતના વતની અને ધધાર્થે મુખ્યાઈ નિવાસી જ્વર્ગવાસી શેઠ દર્શિ
વત્સભદ્રાસ આજગોવિદ્યાસે તા ૧૬ મી મધ્યેશ્વર મને ૧૮૭૭ ને રોજ વીન
કર્ચું છે તે અન્વયે પ્રથમ સને ૧૮૮૦ માં ૩ ૨૦૦૦) મોસાઈગીને મળ્યા,
એની રાગતથી ૩ તેના વ્યાજમાથી આમાજિદ સુધારો થાય એવા પુસ્તકો
તૈયાર કરી છપાવવા

મદરહુ વીનથી ગેર દર્શિવત્સભદ્રાસે અમુક પ્રમગ બન્યા પછી બાકી
ગેરથી પોતાની તમામ મિલ્કત, પુત્રક પ્રમારને માટે મોસાઈગીને અર્પણ
કરેલી છે તે અન્વયે ૧૮૮૪ માં ૩ ૧૮૦૦૦) ની સગકારી નોગે મોમા
ઈગીને મળી છે આ ગીને કુન ૩ ૨૦૦૦૦) ની નોગે પુત્રક તૈયાર કરા
વવા તથા તે પ્રસિદ્ધ જગવવા માટે સદરુ વિદ્યાવિનાસી અને પદોપધરી
ઉદાર મુદ્દસ્થ તરફથી મળી છે તેમાથી આજપર્યંત નીચેના પુસ્તકો ' શેઠ
દર્શિવત્સભદ્રાસ આજગોવિદ્યાસ અથમાજા ' તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા છે —

(૧) કપી કપી ન્યાનો બન્યાની અજતથી નાની થતી જાય છે તેના મગજો તથા સુધારો કરવાના ઉપાય વિશે નિગદ્ય	૦-૭-૦
(૨) માને શિખામણ	૦-૬-૦
(૩) નીનિ મદિ	૦ ૧૨ ૦
(૪) આજવગ્રથી થતી હાનિ	૦-૬-૦
(૫) પુનર્વિવાહ પછીની પુરેપુરી સોજેમોગ આના ફળેતી	૮-૫-૦
(૬) બોજન વ્યવહાર ત્યા કન્યા વ્યવહાર	૦-૪-૦

(૭) ધાર્મિક પુરુષ.	૮-૪-૦
(૮) ઉચોગી પુરુષ.	૦-૪-૭
(૯) બેન્ગાલીન કાંકડીન.	૨-૮-૦
(૧૦) ગોધક ચરિત્ર.	૦-૪-૦
(૧૧) સહવર્તન.	૮-૦-૦
(૧૨) રઘુવંશ કાવ્ય.	૧-૦-૦
(૧૩) ભવ્ય ઘણી યોધાનીનું અવનચરિત્ર.	૦-૨-૦
(૧૪) ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ ભાગ ૧ ભે.	૧-૦-૦
(૧૫) " , અર્વાચીન " ભાગ ૨ ભે.	૧-૮-૦
(૧૬) નીતિ સિદ્ધાંત.	૧-૦-૦
(૧૭) કાન્સીસ બેકનનું અવનચરિત્ર.	૧-૪-૦
(૧૮) શેક હરિવંશભાસ ભાગગોવિંદસનું અવનચરિત્ર.	૦-૬-૦
(૧૯) પરોપકાર.	૦-૧૨-૦
(૨૦) દોરનું ખાતર.	૦-૪-૦
(૨૧) જગતનો અર્વાચીન ઇતિહાસ.	૨-૦-૦
(૨૨) કિરાતાજીનીય કાવ્યનું મૂળ સાથે ગુજરાતી ભાષાંતર.	૧-૦-૦
(૨૩) વિવિધ પ્રકારના દુર્ગરોપયોગી તેજબો.	૦-૧૨-૦
(૨૪) વાર્નિશ.	૧-૦-૦
(૨૫) અવનનો આદર્શ.	૦-૧૨-૦
(૨૬) કીર્તિ કૌમુદી.	૦-૧૨-૦
(૨૭) શિશુપાળ વધ-પૂર્વાર્ધ-(માર્ગ ૧ થી ૧૦).	૧-૮-૦
(૨૮) હિન્દુસ્તાનમાં અગ્રેજ સભ્યનો ઉદય.	૦-૬-૦
(૨૯) રસાયનશાસ્ત્ર.	૦-૧૦-૦
(૩૦) બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનનો આર્થિક ઇતિહાસ ભાગ ૨ ભે.	૦-૧૨-૦
(૩૧) ભાષાનતી કેળવણીની પદ્ધતિ.	૦-૧૨-૦
(૩૨) શિશુપાળ વધ-ઉત્તરાર્ધ-(માર્ગ ૧૧ થી ૨૦).	૧-૦-૦

(૩૩) લેન્ડોરના કાલ્પનિક સંવાદો ભાગ ૧ લો.	૦-૧૨-૦
(૩૪) ખગોળ વિદ્યા.	૦-૧૨-૦
(૩૫) લેન્ડોરના કાલ્પનિક સંવાદો ભાગ ૨ નો.	૦-૧૨-૦
(૩૬) માનસશાસ્ત્ર.	૧-૦-૦
(૩૭) શિક્ષિત આર્ય સંનાનોનું આરોગ્ય.	૧-૦-૦
(૩૮) મહાકાવ્ય પ્રવૃત્તિ.	૦-૧૨-૦
(૩૯) ઇંગ્રેજ રાજ્યપ્રધાનશ્રી.	૧-૦-૦
(૪૦) ઉદારમતવાદ.	૦-૧૨-૦
(૪૧) સમિત શારીર વિદ્યા.	૧-૦-૦
(૪૨) હિન્દુ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ-પૂર્વાર્ધ.	૧-૦-૦
(૪૩) " " -ઉત્તરાર્ધ.	૧-૦-૦
(૪૪) બંગાળી સાહિત્યનો ઇતિહાસ.	૧-૦-૦
(૪૫) સંરક્ષણવાદ.	૦-૧૨-૦
(૪૬) હિન્દી સાહિત્યનો ઇતિહાસ.	૧-૦-૦

નિવેદન

પ્રતિભાવત માનવઆત્માની સિમ્બોલો ગ્રાસ્ત્રમક કનાયુક્ત વાણીએ આવિષ્કાર તે સાહિત્ય, વળી એ આવિષ્કાર છે નાર્વાનિક વિશ્વમાન્ય વિશ્વ-વ્યાપી માનવભાવોને મૂર્ત કરનારો એટલે સાહિત્ય એકના પડિતોના કે ઉપદેશકોના કે એવા અમુક જ વગેરે નહિ, પણ જનમમસ્તને પ્રિય લાગે છે.

આધુનિક ગુજરાતના તરુણ અને તેજસ્વી વિવેચ-કૌમુદીશર રા ભાઈ વિજયરાયે 'કૌમુદી' ના ખાસ સાહિત્યઅંકમાં સાહિત્યની તત્ત્વચર્ચા કરતા, દુનિયાના સાહિત્યકરોએ સાહિત્ય' ની કરેલી વિવિધ અને લાક્ષણિક વ્યાખ્યાઓમાથી સારતત્ત્વ લઈને 'સાહિત્ય' ની ઉપર પ્રમાણેની વિશિષ્ટ ભાવનાને એના સાચા પદે સ્થાપવાનો સમર્થ પ્રયત્ન કર્યો છે સાહિત્યનો પ્રભુ સાથે થે કેવો સબધ હોય શકે એનો જવાબ પણ ઉપના ઉદાર સમતોલ વર્ણનમાં આપી ગય છે

સાહિત્ય એ પ્રગટ્યવનનું પ્રતિનિધિ છે કે પ્રભુ એ માહિત્યનું મૂલ સ્વરૂપ છે ? એ પ્રશ્નો મને તે એકતરફી જવાબ મપૂર્ણ, સાચો અને યથાર્થ મનાયો નથી આ પ્રશ્નના જાને અગોનું સામજિક કરીને એમાથો વચ્ચે અને કંઈક વાસ્તવિક જવાબ પણ કેટલાક મમર્થ ચિંતકો અને વિવેચકોએ આપ્યો છે કે પ્રગટ્યવન અને સાહિત્યનો અન્યોન્યાશ્રય છે જાને એક બીજા ઉપર અવનબે છે અને જાનેની પરસ્પર અસર થાય છે

હિંદી સાહિત્યની સમુત્ક્રાંતિના અભ્યાસથી જણાય છે કે પ્રગટ્યવન અને સાહિત્યજાનેએ એક બીજાને આશરે ઉઠેર લઈને પોતાના વિકાસ અને વિસ્તાર સાધ્યા છે ચંદ્રયુગ અને અનકાર યુગ બનાવે છે કે જેનું પ્રગટ્યવન તેનું જ સાહિત્ય રચાય અને ભક્તિ યુગ તથા વર્તમાન યુગથી મિદ થાય છે કે

સાહિત્યની પ્રબળતા ઉપર પ્રબળ છાપ હોઈ છે. એકજ ભાષાના સાહિત્યમાં ત્યારે આવો વિરોધાભાસ દેખાય છે ત્યારે સમન્વયભર્યો માર્ગજ વધારે સાચો અને વાસ્તવિક હોઈ છે.

હિંદી ભાષા એ હિંદુસ્થાનના મોટા વર્ગની બોલચાલની ભાષા છે. પરંતુ એનું સાહિત્ય હજી ઘણી દૃષ્ટિએ ગરીબ અને જાણું છે. એમાં બંગાળી સાહિત્યની મૌલિક અને તેજસ્વી પ્રતિભા નથી, મરાઠીની વિદ્વતા અને શાસ્ત્રીયતા નથી અને ગુજરાતીની જીવનસમુદાયની માટે મહત્તી એ સમર્થ અને વિવિધ સર્ગશક્તિ પણ નથી. એમાં તો પંદરથો વીસ વર્ષના ગાળામાં વિકસતી મુખ્ય યૌવન જોવી અરપષ્ટ રમણિયતા, બંધનોમાથી છુટવા વક્તવ્યતા મનોદશા અને ગમે તે સુંદર તત્વોના સંસ્કાર જીવીને સમૃદ્ધ થવા તરફ અનેલી મધુર મહત્વાકાંક્ષા છે. હિંદી સાહિત્યનું સ્વરૂપ હજી ઘણું જાણું છે, એના રૂપમાં ઘણી રેખાઓની જાણુપ છે. છેલ્લા દસવર્ષના એના સર્જનો જોતાં જણાય છે કે હિંદીએ પણ પોતાના તેજસ્વી, સુરેખ અને પ્રતિભાવંત યૌવન માટે પોતાની શક્તિ અનુસાર પ્રયત્નો કરવા માડ્યા છે. આશા રહે છે કે એની મહત્વાકાંક્ષાને એ મૂર્ત કરશે અને ભારતના સમુદાયમાં એનો પણ કિંમતી અને અગત્યનો ફાળો હશે.

આ ‘પ્રતિભાસ’ રચનામાં ઉપયોગી થએલા સંદર્ભગ્રંથોની સંખ્યા તો લગભગ પચીસેકની છે. પરંતુ એમાંથી ખરી રીતે તો છ આઠ ગ્રંથોમાંથીજ આ પુસ્તકનું વસ્તુવિધાન થયું છે. મિત્રબંધુઓ કેત ‘વિનોદ’ ના ત્રણ ભાગ અને ‘નવરત્ન,’ દાશી નાગરીપ્રત્યારિણી સભા વાળા પંડિત રામચંદ્ર શુક્લનો ‘હિંદી સાહિત્યકા વિકાસ,’ અને બાણી રામચંદ્રદાસનો ‘હિંદીભાષાકા વિકાસ,’ તવારીખનવેશ પં. ગૌરીશંકર ઓઝાનો ‘પ્રાચીન લિપિમાલ’ અને ડૉ. પ્રિયંવદન તથા ડી.ના “Modern vernacular literature of Hindustan” અને “Sketch of Hindi Literature” ગ્રંથોનોજ વિશેષ ઉપયોગ થયો છે. તેમાંય ‘વર્તમાન-

યુગ 'ના હેત્વાં તથા પ્રકરણો માટે તો મારે પં. રામચંદ્ર શુક્લના 'હિંદી-સાહિત્યકા વિકાસ' નું ઋણ સ્વીકારવું જ રહ્યું. હિંદી સાહિત્યમાં હેત્વાં એ વર્ષના સાહિત્ય વિશે પ્રમાણભૂત, વિસ્તૃત અને સર્ગમ ઇતિહાસ જેવું હજી રચાયું નથી. એટલે શુક્લના એ પુસ્તક અને મારા અભ્યાસ ઉપરજ મારે મુખ્ય આધાર રાખવો પડ્યો છે. લિપિની સમુદાયના નકશા માટે હું પં. ગૌરીશંકર ઓઝાનો આભારી છું.

આ પુસ્તકની રચનાનો વિચાર જેના સહચારમાં આવ્યો અને જેની સહાનુભૂતિથી રચિત થયો તે ભાઈ વિજયરાય (કૌમુદીકાર) નો અને જેની દ્વારા આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધિ પામે છે એ હજારો વર્ષોના મોસાઈની અને તેના પ્રમુખ સેક્ટરી તથા વિશેષે તેના આસિ. સેક્ટરી ભાઈ હીરાલાલ પારેખનો હજારો અહેસાસમંદ છું.

આ પુસ્તકને પ્રથમથીજ વાતસલ્યભાવે જોઈતપાસી, ચિંતનશીલ અને સમર્થ પ્રવેશક લખી આપી એને ગૌરવ અર્પનાર મુરબી પ્રો. અલવંતરાય દાકારતું ઋણ મને ઓશિંગણુ બનાવે એટલું છે.

દોઝી તો અજબ ઘનેચમંદી માગી હ્યે છે. પરંતુ મીસ્ટ્રી અને વતીમ દોસ્તોની દિવાવરી ત્રિચિત્ર હોય છે: એક આસુ, હજારની એકાદ ઠંડી 'હાથ'; બસ એવીજ કંઈ એની દોલત હોય છે. મારા દોસ્તો ભાઈ ઘાઘરી અને ત્રિવેદીના અનેક મીઠા સ્મરણોને એવાજ કંઈ ભાવથી આ પુસ્તક અર્પણ કરું છું.

આમ જાહેર કરીને આ સૌનો બદલો નથી વળતો પણ ઋણ કલુલવાના ક્ષુપા આનંદની મધુર તૃપ્તિ થાય છે.

કિશનસિંહ ચાવડા.

પ્રવેશક

હિન્દી ભાષા અને સાહિત્ય ઉપર ઊડતી નજર

(ડૉ. બલવંતરાય કલ્યાણુરાય ઠાકોર)

§ ૧: હિન્દમાંની આર્યભાષાઓનો વંશાવતાર.

આખા અને સામગ્ર સગી આપણે જોઈએ છીએ જે આપણા ગુજરાતી કવિઓ પોતાના કવનની ભાષાને “ભાષા”, “ભાષ્યા”, કે “પ્રાકૃત” કહેતા. સિદ્ધરાજ દેભારણના સમયમાં “ગુર્જરમંડળ”, “ગુર્જરેશ્વર”, અને “ગુર્જર” શબ્દ સાથે બીજા શબ્દ જોડીને રચાયેલા સમાસો વપરાયા છે ખરા, પણ આપણા દેશનું નામ “ગુજરાતિ”, “ગુજરાત”, પાડવું લાગે છે મુસ્લિમોએ, અલ્લાદિયા ખૂનીએ કરણ વાઘેલાને મારી કદાચો રજાતો કરી દીધો અને આખા દેશને તાબે કરી પોતાને કાવતી રીતે નવેમર વ્યવસ્થિત કર્યો તેની સાથે. અને પ્રજા તથા તેની ભાષાનું નામ પણ “ગુજરાતી” પડ્યું, આખા હિન્દમાં ફેલાયું, અને રૂઢ થયું “આનત”+“ભાટ”+સુ (સૌ) રાષ્ટ્રના ઇતિહાસના મુસ્લિમ યુગ રચિયાન.

આર્યાવર્તને માટે “હિન્દુસ્થાન”, “હિન્દુ (દો) મતાન”, નામનો ઇતિહાસ પણ આવે મળતો છે. “પંચગ” (પાંચ નદીઓના મુલક)નું જૂનામાં જૂનું નામ “સપ્તસિન્ધુ” છે. એ નામ ચાલવું હતું ત્યારે આર્યાવર્તની હદ

• સિદ્ધપુર અને પાટણ જેવા મધ્યમાં એવો મહોશી આગુની દક્ષિણ ખીણો સગીનો પ્રદેશ આનત; મહોશી દક્ષિણે સાનપુથ અને સદા કિની ખીણો પાસે પાને આવી ભય છે ત્યાં લગીનો પશ્ચિમે દરિયાની સમાવાયો પ્રદેશ લાગુ લાગુની દક્ષિણે કે (કો) કણ-આનત અને લાગુની પૂર્વે સીમ્મ અર્થિય, દેમકે કોકણને સદાકિની કાવતી છે તેવી રૂઢીમાં કુદરતે બંધેલી નહીં.

સિન્ધુ નદી અને હિન્દુકશ પર્વતમાવની પણ પેલી તરફ હતી બેાખાગદ સમગ્રન્દ લગેરે એક મમયે આર્ય પ્રજ્ઞના નિવાસસ્થાન હતા. મદાભાગત-માનો ગાંધાર દેશ તે દક્ષિણ કન્દહારની આમપામનો પ્રદેશ યયાતિ એનો રાણીએ એના પુત્રા અને એના ગુરુ શુક્ષમાર્ચને લગતા પુરાણની જુમિ આ ગાંધાર દેશ જણાય છે. પણ એ અનિપ્રાચીન રાજ્યો રાજ્યો અને એમના કીર્તિકાવ ને મમયે વર્તમાન મત્તો હતા તે મમયે કે તેથી પામુ પ્દેશ એ પ્રદેશથી પશ્ચિમે અને કષ્ટક એ પ્રદેશમા જે આર્યભાગ આવતી હતી તે આપ ની ભાગાઓના તે વખતના રૂપને મળતી આવતી હતી અને કષ્ટક મૂદી પણ પગતી હતી આપણા મદોમાના મ એ (અરેબિક Avesta) ભાગના ચમદોમા હુ હતા-અમુર-અમુર સિન્ધુ-હિન્દુ "અતસિન્ધુ" શબ્દ એ ભાગમા "હતદિંદુ" બોલાતો.

આપણી સંસ્કૃત જેમ યયાતિના સમયની આપણી આર્યભાષામાયો જાનરી આતી છે, તેમ એ બીજી આર્યભાષામાયો એ મુચકની ફારસી ભાષા જાતરી આતી છે જાનમ છુદના સમયથી થોડા મેકા વહેલા એ પ્રદેશમા મોગા માત્રાજ્યો બધાયા, તેની પૂર્વ સરહદ આપણી સિન્ધુ નદીની ખીણ હતી અને એ સિન્ધુ નદીને એ સામ્રાજ્યો 'હિન્દુ' નામે ઓળખતા એ સામ્રાજ્યોનો સૌથી પૂર્વ આવેનો પ્રાન્ત હિન્દુ-પ્રાન્તને નામે ઓળખાને. પત્રી એ પ્રજાઓનું અને એમની જગાએ એ જ સ્થાને જે પ્રજાઓ આતી તેમનું (સિન્ધુથી પૂર્વે આવેલા આપણા દેશનું જાન વધતું ગયું તેમ તેમ તેઓ આખા સરતખડને હિન્દુ મડલ હિન્દુ-દેશ હિન્દુ-સ્થાન, હિન્દોસ્તાન નામે જ ઓળખતા ગયા અને છેક અર્વાચીન કાલ લગી એમની પણ પશ્ચિમે આવેલા યુરોપના લોકોને આપણા વિષે માહિતી થોડી હતી તથા જે કષ્ટ હતી તે એ વચ્ચે આવેલા લોકો મારફતે મેગવેલી હોવાથી, એમણે જે નામ આપણને આપેલું, તે જ યુરોપીય દુનિયામા આપણા દેશનું અને આપણું નામ ળપાઈ ગયું.

ત્યારે હિન્દી-હિન્દવી ભાષા એટલે સિન્ધુથી પૂર્વે આવેલા અને બીજી સીમાઓ અનિશ્ચિત એવા પ્રદેશના લોકોની ભાષા. અને ભાષાનું આ નામ પરદેશીઓનું પાડેલું. એનું એ ભાષા બોલનારાઓનું પોતાનું નામ તો “ભાષા” અથવા “પ્રાકૃત”.

પરંતુ અર્વાચીન હિન્દી, મરાઠી, બંગાળી, ગુજરાતી આદિમાંથી કોઇ પણ ભાષાનું મૂળ પ્રાકૃત છે એમ કહેતા કે સ્વયંવતાની સાથે જ સવાલ લડે છે:—કઈ પ્રાકૃત ? અને આમ ચતુર્ન કુદરતી છે. આર્ય પ્રજાની પ્રાકૃતોના ભાષા અતિ લાંબા અત્યંત લાંબા ઇતિહાસનો આદિ કાલ કોઇના જ બળવામાં નથી. સંસ્કૃત ભાષા પણ આઠાસો x અને પાણિનના મુખપથી જૂની છે; કેટલા સૈકા જૂની તે કોઇના બળવામાં નથી અને એ સંસ્કૃત કરતા વેદની સંહિતાઓમાંની વેદભાષા અને તેની સાથે સામાન્ય શોક વ્યવહારમાં “બોલી” લેખે ચાલતી “પ્રાકૃત” વર્ગી વધારે જૂનીઓ છે. વેદભાષા અને સંસ્કૃતની વચ્ચેના સમયનો ગાળો એટલો તો લાંબો નિર્વિવાદ છે, કે સંસ્કૃતને વેદભાષાની ન્હાની બહેન કોઇ ગણવું નથી. વેદભાષાની પુત્રી કે પુત્રી જેવી જ સૌ ગણે છે. અને યજુર્વિદ્યોત્તર ધર્મક્રિયાઓ મારેના સકલોની વેદભાષા ત્યારે ઇવતી ભાષા હતી, ત્યારે સાથે સાથે સામાન્ય વ્યવહારની “બોલી” જે પ્રાકૃત તે પણ સજીવન હતી. વેદભાષા અને આ આદિ-આર્યોની પ્રાકૃત એ બે બહેનો.

ઈ. પૂ. બારમા-આઠમા સૈકાથી સંસ્કૃત બંધાઈ અને એક સ્વતંત્ર વ્યક્તિ લેખે ઓળખાવા લાગી, તો ગૌતમ છુદ્ધના સમય પહેલાના સૈકાઓમાં પ્રાકૃતના જે રૂપને પાલી ભાષા કહે છે તે બંધાઈ, અને એક સ્વતંત્ર વ્યક્તિ લેખે ઓળખાવા લાગી, જો કે એનું નામ પાલી તે પછી બહુ મોડું સ્વીકારાયું. જેમ સંહિતાઓ વેદભાષામાં છે તેમ બૌદ્ધ ધર્મના સૌથી જૂના

x અહીં આઠસો એટલે આઠસો સપ્તતિઓ નહીં પણ “આઠસો” અર્થે, બ્રહ્મવિષયક-અર્થે, જે સંચોના છેવટનાં પ્રકરણ “અનિષદો” કહેવાય છે તે.

ન્યો આ પાલી ભાષામાં છે. પ્રાકૃત એટલે આર્થ “બોલી”નું મોઢો જૂનું શેષ્ટ રૂપ તે પાલી. પ્રાકૃતોમાં સૌથી મોટી જ્ઞેન પાલી. આ ગ્રન્થો ધરે ઠાઠે ભાગે ગદ્યમાં છે. અને પાલીમાં ધર્મ વિષયક નહીં એવું ગદ્ય લખાણુ થયું બહુ થોડું છે.

પાલી તો બંધાર્થ ગદ્ય, પણ પ્રાકૃત બોલી વહેતી રહી, બદલાતી ગદ્ય, વ્યવહારના ગદ્યપદ્યમાં વિશેષ વપરાવા લાગી, એમાથી એ પ્રાકૃતનાં પ્રાન્તબેદ માળે જૂદાં જૂદાં રૂપો પણ બંધાયાં. પાલી પછી સૌથી પહેલી બંધાર્થ મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત. એની કવિતા આખા આર્યાવર્તમાં એકસરખો ફેલાવ પામી એટલે સુધી કે ઇસવી સનના આરંભ પછીના વૈયાકરણોમાં પ્રાકૃત ઠલે મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત એવો સંકુચિત અર્થ થઇ ગયો.

આ મહારાષ્ટ્રી પાલી પછી બહુ દેશ સમયમાં બંધાર્થ શિષ્ટ બનેલી ગે છે. અશોક અને શાલિવાહન વચ્ચેના સમયમાં તો આપણે તેને શિષ્ટ જ્ઞા લેખે વપરાતી જોઇએ પણ જિયે.

અને મહારાષ્ટ્રી પછી જૂદા જૂદા પ્રાન્તની પ્રાકૃત બોલીઓ જુદે જુદે ન્તિક રૂપે બંધાર્થ અને શિષ્ટ બની અને તેમાંની એકે મહારાષ્ટ્રી જેટલો વલગ આખા આર્યાવર્તમાં વ્યાપેલો વિસ્તાર પામી શકી નહીં. શ્રીલંકા અને પછી જેમ કેઈ આર્થ ચક્રવર્તી નથી થયો, તેમ મહારાષ્ટ્રી પછી કેઈ પ્રાકૃત આખા આર્યાવર્તમાં ફેલાવા પામી નથી. મહારાષ્ટ્રીથી જુદી મગધની પ્રાકૃત તે માગધી, મયુરાની આસપાસના પ્રદેશની તે શૌરસેની, પૂર્વ-શીરની તે પૈશાચી.

અને જેમ જેમ આપણે અર્વાચીન કાલ તરફ આવતા જઈએ જિયે તેમ પ્રાકૃત ભાષાઓના વૈયાકરણો પ્રાકૃત=પાલિયા, ૭ ભાષાઓ, જુદા ૧૭ પ્રદેશની શિષ્ટ ભાષાઓ, માત્ર બોલાઓ નહીં, એમ વધતી જતી હતાથી જણાવે છે. ઉપર તો આપણે પાંચ પ્રાકૃતો ગણાવી; ત્યારે છંદ્રી ?

છટ્ટી (નારી જાતિ નહીં, નર જાતિ;—છટ્ટી નહીં છટ્ટો !—માતૃ-ભાષા-
નહીં, પિતૃ-વ્યાહાર !) તે અપભ્રંશઃ રાજશેખર કવિ કહે છે
“ સુખવ્યોડપ્રશ્નઃ ”

અપભ્રંશ શબ્દના સંસ્કૃતમાં—અને આર્થ બોલીઓના લાંબા ઇતિ-
હાસમાં પણ—બે જુદા જુદા અર્થ છે. વધારે જૂના અર્થમાં અપભ્રંશ
શબ્દ વિશેષ નામ—ખાસ બ્યક્તિનું નામ—નથી. ખોટી વેદભાષા તે વેદભાષા-
નો અપભ્રંશ, ખોટી સંસ્કૃત, ખોટી પાલી, અશુદ્ધ મહારાષ્ટ્રી, *દેડગુજરી
અંગ્રેજી, એ મર્વ અનુક્રમે સંસ્કૃત, પાલી, મહારાષ્ટ્રી, અંગ્રેજીના અપ-
ભ્રંશ છે. જ્યોત્સના યાગવ્યાહાર—અપભ્રંશઃ શહેરીઓ સંબંધેને બ્રહ્મ કરીને
અપભ્રંષ્ટ ડોપો વાપરે—તે “ નાગર અપભ્રંશ ” છે, ગામડિયાના અપ—શબ્દો
અપ—પ્રયોગો અપ—ઉચ્ચારણો “ ગામડી અપભ્રંશ ” છે. શહેરી અપભ્રંશો-
માં પણ “ અમદાવાદી, ” “ સુરતી ” “ મગધગરા ” એવા પેદાબેદ પડે
છે જ. એટલું જ નહીં પણ “બાર ગાઉએ બોલી બદલાય” એ જો ખરું,
તો લન્ડન જેવી મહાનગરીમાં પૂર્વલન્ડની, પશ્ચિમલન્ડની, ઉત્તરલન્ડની,
દક્ષિણલન્ડની, એમ એક ને એક શહેર અનેક અપભ્રંષ્ટ બોલી લહેકાઓ
પ્રવર્તે. અમેરિકામાં તળપદી અંગ્રેજી બોલી “ અપભ્રંશ ” છે, બ્રિટિશ
માત્રાન્ત્યમાં તળપદું અમેરિકન અંગ્રેજી “અપભ્રંશ” છે. સી હ એન ટી
આર ઈ, એચ ઓ એન ઓ યુ આર—આદિ જોડણીને જે સિષ્ટ ગણે તે
વ્હી ઈ આર અને એન ઓ આર આદિ જોડણીને અપભ્રંષ્ટ ગણે, અને
એથી ઉત્પદું બીજીને સિષ્ટ ગણનારા પ્લેલીને અપભ્રંષ્ટ ગણે

પરંતુ ઉપર ગણાવેલ પાંચથી જુદી છટ્ટી એક પ્રાકૃતભાષા છે, અને
પ્રાકૃત ભાષાકુટુંબમાં છેલ્લી જ્ઞેન લેખે અવતરેલી એ પ્રાકૃતનું વિશેષ નામ
જ અપભ્રંશ છે. આ ભાષા કેળી, કર્ક પ્રજાની, કયા પ્રદેશની, ક્યાથી ક્યા
લગી ફેલાઈ ? કોઈને હજી ચોક્કસ ખબર નથી એટલું જ કહી-રાકાય કે

-ગુજરાતે આહિરો જાઠ લોક આદિ આર્ય (કે અનાર્ય ? કે મિત્ર ?)
જાતિઓને અને આ છઠી ભાષાને નિકટ સમ્બન્ધ હોવો જોઈએ.

જૂના હિંદી કવિઓ, ગુજરાતી કવિઓ, મરાઠી કવિઓ; અંગાણી કવિઓ
અથા જ કહે છે કે આ અમારી ભાષા “ભાષા” કે “પ્રાકૃત” છે, પણ પ્રાકૃત-
કુળ તપાસતાં એમાં તો આપણે છ મુખ્ય વ્યક્તિઓ જોઈ. આર્યભાષાઓમાં
પ્રાચીન કુલ વેદભાષા અને સંસ્કૃત, આર્યભાષાઓમાં મધ્યકાલીન કુલ આ
છ પ્રાકૃતો અને તેમની સાથે સંલગ્ન બીજી જોડીઓ. આર્યભાષાઓમાં
અર્વાચીન કુલ-આપણા હિન્દુસ્થાનના આર્ય વિભાગમાં હાલ બેટી ભાષા-
સરિતાઓ. આમાંની કોઈ પણ અર્વાચીન ભાષાને પ્રાચીન કરતાં મધ્યકાલીન
ભાષાઓ સાથે વધારે લાગેવળે છે. આપણી દરેક અર્વાચીન આર્યભાષામાં
સંસ્કૃત અંશ છે-તત્સમ શબ્દો, તે કરતાં તદ્દય અંશ-પ્રાકૃત દ્વારા આવેલો
અંશ વધારે છે. ભાષામાં શબ્દો કરતાં વિલક્ષિતો અને તેમના પ્રત્યયો,
વાક્યોમાં વિલક્ષિત વિના જુદા જુદા સંબંધ સાંધનાર શબ્દો અને શબ્દકોશ,
અને ક્રિયાપદોનાં જુદા જુદા કળો, ભેદો, પુરુષો, વચનો, અને અર્થોનાં રૂપ
તેમ જ તે રૂપ સાધી આપતા પ્રત્યયો સહાયકો આદિ ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ
ધણું વધારે મહત્વનાં છે; જે આ અર્વાચીન ભાષાઓમાં મોટે ભાગે પ્રાકૃતો
દ્વારા જ આવેલાં છે. અને છેવટ આપણી દરેક અર્વાચીન આર્યભાષામાં
તત્સમ નહીં તેમ તદ્દય પણ નહીં એવો ત્રીજો અંશ પણ જોવામાં આવે
છે, જેનાં વળાં જે પેટા પડે છે:- (અ) દેશ્ય, (ઇ) વિદેશી.

આપણી આ અર્વાચીન ભાષાઓ પણ આજકાલની નથી. આજકાલ
કરતાં ચારસો-પાંચસો વર્ષની તો ઘણી ગયેલી છે. એ એમના પોતાના વિકાસ-
તિલાસ તર્ક હવે જરા નજર નાખિયે તો એમના પ્રાકૃતો માથેના સંબંધને
આપણે જરા વધારે સ્પષ્ટતાથી વર્ણવી શકીશું. અને આપણે મુખ્ય વિષય તો
હિન્દી ભાષા છે, એ દૃષ્ટિકત દબાઈ ન જાય એમ આ વિવરણ આગળ
અલાગીશું.

તુલસી રામાયણ આદિ હિંદી સાહિત્યનો એક કીમતી જથો
 “પૂરવો” અથવા “અવધી” છે. આમાં માગધો પ્રાકૃતની અસર
 વધારે છે.

સૂરદાસ આદિ અષ્ટ સખાઓ અને તેમના અનુયાયીઓના લખાણનો
 એવો જ કીમતી ખીન્ને જથો છે, તેમાં વ્રજમંડલની એટલે શૌરસેનો
 પ્રાકૃતની અસર વધારે છે.

. કપીર, દાદુ, અને પદ્માવત્ર અથવા સદી મહાકવિ મલિક મહમદ જયસી
 અને તેમના અનુયાયીઓના સાહિત્યનો એવો જ કીમતી ત્રીન્ને જથો છે:
 રાજપૂતાના માલવા આદિમાં, પેદા થયેલું ઉત્તમ કૃદિતું હિંદી સાહિત્ય તેમ
 મુસ્લિમ અસર તળે આવેલા હિંદી ગ્રન્થકરોનું સાહિત્ય પણ આ ત્રીન્ને
 જથામાં પડે, કેમકે એ ત્રીન્ને વ્રજ “લાપા”નું, તથા અવધી “લાપા”નું,
 છતાં “હિન્દી” છે. અને અંગ્રેજી અસર શરૂ થયે અને વધતી જાય છે તેની
 સાથે દાયકે દાયકે હિન્દીમાં વ્રજ અને અવધીના પાશ અને રગ થટતા
 જાય આ “ખડીબોલી”ની વિશિષ્ટતાઓ જ સર્વત્ર વ્યાપતી જાય છે,
 ઘોડાપૂરને વેગે.

§ ૨: હિન્દીલાપાનો જન્મ.

. આ પ્રમાણેના વિશાલ મિશ્રણથી જન્મેલી અને ખીલતી આવતી હિન્દી
 લાપા ક્યારે જન્મી વારુ ?

જલવિલાજક (waterparting) ધારની ઉંચામાં ઉંચી ટોચમાથી
 નીકળતું કોઇ પણ એક ઝરણું પરિણામે જે નદીમાં પડે છે, તે ઝરણું તે
 નદીનું મૂલ કહી શકાયું નથી. એવાં કંઈકે ઝરણો મળી જઈ બેઠેલિયું બને,
 કંઈકે બેઠેલિયાં મળીને શાખા બને, અને બને બાજુની જલવિલાજક
 ધારોમાથી આવતી શાખાઓ બ્યારે સંગમ પામતી પામતી ખીલતી મોટી
 નદી બની રહે છે, ત્યારે તે નદીના મૂલ લેખે તેની મુખ્ય શાખાના મુખ્ય

બેઠેગિયાં કે બેઠેગિયાં-જૂથને જ ગણવામાં આવે છે. અવ્યક્તાદીનિ
મૂતાનિ એ સૂત્રનો નદી જેવો વ્યક્તિત્વ આસ્તિયાન ઉદ્ભવના શાસ્ત્રમાં
આવેો અર્થ થાય છે. અને મુખ્ય શાખા કઇ ગણાય એ વિષે મતભેદ થવા
પામે અથવા જુદા જુદા નિષ્ક્રિયા થાય, તો તે નદીના આદિસ્થાન વિષે પણ
મતભેદ કેવા ભિન્ન ભિન્ન નિષ્ક્રિયા અપક્ષ શાસ્ત્રીયતાને પણ સ્વીકારવા પડે છે.

સરકેત અને અહિછત્ર ભાંગતાં તેની વસતી આનત અને સૌરાષ્ટ્રમાં
આવી ત્યારથી આ પ્રાન્તના ભાષાપ્રવાહની ઘટનામાં મહારાષ્ટ્રીની સાથે
પૈશાચી પણ શાખાધર્મિણી બની. શ્રીમાલ-ભિન્નમાલ ભાંગતાં ત્યાંની વસતી
પણ આ પ્રાન્તમાં આવી, પછી ઘુર્ત તેણે અહીંના પાટનગરની ઉચ્ચપાથકમાં
હાથ નાખી પોતાના વિશ્વાસપાત્ર મૂલરાજ “સોળંઠી”ના રાજવંશ સ્થાપ્યો,
અને તે પછી એ વંશના રાજાઓએ પોતાના પક્ષની જમાવટ માટે હળરો
સંસ્થાનિકાને ઉદીચ્ય પ્રદેશોમાંથી અહીં આણીને આથી વસાવ્યા, ત્યારથી
અહીંના ભાષાપ્રવાહની ઘટનામાં પ્રજાનો માતા શૌરસેનીનો અને પશ્ચિમ
માગધી એટલે અવધીની માતાનો ફાળો પણ વધ્યો. સૌરાષ્ટ્ર અને
સિંધમાંથી પંજાબ તરફથી અને હરિયો ઉતરીને પૂર્વ પૂર્વોત્તર અને પૂર્વ-
દક્ષિણ તરફ નાસિકથી ચિતોડ અને ઉજ્જયિની સગી ધસેલા આર્યાનાર્થ
ક્ષત્રપ-મહાક્ષત્રપનાં અને અત્રંત્ર રાજ-રાવળ બનેલા રાજકુલો, તેમનાં
કન્યો અને તેમનાં આગ્રિત મંડળોની સાથે, અહીં આવ્યાં ફેલાયાં, તે સહિત
એમનો વાગ્મ્યાદાર અપભ્રંશ પણ આ પ્રાન્તની ભાષામાં ભળ્યો જ હતો,
અને પાણીએ પોતાનું ભરણું પણ અરોહની આસપાસના મમયમાં કરેલું
જ હતું. ગુજરાતી-માલવી-રાજસ્થાની “ભાષા” પરિણામે જે રૂપ પામી છે.
તેમાં પાણી-માગધી-પૈશાચીની અસર ઘણી ઓછી અને અપભ્રંશ-મહા-
રાષ્ટ્રી-શૌરસેનીની મુકાબલે વધારે જોવામાં આવે છે, તો હિન્દી ઉપર પાણી
પૈશાચી અને અપભ્રંશની અસર મુકાબલે ઓછી જણાય છે. એટલે હિન્દી
ભાષાપ્રવાહનાં મૂલ, એટલે કે મુખ્ય મૂલ, પશ્ચિમ-ભાષાપ્રવાહ જેના પ્રવાહ-

માંથી સરોવર રૂપે શૌરસેનીમાં અને પૂર્વ-ભાષાપ્રવાહ સરોવર રૂપે ભાગધીમાં લગભગ ખંધાઇ ગયેલો, તે સમયથી માંડીને એ સરોવરોમાંથી કહાડવાં, આ છેડેથી કહિયે, તો ભૂતકાલમાં ત્યાં લગી લઇ જઇને તેમાંથી નીકળતાં, જોવાં, એ જ મત સાસ્ત્રીય ઠરશે એમ લાગે છે.

નદી સનાતન સત્ત્વ હોવાથી એની જન્મતિથિ હોય નહીં. ભાષાઓ સનાતન નથી. સંસ્કૃત લૅટિન આદિ મૃત ભાષાઓ છે (જો કે તેમનાં સાહિત્ય હજી સજીવન છે). હાલ જીવતી છે તે ભાષાઓ થોડા મૈકા પાછળ જઇને જોતાં દેખાતી જ નથી, કેમકે તે તે વખતે જન્મેલી પણ નહીં. અર્થાત્ ભાષાઓની જન્મતિથિ હોય તો ખરી. પણ તે નક્કી કરવામાં તેમનાં મૂલ-સ્થાનને નક્કી કરવા પડે તેથી ઓછી મુશ્કેલી નથી પડતી. ભાષા દાયકાઓ કે બે અઢી સૈકા લગી પણ બોલાયા કરતી હોય પછી તેમાં અમુક અકસ્માત જેવું બને, —કોઈ કાવ્ય કે મૃતિપુરાણ રચાય, કોઈ કાયદો ઘડાય, બે રાજ્યોનાં વિગ્રહને અંતે સન્ધિની શરતો નોંધવામાં આવે, કોઈ રાજધિરાજ પોતાની દેશ દેશમાં પથરાયેલી પ્રજાઓની બાણને માટે રાજભાષામાં (અને તેના તરજુમાઓમાં) બહેરનામાં ચોતર્ફ મોટામોટા સ્તંભોમાં કોતરાવીને ઊભા કરે, કોઈ ધર્માધિરાજના શાસનપત્ર આ પ્રમાણે કે સજીવન ઉપદેશકો દ્વારા દેશ દેશમાં ફેલાવવામાં આવે. અને પછી દાયકાઓ અને પેઢીઓ લગી લોકો કોના મહત્ત્વને લીધે આ વસ્તુને એ ને એ રૂપમાં ફરીફરીને વાંચ્યા-ગોખ્યા ફરીને તેને વિચારે, ચર્ચે અને ખંડનમંડનાદિ વડે ખિલવે. “બોલી” કે “ભાષા” આમ બોલી મરીને આવા કોઈ ઐતિહાસિક બનાવને લઇને શિષ્ટ દૃઢ દેહ પામવા માટે અને ખેડાની જાય, વ્યવહારોપયોગી ભાષાણુ, શાન-સંચય, સાહિત્ય આદિ એ નવા ઢાળામાં વધતા જાય, અને પછીની પ્રજા એ ભાષાને જન્મ (તેના બોલી લેખેના પ્રચારના આરંભકાળથી નહીં, કારણ તે તો અનિશ્ચિત જ રહે, પણ) આવા કોઈ બનાવના વર્ષ કે દાયકા કે અર્ધ-શતાબ્દીમાં યથેલો ગણે. ભાષાની જન્મતિથિનો સાસ્ત્રીય નિર્ણય આથી અન્ય પ્રકારનો સમ્ભવે પણ નહીં.

પ્રાજ્ઞમાં વિદ્યા અને પુરાવસ્તુઓની શોધખોળ જાળવણી અને છોકરાણ વગેરે, પ્રાજ્ઞઓ વચ્ચે અન્યેન્ય શાનવિચારવિનિમય વધે તેમ તેમ ધણ અગાત અને હુમ થઈ ગયેલી અમલી ચીજો નવી જ પ્રાપ્ત થાય છે, અને આપણા બૂત કાલના શાનમાંનાં સૈકાઓનાં ગાળાં પૂરાતાં આવે છે. અને આમ બનતાં જે પ્રવાહને આપણે આપણા દેશની બર ઉન્નતાગાની નદી રૂપે જ ઓળખતા હતા, તથા દરિયા (એટલે વર્તમાનકાળ)થી ન્યાં લગી એ પ્રવાહ સર્ગમાં દેખાય તેટલો જ એને ગણી તેની આગળનાં મીલ, ધૂના, ધરા, પાટ, આદિ ત્રુટિત વિખરાયલાં જલાશયોને અવગણતા હતા તેને બદલે તેને વધારે લાંબી ગણવા અણવલોનો પ્રશ્ન પણ ઉપજાય છે. ચોમાસામાં એ ને એ નદી જેમ ધણી વધારે લાંબી સળંગતા વાળી બને છે, તેમ વિદ્યા અને શોધખોળનાં પૂર ચડતા ભાષાપ્રવાહનાં પણ પ્રાચીન દરમિયાન ગયેલા ખંડ આમ પાછા દેખાવા માંડે છે, એટલે કેટલાક વિદ્વાનો એવા જૂનામાં જૂના અંકથી આજ લગીના પ્રવાહને એક જાઓ સળંગ પ્રવાહ માનવામનાવવા માટે રહે રહે છે, અને અજબ હલવાદ કરતા કરતા દાયકાઓ લગી ઝઘડે છે. અથથ આપણા દેશમાં તો સૂત્રકારોને જેમ કેટલાં સૂત્રમાં એક માત્ર ઘટાડી શકે તો પૂત જન્મ્યા જેટલો આનંદ થાય, તેમ આર્થપ્રજ્ઞ અને આર્થસંસ્કૃતિની પ્રતીનતામાં ઇ. પૂ. ૧૨૦૦ થી પાછળ જેટલા સૈકા જવાય તેટલી જાણે સાચેસાચી માતાઓ જ મળ્યાનો આનંદ થતો જણાય છે. યુજરાતી, મરાઠી, બંગાળી, આદિ ભાષાઓની બાબતમાં તો એટલી બધી પ્રાચીનતાની વાત જ નથી. પણ એ વિષયમાં ચે કેટલાં વિદ્વાન પોતાની માતૃભાષા ઇ. છઠ્ઠા સૈકાથી તો કેટલાં પાંચમા સૈકાથી ચાલી આવેલી માનવા-મનાવવા મથે છે, એ જોઈને ક્યાં સમતોલ વિદ્વાનને પુરાવિદ્યાની આ ઝઘડાઝઘડીની તુચ્છતા ઉપર દયા આવ્યા વગર રહે વાડ ? કેમકે આ પણ નિર્વિવાદ છે-આપણાં વાસ્તવિક ઇતિહાસનું સૌથી મોટું સૌથી છોડું સૌથી આપક વિશેષ લક્ષણ છે, -કે આપણા દેશ અને આપણા પ્રાતે પ્રાન્તમાં માયાંઓના પિરામિડો અનેકાનેક વાર રચાયા છે, દોહાની નદીઓ મહાનદીઓ અનેકાનેક વાર વહી છે, શહેરો અને પરગણાં

આખા ચે આખા અનેકનેક વાર બોલેગા થયા છે, હજારો અને લાખો
કુટુંબોએ અનેકનેક વાર ઉચ્ચાના ભરી જન્મભૂમિની ધૂળ ખખેરી નાખી
જેમ અને તેમ આઘી અને લાખી દોડ કરી દોડ મૂકીને અનેકનેક વાર ખીજા
પ્રાંતોમાં વામ કર્યા છે ચુરોપના ઇતિહાસમાં ઇટાલિ અને જર્મની નામે
ઓગળાતા પ્રદેશોએ જ આખા બીપણ અને ક્રાન્તિકાંડ વારાંગ જોયા
હશે, અને ક્યા આપણી એક આગળીના માપનો ઇટાલી, ક્યા આપણી એક
હાથેળીના માપનો જર્મની, અને ક્યા આપણી અતિમય ભરતખંડ ! એટલે
સમતોન વિદ્વાનોને મન તો સ્વત સિદ્ધ છે કે વચ્ચે વચ્ચે આપણા મસ્તૂતિ
પ્રવાહમાં જે કાયરો વાગી છે, તુટો પડી છે, પાતાગણીય મર્ત પડ્યા છે તે જ
વાસ્તવ હકીકત છે એટલે ધણા આગલા કાળનું કંઈ મળી આવે તેવા જ
બનાવથી, તેને સમર્થક ખીજા વચગાળાના યુગના વગર પણ એ મળી
આવતી વસ્તુની તારીખથી આજ લગીનો પ્રવાહ પાઠો-ચોમાસાની નદી
માદદ-સંધાર્ધ જાય હ એમ માનવામનાવવા જેવી મોર અશાસ્ત્રીયતા
ખીજી હોઈ જ શકે નહીં

જૂની ગુજરાતીના-મોની લેખે નહીં-ભાગ લેખે હસ્તીના પુરાવા
વિક્રમની તેરમી મદીયો મળી આવે છે, અને ચૌદમી સદીના પૂર્વાર્ધથી તો
શબ્દ ન રહે એટલા નજીક x આ પહેલા દેઠ શ્રી હેમાચાર્ય એટલે સિદ્ધરાજ
કુમારપાળના સમય સુધી વિદ્વાનો જૂની અતિજૂની ગુજરાતી ભાષાનાં
ચિહ્નો જોઈ રાખે એમ છે જે કે એ બધા ચિહ્નોને એક ન વિચાર હજી
કાંઈએ કર્યો નથી, અને એ વિષય ખેડશે તેમ તેમાં વિદ્વાનો વચ્ચે મતભેદો
પણ જોવાનો સંભવ છે મુજાઈની વિદ્યાપીઠ પણ બધા હજી લાવખમમમ,
ભાલણ, અને પદનાલથી પુરાતન ભાષાપ્રદેશમાં પોતાની ઉચ્ચામાં ઉચી
પદ્ધતીના અભ્યાસક્રમને માટે પણ ડગલુ ભરવાનો વિચાર સંજો કરતી નથી

x મુલા ન ચ મો દ દેસાઈ સંકલિત ' બેન ગુજર કવિઓ ' પૃ ૧-૭
મુનિનિવિવચણ સંકલિત (હવ પછી પ્રસિદ્ધ થનાર) ' ગ્રામીન ગુજરાતી ૩ વૈભવર્ણ
અને નં મન ૧ નવાલ સંકલિત ' ગ્રામીન ગુજર કવિઓ (ભર્તૃ હ એ નિર્ધાર નં નિજ)

ત્યા સુગતમા આ વિષય દર્શ કરાવે ખેડવા માટે ન કળ મુઠે એમ પણ નથી.

જૂની મરાઠીના આઘ લેખકો મુકુન્દરાજ જાનદેવ (શ્રીમદભમવદગીનાની માતેશ્વરીનામે સુપ્રસિદ્ધ દીક્રાનો કર્તા) અને નામદેવ આરમા-તે-મા મેકાના જે અને જૂનામા જૂના મરાઠી સિનાનેષો અને દાનપના અગિયારમા મેકાની પાછા નથી જતા + ઉત્તર દિશથી ફેવાની અધાધુર્ધી દર્શિણાપથમા પ્હોચી મોડી ત્યા જતા મમારાનુ એટલુ જે પછુ ન હોવાથી માત્ર-અપમાયા + પાછો થોડા જ સમયમા દર્શિણાપથ યાજે પડ્યો, વળી ત્યા મદમદ નધનખ પછી જે મુન્નિમ રાજ્ય અને તેના કાટા યથા તે પછુ અસતી બધારણુ જૂના ગીતરીવાજ, અને વરાપર પરાના દેનમુખો સગજમે પાગિનો આદાદા દક્ષ વગેરે બાળને મા ગિયનિરક્ષક નીતિએ વધારે આવેરા, એટલે આર્થ-ભાષાનો આ દર્શિણાપથમાનો વિકાસ જલદી થયો, વધારે દેસ્ય તત્વોને પચાવોને વધારે સમૃદ્ધ થયો, અને કુરૂપટી વિશિષ્ટતા ખીલની રાકયો. ગોરખનાથના શિષ્યનો શિષ્ય નિવૃત્તિનાથ-જ્ઞાનદેવનો મોટોભાઈ-છ ૧-૭૩મા જન્મ્યો હતો.

બગાડીનો પણ મૌથી જૂનો અર્થ-“ શ્રી કૃષ્ણકીર્તન ”-ને કે ઓદમી સહીતો છે તો પણ એના જૂનામા જૂના પદ “ અનાપદ ” (‘ ખીદ જાન એ દોહા ’ - સ પાદક, દાકતર હરપ્રમાદ શાસ્ત્રી) અને ગોરખનાથી મ પ્ર-દાપના પદો-ગોપીચદ, મત્સ્યેદ, જાનદર, ગોપીચદની માતા, વગેરે સિનેના-

+ શુભો વિનાયક લક્ષણ લાવે ‘ મહાત્મ્ય સારસ્વત ’ અથ રત્ને પૂણા, ૧૯૧૯

X અરાજકતા=માત્ર-અપમા આજીવિનો નહોતો બાઈ જલ્ય કરા મેટી તેને ખાચ તેથી મોગી એમ જ છેક સૌથી મોગા નગરની આવ્યા કરે, પવનવારની પખીમા અને જમીનવારની માણુઓમા એટલી અવસ્થા તેટલી પણ આ જલવારનીઓમા નહી, એટલે આપણા નીતિએ ચોખ્ખા અસજકતા (એનાર્શ anarchy) અને અધાધુર્ધી માટે ‘ માત્ર-અપમા ’ શબ્દ વપરાયો છે. આપણે એને માજીનીનિ કે જલવારનાસન પદ્ધતિ પણ કહી શકીએ

બારમા મેકાના આરંભ લગભગ કે બહુ તો આગવારમ મેકા લગી જાય છે. “ચર્યાપદ”માં કર્તા લેખે અને કર્તાના શુરુ લેખે આવતાં કેટલાક નામોનો ઇતિહાસ દેખેટના વાડમય અને બૌદ્ધ તંત્રોના સાહિત્યના ઇતિહાસ ઉપરથી દાકતર બી. પી. ભટ્ટાચાર્યે નક્કો કર્યો છે તે પ્રમાણે એ મહાધીશો, તાત્રિકા અને નાથ સંપ્રદાયનો શાખાઓમાં થયેલા મહાપુરુષો વધારે પ્રાચીન છે, પરંતુ એમણે મળ લખેલાં પદો એમના શિષ્યોમાં ઉતરતા ગયાં તેમ પેઢીએ પેઢીએ ભાષાના ફેરફાર સાથે ફરતાં ગયા અને જે રૂપમાં આપણને મળી આવ્યાં છે તે રૂપમાં જે ભાષા જોવામાં આવે છે, તેનો સમય બારમા સદીથી બહુ જૂનો નહીં, એ નિર્ણય જ શાસ્ત્રીય જણાય છે. * ભાષા પ્રવાહી રૂપમાં હોય છે ત્યાં લગી એક બે સંકામ તોમાં ઘણો ઘણો ફેર પડી જ જાય છે. નરસિંહ અને મીરાની કૃતિઓ આપણને મૂલ ભાષામાં નથી જ મળી, એ આપણને વધારે જણાવેલા દાખલો આ જ પ્રકારનો છે. ગોપીચંદ્રને લગતાં આપણે ત્યાં હજી આજતા પહેા મૂલ અંગાજાથી અને નર્મદા પર્યટન કરનારી તેમ જ્યોતિર્લિંગની જગ્યાઓ કરનારી બાવાઓની જમાતો દ્વારા આવેલા એમ જણાય છે.

દાકતર ગ્રીયર્સન. દાકતર હર્નલી, વગેરેની એક કલ્પના કેટલાક ભાષા-શાસ્ત્રીઓમાં આવકાર પામી હતી તે પ્રમાણે આર્ય-સં-ચારિત્રોનું એક મોટું ટોણું મોટું અને નેપાલ સિક્કિમમાંથી હિંદમાં આવ્યું, તેમણે આગળથી આવેલા આર્યોને આધા ધક્કેલ્યા, અને આથી કરીને આર્ય વસતી બે વર્તુલો ગોઠવાવા પામી; (૧) અદરનું વર્તુલ-કોમલ મધ્યદેશ આદિ મોટા પ્રદેશમાં (૨) બહારનું વર્તુલ એથી પણ મોટા પ્રદેશમાં-આસામ,

* જુએ S K. Chatterji (Origin and Development of the Bengali Language vol I, Gnerison 'Gorakhnath in the Cyclopaedia of Religion and Ethics, Ganapati Sastri, 'દોકાસર્વસ્વ' (Commentary on The અમરકોષ by the Bengali સવાનદ-Trivedi-rume Sanskrit Series), વગેરે.

અમારા ઉડિયા, મદાગાસ્કર, ગુજરાત, સિંધ પંજાબ સહીરમા પ્રાચીન વર્તુલની આર્યભાષાઓમા અગ્રોન્ય નિહતા અને અદના વર્તુલના ભાષાઓથી વિલિખતાનુ મૂન કારણ આનુ પણુ તેણ તથાપિ આ અમની કંપના માટે વાસ્તવ આધાર નહીં જેવા જ છે, અને તે હવે કોઇને અસંતોષકારક જણાતી નથી અને અમાગી મદાગાસ્કર તથા અપખશની જોરમેની અને માગધીથી વિલિખતા આની કોઈ કંપના વગર ના જ સમગ્રી શકાય એમ પણ નથી અપખશ (ભાષાનેખે-પ્રાની જોરમેની-આદિની બ્રહ્મતા લેખે નહીં) પણ આકમા નવમા મેંઝાથી વળની જમેની નથી, અને તેના સારા જૂનામા જૂના નમૂના આપણને થી હિંમયદ્રાથાળના અથામા (અગિયારમે મારમે સેકે) અને પ્રાકૃત પંચના નામે ચોદમા મેંઝાના અથમા જ મંગે છે હા, મુસ્લિમ ઇતિહાસકોએ નોંધ્યું છે કે આમા નવમા સેકામા સિંધમા મુસ્લિમ દોકેમોના હુકમથી કુરાને ચરીફનો દિ દી મવિએ 'હિંદી ભાષા મા ઉત્તમ પદ્ધાનુવાદ કર્યો હતો અને મુસ્લિમ દિનશ્રદ્ધા અને નીતિનો અસરમારક મોઢ કર એવા કાબ્યો પણ રચ્યા હતા મુમઉદ સાફ સમાન જેવા શાયરે પણ 'હિંદી ભાષા મા દિવાન' રચ્યુ હતુ વગેર આ મોઢો ઉપરથી કટલાક દિ દી ઉર્દૂ વિદ્વાનો આપણે જેને હાન હિંદી અને 'ઉર્દૂ' ને નામે ઓગખિએ જિયે તે ભાષાઓને નવમા અને આદમા મેંઝા લગી પેચવાના મતના જણાય છે ખરા પરંતુ એવા સવ મત પણ અને-તિહામિક અને અશાસ્ત્રીય છે એ એકે અથ અત્યારે ઉમયો નથી અને ઉમયો હાત તો તે પંચાથી આબીરી, કે જૂની અપખશ મા ભાષાનો જ જણાત એ વિષે ભાગ્યે મતબેદને માટે અવકાશ હોય હિંદ બદાગના લેખક હિંદની કોઈ પણ આર્યભાષાને 'હિંદી' કહે તનો અટનો જ અથ થાય,

x હા જોડાની અપખરને પણ જુઠા સેકા લ ॥ પાછળ લખ જવા લગી કહે છે (—વા માત્રસક વંદા, 1918 મનત્કુમાર ખરેત 1921 વગે) —પણુ આવા પ્રયાસ વિશાળ એનિકાસિક દષ્ટિની ખભીને વળને જણાય છે અરવ જેની પાસે બેસવા નય' તે 1 ગીન ગ્રાયા ૧૯૨૪૪૪ ૧૧૧૧ જેવા વિ નો ૧૧ કોષ છે

કે એ ભાષા હિન્દના તે પ્રાન્તમાં તે સમયે ચાલતી હશે તે જ ભાષા : આપણે
હવે જોને “હિન્દી”ને નામે ઝોળખિયે છિયે તે હરગીજ નહીં.

ત્યારે હાલ આપણે જોને હિન્દી કહિયે છિયે તે ભાષા ક્યારે જન્મી ?
પૃથ્વીરાજ ચોદાણના સમયનાં કેટલાક શાસનો, દાનપત્રો, અને કાગળપત્રો
મળી આપ્યા છે, તેમાંની લખાવટ માત્ર બોલી જેવી છે. સંસ્કાર પામેલી
ભાષા જેવી નથી. પૃથ્વીરાજ રાસૌ નામે મોટો ગ્રંથ ચંદ બરદાદને નામે
ઓડેલો અત્યારે મળે છે તે વિશ્વસનીય નથી. પડિત ગૌરીશંકર ઝોઝા અને
બીજા માનનીય વિદ્વાનોએ તેને બારીશીથી તપાસ્યો છે, પૂરેપૂરા વિશ્વસનીય
શિલાલેખો માથે તેમ મોટી મોટી ઐતિહાસિક બીનાઓ સાથે એને સરખા-
વીને, હાલ જે રૂપમા એ મળે છે તેનો રચનાકાલ બહુ માડો હોવો જોઈએ
એમ લગભગ સાબીત કરી દીધું છે, અને એ મોટા અધકાના ખડનમડનને
સાર રા. રા. ભાઈ કિસનસિંહ આવડાએ એમના પ્રકરણ ચોથામા એવી
અષ્ટ રીતે આપેલો છે કે અહીં એ વિષે આટલા હથારથા જ સંતોષ માનીને
આગળ ચાલિયે. પૃથ્વીરાજના સમકાલીન ચન્ડેલના પરમર્દિદેવ (“પરમાલ”)
ને લગતું એના જ ભાણેજ જગનિકે મહાકાવ્ય રચ્યું (જગનાયકે-નામ બેય
રૂપમા મળે છે) હતું જેનું નામ આઠ્ઠ ખંડ હતું, એવી કલકથા છે. પણ
જેમ કુરાને શગીફનો ભાગાનુવાદ, અને જેમ (લખાયો હોય તો) પૃથ્વીરાજ
રાસૌ, તેમ આ આઠ્ઠ ખંડ પણ નામશેષ જ રહ્યો છે “આઠ્ઠા ગાજે-
વાળાઓ” કેટલાક મર્ગો ગણે જણે ક્યારથી આજ લગી ગાતા આમ્યા છે,
એ મર્ગોની ભાષા કુદરતી રીતે જ પેઢીદર પેઢી ફરતી આવી છે, કેમકે
માલગજનારાથી મમઝાય નહીં એવી ભાષામા ગાય તે ગાનાર કે પૂરાણી કે
માણુલટ કે સજનિકને માલગજનાર આપે શુ, અને જે કાવ્યો-આખ્યાનો
-પવાડ-પુગણો ગાવા સાલગજાવવાથી પ્રાપ્તિ નહીં, તે પેઢીએ પેઢીએ મોઝે
કરી અથવા નકલો જિતારીને સાચવે પણ કેણુ ? અને એ સર્ગોના સચવ
છેક ઝોગણીશુમી મદીમા એક અગ્રેજ સિવિલિયને કર્યો અને “છપાવ્યો,
ત્યારે જ એ મૂલ મહાકાવ્યના કે કેણુ જણે રીના છેક વિત અવશેષ છેક

આધુનિક ભાષામાં જ “હિન્દી” સાહિત્ય સમૃદ્ધિમાં કયમ જળવાય રહે એવું રૂપ પામ્યા છે. + બીજા પક્ષે ત્રણ નામગેય જ છે તેમને વિષે લખીને સંભાળુ શાને કરવું વારુ ?

હિન્દીનો પહેલો ગદ્યગ્રંથ આજ લગીમાં મળ્યો છે તે—“ગોરખ-બોધ”—સત્તારીસ દુકા દુકા બોધનો ચુટકો છે મોટે ભાગે તરજૂમા જેવો જ છે—x અને તેરમા ચોદમા સુકાનો છે. “ખડીબોલી”નો આદિ કવિ અમીર ખશરો ચોદમા સુકાનો છે. મજા ભાષામાં ગ્રીમહ વલ્લભાચાર્યના પુજના અષ્ટ સંખ્યાઓની સુંદર કૃતિઓ સોળમી સદીની છે અને તે ખેડાયતી ભાષાની એવી પરિપૂર્ણ દ્રશ્ય દ્રશ્યે છે • કે તે પહેલાં બે ત્રણ બૈકાથી એ ભાષાનું ખેડાયું ચરુ થયેલું હોવું જ બોધ્યું, એ કે એમાનું કશું અત્યારે હાથ લાગતું નથી. મજાભાષા ભાષા લેખે હુમાચાર્યના

+ “The Lay of Alha” translated into English Ballad metre (Oxford, 1923), માત્ર સદ, compiled by Sir Charles Elliott (કનાડ)

x જા ભાષે વાવડાને આપેલી કાલ જલજલ નથી. ગોરખ બારમા સુકામાં થયું ગયો એના પ્રથોની મળેલી પ્રતમાની ભાષા એટલી જૂની નથી. પ્રથોમા “લખખ સાલ”ના હોય તે એ કામળ શાહી અને અક્ષતના મતેલથી એ સમય નહીં હમ તે સમયની મેકેલે તેરમા-ચોદમા સુકાની એ ભાષા, જેથી જૂની નહીં ગોરખનું મદરુપ હતા જેથી કરી જ છાપ એમના મળી આવેલા ગ્રંથ હિંદી થી વાંચના મન હિંદી પડે એમ નથી.

• લલખભાચાર્યે મજાભાષાને જ સર કરી લીધું, તે સમયે ચાર મોક ૫૨ ચાર પીઠ બાધી, ખનુલેરાચાર્યે નામ, નામ, પુરો અર્થિ સં-ચારીઓના કળ બાંધતુ તે પોલના કોઇ આચાર્યે નયોર્વિલિંગો રણચાં આ આચાર્યે અને મુગમલસેખ કમી આચાર્ય કે હિંદી હિન્દના દેવના વાર ૧ પરંતુ હજારે હિંદી-હિન્દુ “ દમ સારિ ગાવાંવર્તકા માંથા ! ” જે મુખાન ઓસરતુ નથી. મજાને કોઈ અંદા એવેના અપનવેલા ચુલ મૂં-અને પ્રકટ કરવારો અસ-વાચ્ય હાર તે ભાષા લેખે હિન્દી-હિન્દુ એને કુત્સી બ ગળી, મરાઠી, ગુજરાતીના જેટલી પર્વાત મજાલ દે હિન્દી, તે લખાસાક્ષીએને શુદ્ધ એવો જરા ૧ હિન્દી-હિન્દુ બે છે એ જ કાલથી એની સકિત કિંચકિલકલ નથી જાણી શું ૧

સમય પછી જ જાણીતી થવા પામી એમ માનવાને એક મોટું કારણ આપણું છે, કે જે એનો જન્મ હિમાચલ પહેલા થવા પામ્યો હોત તો એ અદિતીય વૈયાકરણ તેની કાંઈ ને કાંઈ ઠેકાણે નોંધ કર્યા વગર ગૂંઘેત પણ ખરો વારુ ? અને હિન્દીની અવધી શાખામાં પણ ‘ખડી બોલી’ કરતા બહેનો કાંઈ મોટો અમર લેખક થયેયો જણાતો નથી એટલે હિન્દીની મુખ્ય શાખા જે ‘ખડી બોલી’, હિન્દીભાષા પ્રવાહ જે-દિવસે નહીં એટલે રાતે અને રાતે નહીં એટલે દિવસે-વધારે “ખડી બોલી”-મય થતો જાય છે, થવાનો અને એ જ એનું ભાવિ હવે નિર્ણયિત છે, એ જો માથું, -તો સ્વાસ્થીય અન્વેષક એના આદિ કવિ લેખે અમીર ખુશરોને સ્વીકારવો પણ પ્રાપ્ત થાય છે નહીં અંદાજે, નહીં જગન્નાથક પરમાર નહીં ગુરુ ગોરખ કાનકદો, નહીં બીજા કોઈ હિન્દુ, જૈન, બૌદ્ધ, કે કૌંસ અથવા ચાટો તો કહે જે આપણા મુસ્લિમ મિરાદરોએ અંગી પોતાનો સમાસ કરવામાં અને ‘હિન્દી’ બનવામાં જે અનેકાનેક ભાગફેડ અને બગાડ વિનાશ કરી નાખ્યા, તેમાં આપણી ભાષાના જૂના કવિઓ અને લેખકોને પણ ગડાવી દીધા, ન રચા નામ ન નિશાન, એટલે હવે તેમના ત્રય દેખાડી શકાય એમ નથી રહ્યું, તેમાં દોષ આપણા ભાવિનો જ છે ‘જે જીતે છે તે મરવું જીતે છે, જે હારે છે તે કુલકુળા હારી જાય છે (Nothing succeeds like success nothing fails like failure)’ યુષ્કિર પાણકવ દ્રૌપદીને પણ હાર્યો હતો, તો ઉત્તર હિન્દી પ્રજા પોતાની મરશવનીને પણ હારી ગઈ *

§ ૩ : હિન્દી માહિત્ય.

મિત્ર બંદુઓ હિન્દીને જેમ જાને તેમ પુરાણી ગણાવવા મથે છે તેની સાથે સ્વીકારે પણ છે કે “હિન્દી”નો ૭૦૦ થી ૧૩૦૦ લગીના ૫ અંક

* નગરી વિધિ પણ હ સ આ સેકાથી ૧૩મા સ ૧૮મીમાં સ્થિત ૫૭ બંને પ્રકાર છે.

જેટલો કાન ' સૂવ પ્રારંભિક કાન' હતો, જે દરમિયાન એ "પ્રાકૃત પ્રધાન" હતી તેમાથી ધીરે ધીરે મેતાનુ વ્યક્તિત્વ મેળવતી ગઈ પણ તેણે ' પ્રાકૃત મિશ્રિત " તા ૧૩૦૦ વર્ષી રતી જ હતી એક દોઢ મૈમઓનો મનને કે મનદર તા આજ વિષયમા મહત્ત્વ હોય એમ્ને હવે આપણે આપણા નિશ્ચના નીચ્ચ અગત્ય વર્ગિયે

શિષ્ટ માલિયનો ઇતિહાસ મળતા આપણા ગુજરાતી લેખકોએ જે ખાનિયનો મતાની છે તે દિની લેખકોમા પણ જેવામા આવે કે કવિ-ઓની હવનકથામા જ્યાં ને ત્યાં અમલકાર જેવા દત્તકથાની પગપગએ આણી આપ્યા હોય તે જેવા ને તેવા ફરી ફરીને લખ્યા જવા એટલું જ નહી પણ-માખતેની વાત જરાતરા પણ સમારી ખીનરીને કહેતા ન આવડે તે કથક મેનો એ ન્યાયે, તેમને ઉનટા બદાવવામા માલિયની સાચા મેવા અને પૂર્વજે પ્રતિ નિતાન્ત ભક્તિ જેવી એ વનણુ એ મધ્યગાનીન માન્યક જેટલું અહીં તેટલું ત્યાં પણ પ્રવર્તે છે. વળી જેની પાંખે મેસિયે તેના ગુણ-ગાન જ થાય, તેના મરી જેટલા ગુણ શ્રીફળ જેવડા કરી દેખાડવા એ જ વિવેક, તેની ખામી તુડી કશી જેવી ઉચ્ચાગવી નહીં એ જ વિનય

ન દુષ્ટારત્તર્યમશ્રિયઃ -

રમે વદો સત્ય જગ મિ ખૂચતુ,

ગુનાય પણ કલકથી અડચતુ -

એ જ મનમનને તો ધર્મ.

આમ ન કરી શકે તે "અધિકારી" નહીં, સહાય નહીં અને દુવિનીત-એ માનસ પણ અહીં કરતા ત્યાં જરાયે ઓછું નથી અહીં જેટલો પણ અતિહાસિક તથ્ય અને કવિતાલાવનાની સાચા નિઠાએ વિવેચનાનો અવાજ

* અહીં તો મહારાની વાત છે કે નર્મદ અને નવન મલિયાલ અને રમા બાલ નર્મદકાવ અને મેવાચાળ ગુણી અને રામનાચલ ; તેમ રચન ન વિવેચનાની સહ

ત્યા હજી મલગાવા માડયો જણાતો નથી આ બાનતોમા ઉત્તર હિંદી બંગાળા, મહારાષ્ટ્ર અને ગુજરાતથી કંઈક પાછળ જણાય છે ત્યાની મુરુચિ પણ હજી કંઈક જ આની આવે છે આવા સંલેગોમા હિંદી કવિઓ વિશે હિંદી પ્રજામા માનનીય સંશોધકો ઇતિહાસિકો અને વિવેચકોના અભિપ્રાયોનો જ સાર આપવાનું પોતાનું કર્તવ્ય રા આવડાએ વખાણુનું પડે એ રીતે બળવેનું છ એમ શાખ પૂરતા આનંદ થાય છે વીર અથવા ગમૌપુગમા ભક્તિયુગમા કે અલકારયુગમા હિંદી કવિતાનો ક્યાની દૃષ્ટિએ નેતા મમનોનક મર્વદેશી વિજય થયો નથી જયસી, લુનમીદાસ, સૂરદાસ, અને દેરાવિત્ત જેવા પ્રતિભામય મર્જા એને મળી ગયા અને એ તેમની સુપુત્રો વડે હિંદી કવિતા આપણા દેશની બીજી પ્રાંતપણુ ભાષાની એ મૈનઓ દરમિયાન થયેની કવિતાની હારમા વગર સમાયે જોવી શકે એ વારે કાઢને કોઈ ગુણાધિકારે અમર છે અને હિંદી માતૃભાષા વાળી પ્રજાના પૂજાપાત્ર છે પણ એ મૈકઓની ઉદ્ભવ કવિતાની ખામીઓ આ દિગ્ગિમા પણ જોવામા આવે છે અગર જો કે એમનાથી ઉત્તર હિંદી કવિઓમા એ ખામીઓ જેટલા પ્રમાણમા છે તેટલા પ્રમાણમા નહીં આ ખુર્સીયા ખીકારુ છુ પરંતુ આ કવયમમા મહારે કહેવાનું છે ત આ કે અવાચીન ઉર્દુ દિગ્ગિમા વિવેચકો અને વિદ્વાનો પોતાને વારસામા મળેની એ મૈકઓની ઉદ્ભવ કવિતાને જેટલી અવગતતાથી તપાસ છે અને સારાસાર વિવેક દાદ્યે પોતાની ભાષા અને પોતાના સાહિત્યને એ મધ્યકાલીન રૂપણો અને ખામીઓથી મુક્ત કરવા મર્થા રહ્યા છે * તેનું પુરુષાર્થ વનણુ

બધાની જગ્યા છે તેની પ્રાથમિક તેજારી લેએ આ સાત પગથીઓ તે પડી પડુ છે અને રા નર્મદાસ મર મહેતાએ અખા અને બાલારા કરની સમીક્ષામા વાપરી દેખાડેની ગુણા હાડીની મુદ્દમ સત્યનિષ્ઠા અને સમસાની હિંદાસ, વિવચના દ્વં મતામતી કે કોઈ મીના તે કાન દરિયામ્મ દીવાલકી રૂપ છે.

* Sayyid Abdul Latif Influence of English Literature on Urdu Literature (1924)

હિન્દી ભાષાભક્તોમા પૂરતા નેરમા દેખાવુ નથી આપણા પૂર્વજો ન્યાય ઉપરાત સહાનુભૂતિ અને તદુપરાત પૂજ્યભાવના પણ અધિકારી છે પણ “ હોટો આપણા દોસ્ત, બે કે આપણા ઉમ્તાદ તથાપિ આપણે ઉપાસ્ય દેવ તો મત્ય ”, એ જ ન્યાયે કવિતાના અને સાહિત્યની જે ભાવના અર્વાચીન દુનિયા અને તેની સાહિત્યસમૃદ્ધિના મમર્ગથી આપણે જોવા પામ્યા છિયે તેનું વાહન આપણી માનુભાષાને પણ બનાવરી એ જ આપણુ ઉચ્ચ અને અનન્ય કર્તવ્ય, બીજી મધીયે વકાદારીઓ એનાથી ગોણુ પૂર્વજોના દોષ જોતા આપણા હૃદય ચીંગવ તો રણુ એ ફોર આપણે પોતાને હાથે પાછા ઘઇ ન જાય એટલે દરજે તો આપણે સૌએ જોયે બતાવ્યે સામીત કરી આપે અને પ્રજા કને ઝોડાવ્યે જ છુટકા છે આનુ વનણુ અર્વાચીન હિન્દી કવિઓ અને વિવેચક અને અભ્યાગીઓમા પૂરવુ જોવામા નથી આવવુ તેનું કારણ અર્વાચીન હિન્દી લખાણુ મહારા જોવામા હજી બહુ ઓછુ આવે છે, નહીં આ પ્રદેશમા હજી અભળ્યો છુ, એ પણ હોય અને વસ્તુસ્થિતિ એની હશે તો મહારી આ અસાનમૂલક ગ્રામી કાષ્ટને કશી યે હાનિ થવાની નથી

§ ૪ : ભાવિ.

[લપિ અને હિન્દી-ઉર્દૂ હિન્દી અને ઉર્દૂ જે ભાષા છે કે એ-જ ? હાકતર રાજેન્દ્રલાલ મિત્રથી માટીને એક પછી એક ભાષાપડિતે આ સવાન તપાસ્યો છે અને ઘણાખરાએ ચોક્કસ જણાવુ છે જે ભાષાશાસ્ત્રની દ્રષ્ટિએ આવો મનાવ પૂછનાર પણ ગમારમા ખરે એનું છે સમૃત પ્રધાન અને નાગરી નિપિમા લખાય તે હિદી અને અ-મસ્કૃત (ખાસ કરીને શાગી આરખી)-પ્રધાન તથા મુસ્લિમ નિપિમા લખાન તે ઉર્દૂ, એ શિવાય વ્યાકરણની કે ગચ્છાની માઘ પણ દ્રષ્ટિએ જેમા કશો બેદ જ નથી સર સૈય અદમો (હિદુ-મુસ્લિમ બધુઓને માફે હિદના જે નેત્ર કલા છે પરવુ પ્રમા મતાના ઊઝાગાના આ ઝૈમમા આ મે નેનો પોતપોતાની ભાષાના

ત્રિપથમાં એક બીજા સામે એવું તો એર વર્ધાવે છે, કે આપણા જીવે ત્રાહિત તેને વર્ષો લગી જોયા કરે તોપણ તેના કાલિવપણાને પૂરેપૂરે ખ્યાલ લાગ્યે પાગી શકે. ચુકતપ્રાન્તોની નિશાળામાં ત્રીજી ચોપડીથી જ હિન્દી પાઠ્યપુસ્તકો ને ઉર્દૂ પાઠ્યપુસ્તકો જુદા. અને એ રાજકારણી વિષયો પણ એવું કે તે જેમ દેલાય તેમ વધુ ધાતક બને ખ્રિસ્તી પંડિતો બીચારા ભોગે ભાવે સૂચવે કે લાઘવો ત્હમે પોતપોતાનો કહ્યો છેડતા નથી, મામાનો કહ્યો અપનાવવા કગતા તો સારા દેશને અભણતાના અંધકારમાં રાખવો બેહતર એમ ખરેખર માનો છે, તો જુવો આપણે એ બંને કહ્યા ડોડિયે, ત્હારો નાગરી નહી, ત્હારો કારસી નહીં, મુરોપનો ઇટલિક કહ્યો ચલાવિયે અને ત્હમે બંને એક નિશાળે એકઠા એક જ પાઠ્યપુસ્તકો વાચો, એક જ છાપા વાચો, એક જ ગદ્ય અને કવિતા વાચો, ત્હમારા બંનેની મમૃદ્ધિ બેવડાઇ જાય, અને ત્હમે એક બીજાને વડું પિછાનતા, ત્હમારાં મામસામા એર પણ કંઇક ઓમરે પરંતુ આ વિચિત્ર ત્રિગુણાત્મક સૃષ્ટિમાં અવ્યવહાર ભોગાને ગાબાશી તો એ મળે છે, કે તેના ભોગપણને બંને હરીયા પક્ષકાર ઊંડી રાજતાનિયત જ ગણે છે !

યુગ બદલાય નહી ત્યાં લગી આનો ઉપાય જ નથી “ યુગ બદલાય ” એટલે હું હિન્દુ હોવાથી હિન્દુ હિન્દુ માનસ અને હિન્દુ સાહિત્ય હાય છે તેને મનમમે કંઈ રીતે જુદા બને તો યુગ સાચી દિશામાં પવટાયો ગણાય, તે જ પ્રથમ કહુ છું. હિન્દુઓ મ્હને શુદ્ધ જિજ્ઞાસા શુદ્ધ ઉદારતા અને શુદ્ધ બધુલાવ એ ત્રણે મોટા ગુણોમાં હજી મધ્યકાલીન માનસના એટલે કે અર્વાચીન યુગમાં પાછળ પડી ગયેલા કહેવા પડે એવા લાગે છે. હિન્દુઓને પોતાની બુદ્ધિમત્તા વિષે ઉચ્ચ મત છે. સાચી બુદ્ધિમત્તાનું એક લક્ષણ જિજ્ઞાસા છે. મુસ્લિમો હિન્દી છે, આપણા દેશબન્ધુઓ છે, પણ એમના વિષે એમના મંસાર વિષે એમના માનમ વિષે, એમના ઇતિહાસ કિલસરી ધર્મ વિષે એમના ધાર્મિક અને બીજા સાહિત્ય વિષે એમની કલાઓ અને એમની જાહોજલાલી વિષે, આપણે પૂરતી જિજ્ઞાસા ધરાવિયે જ ખરું ? બુદ્ધિમાં આપણાથી ચડતી

અ. નીચી પંક્તિની જ કવિતા ગણાય એવી છે. હિંદી અને ઉર્દૂ બંને કવિતાસમૃદ્ધિ કવિતાભાવનાના આવા આવા અર્વાચીન અશોને સમજાવવામાં અને અપનાવવામાં હજી પછાત છે.

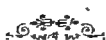
નવસ અને નવલિકામાં પણ જે ખામીઓ હિન્દીમાં છે તે ઉર્દૂમાં જોવામાં આવે છે, જે ખામીઓ ઉર્દૂમાં છે તે હિન્દીમાં પણ દેખાય છે. સર્જકતાનું સ્વાતંત્ર્ય, અને સર્જકતામાં ન્યાય અને સમભાવની, વિધિ અને ચારિત્રની એકરસતા, સિદ્ધ કર્યાં હોય એવી નવલો કે નવલિકાઓ શું હિન્દીમાં કે શું ઉર્દૂમાં થોડાં જ જણાય છે.

દુકામાં અને છેવટે બંને ભાષાઓને બંને સાહિત્યોને બંને બંધુઓને—હિંદના મધ્યદેશો તથા મધ્યકાલીન આ યમકને મ્હારે અત્યંત નમ્રતાથી એક જ કહેવાતું છે, અને તે હું એકને પરિચિત શબ્દોમાં જ કહી શકું છું—કુરાને શરીફમાં એ ભાવ આથી પણ તેજસ્વી રૂપે અને મનોહર શબ્દોમાં લગે, પણ તે શબ્દો હું જાણું નહીં એટલે આપી શકું નહીં, એટલી મ્હારી અમરકારિતા માટે મુસ્લિમ ભાષાઓની માફી આગળથી માગી લઇને કહું છું:—

ૐ સદ્ગત્તુ ।
સદ નૌ મુનુ ।
સદ લોચં કરાવટં ।
તેજસ્વિ નાકવીત મસ્તુ ।
મા વિદ્વિષાવદૈ ॥ *

નાગપાંચમ

આમીન !

હિંદી સાહિત્યનો ઇતિહાસ

૧

હિંદી ભાષાની ઉત્પત્તિ.

જગતની મર્વ ભાષાઓના ઇતિહાસમા કઇને કંઇ તો કોતુક હોય છે જ. પરંતુ જે ભાષાઓ જોટલી પ્રાચીન હોય છે, અને જેમણે પોતાના જીવનમા સમુદ્ધાતિઓ જોયા જ કરી છે, તેમની ગુહ્યકથા મનોરંજક અને રંગદર્શી હોય છે આ રીતે ભારતીય ભાષાઓનો ઇતિહાસ ખૂબ જ મનોહર અને હૃદયગમ છે ભારતવર્ષમા આજ સુધીમા જોટલા ભાષાનક વિશ્લેષ, અદ્ભુત કાલિઓ અને મહાન પરિવર્તનો થયા છે એટલા બીજા દેશોમા નથી થયા. ગજનૈતિક, મામાનિક અને ધાર્મિક પરિવર્તનોનો પ્રભાવ અને અમર કાષ્ઠ જાતિની એકલી સ્થિતિ ઉપર જ નહિ પરંતુ એની ભાષા ઉપર પણ પડે છે. જુદી જુદી જાતિઓનો મમર્ગ થવાથી પરસ્પર ભાવો અને એ ભાવોના દ્યોતક શબ્દોની આપ લે સ્વાભાવિક રીતે જ થાય છે. એ વખતે શબ્દોના ઉચ્ચારણમા પણ વિકાર આવી જાય છે. આ કારણથી ભાષાઓનું ડાળાનું થઇ જાય છે અને સાથે સાથે તેમાં નવા શબ્દો પણ ઉમેરાય છે આની ગિચ્છિમા વૃદ્ધ ભારતની

ભાષાઓની આરંભની અવસ્થાથી માડીને વર્તમાન અવસ્થા સુધીમાં આકાશ પાતાળ જોટલું અંતર પડી ગયું હોય તો એમાં બહુ આશ્ચર્ય નથી.

ભાષાઓમાં પરિવર્તન તો નિરતર થતું જ રહે છે; અને એ સ્થિતિ એના ઇતિહાસને જટિલ છતાં મનોહર બનાવી દે છે. ભાષાઓના વિકાસની આમાન્ય રીતે બે અવસ્થાઓ મનાય છે. એક વિયોગાવસ્થા અને બીજી સંયોગાવસ્થા. વિયોગાવસ્થામાં બધાય શબ્દો પોતપોતાના વાસ્તવિક અથવા પ્રારંભિક રૂપમાં જુદા જુદા ગ્રહે છે અને ક્યારેક કોઈ વાક્યમાં એમના મર્યાદા અને અવધાનથી અથવા સ્વરાધાતથી એમને પરસ્પરનો સંબંધ પ્રકટ થાય છે. ધીરે ધીરે પરિવર્તન થતા કેટલાક શબ્દો તો પોતાના સરસ્વતના સ્વરૂપમાં જ ગડી જાય છે અને કેટલાક પરિવર્તિત થઈને પ્રત્યય, વિભક્તિ વગેરેમાં કામ આવે છે. પછી આ પ્રત્યય વગેરે ધસાઈ ધમાઈને મૂળ શબ્દોની સાથે એવી રીતે મળી જાય છે કે એમનું પોતાનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ જ નથી રહેતું. એટલે પટેલા, જેઓ સ્વતંત્ર રહીને ભાષાને પ્રકટ કરી શકતા હતા તેઓ મંદિપ્ત તથા વિકૃત રૂપ ધારણ કરીને ભાવદોષકતાના સહાયક માત્ર બની રહે છે. આ રીતે ભાષા વિયોગાવસ્થાથી સંયોગાવસ્થામાં આવી જાય છે. પરંતુ જેમ જેમ જાતિઓની સ્થિતિઓમાં પરિવર્તન થતું ગ્રહે છે તેમ તેમ ભાષા પણ એક અવસ્થાથી બીજી અવસ્થા ધારણ કરે છે.

હિંદી ભાષાની ઉત્પત્તિ અને વિકાસનો વિચાર કરતા પહેલાં આપણે ભારતીય ભાષાઓનો પ્રાચીન અવસ્થાથી માડીને આજ સુધીનો ઇતિહાસ મંદિપ્તમાં જોઈ લઈએ.

પ્રાચીન આર્યોની ભાષાનું વાસ્તવિક રૂપ શું હતું એનો પતો મળવો મુશ્કેલ છે. એ પ્રાચીન ભાષાના પુસ્તકો કે લેખો કંઈ પણ મળતાં નથી. આર્ય જાતિનું સર્વથી પ્રાચીન પુસ્તક " ઋગ્વેદ " જ આપણને આજે

મળે છે એની ઝડપાઓની ગ્યના જુદા જુદા સમયે અને જુદા જુદા સ્થળોએ થઈ છે કાંઈમા ગાધાર (આજનું કદહાર) મા વસેલા આર્યસંઘના રાજા દીવોદાસનો ઉલ્લેખ છે અને કાંઈમા સિંધુ નદીને તીરે વસેલા આર્યોના રાજા સુદાસનું વર્ણન છે. એટલે વેદોમા દીવોદાસ તથા સુદાસના સમયના બનેલા મંત્રોનો સમાવેશ કર્યો છે. સાથે સાથે કેટલાક મંત્રો ગાધારમા, કેટલાક સિંધુ કિનારે અને કેટલાક યમુના તટે પણ રચાયેલા છે પાછળથી જ્યારે સર્વ મંત્રોને સંપાદન કરીને ક્રમસર ગોઠવવામા આવ્યા ત્યારે રચના-કાળ અને રચના-સ્થાનનું ધ્યાન રાખવામા આવી ન હતું. એ વખતે જો આ બંને વાતોને ધ્યાનપૂર્વક દષ્ટિ સમીપ રાખવામા આવી હોત તો અત્યંત સરળતાપૂર્વક પ્રાચીનતમ ભાષાનો નમુનો આપણે મેળવી શકત, તોપણ કાળજીપૂર્વક અને ધ્યાન દબાવે વાચવાથી મંત્રોની ભાષામા ભેદ તો અપ્પ દેખાય છે. પ્રાચીન સમયમા જ્યારે આર્યો ભાગતવર્ષમા આવ્યા ત્યારે એમની બોલચાલની ભાષાએ થોડું ઘણું સાહિત્યકરૂપ પામ્યું હતું, પરંતુ બોલચાલની અથવા લૌકિક ભાષાઓમા અનેક ભેદો હતા.

વેદોના સંપાદન કાળમા મંત્રોનો ભાષાભેદ ધણીખરો દૂર કરવામા આવ્યો હતો, તો પણ એટલું તો અપ્પ દેખાય છે કે વેદોની ભાષાની સાથે સાથે એ સમયે કેટલીક લૌકિક અથવા દેશભાષાઓનો પ્રચાર પણ હતો. આમાથી કાંઈ એક ભાષાને લઈને વૈદિક મંત્રોનું સંપાદન કાર્ય થયું હશે; અને આ પ્રકારે એને સાહિત્યકરૂપ આપ્યું હશે આજ વૈદિક ભાષા સમય જતાં પરિમાર્જિત અને સાશોધિત થઈને સંસ્કૃત કહેવાઈ.

ભારતમા આવ્યા પછી આર્યોએ જોયું કે એમની પોતાની ભાષામા પૂર્વાગત આર્યો તથા ભારતના આદિમ નિવાસીઓના મધ્યસ્થી કેટલાક નવા શબ્દો આવે છે અને ઉચ્ચારણમા પણ કંઈક પરિવર્તન થઈ રહ્યું છે એટલે એમણે પોતાની ભાષાને સુરક્ષિત રાખવા માટે એનો સંસ્કાર કર્યો અને એને મન્દા નામ આપ્યું હવે આર્યોની સંસ્કૃત ભાષા કેવળ સાહિ-

ત્વની ભાષા બની ગઇ. પરંતુ પ્રચલિત બોલચાલની ભાષાનો પ્રભાવ તો જોવાને તેવો જ રહ્યો. એમાં તો પરિવર્તન થતું જ ગયું અને નવા નવા શબ્દો તથા ઉચ્ચારણો ઉમેરાતાં જ ગયાં. એ વખતનો સંસ્કારી વર્ગ પોતાના વ્યવહારમાં સંસ્કૃત ભાષાનો જ ઉપયોગ કરતો હતો. અને પ્રાકૃત અથવા સર્વ સાધારણની બોલચાલની ભાષાનો-ઉપયોગ કરવો અનુચિત મનાતો. આજ કારણથી આપણું પ્રાચીન સાહિત્ય લગભગ સંસ્કૃતમાં જ છે.

આપોની પ્રાચીન ભાષાને આપણે બે મુખ્ય ભાગોમાં વિભક્ત કરી શકીએ. એક વૈદિક ભાષા અને બીજી સંસ્કૃત. વૈદિક ભાષાના નમુના આપણને ઋગ્વેદની સંહિતામાં મળે છે અને આગળ ચાલતાં આલ્મબ્રમ્માં તથા મૂત્રમ્માં પણ મળે છે. આજ ભાષાના વિકાસ પછી સંસ્કૃતનો ઉદય થયો. કેટલાક વિદ્વાનોનો મત છે કે વૈદિક ભાષા બોલચાલની પણ ભાષા હતી; અને ત્યારે એણે શુદ્ધ સાહિત્યિક રૂપ ધારણ કર્યું ત્યારે તે સંસ્કૃત નામથી વિશુષિત થઈ. બીજા કેટલાક લોકોનું એમ કહેવું છે કે વૈદિક કાળમાં બોલચાલની જે ભાષાઓ હતી તેમાંથીજ એક મુખ્ય ભાષા લઈને તેમાં વેદના મંત્રોનું સંસ્કરણ થયું; અને અતે ત્યારે વેદમંત્રોને એકત્રિત કરવામાં આવ્યા ત્યારે એ ભાષાને જરા પરિમાર્જિત કરીને એમાં યથા સંભવ સંવાદિતા લાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. રૂપદ પ્રમાણોના અભાવથી આ બંને મતો અનુમાનો પર સ્થિત છે, એટલે એ સંબંધમાં નિશ્ચિત રૂપે કંઈપણ કહેવું સંભવિત નથી. તો પણ બંને મતમાંથી એટલું તો તપ્પ નિકળે છે કે વૈદિક કાળના સુચિહિન વર્ગની બોલચાલની ભાષામાં અને સંહિતાની ભાષામાં જે કંઈપણ અંતર હતું તે માત્ર નામનું જ હતું. સમય જતાં એ વૈદિક ભાષા ત્યારે વૈશાકરણીઓને પાસે પડી અને એણે સાહિત્યિક રૂપ ધારણ કર્યું ત્યારે પૂર્ણ રૂપે વ્યવસ્થિત બની. મદર્પિ યારક અને મદર્પિ પાણિનિએ પહેલાં એને નિયમોથી બદલ કરી અને ત્યાર પછી મદર્પિ કાત્યાયન એને પાતંજલિએ અને શુદ્ધ સાહિત્યિક રૂપ આપ્યું. મદર્પિ પાણિનિના સમયમાં એવા ઘણા પ્રયોગોનો ઉપયોગ થતો; જેઓનો ઉપયોગ

પાછળથી એકદમ અશિષ્ટ મનાયો. અને કાત્યાયન તથા પાતંજલિના વખતમા કેટલાક નવા પ્રયોગો વપરાશમા આવ્યા ત્યારથી, ભાષાનુ સ્વરૂપ વધારે વ્યવસ્થિત અને સ્થાયી થયું એવું એ વ્યવસ્થિત અને સ્થાયી રૂપ મસ્કૃતના કાવ્ય વગેરે ગ્રંથોમા વર્તમાન છે.

સસ્કૃત ક્યારેય પણ કોઇ પ્રદેશમા ક્ષોભસંધની બોલચાલની ભાષા હતી કે કેમ એ વિષય વિવાદસ્પદ છે યાત્રક અને પાણિનિ ભાષાઓના બે વિભેદોનો ઉલ્લેખ કરે છે, જે પૂર્વ અને ઉત્તરમા વસનારાઓમા હતા કાત્યાયન અને પાતંજલિ સ્થાનિક તથા પ્રાતિઃ ભેદોનો પણ ઉલ્લેખ કરે છે આથી અનુમાન થઇ શકે છે કે ઈવીસનની પાસે ૭ શતાબ્દિ પૂર્વે સસ્કૃતનો માહિત્યમા સપૂર્ણ પ્રચાર તો હતો જ અને શિષ્ટ વર્ગની બોલચાલમા પણ એનો ઉપયોગ થતો સર્વ મામાન્ય ને બોલવાની ભાષા શિષ્ટોની ભાષાથી જુદી હતી

ઇસુ પૂર્વે પાસમા હટ્ટા સૈકાના મમયમા આર્યાવર્ત એટલે કે હિમાચલથી તે વિધ્યાચલ લગીના પ્રદેશમા પ્રવર્તતી સસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષાઓ એક બીજીની ભગિનીઓ હતી અને બધીય અનાર્થ શબ્દો અને પ્રયોગોના વત્તા ઓછા ભેગ વાગી હતી, તેમ વેદની ભાષાની માતા જે મૂળ ગીર્વાણ ભાષા, તેમાથી ઉતરી આવેલી હતી એમ ક્ષગલમ બધાજ વિદ્વાનો હવે સ્વીકારે છે વ્યાકરણના નિયમોમા સુવ્યવસ્થિત રહેવાથી સસ્કૃત એક પ્રકારે ગિર અને અમર થઇ ગઇ અને એમા કોઇ પ્રકારની નવીનતાના મમાવેશનો અવકાશ ન મળ્યો લોકોએ વખતોવખત પ્રાકૃતને પણ નિયમિત અને બદલ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો તથાપિ બોલચાલની ભાષાનો પ્રવાહ તો જેમનો તેમ વહેતો રહ્યો એમા કોઇ બદલ બાધી રાક્યું નહિ આજ પ્રાકૃત અથવા બોલચાલની આર્યાભાષા કમે કરીને આધુનિક ભારતીય દેશભાષાના રૂપમા પ્રકટ થઇ

શરૂઆતથીજ જનતાની બોલચાલની ભાષા પ્રાકૃત હતી એ ભાષાના પ્રાચીન રૂપને આધારે જ વેદમંત્રોની ગ્રંથના થઇ અને એનો પ્રચાર

બ્રાહ્મણ્યથો તથા સૂત્રગ્રંથોમા દેખાય છે પાછળથી એ પરિમાર્જિત થઇને સંસ્કૃતના રૂપમા પ્રયુક્ત થઇ. તો પણ બોલચાલની જે મર્વસામાન્ય ભાષા હતી તે તો નહિ ન થતા રહીજ આજે એના પ્રાચીનતમ ઉદાહરણો ઉપનિષદ નથી એનું સૌથી પ્રાચીન રૂપ આપણે અશોકના લેખો તથા પ્રાચીન બૌદ્ધગ્રંથોમા મળે છે એનેજ આપણે પ્રાકૃત સાહિત્યનું સૌથી પ્રાચીન રૂપ માનીએ છીએ આ સિદ્ધ પ્રાકૃત તે પાલી બૌદ્ધોના ત્રિપીટકાની પવિત્ર ભાષા ત્યારપછી મધ્યકાળની પ્રાકૃતો અને અતમા ઉત્તરકાળની પ્રાકૃતો અથવા અપભ્રંશોનો સમય આવે છે આજ ઉત્તરકાળની પ્રાકૃતો અથવા અપભ્રંશો પછી આધુનિક દેશભાષાઓનો આની ભાવ થયો છે

પ્રાકૃત અને મન્દ્રત વચ્ચેનો બેઠ અને અતર બતાવતા રાજશેખરે 'કપૂરમંજરી'મા લખ્યું છે

પરસો સક્ક અથધા પાડમ (દય) યધો ચિ હોહ સુ ડમારો ।
પુરિસાણં મહિલાણં જે સિય મિહતર તે સિય મિમાણ । *

આનો ભાવાર્થ એવો છે કે સંસ્કૃત કઠોર અને પ્રાકૃત મુકુમાર હોય છે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત વચ્ચે તો પુરુષ અને સ્ત્રીના જેટલું અંતર છે

પહેલી પ્રાકૃત અથવા પાલીના ઉદાહરણો આપણને પ્રાચીન બૌદ્ધ સૂત્રગ્રંથો તથા શિનાવેળોમા મળે છે શિનાવેળોમા અનોખા લેખ મદ્યવના છે આ લેખો ખરેખરી અને બ્રાહ્મી બે લિપિઓમા લખેલા છે શદનાગમદી અને માનમેરના લેખ ખરેખરીમા અને બાળીના બધા બ્રાહ્મી લિપિમા છે આ લેખોના અભ્યાસ ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ થાય છે કે અગોખના મમથમા ચાર બોલીઓ બોલાતી હતી એમા સૌથી મુખ્ય

● પરંપ્ર-સંસ્કૃત વચ્ચે: પ્રાકૃત(V. L. લી)વચ્ચસ્તુ મયતિ સુકુમાર:
પુરુષાણ મહિલાણ યાયદિહાન્તર તાયદનશો: ॥

માગધી હતી. આજ માગધીમાં પહેલો શિક્ષણ લખાયો લાગે છે, અને એના આધારે ગિરનાર, જૈગઢ અને માનસેરાના લેખો લખાયા છે. પણ એક રીતે શિક્ષણજગદી અને ગિરનારના લેખોની ભાષામાં અને બીજી, માનસેરા, ધોલી અને જૈગઢ આદિના લેખોની ભાષામાં ધણું-ખરું સામ્ય દેખાય છે. અને આજ સમાનતાના આધાર પર કેટલાક વિદ્વાનોનું માનવું છે કે અશોકના સમયની માગધી એ મુખ્ય ભાગમાં વિભક્ત થઈ શકે છે.

પાલી અને માગધી પછી આપણને સાહિત્યક પ્રાકૃતના દર્શન થાય છે. આના મુખ્ય ચાર ભેદો મનાય છે: મહારાષ્ટ્રી, શૌરસેની, પૈશાચી અને અર્ધમાગધી. આમાંથી મહારાષ્ટ્રી સર્વથી પ્રધાન છે અને કેટલાકના મત પ્રમાણે જુનામાં જુની માગધીના જેટલી એ જુની છે. પ્રાકૃતના વૈયાકરણીએએ મહારાષ્ટ્રીના વિષયમાં ખાસ ધ્યાન દઈને લખ્યું છે અને બીજી પ્રાકૃતોના માત્ર વિશેષ નિયમો આપીને એટલે જ ઉલ્લેખ કર્યો છે કે બાકીનું બધું મહારાષ્ટ્રી જેવું જ છે. પ્રાકૃતનું અધિકાર કવિતા સાહિત્ય પણ મહારાષ્ટ્રીમા જ લખાયતું મળે છે. શૌરમેની મધ્ય દેશની પ્રાકૃત છે અને શરમેન દેશ (આજનું વજમંડળ) મા પ્રચાર હોવાને કારણે એ શૌરમેની કહેવાય. મધ્યદેશમા પણ સાહિત્યક સંસ્કૃતનો અભ્યુદય થયો હતો ત્યાની બોલચાલની ભાષામાંથી જ શૌરમેનીનો જન્મ થયો જેમ પહેલી શિષ્ટ પ્રાકૃત પાલી ઉપર તેમ આ મધ્યદેશની શિષ્ટ પ્રાકૃત શૌરમેની ઉપર સંસ્કૃતનો વધારે પ્રભાવ પડ્યો હતો આ કારણથી શૌરસેની અને સંસ્કૃતમા ઘણું સામ્ય જણાય છે. માગધીનો પ્રચાર મગધ (આજનું બિહાર) મા હતો.

અર્ધમાગધી જૈન પવિત્રગ્રંથોની શિષ્ટ ભાષા છે. જૈનોએ સ્વીકારેલા ઇતિહાસ પ્રમાણે પણ એ સૂત્રો, શ્રી મહાવીર ગ્રંથોના પછી પાંચ છ ગ્રંથોનું અંતર વહી ગયેલું, તે પછી લખી લેવાયા હતાં અને, એ અર્ધમાગધી ભાષા મહારાષ્ટ્રી અને માગધીને મારી પેટે મળતી આવે છે.

શૌરમેનીથી તો જુદી જ પરી રૂપ છ આથી કરીને એવા અર્ધમાગધીના નામ ઉપરથી પ્રેરનાક વિદ્વાનો એનું મૂળ મગધ અને શૌરમેનની વચ્ચેના પ્રેરણાની લૌકિક ભાષા હશે એ મન ધરાવના હતા તે હવે ધણાને માન્ય નથી.

શૌરમેન એટલે કે હાનના નજીકની ઉત્તર પશ્ચિમે આવેલા આર્ય પ્રદેશની મૂળ લૌકિક તે પૈશાચી વસ્ત્રવિશે પૈશાચીને પ્રાકૃતમાં ગણી છે * આ ભાષામાં પણ સાહિત્ય ખેડાયું હતું, શિષ્ટ ગ્રંથો લખાયા હતા ગુણાદય વિરચિત * બૃહત્પથા ગ્રંથ તો આખા આર્યાવર્તમાં પ્રસિદ્ધ થયો હતો પરંતુ એ પ્રદેશ તો પશ્ચિમીઓના દિગ્ ઉપરના આક્રમણનો ધોરી માર્ગ એટલે બૃહત્પથા કે બીજા શિષ્ટ પૈશાચીના ગીત કાંઈ પણ ગ્રંથનો ભાગ ગણવા પામ્યો નથી પરંતુ 'બૃહત્કથા ના ક્ષેત્રે અને સોમદેવ નામના એ કારમીરી પડિતોએ કરેલા સમ્પૂર્ણ અનુવાદ મળે છે કારમીર અથવા ઉત્તરપ્રક પૈશાચ દેશ ગણવાતો હતો અને કારમીરમાં જ 'બૃહત્ પથા'ના અનુવાદ મળવાથી પૈશાચી ભાષા ત્યાંની જ હોય એમ માનવાને મરણ મળે છે પાંચમાં અને છઠ્ઠા સૈકાના વિદ્વાનોના જોવામાં કે કર્ણપરપગએ રાખવામાં આવા પૈશાચી ગ્રંથો આવેલા તે ઉપરથી કાદબરી, દશકુમાર અગ્નિ વગેરે મહત્ત્વ અમગ વાર્તાગ્રંથો ગયાયા છે, એમ એ ગ્રંથોના અર્થોએ પોતે સ્વીકારેલું છે માર્કડેય અને રામશર્મા જેવા પ્રસિદ્ધ અને પ્રમાણભૂત વैयाકરણીઓએ પોતાના વ્યાકરણમાં આ ભાષાનો વિગતવાર ઉલ્લેખ કર્યો છે ડૉ. ક્રિયસને પોતાના એક લેખમાં રામશર્માના 'પ્રાકૃત નિતરુ' ના એ અંશનું વિગતવાર વર્ણન કર્યું છે એમાં પૈશાચી ભાષાનું વિવરણ છે એ વિવરણમાં બનાવવામાં આ યુગે કે રામશર્માના મતાનુસાર પૈશાચિકા ભાષાના મે મુખ્ય બેદ છે એક શુદ્ધ અને બીજો સંકીર્ણ પદોની

પન્નગમા બોવાની હતી ઇસુની છટ્ટી સદીમાં આનું ‘ અપભ્રંશ ’ નામ મળે છે એ વખતે આનું સાહિત્ય મર્ગવું હતું નવમી સદીમાં તો આનો પ્રચાર ખુબ જ વધી ગયો અને જનતાની બોલચાલની ભાષા પણ બની ગઈ તે વખતે (આર્યાવર્તના ઘણા પ્રદેશોમાં) પણ શિષ્ટ લોકોમાં તો સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતનો જ વધાર વામ હતો નવમી સદીમાં આ ભાષા દક્ષિણમાં સુરાષ્ટ્ર અને પૂર્વમાં મગધ સુધી ફેલાયતી હતી અગીઆરમી સદીમાં તો આની અનેક ઉપભાષાઓ થઈ ગઈ અને એમાં માહિત્યની રચનાઓ ભરપૂર થવા માડી

અપભ્રંશના ત્રણ ઉપભાષોનો ઉત્તેજ મળે છે નાગર ઉપનાગર અને ત્રાયક આમાંથી નાગર અથવા શૌરસેની અપભ્રંશને ટેવાક મુખ્ય કહે છે આનો મધ્ય પ્રદેશમાં વધારે પ્રચાર હતો એમ જણાય છે ત્રાયક મિથમાં પ્રચલિત હતી અને ઉપનાગરનો પ્રચાર પશ્ચિમ રાજપૂતાના અને દક્ષિણ પન્નગમાં હતો ઉપનાગર, નાગર અને ત્રાયકથી બનેલી મિશ્ર ભાષા હતી કેટલાક વિદ્વાનોનો મત એવો છે કે જેટલા પ્રકારની પ્રાકૃત હતી તેટલા જ પ્રકારની ‘ અપભ્રંશો ’ પણ હતી અને દેશભેદને ધારણે એના આટલા બધા ઉપભેદો થયા

સમય જતા પ્રાકૃતની જેમ ‘ અપભ્રંશ ’ પણ વ્યાકરણના નિયમોથી બધાઈ અને ઘડાઈ ત્યાર પછી ધીર ધીર એનો માત્ર માહિત્યમાન ઉપયોગ થવા માડ્યો પરંતુ, એનો વ્યાલાનિ પ્રવાહનો વહેતો જ રહ્યો ક્રમે કરીને લોકભાષા એક એવા અવસ્થા આવી પડેલી કે એના કેટલાક અંશો આધુનિક ભાષાઓથી મળતા આવે છે, અને કેટલાક અપભ્રંશ સાથે પણ મળે છે. આધુનિક હિંદીભાષા અને શૌરસેની અપભ્રંશની મધ્યની અવસ્થાને ટેવાક વિદ્વાનોએ ‘ પ્રાચીન હિંદી ’ નું નામ આપ્યું છે પરંતુ આ અપભ્રંશનો ક્યારે અંત આવે છે અને ‘ પ્રાચીન હિંદી ’ નો ક્યારથી આરંભ થાય છે એનો નિર્ણય કરવો મુશ્કેલ છે

સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને હિંદી તથા પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને હિંદી એમ અનુક્રમે આપણે શબ્દોના બદલાના રૂપ જોઈએ.

સંસ્કૃત	પ્રાકૃત	હિંદી
કર્મ	કમ્મ	કામ
હસ્ત	હથ્થ	હાથ
ભાગિની	બહિણી	બહિન
ધૃષ્ટ	ધિશે	દીઠ
વાતાં	વત્ત	બાત
પુસ્તકમ્	પોત્થઓ	પોથી
દુગ્ધ	દુદ્ધ	દૂધ
કર્ણ	કર્ન	કાન
ધૃતમ્	ધિઅમ	ધી
મેધ	મેહો	મેદ
ગમ્ભીરમ્	ગહિરમ્	ગહિંગ

હવે પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને હિંદી જોઈએ.

પ્રાકૃત	અપભ્રંશ	હિંદી
સામક્ષો	સામક્ષો	મામક્ષો, માવગે, માવરા
ધોડો	ધોડો	ધોડો, ધોડા
જત્ય	જહિ	જહ, જહા
તત્ય	તહિ	તહ, તથા
કત્ય	કહિ	કહ, કહા
એસો	એહો	એહ, ઇહ, યહ
કો	કવણુ	કોન
હં	હહ	હં, હૌ (હુંના અર્થમાં)

આ ઉપરથી પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ પછી હિંદીનો જન્મકાળ મિલે થાય છે. હિંદીનો આદિકાળ જુદા જુદા અંગ્રેજ અને હિંદી ભાષાશાસ્ત્રીઓ

અને પ્રાચ્યવિદ્યાવિશારદોએ પોતપોતાની રીતે નક્કી કર્યો છે. અહિં ટુંકાણુમાં મળ્યા એટલા મતદર્શન નોંધીને અતે છેવટનો નિર્ણય બાંધીએ.

“શિવસિંહ-સરોજ” ને આધારે હિંદી ભાષાના ઇતિહાસલેખક હિંદીનો જન્મકાળ સં. ૭૦૦ ની આસપાસ માને છે. અને એની પુષ્ટિ માં ‘પુષ્પ’ નામના એક કવિનો ઉલ્લેખ કરે છે. આ કવિએ અલંકાર વિષે એક ગ્રંથની રચના કરી હતી એમ કહેવાય છે.

પરંતુ આ કવિની રચનાને હિંદી કહેવા કરતાં ‘અપભ્રંશ’ કહેવી વધારે ઠીક લાગે છે. કારણ પુષ્પ કવિએ પ્રસિદ્ધ રાજ ભોજના પુર્વપુરુષ રાજ માનની પાસે અલંકારશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો હતો. ભોજ રાજના કાકા મુંજે પોતાના ભાઈ અર્થાન ભોજના પિતાની દ્વયા કરીને સિંહાસન પચાવી પાડ્યું હતું. મુંજ રાજ ઉપરાંત ઉચ્ચ ક્રાંતિનો કવિ હતો. રંગદર્શી મુંજની રસિકતા અને કલા એ વખતે તો અપૂર્વ મનાતાં. આચાર્ય હેમચંદ્રે સં. ૧૧૬૮ માં લખેલા વ્યાકરણમાં મુંજની રચનાએનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. ન્યારે સં. ૧૦૨૫ પછીની કવિ મુંજની રચના ‘અપભ્રંશ’ મનાય છે ત્યારે એનાથી ત્રણસો વરસ પહેલાની પુષ્પ કવિની રચનાને હિંદી કેમ કહેવાય ? એટલે હિંદીનો આદિ કવિ પુષ્પ નથી એ સ્પષ્ટ એટલું જ પ્રમાણભૂત છે.

પ્રથમ હિંદી સાહિત્ય સંમેલનના મહાપતિ તરીકેના સં. ૧૯૬૭ ના વ્યાખ્યાનમાં પંડિત મદનમોહન માત્રવીઆએ સં. ૮૦૨ માં થયેલા એક કવિ વિશે થોડી માહિતી આપી છે. પરંતુ એનું નામ તથા એના ગ્રંથો કશું જ આજે તો ઉપલબ્ધ નથી, એટલે એને વિષે કંઈ પણ કહી શકાય એમ નથી.

ત્યાર બાદ ‘પ્રમાનસો’ ના વર્તમાન મળે છે. આ સં. ૮૯૦ પછીની રચના હોય એવું લાગે છે. કેમકે ચિનોડના રાવળ પ્રમાનનો શાસનકાળ મં. ૮૬૬ થી ૮૯૦ સુધીનો છે. આ ગ્રંથની અસલ હાથપ્રત આજે મળતી નથી.

સં. ૯૯૦ ની લગભગ શ્રી દેવસેનસુરિએ ‘નયચક્ર’ નામનો ગ્રંથ દુહામાં લખ્યો, જેને પાછળથી ‘માર્કસ ધવલ’ નામના વિદાને પ્રાકૃતમાં ઉતાર્યો. આની ભાષા પણ હિંદી કરતાં અપભ્રંશને જ વધારે મળતી આવે છે.

વિક્રમ સંવતથી ૫૦૦ વર્ષ પૂર્વે મગધમાં પ્રસેનજિત નામનો એક રાજા ધર્મ ગયો. એની રાજધાની રાજગૃહમાં હતી. કોઈ કવિએ અપભ્રંશ ભાષામાં એનું ચરિત્ર લખ્યું છે. એમાંથી કેટલાક દુહા સં. ૧૦૫૬ માં લખેલા પોતાના ‘કથાકોષ’ નામના ગ્રંથમાં ગુલશીલગણિએ લીધા છે. એમાંથી એક દુહો આ રહ્યો:

જે યિ સક્ષા મહું યોસિઉં તે અપમાન દિ માન ?

સો જિ ક્ષમારી ખિચારી કરિતો આરોગ ઉધાન.

આમાં તો અપભ્રંશ અને પ્રાચીન હિંદી ઉપરાત એ વખતની બીજી પ્રાતિક ભાષાની પણ છાટ દેખાય છે.

રસિકચતુર મુંજનો શાસનકાળ અગીઆરમી સદીના પ્રથમ ચરણમાં અનુમાન થાય છે. અંતિમ યુદ્ધમાં એ કસ્યાણના મોલકંડી રાજા તૈલપને હાથે કેદ થયો. કેદમાં તૈલપની જોજનવંતી બહેન મૃણાલિની સાથે એને પ્રેમ થયો. મુંજે સુરંગમાં ધકેલે નાસી જવાનો પોતાનો મનસુખો મૃણાકને કહ્યો અને એ વાત મૃણાકે પોતાના ભાઈને કહી દીધી. એ પ્રસંગ આલેખતો એક દુહો આ રહ્યો. આ રચના મુંજની પોતાની મનાય છે.

■ સાગર ખાઈ લંકાગઢ ગઢવઢ દસસિરિ રાઉ

ભગ્ગ કખય સો ભાજિંગય મુંજ ન કરિ ખિસાઉ :

“ સાગર જેની ખાઈ છે અને જેનો ગઢપતિ દસમાથા વાળો ગુવણ છે એવો લંકાગઢ પણ ભાગ્યનો ઢાલ થવાથી જમીનદોસ્ત થઈ ગયો; મારે હે મુંજ ! વિષાદ ન કરીય.

આ રચના પણ અપભ્રંશને વધારે મળતી આવે છે.

એમ કહેવાય છે કે સં. ૧૦૮૦ ની આસપાસ ન્યારે મદમદ ગિઝનીએ કલિંજરના રાજા નંદ ઉપર ચઢાઈ કરવાનો વિચાર કર્યો ત્યારે નંદ રાજાએ એક હંદ લખીને સુલતાનની પામે મોકલ્યો. એ હંદ માંલગીને સુલતાન એટલો બધો પ્રસન્ન થયો કે એણે કલિંજર પર ચઢાઈ કરવાનો વિચાર છોડી દીધો; એટલું જ નહિ પરંતુ પોતે સર કરેલા પંદર કિલ્લા નંદને ભેટ કર્યાં. આ હંદનું પણ અસ્તિત્વ આજે મળતું નથી.

દક્ષિણચિહ્નમુરિ જેનું બીજું નામ ઉદ્ધોદન હતું, એમણે ‘કુવલયમાલા’ ની રચના શક મં. ૭૦૦ એટલે વિ. મં. ૮૩૫ માં જ્વખાલીપુરમાં કરી. એ વખતે ત્યાં વત્સરાજ રણુદર્મત રાજ્ય કરતો હતો. આ ગ્રંથની વિ. સં. ૧૧૩૬ માં લખાયેલી હાથપ્રત જેમ્સમીરના ભંડારમાં મળે છે. એ ‘કુવલયમાલા’ માં લખ્યું છે કે મધ્ય દેશના લોકો “તેરે, મેરે, આઓ” એવી ભાષા બોલતા હતા. આ મમયનો એક પણ ગ્રંથ મળતો નથી. એટલે બોલચાલની ભાષા કદાચ હિંદીને મળતી હશે પણ રચનાઓ તો અપભ્રંશ કે પ્રાકૃતમાળ થતી હશે એમ અનુમાન બંધાય છે.

બીકાનેરમાં સં. ૧૧૯૧ માં સાધન ચારણે લખેલા ‘સમંતસાર’ ગ્રંથનો પત્તો મળે છે. ડીડવાણા (મારવાડ) ના અકરમ ફૈજનો જન્મ સં. ૧૧૭૬ માં મનાય છે. આ જયપુરના મહારાજ માધવસિંહજીને આશ્રિત કવિ હતો અને એણે ‘વર્તપાલ’ ની મૌલિક રચના કરીને ‘વૃત્ત રત્નાકર’ નો અનુવાદ પણ કર્યો છે.

હિંદીના જન્મકાળને માટે આટલા બધા પ્રમાણો આપ્યા છતાં એનું સ્પષ્ટ અને મૌલિક સ્વરૂપ તો આપણને ચંદના મમયમાં જ મળે છે. બારમી મહીના પ્રથમ ચરણમાં જે ભાષા પ્રચલિત હતી તે પણ અપભ્રંશનું જ રૂપ હતું. નીચેના બે દુહા એના ઉદાહરણ રૂપે જોઈએ.

ભદલા હુઆ જી મારિયા બહિણી મારા કંતુ,
 લગ્ને જંતુ વયસિ અહં જઈ લગ્ના ધર એંતુ.
 પુત્રે નાએં કવણુ ગુણુ અવગુણુ કવણુ મુએણુ,
 ના બાપીકી ભૂહી ચરિય જઈ અવરેણુ.

આ બન્ને દુહા હેમચંદ્રમા છે. હેમચંદ્રનો જન્મ સં. ૧૧૪૫ અને
 મૃત્યુ ૧૨૨૬ માં થયું હતું. એટલે આ દુહાનો મમય મંવત ૧૨૦૦ ની
 આસપાસ માની શકાય છે. હવે હિંદીના આદિ કવિ ચંદના બે હંદ લઈએ.
 ચંદનો જન્મ સં. ૧૨૦૩ અને મૃત્યુ સં. ૧૨૫૦ થયું.

ઉચ્ચિષ્ઠ હંદ ચંદહુ બ્યન સુનત લિંજ પ્રિયનારી,
 તત્તુ પવિત્ર પાવન કવિય ઉકિત અતુઠ ઉધારી,
 તાલી ખુલિસય બ્રહ્મ દિક્ષિ અસૂર અદબૂત,
 દિગ્ધ દેહુ ચખ સીસ પુષ્પ કડના જસ જરપત.

હેમચન્દ્ર અને ચંદની કવિતાઓ મરખાવવાથી અપદ જણાય છે કે
 હેમચન્દ્રની કવિતા પ્રાચીન છે અને ચંદની કદક અર્વાચીન હેમચન્દ્રના દુહા
 એ એમના પોતાના બતાવેલા નથી કોઇક ત્રયમાથી લીધા હોવા જોઇએ.
 કાગળ કે બધા ઉદાહરણો મારા નથી એવો એમનો પોતાનો જ એકરાર છે
 એટલે એમ માનવાને પ્રમાણિક કારણ મળે છે કે હેમચન્દ્રની પહેલા હિંદીનો
 વિકાસ શરૂ થઈ ગયો હતો અને ચંદના મમયમા એનું રૂપ સ્થિર થયું.
 એટલે હિંદીનો આદિકાળ ધમ ૧૧૦૦ ની આસપાસ સિદ્ધ થાય છે અને
 હિંદી ભાષાના અપદ, મુગ્ધ અને ગૌરિક રૂપના ધડનાર તરીકે હિંદીના
 આદિ કવિ ચંદબ્રહ્મનું નામ અમર બને છે

હિંદી ભાષાનો ક્રમવિકાસ.

હિંદીના આદિ મહાકવિ ચંદબરદાસી પછી હિંદી ભાષાના ક્રમવિકાસનો ઇતિહાસ રસિકે અને રંગદર્શી છે. ચંદના સમકાલીન કવિ તરીકે કુદૃશખંડના પ્રતાપી રાજા પરમાલના દરબારી કવિ જગનિક બંદીજનનું નામ આવે છે. આગે એમના રચેલા એક પણ ગ્રંથનો પતો મળતો નથી પરંતુ બાબુ રયામચુંદગદમ, પંડિત મહાવીરપ્રભાદ દ્વિવેદી, મિશ્રબંધુઓ, પંડિત બદરીનાથ ભટ્ટ અને રામનરેશ ત્રિપાઠી જેવા હિંદી ભાષા-સાહિત્યના અભ્યાસક્રિાના કેયન ઉપરથી એમ જણાય છે કે એમના રચેલા ગ્રંથને આધારે જ શરૂઆતમા “ આલહાસંદ ” ની રચના થઇ હતી. આ ગ્રંથની પ્રાચીન પ્રત હજી સુધી મળી નથી; પણ મંચુકત પ્રદેશમાં અને શુરેવખંડમાં આનો ઘણો જ પ્રચાર છે અને લોકોમાં એકસરખી રીતે એ ગવાય છે. સિખિત પ્રત ન હોવાને કારણે એનું રૂપ મર્વયા “ આલદા ” ગાવાવાળાઓની મ્મતિ પર નિર્ભર હોવાથી એમાં ઘણા ભ્રષ્ટ અંગો મળી ગયા છે.

હિંદીનો જન્મકાળ ભારતવર્ષમાં રાજનૈતિક ક્રાંતિનો સમય હતો. મુસલમાનોના આક્રમણો થઈ થઈ ચુક્યાં હતાં અને એમનો પમપેસણા ન રોકી શકાય તેટલી બળબેરીથી વધતો જતો હતો. ભારતવાસીઓ એ વખતે પ્રોતાની બધી શક્તિનો ઉપયોગ પોતાના હૃવનનું સંરક્ષણ કરવામાં કરતા હતા. એવી અસ્થિર અવસ્થામાં સાહિત્ય અને કલાની વૃદ્ધિની ચિંતા કોણ રાખે ? એ વખતે તો એવી કવિનું સન્માન થતું હતું કે જે માત્ર કલમ ચલાવવામાં જ શરૂ નહિ પરંતુ તલવાર ચલાવવામાં પણ નિપૂણ અને સિદ્ધહસ્ત હોય અને એનાને મોખરે રહીને પોતાની પ્રેરક વાણીથી સૈનિકોમાં નવચેતના અને શૌર્ય આણે. ચંદ અને જગનિક એવા કવિઓ હતા એટલે જ એમની શ્રુતિ આજ સુધી અખંડિત જળવાઈ રહી છે.

ચંદ અને જગનિક ઉપરાંત કેદાર કવિ અને બારદરબેશ્વાના નામો મળે છે, પરંતુ એમની કવિતા ક્યાંય મળતી નથી. ત્યારપછી લગભગ ૧૮૦ વર્ષ સુધી હિંદીનું સિદ્ધાસન સૂનું રહે છે. એટલે હિંદીનો આદિકાળ સં. ૧૧૬૦ ની આસપાસથી આરંભ થઈ ને સં. ૧૩૮૦ સુધી ચાલે છે. આ કાળમાં ખાસ કરીને વીરકાવ્યોની રચનાઓ દેખાય છે. આ સમયની ભાષાનું સ્વરૂપ રાજપૂતાનાની ભાષાને મળતું આવે છે. વળી વચ્ચે એક તરફ પ્રાચીન ગુજરાતી અને બીજી બાજુ પુરાતન પંજાબીનું મિશ્રણ નજરે પડે છે. શરૂઆતની હિંદીમાં એક વિશેષતા એ પણ હતી કે એ લગભગ પ્રાકૃત પ્રધાન ભાષા હતી; એટલે એમાં શબ્દોના પ્રાકૃતરૂપોનો વધારે પ્રયોગ થતો હતો. રાજપૂતાનામાં આ પ્રાકૃત પ્રધાન ભાષાને “કિલ” નામ આપવામાં આવ્યું છે. ભાટ્યારણમાં આ ભાષાનો ખુબ જ પ્રચાર હતો અને હજી સુધી છે.

ત્યારબાદ હિંદીના વિકાસના મધ્યકાળનો આરંભ થાય છે. એ કાળ લગભગ ૫૮૦ વર્ષ સુધી ચાલે છે. ભાષાના વિચારથી એ કાળને આપણે મુખ્ય ભાગમાં વહેંચી શકીએ. એક સં. ૧૩૦૦ થી ૧૫૦૦ સુધી એ

ખીજે સં. ૧૫૦૦ થી ૧૮૦૦ સુધી. પ્રથમ ભાગમાં હિંદીની પ્રાચીન બોલીઓ અલ્પાંશમાં ધીરે ધીરે વળભાષા, અવધી અને ખડીબોલીનું રૂપ ધારણ કરે છે અને બીજા ભાગમાં એમાં પ્રૌઢતા અને ઓજસ આવે છે. અંતમાં અવધી અને વળભાષાનું મિશ્રણ થઈ જાય છે. આ કાળના પ્રથમ ભાગમાં રાજનૈતિક પરિસ્થિતિ અસ્થિર હતી એ સ્થિર થઈ અને બીજા ભાગમાં દૃઢતાને પહેાચીને પાછી અસ્થિર બની ગઈ.

ફેરવાઈ શેકોનું કહેવું છે કે હિંદીની ખડી બોલીનું રૂપ પ્રાચીન નથી. એ શેકોનો મત છે કે ઇ. સ. ૧૮૦૦ લગભગ લખુજીલાલે પ્રથમ જ એને પોતાના ગદ્યમય ‘પ્રેમમાગર’માં આ રૂપ આપ્યું અને ત્યારથી ખડી બોલીનો પ્રચાર થયો. આનું માનનારાઓમાં કે મિયર્મન મુખત છે. એમણે “લાલચંદ્રિકા” વાળી પોતાની વિદ્વાતપૂર્ણ ભૂમિકામાં એક રેકાર્ડે લખ્યું છે. —

“Such a language did not exist in India before.....when therefore, Lalluji Lal wrote his Premsager in Hindi, he was inventing an altogether new language.”

(આવી ભાષા ભારતવર્ષમાં પહેલા કયાય બોલાતી ન હતી... એટલે લલુજીલાલે જ્યારે પ્રેમમાગર લખ્યો ત્યારે તેઓ એક નવન નવી જ ભાષા સર્જી રહ્યા હતા.)

લખુજીલાલના પોતાના કથનાંનુસાર એમની નોકરી ફોર્ટ વિલિયમ કોલેજમાં સં. ૧૮૫૭ માં સર થઈ અને ત્યારબાદ ઓગણીસ વર્ષ ખડી એમણે લાલચંદ્રિકા લખી આ દિશામાં પ્રેમમાગરનો ગ્યનાકાળ મં. ૧૮૫૭ અને ૧૮૭૬ નો વચ્ચે માર્ગી થકાય.

લખનૌ વિશ્વવિદ્યાલયના હિંદીના અધ્યાપક ડૉ. બર્ડનાથ ભટ્ટે લલુજીલાલની પહેલાની રચનાના બે ઉદાહરણો ગ્રાધ્યા છે એ ગ્યનાના

કરનારાઓમાંથી મુશી મદદમુખસિંહેનો જન્મ દિહીમા સ. ૧૮૦૩ માં થયો અને મૃત્યુ સ. ૧૮૮૧ માં પ્રયાગમાં થયું. અને બીજા સૈયદ ઇશા અલ્લાહખા જેઓ લખનૌના નવાબ સઆદતઅલીખાને ત્યાં આવીને રહ્યા હતા અને જેમનું મૃત્યુ સ. ૧૮૭૪ માં થયું. તે આ બંનેની રચનાઓ લાલુજીવાસ કરતા પહેલાની લાગે છે. પ્રો બહરીનાથ ભટે આ બંને ઉપરાંત લાલુજીવાસ અને એમના સમકાલીન મદદમિત્રના નમુના આપીને પોતાનું મતબ્બ સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. લાલુજીલાલના 'પ્રેમસાગર' ની માથે જ મદદમિત્રનું "નાસિકેતોપાખ્યાન" લખાયું છે.

પ્રો ભટ્ટનું માનવું એવું છે કે ખડીમોલીના ગઘવેખેકો મુશી મદદમુખસિંહ પહેલા પછી થયા હશે એમની રચનાઓના જે ત્રણ પ્રમાણે એમની પાસે મોબુદ પછી કે સૈયદ ઇશાઅલીખાના પુસ્તક 'ગાની કેતકીકી કહાની' ને ગ્રિપર્સન સાહેબે પોતે સવત ૧૮૫૮ લગલગની રચના માની છે મુશી મદદમુખસિંહનું ગઘ હજી ઠપાયું નથી પરંતુ એનો પરિચય દિદી સાહિત્યના પ્રેમીને યાદા ભગવાનદીન અને શ્રી રામદાસ ગૌડના "દિદી ભાષાસાર" નામના પુસ્તકમાંથી મળી ગયે છે. હવે આપણે આગે વેખેકોની શૈલીના ઉદાહરણો જોઈએ.

મુશી મદદમુખસિંહ.

કિતને જન્માધ કિમી ગાંવમે નમતે થે વદાં દાથી આય નિકયા. જિતને અધે થે યહ બાત મુનકર અહુત પુલે ઔર મુદિત હુએ સગ મીલકર કહને લગે અયો દાથી દેખીયે સગ મીલકર આયે ઔપો સે તો અધે થે. કિમીને મુદ પકડી દાથસે, ઉમને કહા દાથી અજગરકે બરાબર હે.

સૈયદ ઇશાઅલ્લાહખાં.

એક દિન મેંકે બેંકે યહ બાત અપને પ્યાનમે ચદ આછ, કોઇ કદાની એસી કહિયે નિસમે હિદુધ છુદ ઔર કિમી બોલી કી પુટ ન મિયે તમં બન કે મેરા છ પુલકી કલી કે રૂપમે ખીને.

સહસ્રશ્લોકાસ,

મદારાજ, મગ ઝાનિયા લો દેલી કે દારા પર મરના દેયો મનાય ગદીયા
ઓર ઉમરન વસુદેવ આદિ મગવાધ્ય મદાચિંતા મેં બેરે મેં કિ દસ ખીચ
શ્રીકૃષ્ણ અવિનાશી દારાવાસી દેમતે-દેમને ગદાવાંતી કે સિયે આપ
ગજમલા મેં ખડે હુએ.

સહસ્રાભિમ.

હમ પ્રકારસે અમથુરી કા દક્ષિણ દારા અતિ કરાવના દે કિ જદાં ફોલો કે
અમ દોકર પાખી લોગ એમે મદારાજ મેં પડને લો નાના ભોલિ કે દુઃખ
કે સદને દે.

હવે આ આજે ઉદાદરજોને જોઇને વાચક પોને જ નિશ્ચય કરી શકે છે કે
પાછલા એ ઉદાદરજોની ભાષા ફોર્ટ વિલિયમ કોલેજમાં બહાલ છે અથવા
જોમા અમીર ખુદરોએ પોતાની રચના કરી છે એ પુરાતન બોલીનું
વિકસિત રૂપ છે. પહેલા એ ઉદાદરજો વાચકને પોતાનો મન સ્થિર કરવામાં
બહુ મદદ કરશે: કેમકે એમનો ફોર્ટ વિલિયમ કોલેજની માથે કોનો જ
મંબંધ નથી આ ઉપરથી એમ નિર્ણય, બાંધવાને પ્રમાણ મળે છે કે
હિંદીમણની ભાષા લ'ગુરુવાક્ષની પહેલાથી આવતી આવી છે. કવિતામાં તો
'અડીમોલી' લેરમી સ્તાબ્દિના મધ્યભાગ સુધી મળે છે. કવિતામાં
'અડીમોલી' નો પ્રયોગ એકવા મુસલમાનોએ જ નહિ પણ હિંદુ કવિઓ
એ પણ કર્યો છે એ વાત સાચી છે કે 'અડીમોલી'નું મુખ્ય રમાન
મેરહની આમપાસ હોવાથી અને ભારતવર્ષમાં મુમલમાની રાજસંઘ્યાનું
કેંદ્ર દિલ્લી હોવાથી પ્રથમ મુસલમાનો અને હિંદુઓ વચ્ચેની વાતચિતનો
આજ ભાષાદારા આરંભ થયો અને મુમલમાનોની ઉત્તેજનાથી એનો
બુવહાર વધ્યો. ત્યાર પછી મુસલમાન લોક દેશના અન્ય ભાગોમાં ફેલાવી
ભાષાને પણ પોતાની સાથે લેતા ગયા અને એ "રીતે એમણે" મમત
ભારતમાં એને પાથરી દીધી. મૂળ તો આ ભાષા અદિની હતી અને

મેરઠ પ્રાંતના નિવાસીઓ આજ ભાષામાં પોતાના ભાષા પ્રકટ કરતા હતા. મુસલમાનોએ એને અપનાવી એ કારણે એક રીતે એ એમની ભાષા મનાવા લાગી. હિંદુ કવિઓએ પણ પોતાની કવિતામાં મુસલમાનોની વાતો, કમલગ આજ ભાષામાં આપી છે.

એટલે મધ્યકાળમાં હિંદીભાષા પણ અરધમા દેખાય છે. વ્રજભાષા, અવધી અને ખડીબોલી જેમ આરભકાળની ભાષા પ્રાકૃતપ્રધાન તેમ આ કાળની તથા ત્યારપછીની ભાષા સંસ્કૃતપ્રધાન થઈ ગઈ. સાહિત્યક લેખકોની જોલા અને લાક્ષિત્ય વધારવા આદિકાળમાં જેમ પ્રાકૃત શબ્દોનો પ્રયોગ થતો હતો તેમ મધ્યકાળમાં સંસ્કૃત શબ્દોનો પ્રયોગ થવા માડ્યો. ત્યાર પછીના કાળમાં અને આધુનિક સમયમાં 'વ્રજભાષા' અને 'અવધી' નો પ્રચાર થતો ગયો અને 'ખડીબોલી' નો પ્રચાર વધતો ગયો. ખડીબોલીનો પ્રચાર નો એટલો બધો વધ્યો કે અત્યારે હિંદુનું બધું જ સાહિત્ય આજ ભાષામાં લખાય છે.

ઉપર જે કંઈ લખ્યું છે તેનો વિશેષ મંબંધ સાહિત્યની ભાષા માથે છે. બોલચાલમાં તો હજી સુધી અવધી, વ્રજભાષા અને ખડીબોલી અનેક મ્યાનિક ભેદ અને ઉપભેદ સાથે પ્રચલિત છે. પરંતુ આજે માધારણ બોલચાલની ભાષા 'ખડીબોલી' બનતી જાય છે.

હિંદીની ભાષાઓના આજે મુખ્યત્વે ચાર ભેદ પાડી શકાય એમ છે: રાજસ્થાની, અવધી, વ્રજભાષા અને ખડીબોલી. જુદેજુદી વ્રજભાષાના અતર્ગત આવી જાય છે એટલે એને જુદી ગણી નથી.

રાજસ્થાની

રાજસ્થાની ભાષા રાજસ્થાન (રાજપૂતાના) માં બોલાય છે. આની મુખ્ય ચાર બોલીઓ વિદ્યમાન છે. મારવાડી, જયપુરી, મેવાતી અને માલવી. આ બોલીઓના પાછા અનેક ભેદ અને ઉપભેદ છે નારદ્વાડીનું પ્રાચીન સાહિત્ય 'ડિગ્ગ' નામથી પ્રસિદ્ધ છે. જે હોદ્દા વ્રજભાષામાં કવિતા કરતા

હતા એમની ભાષા પિંગલ કહેવાતી હતી જ્યપુરીમા પણ માહિત્ય છે દાહુ દયાન અને એમના શિષ્યોની વાણી આજ આપણા છે મેવાતી અને માનવીમા માહિત્ય મળતુ નથી આ જુદી જુદી બોલીઓની બનાવટ પર સુક્ષ્મ રીતે ધ્યાન દેતા જણાય છે કે જ્યપુરી અને મારવાડી ગુજરાતી માથે મેવાતી વ્રજભાષા સાથે અને માનવી જુનેખડી માથે ખુન મળતી આવે છે સમા રામ્દોના એક વચનના રૂપ તો લગભગ સગળા જ છે આ ઉપરથી લાગે છે કે રાજસ્થાની અને પ્રાચીન ગુજરાતોમા જાડુ ચોડો નેદ હશે રાજસ્થાની અને જુની ગુજરાતીમા લગભગ અભેદ જોટનુ માન્ય જણાવા ઐતિહાસિક કારણો જણાતા છે ગુજરાતી વાહાણ વાણીયા શાંતિઓમા શ્રીમાળા, પોરવાડ ઓસવાળ મોઢ વગે નામો આજે પણ શ્રીમાળથી ભર્ય સુધી પ્રજાના લોહીનુ અજળ મિશ્રણ થઇ ગએનુ હાવાનુ માફા પુરે છે મૂળરાજથી નોખાબીમ અને મિદરાજ સુધીના ઇતિહાસમા પણ ગુજરાતીનો અને માનવ મેવાડી અને દીન્દીના સજ્વગોના લોહી સળધ અને સરસતા માટે સ્પર્ધા આપ્યા કરેના છે

અનરી

આ ભાષાનો પ્રચાર અવધ આગળ જુનેખડ ડોહાનાગપુર અને મધ્ય પ્રદેશના કેટલા ભાગોમા છે આની પ્રચારસ્તીમાની ઉત્તરે નેપાળની ભાષાઓ અને બોલીઓ પશ્ચિમે પશ્ચિમી હિંદી પૂર્વમા મિહારી તથા હડિયા અને દરિયામા મરાઠી ભાષાઓ બોલાય છે

પ્રાચીન મમયમા યમુના અને ગંગાના પ્રદેશમા બે પ્રકારની વ્રાકૃત ભાષા બોલાતી હતી એ શૌરએની વ્રાકૃત કે જેનો પ્રચાર પશ્ચિમમા હતો અને બીજી માગધી કે જે પૂર્વમા બોલાતી હતી આ બેને વ્રાકૃત ભાષાની પ્રચારસ્તીમાની વ એ જે પ્રદેશ છે તે અવધીની સ્તીમાની અતર્ગત આવી તય છે અહિં એની ભાષાનો પ્રચાર હતો કે જેમા શૌરસેના અને માગધો બેનેની જાણ હતી આ ભાષાને કેનાક વિહાનોએ ' પૂર્વી હિંદો ' પણ કહ્યું છે

અવધીની અતર્જિત ત્રણ મુખ્ય ઉપભાષાઓ છે : અવધી બધેલી અને છત્રીસગદી અવધી અને બધેલીમા ખામ અતર નથી છુદેલખડમા બોલાતી હોવાને કારણે અને કેટલાક ઉચ્ચારણુભેદથી અવધીનુ નામ બધેની પડી ગયુ છે છત્રીસગદી ઉપર મરાઠી અને ઉડિયાની પ્રભાવ પડવાથી એ અવધીથી કેટલેક અંશે જુદી પડે છે હિંદી સાહિત્યમા અવધીનુ મુખ્ય સ્થાન છે એ બે મુખ્ય પુરાતન કવિઓ મલિક મહમ્મદ જયની અને ગૌસ્વામી તુલસીદાસ છે મલિક મહમ્મદે પોતાના ‘પદમાવત’ ગ્રંથનો આરભ સ ૧૫૯૭ મા અને તુલસીદાસે ‘રામચરિત માનસ’ નો આરભ સ ૧૬૩૧ મા કર્યો હતો બન્ને ગ્રંથો વચ્ચે ૩૪ વર્ષનુ અંતર છે પરંતુ ‘પદમાવત’ ની ભાષા જેવી બોલાતી હતી તેવા શુદ્ધ સ્વરૂપમા છે અને ગૌસ્વામીએ એને સાહિત્યક રૂપ આપવાનો સફળ પ્રયત્ન કર્યો છે અવધીના પણ બે રૂપ મળે છે પશ્ચિમી અને પૂર્વી પશ્ચિમી હિંદી લખનૌથી કનોજ સુધી બોનાય છે એટલે વ્રજભાષાની નિકટ પહોંચી જવાથી એના ઉપર વ્રજભાષાની અસર અને પ્રભાવ સ્પષ્ટ દેખાય છે પૂર્વી અવધીનો ગોડાથી માડીને અયોધ્યા સુધી પ્રચાર છે આ ભાષા શુદ્ધ અવધી રહી છે

વ્રજભાષા

વ્રજભાષા શૌરમેની ગ્રાહ્ય અને શૌરમેની અપભ્રંશની ઉત્તરાધિકારિણી મનાય છે એનુ મુખ્ય સ્થાન વૃજમહા છે પરંતુ એનો પ્રચાર દક્ષિણમા કેક આગરા ભરતપુર ધોગપુર અને મ્થેની સુધી તથા ગ્વાનોઅરના પશ્ચિમ ભાગ અને જયપુરના પૂર્વભાગ સુધી છે ઉત્તરમા એ ગુડગાન બ્રહ્માના પૂર્વ ભાગ સુધી બોનાય છે ઉત્તર-પૂર્વમા એનો પ્રચાર જુનક શહેર અનીગઢ ચેન મૈનપુરી બાઉ મેરી અને નેનીતાનના તરાઇ પરગણા સુધી પહોંચે છે વ્રજભાષાનુ કન્ધ્યાન મથુરા છે અને ત્યાંની જ ભાષા શુદ્ધ વ્રજભાષા છે

મજાલાપાના આધુનિક મહત્તા અર્પણી એકે કથા છે, રાજા, શિવપ્રસાદે પોતાના નવા ગુટકામાં એ કથાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. એક ધરાની શાયર વ્રજકવિતાને પરાજિત કરવા વ્રજમાં આવ્યો હતો. મથુરામાં એણે એક કન્યાને મોરેથી સ્વભાવિક ઉક્તિમાં “ સીકરી, ગલીનમે” કીકરા લગત છે ” આંભળ્યું અને પોતાનો પરાજય સ્વીકારીને પાછો આવ્યો ગયો. એક સંસ્કૃત કવિએ કયું છે: મથુરાની સ્ત્રીઓની ભાષામાં મહાનો વાસ છે.

વ્રજભાષાના પ્રમુખ કવિઓમાં સુરદાસ આદિ આઠ મુખ્યો અને હરિવંશજી, આમી હરિદાસજી વગેરે મહાત્માઓના અમર નામે આવે છે, સુરદાસે પોતાના અંતરમાં રમી રહેલા ભક્તિ અને મમર્પણના સંવેદનોને વ્રજભાષામાંજ મમર્થ કરીને મૂર્ત કર્યા છે, નાનસેન, બેલુ, આવશે, ગોપાલ અને આમી હરિદાસજી જેવા ભાગ્યના સર્વથેષઃ ગર્વયાઓના સંગીતકલાને ગોલાવનારી પણ વ્રજભાષા છે.

મહા કવિ બિહારીની ‘ સત સત્ત્વ ’ નું સ્થાન હિંદી માહિત્યમાં અજોડ છે એ ‘ સતસાધ ’ ના ગૃહ અને અમરકાવિક ભાવોને પ્રકટ કરવાનો યશ પણ વ્રજ ભાષાને જાય છે. આગે ધણીખરી કવિતાઓ લખાયા ખડી બોલીમાં રચાય છે. પરંતુ વ્રજભાષા એ કવિતાની પરિમાર્જિત ભાષા છે એ નિર્વિવાદ છે.

હિંદી માહિત્યના નવમુખના પ્રથમ દષ્ટા ભારતેન્દુ હરિચંદ્રની કવિતાએ પણ પોતાના પ્રતિભાના શણગાર તરીકે વ્રજભાષાને સ્વીકારી છે. આમ હિંદી જગતમાં વ્રજભાષાનું ધ્યાન માનભર્યું અને અપૂર્વ છે.

વ્રજભાષાની શાખા જેવી અને એને મળતી ભાષા બુંદેલી છે આ ભાષાની હાયા ફેટલાક કવિઓની કવિતામાં બરાબર મળે છે. એના પ્રચાર બુંદેલખંડ, રાણીચર અને મધ્ય પ્રદેશના ફેટલાક જિલ્લાઓમાં છે. બુંદેલીનો નિહર નમુનો આરદ્રતા માં મળે છે આ અંચનો પ્રાચીન દાથપત્ર ન ગોવાને કારણે એનું અસ્તિત્વ આરદ્રતા ગાનારાઓની અરણ્યશક્તિ ઉપર નિર્ભર

જે. એટલે જુદા જુદા પ્રાતોમા એનું ૩૫ જુદું જુદું દેખાય છે. એનું
 ચાત્રવિક પ્રાચીન ૩૫ નો આજે દુર્લભ છે. મદાકવિ કેશવદાસ જુદેલખંડના
 ચામી દતા એવું એમની ભાષામા હુડેલીના કેટલાક અંશ ઉપરથી દેખાય
 છે. જુદેલી આખર તોય વજ્રભાષાની શાખા હોવાથી એનું 'સ્વતંત્ર
 સ્વરૂપ નથી

ખડીબોલી.

આ ભાષા મેરઠ અને તેની આમપાસના પ્રદેશમા બોલાય છે. ખડી
 બોલીનો આદિ ૮૬ અમીર ખુશરો છે. એનો જન્મ સં. ૧૩૧૨ માં અને
 અત્યુ ૧૩૮૧ માં થયું. ખુશરોએ હિંદી અને અરબીશરસી શબ્દોનો
 પ્રચાર વધારવા તથા હિંદુ મુમલમાનોના ભાવવિનિમયમા મદાય કરવાના
 ઉદ્દેશથી 'ખાલિક ખારી' નામનો પદ્યમા એક કાવ્ય ગનાવ્યો હતો. આ
 કાવ્યને માટે એની કથા છે કે એની લાખો પ્રતો લખાવીને ઉટા પગ લાદીને
 એનો પ્રચાર આખા દેશમા કરવામા આવ્યો હતો. ખુશરો ઉપરાંત ખૂપજે
 પણ પોતાની 'શિવભાવની'મા અનેક ઠેકાણે આ ભાષાનો પ્રયોગ કર્યો છે

એટલે એટલું તો સિદ્ધ થાય છે કે ખડીબોલીનો પ્રચાર મોજમી મદીમા
 અવશ્ય હતો. પરંતુ સાહિત્યમા એનો ભ્રમજે તેટલો આદર ન હતો.
 મોજમી સદી પહેલા ગદ્યમા ખડીબોલીનો ઉપયોગ વિરલ હતો મુશી સદા
 મુખસિંહનો ભાગવતનો હિંદી અનુવાદ એ ભાષામા છે ત્યાર પછી
 અદારમી મદીમાં તે ગદ્યનું સ્વરૂપ ગિર અને સુરેખ થયું અને ખડીબોલી
 માટેનો લોકાદર વધ્યો. લક્ષ્મણલાલના પ્રેમસાગરથી મલ્લમિશ્રના નાસિકે
 તોપાખ્યાનની ભાષા વધારે મુંદર અને પુષ્ટ છે. પ્રેમસાગરમા જુદા જુદા
 પ્રયોગોના ૩૫ સ્થિર નથી દેખાતા; સલ્લમિશ્રમા એ ત્રુટિ નથી.
 ૬ શાબ્દલાહખાની રચનામા શુદ્ધ તદ્દલવ શબ્દોનો પ્રયોગ છે એમની ભાષા
 સરળ અને મુંદર છે, પરંતુ વાક્યોની રચના ઉર્દુના હગપર કરી છે એટલે
 કેટલાક વિવેચકો એમને હિંદી ક્રતા જુની ઉર્દુના ૩૬ તરીકે નીકારે છે.

લક્ષ્મીજીના મમય પછી અગ્રેષ્ઠ અમલ દેશમાં ગદ્દિ પામ્યો અને સ્થિર થયો. ત્યાર પછી હિંદીગણમાં ખડીબોલીનું મહત્વ વધ્યું. આજે ધીરે ધીરે વ્રજ અને અવધી કે જેમાં માહિત્યના અપૂર્વ સ્ત્રોતો થયાં છે તેને દેહાણે ખડીબોલીનો પ્રચાર વધતો જાય છે અને ખડી બોલી જ હિંદી માહિત્યની મુખ્ય ભાષા બની ગઈ છે.

હિંદી ભાષાનો ક્રમવિકાસ કેવી રીતે અને ક્યાં થયો એ મહારાજ પૃથ્વીરાજના મમયથી માડીને તે વખતના ગ્રંથ ભાષાવિશારદોના ઉદાહરણોથી મહજ અમંગલો

હિંદી ગદ્યની સ્થિતિ મહારાજ પૃથ્વીરાજના સમયમાં કેવો હતો તેનો મથાર્થ ચિતાર આ પાનાં રજુ થયો છે.

સં. ૧૨૩૫

શ્રી હરિ એક સિંગો જયતિ શ્રીશ્રી ચિત્રકોટ બાઈ સાહેબ શ્રી પૃથુ કુવર બાઈકા વારણગામ મોઢ આચારજી ભાઈ ઝૂસિ કેસજી બાપ જે અપન શ્રી દેલી નું ભાઈ લગરી ગયજી આઆ દે જે શ્રી દેવી સુ શ્રી હજુરકો બી ખામ રકા આયો દે જે મારોબી પદારવા કી શીખવાહું ને દલી કાકાજી પેદ દે જે કામદ બાચન ચવા આવને થાનેમા આગે જામગે પડેગા થકે વારતે એક બેરી દે શ્રી હજુરબી હુકમ બેંગીયો દે જેથે તાહીદ-સું આવજે થામે અંદર વગે આવ કામારથ અવાર ડોગા દથી સુ આઆ પાઠે કરોગા જોર થે મવેજે દન અરે આઘસો મં. ૧૧૪૫ ચૈત સુદો ૧૩ મહી

આ પત્ર વિક્રમ સંવત ૧૨૩૫ નો છે એ સમયે જે સવત પ્રવર્તતો હતો તે વિક્રમ સવતથી ૬૦ વર્ષ ઓગે હતો આ પત્રનો ગુજરાતી ભાવાર્થ આવો થાય -

શ્રી હરિ એકલિમજીની જય હો મોઢગામ નિવાસી આચાર્ય ભાઈ ઝૂસિકેસજીને ચિનોડથી માઈ સાહેબ પૃથુકંવરીના ગ્રંથામ વિશેષ ભાઈ શ્રી

લગરી રાયજી દિંહીથી આવ્યા છે અને દિંહી શ્રી હજુરનો ઝકકો પશુ
માથ આવ્યો છે જેમાં મને દિંહી આવવાની આરા છે કાકાજીનું શરીર
અસ્વસ્થ છે માટે જાગળ વાચીને તરત આવજો તમારે અમારાથી પહેલા
જવું પડશે. તમારે માટે જુદી ગાડીની વ્યવસ્થા કરી છે શ્રી હજુરની પશુ
એવી આરા છે માટે તમે તાકીદે આવજો તમાગ મદિરની યાપના જે
મુશ્કેલી રાખતી પડી છે તે આપણે દિંહીથી આવ્યા પગી કરી લઈશું.
એવા જલદી આવજો કે દિવસનું પ્રભાત તમારે ત્યાં ઉગે તો સધ્યા
અહિ નમે મિતિ ચૈત્ર સુદ ૧૩ સ ૧૧૪૫

ત્યાર પગીની એટલે લગલગ સ ૧૩૧૯ની હિંદીભાષા જાણવા માટે
એક મનદ મળે છે ચિતોડના મહારાજા શ્રી સમગમિદજીએ આ મનદ
આચાર્ય ઋષિકેશજીને આપી હતી

સં. ૧૩૧૯

સ્વસ્તિ શ્રી શ્રી ચિતકોટ મહારાજાધિગજ તપેરાજ શ્રી રાવવજી શ્રી
મમનીજી બચનાવુ દાઅમા આચારજ કાક- ઋષીકેશ કમ્ય યાને દક્ષી
મુગ્ય જે લાખા અણી રાજમે ઓરદ થારી જાવેગા ઓપદ ઉપરે માનકીયાકી
૬ ઓ જનાના મે થારા મમગ હાન ઓ હુજે જાવેગા નહીં ઓર થારી
એક દલીમે દોગી પ્રમાણો પગધાન બરોમર કારણ હોવેગા

આ પ્રમાણપત્રનો શુદ્ધની લાવ આવો છે

શ્રી ચિતોડના મહારાજાધિરાજ રાવન શ્રી સમર્સિદજીની આરાથી
આચાર્ય ઋષિકેશ ને નમન ૯ દિંહીથી લાવ્યો છું રાજ્યમા હવે તમારીજ
દવા લેવાગે દવાઓ ઉપર અધિમર તમારો ગહેજે અને અત પુરમા તમારા
વશજો સવાય બીજે કાંઈ નહિ જઈ શક દરબાગમા તમને દિ હીમા મગતુ
૯તુ તેમ પ્રધાનની જોડ આસન આપવામા આવવો

અમીર ખુગો મ. ૧૩૭૫

અરમી અપી બોનીમે દુમરી ભાપામ નહી મિવતે દેતી પ- શગસી

मे, यद अभी दे, डि जिना मेव के, कम आने योग्य नहीं है. इस कारण
के वर शुद्ध है, और यद भीवी, दुध है. उमे प्राण और धसे, शरीर के हत है.
॥ १४७ ॥ - महात्मा गोरपनाथ ॥ सं. १४०७

॥ ' त्वाभी तुम्हें तो सतगुरु अम्हें तो सिध सपध अके प्रछिया, म्या
करि करिया, मनन करिया मेस. पराधीन उपरांति अधन नाही, मुआ-
धीन उपरांति मुकुनि नाही. '

गोरनाभी विठ्ठलनाथ ॥ सं. १६००

॥ ' हमे के सिपर पर सज्जयमान करन दे. त्रिभिधि वायु अदन दे दे
निसर्ग जेहाइ मयी के म'आधन, प्रियाणु नेत्र कमल दे कष्टक मुद्रित दृष्टि दोय
के आर'आर कष्ट सप्पी कहत लख यद मेरा मन मदयरी अके क्षण हाकर
को त्यजत नाही. '

गंगाधर सं. १६२६

धतनो सुनके पातशाह ॥ श्री अकबरशाह ॥ आद गेर मोना नरहर-
दास आरन कादिया धन के डेहसेर मोना हो गया.

गोरनाभी गोकुलनाथ ॥ १६४८

श्री शुभाष्ट ॥ के सेवक अके पटेल ही वाना. नो वद पटेल वैष्णव
राज नगरमें रहेतो दतो. वा पटेल वैष्णव के हो जेटा दत और अके
को छनी.

नालादास सं. १६६०

तब श्री महाराज कुमार प्रथम अशिष्ट महाराज के अरन छुध प्रनाम
करत जये, हिर अपर वृद्ध समाज तिनमे प्रनाम करन जये हिर श्री
राजधिराज लुंडा जेहार करिके श्री महेंद्रनाथ दशरथ लुंडे निकट जेते
जये.

गोरनाभी तुलसीदास ॥ सं. १६६६

संवत १६६६ समये कुआर सुदी तेरमी बार शुभ दिने लिप्पीन पत्र

આનંદરામ તથા કન્હલ કે અંશ વિભાગ પુર્વે આજે જે આગ્ય હુન હુ જને માગા જે આગ્ય હે શે પ્રમાન માના હુન હુ જને બિદિત તદ્દસીતુ અંશ ટોડરમલ કે માલ જે વિભાગ પદુ હોત રા.

બનારસીનાસથ સં. ૧૬૭૦.

મમ્યગ દર્ષિ કહા મો સુનો સંસય, બિમોહ બિબ્રમ એ તીન. ભાવ. જામે નાહી મો સમ્યગ દર્ષિ. સંસય, બિમોહ બિબ્રમ, કહા તાકા સ્વરૂપ. દષ્ટાત કગિ દિખાધયતુ મો સુનો.

જટમલ સં. ૧૬૮૦,

હે ખાત હી ચીનૌડમટ કો ગોરા આદ્ય હુઆ હે જન હી ખાર્તા હીતાબ હીંદવી મેં બનાકર તૈયાર કરી હે.

સૂરતિભિમ્મ સં. ૧૭૬૭.

સીસ ફૂલ સુદાગ અઝ બેફ ભાગ એ દોહ આ એ પૌવડે, મો હે સોને કે કુસુમ, તિન પર પર ધરિ આ એ હે

ઠાસ સં. ૧૭૮૬.

ધન પાએ તે મૂર્ખ હે બુદ્ધિવત દે જાતુ દે ઔર યુવાવમ્યા પાએ તે નારી ચતુર દે જાતિ દે થહ બ્યંચ દે. ઉપદેશ શબ્દ લક્ષણા સો માણમ હોતા દે ઔ વાચ્ય હે મેં પ્રગટ દે

લલિત કિશોરી અને લલિત માધુરી સં. ૧૮૦૦.

મત્તમગિરિ કો મમસા બન વાકા પવન મો ચંદન દે જાય વાકે કહુ ધમ્મજા નાહી.

લલુચીલાલ સં. ૧૮૬૦.

ધસ ખીચ અતિ વ્યાકુલ હો સુધિ બુધિ દેહ કી વિમારે મન માટે રેતી યમોદારાની ઉદ્ધવજ કે નિકટ આય રામજીણ કી કુશલ મૂંછ બોલી કહો ઉદ્ધવજ હરિ હમ ગિન વદો કેમે છતને દિન રહે ઔર કયા સદેશાં બેબ દે— કબ આય ફર્શન ફેરે ?

સદલભિંમં સં. ૧૮૬૦.

કુંડમે કયા અઘ્છા નિર્મલ પાની દિ જિસમે કમલ કે ફૂલો પર બૌરે જૂંજ રહે છે; તિસ પર હૈસ સારસ ચક્રવાક આદિ પક્ષી બી તીર તીર સૌહારવન શબ્દ બોલતે, આસપાસ કે ગાઝો પર કૂદ કૂદ કોકિયે કૂકૂક રહે છે, જૈસા બસંત ઋતુકા ધર ફી દોય.

સરદાર સં. ૧૯૦૨.

બંશાળ્યક કે નિકટ આજ મૈને નેક સ્થામ કો મુખ હેરો. નહ નાગર કે પદ પે તમ તે મેરો મન લટકો દે.

રાજા શિવપ્રસાદ મં. ૧૯૧૧.

જમ મિપત કે દિન આતે હૈ તો સારે સામાન અમે હી મંધ જાતે દે. નિધન રાજા નહને અતે મમય દમયંતી કી માડી કાટ કર આધી હસમે મે અપને પહગે કો લી ઔઝ આધો હસકે વદન પર ગદને ની. ઇસ મનુષ્યકા મન બી વિધાતાને દિસ પ્રકાર પર રચા દે.

સ્વામી દયાનંદ સં. ૧૯૨૦.

વહ સત્યહી નહીં કહાતા જો મત્ય કે ધ્યાન મેં અસત્ય ઔર અમત્ય કે સ્થાનમે મત્યકા પ્રકાશ કિયા જમ કિંતુ પદાર્થ જૈસા દે હમકા વૈસાહી કહના, લિખના ઔર માનના મત્ય કહાતા દે.

ભારતેન્દુ હરિચંદ્ર સં. ૧૯૨૫.

ફિર મહારાજ અપવ્યયને ખુબ જુટ મચાઈ અદાલત ને બી અઘ્છે દાય સાફ કીએ. ફેશનને તો જિલ ઔર ટોટલ કે ઇતને જોલે મારે કી અંટાધાર કર દીઆ ઔર સિકારશ બી ખૂબ દી હકયા.

બાલકૃષ્ણ લાલ સં. ૧૯૬૦.

શબ્દકી આકર્ષણ શક્તિ ન્યુટનકી આકર્ષણ શક્તિ મે લખ માત્ર

भी कम नहीं उड़ी जा सकती. व्यक्ति विशेष कहना चाहिये इस विषय कि
निम्न आदर्शों से शक्ति को नष्ट करने प्रकट किया वह केवल प्रत्यक्ष में काम
दे सकती है

शक्ति महावीरप्रसाद द्विवेदी.

उनके कथनका अवतरण दे कर मलिनार्थने उन्हें कहका जाता है
और बिना है ही प्रमग भी देखतो हो या मनमानी हाकते हो तुम्हें हम
प्रयोग को नहीं साधित करना है तो पाणिनी व्याकरण के पीछे न पड-
का और व्याकरण देखो

गौरीशंकर हीराचंद ओषा

हिंदुओंका दृष्टिकोण मद्यमे निवृत्ति मार्गकी तरफ रहने के कारण उन्होंने
प्राचीन काव्यमें ही वास्तविक छतिहास को और ध्यान नहीं दीया, और
मनुष्य के चारों ओर शक्ति करने की अपेक्षा धर्म के अवतारों या देवी
देवता के वर्णन करने में ही अपनी मेहनत का कृतार्थ समझा

आणु गंगाधरसिंह.

ममाग्य स्थिति में युद्ध और उद्योग और आवश्यक ध्यानका अधिकार
रखना है मनुष्यत्व के सर्वोच्च प्रभाव प्रगट होने की समस्तक्षेत्र में ही एक
महान प्रदर्शनी है बिना युद्ध के मनुष्य जाति की उन्नतिको मार्ग रोक जाता है
और वह जाति अष्ट होकर मृत पदार्थवाद में लीन हो जाती है.

आणु श्यामसुंदरदास.

ललित कलाओं में सत्यमें उच्च स्थान काव्य-कलाका है इसका आधार
आप्त मूर्त पदार्थ नहीं होता यह शास्त्रिक* म केतो के आधार पर अपना
अस्तित्व प्रदर्शित करती है.

आणु पुरुषोत्तमदास टंडन.

मधुरीय सौन्दर्य के प्राकृतिक कविता को लाया को छटा द्वारा समाज के

દરસાનાંદી કવિકા કલ્પ્ય દે જિતના મહારા વદ આપની પ્રતિભા હાન હમ મોન્દર્પ માગરમે દુખના દે કનના િ અધિક વદ આપને કર્નપમે મદન હોના દે.

પડિત પદ્મનિહ રામર્ષ.

બિચારી કાં સખીમ પરિદાન બગાડી જળ્યાન દે. રમિક મોક્ષન મુનકર કદકરી હો અમે હોમે છમસે અન્ય માદ, મન્યા, સીધા ઓર નિવમે સુદ્યુતી કરનેવાયા મીઠા મનક માદિય મસાગમે સ્થાપદી રાં.

બાળુ પ્રેમચંદણ.

જિમ પ્રકાર સૂર્ય કા તાવ જલકા સોસ લેતા દે હરિ લાલિ મોક કે તાવને વિલાવરી કા રકત જવા દીઆ મુખમે કાં સામ નિકલનીથી, આખો લે ગર્મ આસ બહતેચે ભોજનમે અગ્નિ દો ગદ ઓર જીવનમે ધૃષ્ટ.

હિ હી બાપાનો કમવિકાસ હપર જતાવેલા ઉત્તરરમે પરચાં રપટ દેખાય છે આગે હિ હીમા વધારે સચક અને મદવનો વિકામ સધાતો નામ છે માદિય દના. વિગાન અને આખ્યાતિક વમેરે જીવનના ગમે તે હોનમા આગે હિ હી બાપા પોતાના બાવો મગસ અને સુદર રીતે પ્રકટ કરી શકે જોનવી સમુકાત બની રહી છે.

अ=॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥	इ=॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
अ=॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥	ध=॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
इ=॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥	न=॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
उ=॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥	प=॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
ए=॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥	फ=॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
क=॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥	ब=॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
ख=॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥	म=॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
ग=॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥	स=॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
घ=॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥	य=॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
ङ=॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥	र=॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
च=॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥	ल=॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
छ=॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥	व=॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
ज=॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥	श=॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
झ=॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥	ष=॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
ञ=॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥	म=॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
ट=॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥	ह=॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
ठ=॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥	ळ=॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
ड=॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥	श=॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
ढ=॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥	ज=॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
ण=॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥	झ=॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
त=॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥	का=॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
थ=॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥	कि=॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
	की=॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
	कु=॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
	कृ=॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
	कै=॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नामदीर्घादिनी समुदायितो नक्षत्रो.

देव २ अक्षर, ५ धित गौरीयं २ ह्रीययं ६ ओजा.

૩

નાગરી લિપિ.

માનવ પોતાની રચનામાં સદા પરિવર્તનશીલ હોય છે; એટલે એણે નિર્માણ કરેલી સમસ્ત વસ્તુઓમાં સમયની સાથે સદા પરિવર્તન થતું જ રહે છે. દુનિયાની સર્વ લિપિઓમાં છાપવાના યંત્રની શોધની પૂર્વે, સમયની સાથે ઘણુંખડું અંતર દેખાય છે. નાગરી લિપિ પણ એ અસરથી મુક્ત નથી. મધ્યએશિયા, જાપાન વગેરેથી મળતા આવતા નાગરી લિપિના પ્રાચીન હસ્તલિખિત ગ્રંથો અને, આપણા દેશમાંથી મળેલા અસંખ્ય પ્રાચીન શિલાલેખો, તામ્રપત્રો, લુણપત્રો અને સિદ્ધાન્તોની નાગરી લિપિ અને, વર્તમાન નાગરી લિપિ વચ્ચે મોટું અંતર છે. આ અંતર સમયની સાથે ધીરે ધીરે થતું ગયું છે. જેને પ્રાચીન નાગરી લિપિના બોધ ન હોય એવા વિદ્વાનની સામે જો અસોકના ગ્રાહી લિપિના લેખોના ફોટા મુકવામાં આવે તો એ વિદ્વાન એ લિપિને કદી નાગરી નહિ કહે; એટલું જ નહિ પરંતુ એજ વિશ્લેષણ લિપિમાં પરિવર્તન ચતાં તે આજની નાગરી લિપિ બની છે એ વાતનો પણ સંદેહ સ્વીકાર નહિ કરે.

વર્તમાન નાગરી નિપિનુ મૂળ અર્થાત પ્રાચીનરૂપ મૌર્ય-રાજા પ્રતાપી રાજા અશોકના શિલાલેખોની ધ્વાની નિમિત્તે મળતું આવે છે એ લેખો નિક્કમ મવતથી લગભગ ૨૦૦ વર્ષ પૂર્વના છે જે કાળીઆરાડથી ઉડીસા સુધી અને નેપાળની તમેગીથી માધ્યમ સુધીના અને અંતોમાં મધ્યા છે ભારતવર્ષમાં જેમ અત્યારે નાગરી નિપિનો પ્રચાર છે એવેજ અશોકના લખતમાં આ મૂળ નિપિનો પ્રચાર હતો અશોકની પૂર્વ નાગરીનું નુકસાન હતું અને એમાં કેવા કેવા પરિવર્તનો થઈને તે એ રીતિને પહોંચી એ જાણવા માટે હજી સુધી જોઈએ તેના સાધનો ઉપલબ્ધ નથી અશોકના સમયની પૂર્વનો હજી સુધી માત્ર એક નાનો જો લેખ મળ્યો છે એ લેખ નેપાળની તમેગીમાં ત્રિપાલા નામના અંધાનમાં, શાક્ય જાતિના લોકોના જનાવેના એ બોદ્ધ સ્તુપમાં એક નાનાશા પથર પર એકજ પક્ષિમાં કાતરેનો છે એમાં નાગરી નિપિ ૧૪ અક્ષરોના પ્રાચીન રૂપ મળે છે એમાં અને અશોકના લેખોના ૪૬ અક્ષરોવાળા ધ્વાની નિપિમાં ખામ અતર નથી બેદ માત્ર એટલેજ છે કે એમાં ક્ષીર્ સ્વરચિહ્નોનો અભાવ છે એને અત્યારે તો આપણે અશોકના સમયની લિપિનેજ નાગરી નિપિનું ઉત્પત્તિ સ્થાન માનતું જોઈએ

અશોકના સમયની નાગરી નિપિ જાગૃતવાસીઓએજ નિર્માણ કરી કે બીજાઓ પાસેથી ક્ષીર્ એ રિપયમાં જુદા જુદા વિહારોના જિન્ન જિન્ન મત છે એ વિવાદમત વિષયને આ નાનાશા એક પ્રકરણમાં ચર્ચા સમાપ્ત એમ નથી એ વિષે વધારે વિગતવાર વિસ્તૃત અને પ્રમાણભૂત દલીલો જાણવાની ઇચ્છાવાળાઓએ શ્રી મૌર્યશકર હીરાચંદ્ર ઓઝા કૃત પ્રાચીન નિપિમાના 'મા * પારી નિપિ આપ લોકોએજ નિર્માણ કરી કે' એ લેખ

---

*પારી-પ્રાચીન નાગરી યુગેષીઅન વિહારોએ અશોકના લેખોની નિપિનું નામ પારી નિપિ રાખ્યું છે પરંતુ એને માટે એઓ કાઈ પ્રાચીન અને પ્રમાણભૂત પ્રમાણ આપતા નથી

તથા “ ઇન્ડિયન એટ્રિક્વેરી ” માં છપાયેલો આર શામશાસ્ત્રી બી એ નો દેવનાગરી લિપિની ઉત્પત્તિ વિષયક લેખ જોઈ લેવા અગોક્ષના સમયની લિપિનું નામ ‘વ્યતિતવિસ્તાર’ માં ‘વ્યાહીવિપિ’ મળે છે અને ‘નિત્યાયોડ-પિકાલ્વ’ના લાખ ‘એતુમધ’માં લાન્કરાનંદ એનું નામ નાગર (નાગરી) લિપિ હોવાનું જણાવે છે એના કાળમાં એ બતાવે છે કે નાગરી લિપિમાં એનું ૩૫ ત્રિકોણ છે અને એવુજ ૩૫ અગોક્ષના લેખોમાં મળે છે

નાગરી ૩૫ એ દેવનાગરીનું મહિષ્ ૩૫ છે અને એ લિપિનું નામ દેવનાગરી હોવાનું કારણ શામ શાસ્ત્રીના મત પ્રમાણે એવું દેખાય છે કે દેવતાઓની પ્રતિમાઓ બની તે પૂર્વે એમની ઉપાસના માટેતિક ચિન્હોદ્ધાર થતી હતી એ ચિહ્નો કે નાય પ્રકારના ત્રિકોણાદિ ચત્રોની મધ્યમાં લખવામાં આવતા હતા અને એ ચત્રો ‘દેવનગર’ ગ્રહેવાતા એ દેવનગરોની મધ્યમાં લખાયેલા અનેક પ્રાચીના માટેતિક ચિન્હો કાળતરે અક્ષર મનાવા લાગ્યા અને એ અક્ષરો ‘દેવનાગરી’ નામથી પ્રચલિત થયા ૧

જેમ વર્તમાનકાળમાં ભારતવર્ષની આખી લિપિઓમાં નાગરીનો પ્રચાર મૌધી વધારે છે, અને આખા દેશમાં એનો આદર છે એવો અને એટલેજ આદર ઈ મ ની ૧૦ મહાના પ્રારભથી માંડીને આજ સુધી ભારતના ઘણા પ્રાંતોમાં ટકી રહ્યો છે રાજપૂતાના, ગુજરાત, કાઠીઆવાડ, કચ્છ, મધ્ય ભારત, સમુદ્ર પ્રાંત અને મધ્ય પ્રદેશ ઉપરાંત બિહાર અને બંગાળમાં પણ ૧૦ મી શતાબ્દ સુધી તે આજ લિપિ ગ્રહેલી અને બિહાર, બંગાળ, ગુજરાત કાઠીઆવાડ અને કચ્છ સિવાય બાકીના પ્રદેશમાં તે આજે ય નાગરીનું માત્રાન્ય છે એક રીતે બંગાળી લિપિ નાગરીની પુત્રી છે, એનું ભારતીય લિપિઓના અભ્યાસક શ્રી ગૌરીશંકર ઓઝાનું કથન છે ૫જીમ અને કારમીરમાં પણ આની જોડેન શરદ લિપિનો પ્રચાર ૧૦ મી

૧ પ્રાચીન મિશ્રમાં (મિશ્ર) હિરિગીરીયમાંથી લિપિનાં ઉદયનો ઇતિહાસ કદાચ આનેજ મળતો આવે છે

સદીની આસપાસથી થવા માડ્યો. દક્ષિણના જુદા જુદા વિભાગમાં કે
જ્યાં, તેલચુ અને કાનડી તથા તામિલ વિધિનો પ્રચાર સતત ચાલુ
રહ્યો હતો, તેની સાથે નાગરી વિધિનો પ્રચાર પણ અખડિત ચાલુ જ હતો.
એટલે જ ઉત્તર અને દક્ષિણ કોંકણ તથા કૌશાપુરના ગિચાગવર્ગી રાજાઓના
શિવાયેજો અને દાનપત્રો, દક્ષિણ (માન્યખેટ) ના રાષ્ટ્રકૂટ (ગોડોડો)
ના કેટલાક દાનપત્રો, પશ્ચિમના ચાલુક્યો તથા સેત્રણદેશ અને દેવગિરિના
માદવોના શિવાયેજો, દાનપત્રો અને વિજયનગરના રાજવંશોના કેટલાય
દાનપત્રોમાં નાગરી લિપિ મળે છે. વિજયનગરના રાજાઓની દાનપત્રોની
લિપિ 'નંદનાગરી' કહેવાય છે અને આજ સુધી દક્ષિણમાં સંસ્કૃત
પુસ્તકોના લેખનમાં એનો જ પ્રચાર છે. ઈ સ ૧૬૨૬ ના આગસ્ટ
મહિનાની મારી દક્ષિણની મુસાફરી દરમ્યાન મે તાન્નેર અને ત્રિચિનાપલીમાં
૬૦૦ થી ૮૦૦ વર્ષની જુની પોથીઓ જોઈ તો તેમાં પણ જુદા જુદા લખાણ
નાગરીલિપિમાં જ મારા જોવામાં આવ્યું.

ઉત્તર ભારતમાં નાગરીનો પ્રયોગ ૧૦ મી સદીના પ્રારંભની આસપાસથી
મળે છે, અને એ સૌથી પહેલાં કનોજના પ્રતિહારવંશી રાજા મહેન્દ્રપાલ
(પહેલો) ના વિદ્યાદત્તૌલીથી મળેલા વિ. સ ૯૫૫ ના દાનપત્રથી મમ-
નય છે ત્યાર પછી એજ વંશના અન્ય રાજાઓ, મેવાડ વાગડ આદિના
ગુહિદો, સાબર અજમેર, નાડોલ, જાબોર અને અક્રવતી (ચાલુ) ના
ચૌહાણો, હુકુદી, ધનોપ અને બદલિના રાઠોડો, સોરઠ ચુજગત અને
હાટના ચાલુક્યો (સોલંકીઓ), માળવાના પરમારો, ગ્વારીઅર, દયકુડ
અને નરવરના કછવાટો, જોનાકજીતિ (જજોની-જુદેખખડ) ના
ચ દેવવંશીઓ, ત્રિપુરી (તેવર), રત્નપુરના હૈહય (કલચુરી) વંશીઓ
વગેરે અનેક રાજકુળોના સિલ્લાલેખો, દાનપત્રો અને મામાન્ય પુરોના
લેખોમાં આજસુધી બરાબર નાગરી લિપિ મળે છે.

ઈ સ ની ૧૦ મી સદીની ઉત્તરની નાગરી લિપિમાં કુટિલ લિપિના
અ, આ, ઇ, ય, મ, ય, ય અને સના માથા એ અરોમાં વિલક્ષ્ણ મળે

છે. પરંતુ અગીઆરમી સદીથી આ બંને અંશે મળી જઈને માયાની એક જ લક્ષીર બની જાય છે, અને પ્રત્યેક અક્ષરનું માથું અક્ષરની લંબાઈ પહોળાઈના પ્રમાણમાં જ લાંબુ દેખાય છે. અગીઆરમી સદીની નાગરી લિપિ વર્તમાન નાગરીને મળતી આવે છે અને બારમી સદીથી આજની નાગરીનું સુરેખ સ્વરૂપ બંધાય છે. કેવળ ઈ અને ઘ માં જ પ્રાચીનતા દેખાય છે, અને વ્યંજનો સાથે આવનારી એ, ઐ, ઓ અને ઔની માત્રાઓમાં કંઈક અંતર દેખાય છે.

દક્ષિણમાં વર્તમાન નાગરીથી વધારે મળતી લિપિ, ઉત્તર ભારતના ઇતિહાસને મુકાબલે પહેલાં અર્થાત ઇ. સ. ની આઠમી સદીથી મળે છે. સૌથી પહેલાં રાઠોડ વંશના રાજા દંતિદર્ગના સામગઢથી મળેલા શક સં. ૬૭૫ (ઇ. સ. ૭૫૪) ના દાનપત્રમાં, ત્યાર પછી રાઠોડ રાજા ગોવિંદરાજ (ખીજો) ના સમયના દુવીઆથી મળેલા શક મં. ૭૦૧ (ઇ. સ. ૭૮૦) ના દાનપત્રમાં, પેઠણ અને વણીયાંવથી મળેલા રાઠોડ ગોવિંદરાજ (ત્રીજા) નાં દાનપત્રોમાં—જે અનુક્રમે શકે ૭૧૬ અને ૭૩૦ (ઇ. સ. ૭૯૪ અને ૮૦૮) નાં છે, એમાં દેખાય છે. વડોદરાથી મળેલા ગુજરાતના રાઠોડ ધ્રુવરાજ (ધારા વર્ષ નિરૂપમ) ના શ. સં. ૭૫૭ (ઇ. સ. ૮૩૫) ના દાનપત્રમાં અને રાષ્ટ્રકૂટ અમોઘવર્ષ અને એના શિલાસ્વંશી સામંત પુલ્લશકિત (પહેલો અને ખીજો) ના સમયના કન્હેરી લેખોમાં જે અનુક્રમે શક. સં. ૭૬૫ અને ૭૭૩ (ઇ. સ. ૮૪૩ અને ૮૫૧) ના છે; મળે છે. એ સમય પછી દક્ષિણની લિપિઓની બરાબર સાથે સાથે નાગરી આજસુધી ચાલી આવે છે. ઉપરના બધા જ તામ્રપત્રો અને શિલાલેખો જુદા જુદા પુરોના હાથે લખાયલા હોવાથી એની લેખનશૈલિ કંઈક નિરાળી છે, પરંતુ એની લિપિ તો નાગરી છે એ નિર્વિવાદ છે. આ પ્રકારે નાગરી લિપિ ઇ. સ. ૮મી સદીના ઉત્તરાર્ધથી વિનૃતરૂપે લખાયલી મળે છે. કેટલાક તવારિખનવેશો તો એની પહેલા પણ એનો વ્યવહાર હોવાનું ખાતે છે. કાચલુ કે મુર્શિદાબાદ રાજા જયસિદ (ત્રીજો) ના કેલ્ચુરી

સ. ૪૫૬ (ઇ. સ. ૭૦૬) ના દક્ષિણી ચૈત્રિની પત્રિમી લિપિના દાનપત્રમાં એક રાજાના હસ્તાક્ષર, “ સ્વહસ્તો મમશ્રી જયભટ સય ” નાગરી લિપિ છે.

અરોક્ષના સમયની નાગરી લિપિ વર્તમાન નાગરીથી વધારે સરળ હતી અને ગુજરાતી લિપિની જેમ એ અક્ષરોનાં, માથાં બંધાતાં ન હતાં, પણ પાછળથી અનેક લેખકોને કારણે એનાં ઘણાં રૂપાંતરો થયાં. એ રૂપાંતરોના ત્રણ કારણો અનુમાન કરી શકાય છે.

૧ અક્ષરોનાં માથાં બાંધવાં.

૨ અક્ષરોને મુદ્દ બનાવવાનો, પ્રયત્ન દરવો.

૩ ઝડપથી લખવું અને કલમ ઉઠાવ્યા વિના અક્ષર પુરો કરવો.

આ ત્રણે કારણોને નીચેની વ્યાખ્યાઓ વધારે સ્પષ્ટ કરે છે.

ઝડપ : કલમ ઉપાડ્યા વગર લખાય એવાં બીજાં જેમ વધારે તેમ ઝડપ વધારે.

સરળતા : તુકતા જેવા ચિન્હો વધારે હોય અને આવશ્યક હોય તેમ તે લિપિ લખવામાં ઝડપ અને સરળતા બન્ને ધટે.

સુંદરતા : કાનો, ગોળ, અર્ધગોળ, વાકી લીટી, વાંકી અર્ધલીટી વગેરે અમુક જ અંશોના મળીને અક્ષરો થાય જેમાં એ અંશોની મેળવણી આપને રૂચે એવી થાય અને દરેક અક્ષરનું વ્યક્તિત્વ સ્થાય.

સુવાચ્યતા : દરેક બીજાનું વ્યક્તિત્વ એટલું જળવાય કે ગમે તેટલી ઝડપથી અને ગમે તેટલા ઝીણા અક્ષરે લખનાર લખે તથાપિ પ પ જ છે. થ થ જ છે એ વિશે ભ્રમ ઉત્પન્ન થવા જ ન પામે એનું નામ મંપૂર્ણ સુવાચ્યતા.

અરોક્ષના સમયની લિપિમાં કેટલા પરિવર્તનો થયાં પછી એ વર્તમાન નાગરી લિપિ બની એ બતાવતો શ્રી ગૌરીશંકર હીરાચંદ્ર ઓઝાએ અથાગ પરિશ્રમ લઇને તૈયાર કરેલો નકશો, એમના સૌજન્યથી અહિં મુક્યો.

ઢે એમા પ્રથમ વર્તમાન નાગરી નિધિનો પ્રત્યે-અક્ષર મુકીને પછી-નું
ચિહ્ન મુખ્ય ઢે ત્યાર પછી લગલગ પ્રત્યે-અક્ષરનું અંગોના મમયનું
રૂપ તથા ત્યાર પછી સમય મમયના ચચેવા ડપાતર મુ યા ઢે એ
ડપાતરોનું વિવરણ શ્રી ઓઝાચ્છની અંતિહામિ દષ્ટિએ ડયું ઢે

અ = ગેનું પડેનું રૂપ ગિરનાર પર્વત ઉપર એક શિના
ઉપર ડતરામના અંગોના લેખમાથી લીધું ઢે (લગલગ બધા ન
અક્ષરોનું પહલું રૂપ અંગો ના લેખોમાથી નીધેનું હોવાથી ૬ =
અક્ષર આગળ આપણે એ વિવરણ નહિ કરીએ) બીજું રૂપ
કુશનવરીનું રાગઓના લેખોમા (જે ઇ મ ની બીજી મહીની આમ-
પામના ઢે) ઉચ્ચ પના મહારાજ મર્વનાથના તામ્રપત્રમા (જે
કનસુરી સ ૨૧૪-રિ સ ૫૨૦=ઇ મ ૪૬૨ નો ઢે) તથા મેવાડના
શુક્લિવરશી રાગ અપગણિતના લેખમા (જે રિ મ ૭૨૮=ઇ મ ૬૬૧ નો
ઢે) મળે ઢે આમા માથુ બાધવાનો પ્રયત્ન રૂપ દેખાવ ઢે રાગ લમ
અ રોના માથા બ, નાના ચતા પરનું પાઠગથી લગલગ આખા અક્ષરનું
માથુ બધાવા લાગુ નીજુ રૂપ બીજા રૂપ મારે મળતું ઢે અનર માત્ર
એનું જ ઢે કે બીજા રૂપમા નીચેની ડમી બાજુએ મુદ્રતાની દષ્ટિએ ન
મગેડ આ યો ઢે અનો મ બધ મૂળ અક્ષરથી તોડી નાખ્યો ઢે ચોથા અને
પાચમા રૂપમા અ || નમણી તરફ ઉભી લખીગને સુદ મનાવવાનો પ્રયત્ન
દેખાવ ઢે આથી રીત અક્ષરની આકૃતિમા રધાઈ અનર દેખાય ઢે આ
રૂપ ઇ મ ની ૮ મા મહથી માડીને તેરમી મહી સુધીના અને નેખો અને
પુર્ણામા મળે ઢે અ-અ નું આ રૂપ આજે ઘણ રીતે દક્ષિણમા લખાય
ઢે હવે તો ઉત્તર લાન્તમા પણ આ દર્શાવેના અંગીનગયો ઢે ઉપર
લખેના અ ના રાગ રૂપને એની વાસ્તવિક ણિતિમા રટેવા દઢને અથાત

x કુશનવરી રાગઓના પ્રાચીન નાગરી નિધિના નેનો આમ રીત
મુદ્રા અને એના આમપામના પ્રદેશમા મળે ઢે

એમા સુદરતા લાવવાનો યત્ન કરવાથી આની ઉત્પત્તિ થઈ છે અને શિલા લેનો તાત્પર્ય અને હસ્ત લિખિત પદ્ધતિમા એનું ચોથું અને પાંચમું અપ મંગ છે ^૧

૬=નું બીજું ૩૫ ગુપ્તરસી ગત્ત મમ ગુપ્તના અન્ધાબાદના લેખમા (જે ઈ મ ની ચોથી મદીનો છે) નથા ૩૩ ગુપ્તના મમયના દક્ષાઉના લેખમા (જે ગુપ્ત મ ૧૪૧=રિ મ ૫૧૭=ઈ મ ૪૧૦ નો છે) મંગ ૭ એમા ફની જે ટપકીઓ છે એની ઉપર માથુ આધવાનો પ્રયત્ન થયો છે ૬ નું ચોથું ૩૫ દેવચરના ગત્ત જાન્યવેના નેદી મ ૮૬૬ (વિ. મ ૧૧૭૧=ઈ મ ૧૧૧૪) ના લેખમા તથા ૬ ના હસ્તલિખિત પ્રાચીન પુસ્તકમા મંગ છે પાંચમું ૩૫ ૧૩ મી મદી ૧ આસપાસના શિલાનેઓ નથા પુસ્તકમા મંગ છે આ એ ૩૫ વર્તમાન ૬ થી ઘણ ખર મંગળ આવે છે

૭=ના બીજા ૩૫મા એનું માથુ માધ્યુ છે અને સુદરતાના વિચારથી ૩૬ નામે ઓ આપ્યો છે કુશનવરી ગત્તઓના લેખોમા આ ૩૫ મંગ છે આ ઓને વચાગવાથી ચોથું ૩૫ બધાયુ છે જે અનેક લેખોમા મંગ છે

૮=ના બીજા ૩૫મા ત્રિકાલુને ઉત્પત્તિ દેવો છે જેથી ઉપર માથુ આપ્તુ હોય એનું દેખાય છે આ ૩૫ ઉપર મતાવેના સમુદ્ગુપ્તના લેખોમા નથા બીજા ઘણા લેખોમા મંગ છે ચોથા ૩૫મા શુદ્ધ ત્રિકાલુનું ૩૫ પદ્ય-વચાથી વતમાન રા નો નાદુર્લાવ દેખાય છે આ ૩૫ મંગવામા આવેલા મદ્યોરથી મંગેના રાજ્ય યશોધર્મના લેખમા (જે માનવ સ ૫૮૮ ઈ સ ૫૩૭ નો છે) મારવા ના પરિહાર ગત્ત કકડુકના સમયના વિ. સ ૮૧૮ (ઈ મ ૮૬૧) ના લેખમા તથા બીજા ઘણા લેખોમા મંગ છે પાંચમું ૩૫ વર્તમાન ૮ ને ઘણ મંગળ આવે છે આ ૩૫ રામેશ્વરના ગોપિદરાજ

૧ આ રૂપો અને બીજા અક્ષરોના રૂપો જેને મૂળ લિપિપત્રોમા જેવા હોય તેમજે ગૌરીશકરનું ઓગ્રાનું પ્રાચીન લિપિમાળા પુસ્તક નેતુ

ત્રીજાના સહ સ. ૭૩૦ (વિ સ ૮૬૫=ઈ મ ૮૦૭) ના, પરમાર રાજા
વાકપતિરાજ (સુજ) ના, વિ મ ૧૦૩૧ (ઈ મ ૯૭૪) ના, અને કલચુરી
રાજા કર્ણદેવના કલચુરી મ. ૭૯૩ (વિ સ ૧૦૯૯=ઈ સ ૧૦૪૨) ના
તામ્રપત્રોમાં તથા બીજા ઘણા શિલાલેખોમાં અને પુસ્તકોમાં મળે છે

જૂના બીજા રૂપમાં માથુ બાધવાનો પ્રયત્ન થયેલો દેખાય
છે; એટલે વચ્ચેની આડી લકીરને નમાવી દીધી છે ત્રીજા રૂપમાં
વચ્ચેની લકીરનો ઝુકાવ વધારી દીધો છે આ રૂપ કલચુરી રાજા કર્ણદેવના
તામ્રપત્રમાં મળે છે ચોથું રૂપ તો અનેક લેખોમાં જોવામાં આવે છે

જૂનું બીજું રૂપ કુશનવંશી રાજાઓના લેખોમાં તથા ગિરનાર
ઉપર કોતરાયેલા ક્ષત્રપવંશના રાજા રૂદ્રામના ૮ મની બીજી સદીના લેખમાં
મળે છે. ત્રીજા રૂપમાં માથુ બાધવાને કારણે અક્ષરના બે ખંડ થઈ ગયા
છે; જેમાં પહેલો ખંડ અર્થાત ઉભી લકીરના નીચેના ભાગને સુદર બના
વવાનો પ્રયત્ન થયેલો દેખાય છે એ પ્રમાણે એ અક્ષરના ૨ અને ૪ એમ
એ રૂપ બની ગયા ચોથા રૂપમાં આ બેદખપટ દેખાય છે આ બંને જુના
ખંડોને જોડીને લખવાથી જૂનું બને છે

મચ્છત્રી જેમ જ ના રૂપાંતરોનું ઘણું પાણુ એનું માથુ બાધનું છે
બીજા રૂપમાં ઉપરના કોણમાં વક્તા દેખાય છે આ રૂપ મથુરાના રાજા
ક્ષત્રપ મોડાસ અને પ્રસિદ્ધ ક્ષત્રપ રાજા નલપાનના જમાઈ શંક ઉપવંશના
લેખોમાં તથા બીજા કેટલાક લેખોમાં મળે છે આ રૂપની ઉપર માથુ બાધ-
વાથી તથા પહેલી ઉભી લકીર ને જરા ડામી બાલુએ મરડી નાખવાથી ત્રીજા
રૂપની ઉત્પત્તિ થઈ છે એ રૂપ વર્તમાન ઘ માથે મળતું આવે છે ચોથું રૂપ
પણુ એને જ કંઈક મળે છે

જૂના અક્ષર અરોહના કોઈપણ લેખમાં નથી મળતો સૌથી પહેલા
આ જ કુશનવંશીઓના સંયુક્ત અક્ષરોમાં મળે છે એનું પહેલું રૂપ
સમુદ્રગુપ્તના લેખના એક જોડાક્ષરમાંથી લીધું છે ત્યાર પછી એના નીચેના

ભાગની ગોળાઈ વધતી ગઈ અને એની આકૃતિ જે જેવી થવા માડી એટલે જે થી જુદો પાડવા ખાતર એના માથાને અતે એક ગાંઠ મુકવામાં આવી છે (જુઓ રૂપ ૪ થુ) કેટલેક ઠેકાણે આ ગાંઠ નિર્ણય કેટલેક ઠેકાણે ગોળ અને કેટલેક ઠેકાણે ચોરસ મળે છે આ ગાંઠનો પ્રાદુર્ભાવ ઇ મ ની આંકમી મદીની આમપાસ મળે છે પાઠગથા આ ચિ ન મીંડાના રૂપમાં અક્ષરની મધ્યમાં મુકવા માડ્યું

જ=ના ખીજા ભાગમાં માથા ઉપગત ડામી બાજુની નીચેના ભાગ પર અપિ જેવું નિષ્ક્રય છે ત્રીજા રૂપમાં વતમાન જ ની આકૃતિ કેષક દેખાય છે અને ચોથા રૂપમાં એ સુરેખ બને છે

જુ=ના ખીજા રૂપમાં ઉભી લંબીર ટૂંતને પાગ કરીને બહાર નિકળી ગઈ છે ત્રીજું રૂપ કનોગના ગદગદ વરણા પ્રસિદ્ધ રાજ જયચંદના વિ મ ૧૨૩૨ (ઇ સ ૧૧૭૫) ના અને માગચના પગમાં વશી મહાકુમાર ઉદયચર્માના વિ સ ૧૨૫૬ (ઇ સ ૧૨૮૦) ના તામ્ર પત્રમાં મળે છે

જુ=ના ખીજા રૂપમાં નીચેના ભાગને ૫૪ આગળ વધારીને મુદર મનાવવા માટે થોડો નીચે નમા થોડે એજ ભાગને ડામી બાજુ ધુમા વવાથી ત્રીજું રૂપ બન્યું છે ચોથું રૂપ વતમાન જ થી મળતું આવે છે પાંચમું રૂપ હજુ મુઘી ક્યાંક ક્યાંક લખાયાના માનમ પડે છે

મ=અક્ષર પ્રાચીન લેખોમાં ઓગે નેવામાં આવે છે એવું ખીજું રૂપ લાહોરના શિવગણના સમવા (૧૮૫૪ થોડે દૂર) ના વિ મ ૭૨૫ (ઇ સ ૭૩૮) ના લેખમાં અને પિત્ત ગોડે રાજ્ય મોરિદનાગના રામ સ ૭૩૦ (વિ મ ૮૬૪=ઇ મ ૮૦૭) ના તામ્રપત્રમાં મળે ૮ ચોથું રૂપ મ (સ્ક્ર) થી મળતું આવે છે સ્ક્ર નુ આ રૂપ ૧૮૫૪ પાપના જૈન પુસ્તકમાં મળે છે અને રાજપૂતાનામાં ઘણાં જ આજ રૂપનો ઉપયોગ થાય છે

જુ=આ રૂપ ખાસ કરીને દક્ષિણ પ્રચલિત છે એના નમ ૩ ૧ ઉપગના મ ના પહેલાના બે રૂપ જેવા છે ત્રીજા પા નીચેના ભાગમાં ગાંઠ

મુકવાથી ચોથું રૂપ બન્યું છે. આ રૂપ પ્રાચીન હસ્તલિખિત પુસ્તકોમાં મળે છે.

વર્તમાન નાગરીલિપિમાં જે ચ્ચ અક્ષર લખાય છે એની ઉત્પત્તિ ક્યારે અને કેવી રીતે થઈ એ મળતું નથી. કારણ કે પ્રાચીન હસ્તલિખિત પુસ્તકોમાં એનો કયાંય પ્રયોગ મળતો નથી.

જ=આ વર્ણ પ્રાકૃત લેખોમાં મળે છે. અને સંસ્કૃત લેખોમાં ખાસ કરીને જ્ઞેઠાક્ષરોમાં દેખાય છે. એનું બીજું, રૂપ મેવાડના શહિદરાજ અપરાજિતના સમયના વિ. સં. ૭૧૮ (ઇ. સ. ૧૬૧) ના લેખમાં અને ત્રીજા કુમારગુપ્તના વિ. સં. ૫૨૮ (ઇ. સ. ૪૭૨) ના લેખમાં મળે છે. ત્રીજા રૂપની જમણી બાજુની લકીરને ઉપર લઈ જવાથી ચોથું રૂપ બન્યું અને એ રૂપ વર્તમાન જ ને મળતું આવે છે.

ઢ=નું બીજું રૂપ પહેલાથી મળતું છતાં માથુ બાંધવાને કારણે એના ઉપરના ભાગમાં જરા પરિવર્તન દેખાય છે. ત્રીજું અને ચોથું રૂપ વર્તમાન ઢ ને મળતું આવે છે.

ઠ=નું બીજું રૂપ માત્ર માથુ બાંધવાને કારણે જ બન્યું છે, બાકી એમાં અને પહેલા રૂપમાં કંઈ ભેદ નથી. ત્રીજા રૂપમાં માથુ તથા નીચેના વૃત્તાકાર ભાગની વચ્ચેમાં નાની શી લકીર હોવાને કારણે બરાબર વર્તમાન ઠ નું રૂપ બની ગયું છે.

મ=ઢ નું આ રૂપ જૈન પુસ્તકોમાં મળે છે. અને રાજપૂતાનામાં હજી સુધી ઢ ધણુંખરું મ જોવાજ લખાય છે. એના બીજા રૂપમાં નીચેનો ભાગ જમણી તરફ વધારવામાં આવ્યો છે. આનું કારણ ઝડપથી લખવાનું અનુમાન થઈ શકે છે. આનાથી મળતું રૂપ ઓરીસ્સાની હાથીગુપ્ત (કટકથી થોડે દૂર) માં કોતરાયેલા જૈન રાજા ખારવેલના લેખમાંથી મળે છે. આ લેખ ઇ. સ. ની પૂર્વે બીજી સતાબ્દનો છે. બીજા રૂપને સુંદર બનાવવા અને ઝડપથી લખવાને કારણે ત્રીજા અને ચોથા રૂપની રચના થઈ છે. પાંચમું રૂપ વર્તમાન મ (ઢ) થી મળી જાય છે.

ઢ=આના પહેના ચાર રૂપ તો ઉપરના મ ના જેવા જ છે પાચમા રૂપમા વચ્ચેનો ધુમાન વધારી દેવાથી એની આકૃતિ ઢ જેવી બની ગઈ છે

ઢ=વર્તમાન નાગરી લિપિની વર્ણમાળામા કેવળ એક ઢ અક્ષર પોતાની પ્રાચીન સ્થિતિમા રહ્યો છે માન એનું માથું બધાયું એ જ પરિવર્તન

જ=નું બીજું તથા ત્રીજું રૂપ કુશનવર્ણીઓના લેખમા મળે છે ચોથાથી ૭ઠ્ઠા સુધીના રૂપ અનેક લેખોમા મળે છે ૭ઠ્ઠા રૂપમા માથું વધારી દેવાથી વર્તમાન જ બન્યો છે

જ=જ નું આ રૂપ દક્ષિણમા પ્રચલિત છે એના બેઠ ઉપરના જ જેવા જ છે એના ચોથા રૂપમા માથું બાધી દેવાથી જ નું રૂપ બધાયું છે

ત=નું બીજું રૂપ તો વર્તમાન ત થી ઘણું મળતું આવે છે

થ=નું બીજું રૂપ સમુદ્રગુપ્તના લેખમા મળે છે ત્રીજાથી પાચમા સુધીના રૂપ અનેક લેખોમા મળે છે

ઢ=નું બીજું રૂપ અશોકના જોગડ (મહામહાનામના ગણપ શુદ્ધમા) ના લેખમા તથા પબોસા (પ્રભામ જે અન્દાનાત્થી ૩૨ માઇલ દૂર થમુના તરિ આવેતું છે) ના લેખોમાથી મળે છે આ લેખો ઇ સ બીજી શતાબ્દિના છે ત્રીજું રૂપ કુશનવર્ણીઓના લેખોમા અને ચોથું રૂપ તો અનેક લેખોમા મળે છે પાચમું ૩૫ વર્તમાન ઢ ને મળતું આવે છે

ઘ=નું બીજું રૂપ ક્તોજના પસ્તિગ ગમ્મ બોજદેવના ગ્રાનીઅરના લેખમા (વિ. મ ૮૩૩=૪ સ ૮૭૬) તથા દેવગ ગામતી પ્રશસ્તિમા મળે છે આ પ્રશસ્તિ વિ મ ૧૦૪૮ (ઇ મ ૮૮૨) ની છે ત્રીજું રૂપ ક્તોજના ગોરડ રામ જયચન્દા વિ. મ ૧૦૨૨ (ઇ મ ૧૭૭૫) ના તામ્રપત્રોમા મળે છે ચોથું રૂપ વર્તમાન ઘ ને ઘણુંપર મળતું આવે છે

ન=નુ ખીજી રૂપ ક્ષાપ રાજ રૂદામના લેખમા તથા ત્રીજા નકરાજ લક્ષ્મણચંદ્રના મમના વૈદનાથના લેખમા મળે છે સ સ ૭૨૬ વિ સ ૮૬૧ અને ઈ મ ૮૦૪ ની આ વાત છે ચોથુ રૂપ ત્રીજાનુ જ રૂપાતર છે

વ=નુ ખીજી રૂપ પહેલા રૂપને મળતુ છે ત્રીજી રૂપ ધણા લેખોમા મળે છે

ખ=નુ ખીજી રૂપ પહેલાને મળતુ આવે છે ત્રીજી રૂપ સમુદ્રગુપ્તના લેખમા મળે છે ચોથુ રૂપ ત્રીજાને ત્વરાથી લખવા માટે ઉત્પન્ન થયુ હોય એવુ લાગે છે આ રૂપ અનેક પ્રાચીન હસ્તનિખિત પુસ્તકોમા મળે છે પાચમુ ચોથાને મળતુ છે અને એમાથી છઠ્ઠુ રૂપ બધાયુ છે

ચ=નુ ખીજી રૂપ રાજ યજ્ઞોધર્મના લેખમા તથા ખીજા કેટલાક લેખોમા મળે છે ત્રીજી રૂપ ષ સાથે મળતુ આવે છે કેટલેક ઠેકાણે જ ના જેવુ પણ આ રૂપ મળે છે જ ને ષ અને જ થી ભિન્નરૂપ આપવા ને કારણે વચ્ચે એક લક્ષી જોવામા આવી છે એ એવુ ચોથુ રૂપ કે પાચમુ રૂપ ચોથાને મળે છે અને ગુજરાતના સોલહી રાજ બીમદેવના ત્રિ મ ૧૦૮૬ (ઇ સ ૧૦૨૮) ના તાત્રપત્રમા મળે છે

ઝ=નુ ખીજી રૂપ કુશનવશીઓના લેખમા અને ખીજી ગુપ્તવંશના રાજ સ્કંદગુપ્તના સમયના ઇદોરથી મળેના તાત્રપત્રમા મળે છે, જે ૭૧૬ સ ૧૪૬ (વિ સ ૫૨૦ ઇ મ ૪૩૫) નો છે ચોથુ રૂપ ઝાત્રા મળતુ આવે છે

ર=નુ શીલુ ૩૫ પહેના ૩ની ઉભી સ્થિતિના અતને મુદ્દતાના વિચારે જમા તી માલુ કઈક નીચે નમારવાથી બન્યુ છે આ ૩૫ બૌદ્ધ શ્રમણ મહાનમનના ગુપ્ત મ ૩૬૮ (વિ મ ૬૪૫=મ મ ૫૮૮) ના લેખમા મગે છે શીલુ ૩૫ વતમાન ર ને મગણુ આવે છે

લ=નુ શીલુ ૩૫ યુવગી ગત તોરમાયુના (મ મ ૫૦૦) લેખમા મગે છે શીલુ ૩૫ તો જનાય નેમોમા મગે છે શીલુને સુદ્ધ બનાવવાનો પ્રયત્ન કરવાથી ચોથુ ૩૫ ધણુ છે અને પાચમુ ૩૫ વર્તમાન લ ને મગણુ આવે છે

લ=ના પહેના ૩પને કનમ ઉચ્ચા પિના લખવાથી બીલુ ૩૫ બન્યુ છે અને એના નીચેના ૩પમા સુવાચ્યતા નાવવાનો પ્રયત્ન કરવાથી ત્રોમ ૩પની સુદ્ધિ બની છે

જા=નુ બીલુ ૩૫ પહેનાને મગણુ આવે છે શીલુ અને ચોથુ ૩૫ એ બંને એક બીજાના ઉપાતરે છે પાચમુ ૩૫ ધણા નેમોમા મગે છે જુ પાચમાનુ ઉપાતરે છે

લ=આ અક્ષર અગોખના લેખમા નથી મગતો એનુ પહેનુ ૩૫ ઘોસુડી (મેવાક) ના શિનાતેખમાથી લેવામા આ યુ છે એ લેખ મ સ ની પૂર્વે બીજી મદીનો છે બીલુ ૩૫ પહેનાની સાથે મગણુ આવે છે અને શીલુ ધણા લેખોમા દેખાય છે

લ=નુ બીલુ ૩૫ પહેના જેનુ છે શીલુ મમુગુમના લેખોમાથી મગે છે અને ચોથુ ધણા દાખત્રા અને લેખોમા નજરે પડે છે

હ=નુ બીલુ ૩૫ પહેના જેનુ જ છે શીલુ ૩૫ ઉચ્ચ પના મહારાજ શર્વાનાથના વિ સ ૫૨૦ (મ મ ૪૬૩) ના તાત્રપરમાથી લેવામા આ યુ છે ચોથુ તો અનેક લેખોમા મગે છે

લ=વેદોની અતિરિક્ત સર્જીત માહિત્યમા આ અક્ષરનો પ્રયોગ નથી મગતો પરંતુ મર્જીત શિનાતેખોમા એનો પ્રયોગ છ અથવા જ ને

સ્થાને કુનેા મજે છે. નક્ષત્રના શિનાનેખોમા આ ૩૫ ખામ કરીને મજે છે ગુજગતથી માડીને ન્યાકુમારી મુધી આ અક્ષર હજી ખોનાય છે મજપૂતાનામા પણ આ અક્ષર ખોનાય છે પરંતુ લખવામા લઠને લઠને લ લખાય છે પરંતુ આજે આવો પ્રયોગ અશુદ્ધ મનાયો છે

એનું પહેલું ૩૫ મહાદાનપ દ્રઢમના લેખમાથી લેવામા આ યુ છે બીજી ૩૫ દક્ષિણના મોનકીઓના ઇ મ ની નવમી મદીથી માડીને ૧૧ મી મદી મુધીના લેખોમાથી મજે છે ત્રીજી ૩૫ બીજી માથે એન્દ્રમ મગી નામ એનું છે

ક્ષ=આ સ્વતંત્ર વર્ણ નથી પણ ક અને ષ નો બનેનો મયુક્ત વર્ણ છે ઇ મ ની દમમી મદી મુધીના શિનાનેખો તામ્રપત્રા મિહ્યાઓ અને પુસ્તકોમા એના બન્ને વર્ણો બીજા જોડાક્ષરોની જેમ મેળનીને લખવામા આવતા હતા પરંતુ પાછળના લેખકોએ સુદ રતાની ધૂનમા એનું ૩૫ એનું વિનક્ષણ બનાવી દીધું કે એ વર્ણોનું સ્વરૂપલે અસ્તિત્વ ન રહેતા એ બીજી જ ૩૫ બની ગયું ત્યાર પછીના લેખકોએ એ જોડાક્ષરને સ્વતંત્રપણે વર્ણમાલામા સ્થાન આપ્યું જેમ હાનમા જ ને આપવામા આવે છે એનું પહેલું ૩૫ ક્ષત્રય ગંગા સોડામના મથુરાના લેખમાથી મજે છે બીજી ૩૫ પહેલાંને મગતુ આવે છે અને ત્રીજી હસ્તનિખિત પુસ્તકોમાથી લીધું છે બીજા બે ૩૫ નીજના જ બેદો છે

ક્ષ=આ પણ સ્વતંત્ર વર્ણ નથી મયુક્ત વર્ણ છે ક અને જ મગીને આ અક્ષર બન્ને છે ઉપર ક ના વિષયમા જે લખ્યું છે એ આ વર્ણને માટે પણ ચર્ચિતાર્થ થાય છે એનું પહેલું ૩૫ દ્રઢમના લેખોમા મજે છે બીજી ૩૫ પહેલાં માથે મગતુ આવે છે અને છેલ્લા બે ૩૫ હસ્તનિખિત પુસ્તકોમા મજે છે

નાગરી વિધિની ઉત્પત્તિનો દુ ક્ર ઉત્તિદામ અહિં સમાપ્ત થાય છે હિંદ

ભાષા સાહિત્યના વિદ્વાનો નાગરી લિપિને વધારે સુંદર અને ઝડપથી લખી શકાય એવી બનાવવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. ઘણા દિંસી લેખકોએ લખતી વખતે અક્ષરોના માથા બાંધવા મુકી દીધાં છે અને એથી કરીને સમયનો બચાવ થાય છે એ સિદ્ધ કરી આપ્યું છે. મિત્રબંધુઓ જેવા દિલ્લી ભાષાના મુખ્યસિદ્ધ વિદ્વાન નાગરી લિપિને સર્વ રીતે પર્થાત કરવા ખીજી લિપિમાથી ફેટલાક અક્ષરોની આપાત કરવાનું સચ્ચે છે. આ બધા સુધારાવધારા જોતાં નાગરીનું રૂપ લગભગ ગુજરાતી જેવું જ બની જવાનું. નાગરી લિપિને ગુજરાતી જેવું સ્વરૂપ આપીને એને રાષ્ટ્રલિપિ બનાવવી એના કરતાં અત્યારની ગુજરાતી લિપિનો ફેટલાક આવરયક સુધારા સાથે શા માટે રાષ્ટ્રલિપિ તરીકે સ્વીકાર ન કરવો એ પ્રશ્ન વિદ્વાનોને આજે વિચારવે પડ્યો છે. છાપવામાં અને ટાઇપીંગમાં માથાં ફેટલાં નડે છે એ વિશે જે મત નથી. ઉત્ક્રાંત લિપિના ચાર ગુણ-ઝડપ, મરજતા, સુંદરતા અને સુવાચ્યતા-ખીજી બધી ભારતીય લિપિઓ કરતાં ગુજરાતીમાં વધારે છે એ મતંત્ર્ય મિદ્ધ ઘટું બળ્ય છે. ગુજરાતીમાં રાષ્ટ્રલિપિ બનાવનાં વધારે લક્ષણો છે એ વાતને સંગીન ટેકા આપતા એક અગ્રગણ્ય ગુજરાતી વિવેચક અને ચિંતક પ્રો. બલવંતરાય કસ્યાણુરાય હકિર અને ગુજરાતને આજે પોતાનું કરીને બેઠેલા ગુજરાત ત્રિધાખીદના બહુશ્રુત આચાર્ય કાકા કાંતેલકરના વિચારો અદિ ટાંકું છું.

શ્રી બલવંતરાય હકિરે એમના “ Indian Administration To the Dawn of Responsible Government માં ” Education : 1854 to 1910 ” વાળા પ્રકરણમાં લખ્યું છે.

The place of the vernacular and of Indian culture subjects in our system of education is exciting more and more comment and heated partisanship. It is the inevitable consequence of the growth of nationalism. Tell the Maratha

that his 'Modi' script is an example of cumulative degradation or devolution; he will not listen. You might as well try to explain the matter to a tree. Tell him that the neighbouring Gujarati script is an example of cumulative improvement or evolution, and he will be interested. But ask him to exchange the degraded 'Modi' and the petrified Devnagri for the living and beautiful Gujarati script, and he will take you for a lunatic. That is nationalism. One of the great difficulties in the upward march of India is that the language literature and script claiming by birth the largest number of adherents in North India are so hopelessly inferior to the languages, literatures and scripts surrounding them. × Neither Bengali nor Marathi nor Gujarati will yield to Hindi. Nor will the Dravidian languages of the South to any langu-

---

× It is quite legitimate to seek to extend the use of Hindi Urdu merely as a Boli for ordinary purposes of commercial and other intercourse. But to teach it to boys and girls in the non-Hindi provinces in schools where every hour of the time table is so important is to deprive the vernacular or English of so much valuable time. Hindi and Urdu again differ from each other in

age, literature, and script of the North. Nor will the Mus'lim yield his Urdu or hotchpotch script, language and literature to one of Hindu origin and associations. The lesson Indian nationalists have to learn is that nationalism logically and intransigently followed can only break up India ..

કાકા કારેવકરે નરીઆદમા ભરાએથી નવમી ગુજરાતી-સાહિત્ય પરિષદ વખતે રાષ્ટ્રવિધિ નામક જે વિદ્યા ભર્યાં નિમંત્રણ વાળો હતો એમા ગુજરાતી વિધિ વિશે એમણે કહ્યું હતું —

“ મારી માન્યતા પ્રમાણે જે નાગરી લિપિ રાષ્ટ્રવિધિ બનાવવી હોય તો જે દબે એ છપાય છે એ દબ્ય આપણે ઊડવી પડશે એને ભને લોડો બાળમોઘ કરેતા હોય પણ એ લેખસુવલ નથી જ. નાગરીના જે અનેક મરોડો હાથ પ્રવચિન છે એમાનો જે મરોડ મૂળ જાપેન અક્ષરને મળતો આવે છે અને જના લેખનસુવલ અને ચારુદ્ધારન છે એવો જ મરોડ આપણે રાષ્ટ્રવિધિ તરીકે પસંદ કરવો જોઈએ મારો ચોક્કસ અભિપ્રાય છે કે એવો મરોડ તો ગુજરાતી જ છે ગુજરાતી એ

---

more than the script. The U. P. after a long controversy have had to give up the use of common Readers in schools printed in Devnagri script for the Hindu children and Urdu script for the Muslims; since 1914 such common Readers are used only upto the vernacular standard III. See the whole question fully discussed in Curtes · Dyarchy, p. p. 308 311 323-5

સ્વતંત્ર લિપિ નથી. પણ નાગરી લિપિ જ છે. ફક્ત લખવાની સુલભતા અને જોવાની સુંદરતા એમાં વિશેષ રીતે સાધી છે એટલું જ. કોઈ પણ મહારાષ્ટ્રી કે હિંદી માણસને ગુજરાતી લિપિ વાંચતાં અગવડ નથી પડતી. બહુ બહુ તો દરેક મિનિટની મહેનત પડે છે. હિંદીઓને અને મહારાષ્ટ્રીઓને ગુજરાતી લિપિ લખતાં પણ જરાએ અગવડ નથી પડતી. થોડીક ટેવ પછી નાગરી કરતાં ગુજરાતીમાં જ લખવું તેમને વધારે ફાવતું આવે છે.

લિપિ વિષેની આ સૂચના કોઈ ગુજરાતી કરત તો તે પ્રાતીય અભિમાન ગણાત. મેં તો સાર્વત્રિક લાભનો વિચાર કરીને જ એ સૂચના મુકી છે. ”

રાષ્ટ્રલિપિ કેને બનાવવી એ પ્રશ્નનો ઉકેલ ગમે ત્યારે આવે પણ આજની ભારતીય લિપિઓમાં ગુજરાતી લિપિ વધારે ઉત્ક્રાંત છે એ વાત તો નક્કી. અને જતે દિવસે નાગરી પણ ગુજરાતી જ બની જવાની એમ માનવું એ આજની પરિસ્થિતિ જોતા અતિશયોક્તિ નથી.

અંદયુગ.

પ્રાકૃતકાળની અંતિમ અપભ્રંશ અવસ્થા પછી જ વિ. સં. ૧૦૫૦થી હદી સાહિત્યનો અભ્યુદય મનાય છે. એટલે હિંદી સાહિત્યનાં પ્રારંભિક સ્વરૂપની તેજસ્વિતા એવા માટે આપણે અપભ્રંશની રચનાઓ ભણી દષ્ટિ માંડવી પડે છે. આ રચનાઓ ખાસ કરીને પરચુરણ પદ્યોના રૂપમાં છે. આ પદ્ય લેક્ષિમાં પણ ગવાતા હતા અને રાજસભાઓમાં પણ પ્રચલિત હતાં. સાધારણ લોકમમાજમાં પ્રચલિત પદ્યો ઘણુંકરીને નીતિ અને શૃંગાર મંથનથીના જ મળે છે. રાજસભાઓમાં જે પદ્યોનો પ્રચાર હતો તેમાં શૃંગાર, નીતિ વગેરેના દુહાઓ ઉપરાંત વીરરસના છંદાઓ પણ હતા. રાજ્યવિત કવિઓ અને ચારણો પોતાના રાજ્યોનાં શૌર્ય, પરાક્રમ અને પ્રતાપના વર્ણનો પોતાની ઝમકદાર ભાષામાં કરતા અને ક્યારેક તો રણભૂમિમાં જઈને તલવાર ચલાવતા તથા પોતાની વીર વાણીઓ મૈત્ર્યમાં નવો રંગ અને શૌર્ય પુરતા. આવા કવિઓની રચના મુરશિત રહે એ વધારે સંભવિત હતું. એ રચનાઓ રાજના પુસ્તકાલયમાં સંભાળપૂર્વક રહેતી અને

લાટચારણો આશ્ચર્યકાને વિચારે પોતાના વશવારસો માટે પણ મુકી જતા આજ સુરક્ષિત પરપરાનો વિકામ હિંદી સાહિત્યના આરંભકાળમા મળે છે.

એ સમય ભારતના ઇતિહાસનો સંક્રાંતિકાળ હતો ઉત્તર અને પશ્ચિમમા મુસલમાનોના હુમલા સતત થતા હતા આ હુમલાઓની પશ્ચિમ પ્રાંતના હિંદુઓપર વધારે અસર થતી. એ વખતે પશ્ચિમમા હિંદુઓના મોટા મોટા રાજ્યો પ્રતિષ્ઠિત હતા. ગુપ્ત સામ્રાજ્યના પ્વસ પછી આ પશ્ચિમનો વિભાગ જ ભારતીય સભ્યતા અને બળ-વૈભવનું કેન્દ્ર હતું આ વિભાગમા કનોજ, દિહી, અજમેર, અણહિલવાડ વગેરે મોટા રાજ્યો સમાતા હતા આ વિભાગની જ ભાષા શિષ્ટ ભાષા મનાતી હતી અને કવિઓ તથા ચારણો આજ ભાષામા પોતાની કવિતા રચતા પ્રારંભિક સમયનું જે માહિત્ય આજે ઉપલબ્ધ છે એનો આવિર્ભાવ એ જ ભાગમા થયો છે, એટલે સ્વાભાવિક છે કે એ વિભાગના લોકસંસ્કૃતિની છાપ એ સાહિત્યપર હોય સ્પર્શવર્ધન પછી દેશમા સામ્રાજ્યભાવનાનો અંત આવ્યો અને ખડ ખડ બની જઈને ચૌહાણ ચંદેલ, પરિહાર અને મેવાડી વગેરે રાજપુત રાજ્યોએ પોતાના પ્રભાવ, પ્રતાપ અને બળની વૃદ્ધિને ખાતર માહોમાહે મમગગણ ખેલવા માડ્યા એ વખતે મુઘલ ક્રોધ ખામ કારણમર નહિ પરંતુ માત્ર બળ અને શૌર્યનું પ્રદર્શન કરવા ખાતર પણ થતું વચમા વચમા વગી મુસલમાનોના હુમલાઓ સામે પણ ટક્કરો લેવાતી એટલે હિંદી માહિત્યના અભ્યુદયનો કાળ દેશમા લડાઈઓનો સમય હતો વીંગતા અને ગૌરવ એ વખતના જીવનવશણો હતા.

મહમૂદ ગઝનની (મૃત્યુ મ ૧૦૮૭) ના પાછા ર્શ્યા પછી ગઝની મુખનાનોનો એક હાકેમ બાહોરમા રહેતો હતો એ હાકેમ હુન્દકાટ માટે દેશના જુદા જુદા ભાગો ઉપર હુમલાઓ કરતો અને ખાસ કરીને રાજપૂતાના પર એની આખ કંડી મર્ધ હતી આ હુમલાઓનું વર્ણન કારરી તવારિખમા નથી મળતું, પરંતુ કેટલેક ઠેકાણે ઐતિહાસિક સંસ્કૃત કાવ્યોમા મળે છે. સાલર (અજમેર)નો ચૌહાણ રાજા દુર્વલરાજ બીજો મુસલમાનો

સાથેના મુદ્દમાં માર્ચે ગયો હતો. અગ્ગમેર વમાવનારા અગ્ગપદેવે મુસલમાનોને પરાજિત કર્યા હતા. અગ્ગપદેવના પુત્ર અર્જોરાજના સમયમાં મુસલમાની સેના ફરીથી પુષ્કરરાજની ઘાટી ઓગંગીને નગર આગળ જઈ પહોંચી. અર્જોરાજે એ સેનાનો સંહાર કરીને વિજય મેળવ્યો. એ ઠેકાણે મુસ્લીમોનું લોહી પડ્યું હતું એટલે એ બૂમિને અપવિત્ર માનીને અર્જોરાજે ત્યાં એક મોટું તળાવ બંધાવ્યું. એ અર્ધવસાગર નામથી ઓગખાયું. અર્જોના પુત્ર વિસલદેવના સમયમાં વર્તમાન હિસનગઢ રાજ્ય સુધી મુમલમાની સેના ચડી આવી. એ સેનાને હરાવીને મુસલમાનોને દેશમાંથી હાકી કાઢવાના હેતુથી વિસલદેવ ઉત્તર તરફ આગળ વધ્યો. એણે દિલ્હી અને હાંસીના પ્રદેશને પોતાના રાજ્ય સાથે મેળવી લીધો અને એ વિભાગમાંથી મુમલમાનોને સહને માટે દેશવટો દીધો. આ વાતનો ઉલ્લેખ દિલ્હીના અરોફ લેખવાળા સિવાલિક સ્થંભ ઉપર કાતરાયકા વિસલદેવના વિ. સં. ૧૨૨૦ ના લેખ ઉપરથી મળે છે. શહાબુદ્દીન ઘેરીની પૃથ્વીરાજ ઉપરની પહેલી ચદાઈ (સં. ૧૨૪૭) પહેલાં પણ ઘેરીઓની સેનાએ નાડોલ ઉપર હુમલો કર્યો હતો. પરંતુ ત્યાંથી સંજોડ હાર ખાધને એમને પાછા ફરવું પડ્યું હતું. આમ મહારાજ પૃથ્વીરાજના મરણ પછી અને દિલ્હી તથા અગ્ગમેર ઉપર મુસલમાને અધિકાર પછી પણ રાજપુતાનામાં કેટલાક સ્વતંત્ર રાજપુત રાજ્યો (જેઓ વખતોવખત મુસલમાનો સાથે બાથ ભીડતા. આમાં મૌધી પ્રાંત રણથંભોરના મહારાજ દગીરદેવનું નામ આવે છે. આ ઉપરથી જણાય) કે મુમલમાનોના શાસનકાળ સુધી હિંદુઓ પોતાની સ્વતંત્રતા ખાતર બરાબર લડતા હતા.

રાજા ભોજની સલામત હોવા ચક્રને દાનશીલતાનું એકાદ લાંબુ પહોળું વર્ણન કરીને લાખો રૂપિયા મેળવનાર કવિઓનો સમય વિતી ગયો હતો. રાજદરબારમાં શાસ્ત્રાર્થોના બહુ આદર ન હતો. પાંડિત્યના અમત્કાર પર પુસ્તકારનો વિધિ પણ દીવો પડ્યો હતો એ વખતે તો જે ભાટ ચારણ

અથવા કાંઈ કોઈ રાજના પરાક્રમ, વિજય, શત્રુ કન્યા હરણ વગેરેના રોચક ગીત ગાતો અને રણક્ષેત્રમાં જઈને મૈત્ર્યના હૃદયમાં શોર્યની ચિનગારીઓ મુકતો તેનું સન્માન થવું હતું.

આની દશામાં કાવ્ય અને માહિત્યના જુદા જુદા અંગોની પૂર્ણ અને સમૃદ્ધિનો સામુદાયિક પ્રયત્ન મુશ્કેલ હતો એ સમયે માત્ર વીરગાથાઓની ઉત્પત્તિ સંભવિત હતી આ વીરગાથાઓ આપણને એ રૂપમાં મળે છે. એક મુક્તાકના રૂપમાં અને બીજી પ્રમંથના પચ્ચુરણ રચનાઓ છોડીને આપણે વીરગાથાત્મક પ્રબંધ કાવ્યોનો ઉદ્દેશ જોઈશું. જેમ મુગેપમાં વીરગાથાઓનો પ્રસંગ 'મુદ્ધ અને પ્રેમ' હતો તેવી રીતે અહિં પણ હતું. કોઈ રાજની રૂપવતી કન્યાના સમાચાર સાંભળીને પોતાના લસ્કર માથે એના ઉપર ચઢાઈ કરની અને એની કન્યાનું હરણ કરી લાવતું એ વીરોનું ગૌરવ અને અભિમાન મનાવું. આ પ્રકારે આ કાવ્યોમાં શૃંગારની પણ આડી છાટ રહેતી હતી ન્યા રાજકીય કારણોસર મુદ્ધ મળાવું ત્યાં પણ એ કાગળોનો ઉદ્દેશ ન કરીને કોઈ રૂપવતી સ્ત્રીના જ કાગળો કંપીને રચનાઓ થતી જેમ શહાલુદીનને ત્યાંથી પૃથ્વીગજ એક રૂપવતી સ્ત્રીને લઈ આવ્યો એજ લડાઈનું મૂળ કારણ બતાવવામાં આવ્યું છે. હમીર ઉપર અશ્લાઉદ્દીનની ચઢાઈનું પણ આજ કારણ કાવ્ય છે એટલે આ પ્રકારે આ કાવ્યોમાં પરપરા અનુમાર કલ્પિત ઘટનાઓનું મિશ્રણ વધારે હતું.

વીરકાવ્યોની પૂર્વની રચનાઓના કેટલાક પરચુરણ દુહાઓ મળે છે. એમની ભાષા અપભ્રંશના નિયમોથી એકદમ બધાયની નથી એ ભાષાને પ્રચલિત દેશભાષાનું નીક રૂપ માની શકાય એમ નથી પરંતુ એમાં દેશભાષાનો અધિક આશ્રય અષ્ટ દેખાય છે. હેમચંદ્રે અપભ્રંશના જે દુહાઓ આપ્યા છે એ મધ્ય નાગર અપભ્રંશના નથી એમાં જુદા જુદા રચણાના રૂપ અને પ્રયોગો મળે છે. એ તો દલિદ્વારપ્રમિદ્ધ વાન છે કે

ઔદો અને જૈનોએ પોતાના ધર્મોપદેશને મારે દેશભાષાઓમાં જ અવલંબન કર્યું હતું. જૈનોમાં તો પ્રાકૃત અને અપભ્રંશના પદ્ય-પાદ્યનો ક્રમ બરાબર ચાલતો આવે છે. સૌથી પ્રાચીન રચનાઓના નમુના જૈન ગ્રંથોમાં જ મળે છે. વિ. સં. ૬૯૦ માં દેવમેન નામનો એક જૈન ગ્રંથકાર થયો છે. એણે ‘શ્રાવકચાર’ નામક એક પુસ્તક દુહામાં જ બનાવ્યું હતું. એની ભાષા અપભ્રંશના વર્તુલથી બહાર નિકળી ગઈ છે; અને કેટલેક દેકાણે પહેલાની કાવ્યભાષા સાથે બરાબર મળતી આવે છે.

જો જિહ્વા સાસણુ ભાપિયઉ સો મધ કહિયઉ સારૂ ।

જો પાણે રાધ ભાઉ કરિ સો તરી પાવધ પારૂ ॥

આજ પ્રકારના પરસ્પરજી દુહા હેમચંદ્રના વ્યાકરણમાં તથા કુમારપણ-પ્રતિભોધ, પ્રાકૃત-પિંગલસૂત્ર વગેરે ગ્રંથોમાં પણ મળે છે. આ દુહાઓ એક જ સમયના બનેલા નથી. મુંજ અને બોજ (સં. ૧૦૩૬) ના સમયથી માંડીને હમીરદેવ (સં. ૧૩૫૩) ના સમય સુધીના છે. જે લોકવાયકા ઉપર વિશ્વામ્ન મુકીએ તો હિંદી ભાષામાં ગ્રંથ રચનાનો પત્તો વિક્રમની આઠમી શતાબ્દિમાં મળે છે. શિવસિંહ સરોજમાં લખ્યું છે કે ભોજરાજના પૂર્વપુરૂષ રાજા માન સં. ૭૭૦ માં રાજ્ય કરતા હતા. એમના દરબારમાં પુષ્પ બંદીજન નામના એક કવિએ દુહામાં એક અક્ષરકાર ગ્રંથ રચ્યો હતો. પરંતુ આ પુસ્તકનો કંઈ પત્તો નથી. આ ઉપરાંત બીજા પાત્ર કેટલાક કવિઓ થયા છે. અને તેમનાં નામો અને સમયનો ઉલ્લેખ પહેલા પ્રકરણમાં કર્યો છે, પરંતુ એમાંથી એકેય ગ્રંથનો પત્તો મળતો નથી. એટલે જે ઉલ્લેખયોગ્ય ગ્રંથો મળે છે તે વીરગાથાના રૂપમાં જ મળે છે; અને એમની પરંપરા અને એમના જ સ્વરૂપનું યથાયોગ્ય વર્ણન આવરણક છે.

ઉપર કહ્યું તેમ આ વીરગાથાઓ જે રૂપમાં મળે છે: પ્રબંધકાવ્યના સાહિત્યક રૂપમાં અને વીરગીતો (Ballads) ના રૂપમાં. સાહિત્યક પ્રબંધ રૂપમાં જે સર્વથા પ્રાચીન ગ્રંથ ઉપલબ્ધ છે તે જૈનરાજસો છે. વીરગીતના રૂપમાં આપણને સૌથી પ્રાચીન પુસ્તક વિસલદેવરાસો મળે છે. જે કે

એમા મમયાનુસાર ભાનાના પગિવર્તનો દેખાય છે જે રચના સેક્ટો વર્ગીયી લોકોમા નિયમીત ગવાતી હોય એની ભાષા મૂળ ડપમા રહી શકતી જ નવી એનુ પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણુ આ-લા' છે એના ગાનારા લગભગ આખા ઉત્તર ભારતમા મળે છે

અહિં આદિમગના એવા પ્રથેનો ઉત્થેખ ક્યોં છે કે જેની પ્રતો મળી ૬ અથવા પ્રતોનો ઉ નેખ પણ મળ્યો છે

ખુમાનરાસો

સ ૮૧૦ અને ૧૦૦૦ ના વચગાળામા ચિતોડમા ગવળ ખુમાન નામના ત્રણ રાજા થયા છે કનલ ટોડે આ ત્રણે ને એક માનીને એમના યુદ્ધોનુ વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન કર્યું છે એમના વર્ણનનો મારાસ એ છે કે કાલભોજ પત્રી ખુમાન ગાદીએ બેસે જેનુ નામ મેવાડના ઇતિહાસમા પ્રસિદ્ધ છે જેના સમયમા બગદાદના ખનીશ અનમામુને ચિતોડ પર ચઢાઈ ત્રી હતી ખુમાનની સહાયે ઘણા રાજપૂત રાજાઓ આની પહોંચ્યા અને ચિતોડ બચી ગયુ ખુમાને ૨૪ યુદ્ધ કર્યા અને સ ૮૬૮ થી ૮૮૩ સુધી રાજ્ય કર્યું આ આખુ વર્ણન દક્ષપત્ર વિ ત્ય નામના કોઈ કવિએ રચેલા 'ખુમાનગમો'ના આધારે લેવાયુ છે પરંતુ આજે ખુમાનરામોની જે પ્રત પ્રાપ્ત છે તે અપૂર્ણ છે અને એમા મહારાણા પ્રતાપસિંહ સુધીનુ જ વર્ણન છે મનભોજથી માડીને ત્રીજા ખુમાન સુધીની વશપર પરા આ પ્રમાણે છે - કાનભોજ, ખુમાન મત્ત, ભર્તપદસિંહ ખુમાન (ખીજે) મહાયક, ખુમાન (ત્રીજે) મનભોજનો મમય વિ મ ૭૯૧ થી ૮૧૦ છે અને ખુમાન ત્રીજાના ઉત્તરાધિકારી ભર્તપદ (ખીજા) ના સમયના બે શિનાનેખ વિ. સ ૮૮૧ અને ૧૦૦૦ ના મત્યા છે એટલે આ ૧૬૦ વર્ષનો વિચાર કરીને ત્રણે ખુમાનનો સમય નીચે પ્રમાણે અનુમાન કરી શકાય છે

ખુમાન પહેનો વિ મ ૮૧૦ થી ૮૩૫

ખુમાન ખીજે ૮૭૦ થી ૮૮૦

ખુમાન ત્રીજે , ૮૬૫ થી ૮૮૦

અગ્ન્યામિયા વંશનો અલભામૂન ત્રિ. સં. ૮૭૦ થી ૮૯૦ મુદ્દી ખડીફાં હતો. આ સમયની પૂર્વેના ખડીફાઓના સેનાપતિઓએ સિંધદેશ પર વિજય મેળવ્યો હતો. અને ત્યાંથી રાજપૂતાના ઉપર ચડાઇઓ કરવા માંડી હતી. એટલે જો કેઇ પણ ખુમાન સાથે અલભામૂનની લડાઇ થઈ હોય તો તે ખુમાન ખીજે હોવો જોઇએ અને એના જ નામથી ખુમાનરામોની રચના થઇ હોવી જોઇએ, આજે જે ખુમાનરામો મળે છે એમાં કેટલો અંશ પ્રાચીન છે એ કહેવું મુશ્કેલ છે. એમાં મહારાણા પ્રતાપસિંહ સુધીનું વર્ણન મળે છે એટલે એટલું ચોક્કસ અનુમાન થઇ શકે છે કે જે રૂપમાં એ ગ્રંથ આજે મળે છે એ રૂપ એને વિ. સં. ની સત્તરમી સદીમાં મળ્યું હશે. શિવમિત્ર સંગ્રહના કથનાનુસાર એક અજ્ઞાતનામા ભાટે ખુમાનરાસો નામનો એક કાવ્યગ્રંથ લખ્યો હતો અને એમાં શ્રી રામચંદ્રથી માંડીને ખુમાન સુધીના સુદ્ધોનું વર્ણન હતું. એટલે દલપતવિજય એ અસખ ખુમાનરાસોનો કર્તા હતો કે એના પાછલા પરિશિષ્ટોનો એ કહેવું મુશ્કેલ છે.

વીસલદેવરાસો.

નરપતિ નાદહ કવિ વીસલદેવ (વિમલરાજ ચોથો) નો સમકાલીન હતો. એણે વીસલદેવરાસો નામનો ૧૮૦ પૃષ્ઠનો એક નાનોશો ગ્રંથ રચ્યો છે. એનું રૂપ વીરગીત કદી શકાય એવું છે. ગ્રંથમાં જ નિર્માણકાળ જણાવ્યો છે.

બારહ સે બહોત્તર મંઝારી ।

જેઠ બદી નવમી છુદવારિ ॥

નાદહ રસાયન આરંભ ।

સારદા તુઠી બહા કુમારી ॥

‘ બારહ સે બહોત્તર ’ નો અર્થ પંડિત રામચંદ્ર શુક્લે ૧૨૧૨ કર્યો છે. એના સંમર્થનમાં ‘એમનું’ કહેવું છે કે ‘ બહોત્તર ’ શબ્દ ‘અરહોત્તર’ : ‘ હાદ્યોત્તર ’ નું રૂપાંતર છે એટલે એનો અર્થ ૧૨૧૨

થાય છે. આવો અર્થ જો લઈએ તો વિ. સં. ૧૨૧૨ ને 'જેઠ વડી નવમી અને શુધવાર નક્કી થાય છે. કવિએ પોતાના રાસોમાં બધે વર્તમાનકાળનો જ ઉપયોગ કર્યો છે એટલે એ વીસલદેવનો સમકાલીન જણાય છે. વીસલદેવનો મમય પણ ૧૨૨૦ ની આસપાસ છે. એના શિલાલેખો પણ સં. ૧૨૧૦ અને ૧૨૨૦ ના મળ્યા છે. વીસલદેવરાસોમાં ચાર ખંડ છે. આ કાવ્ય ક્ષગલગ ૨૦૦૦ ચરણમાં સમાપ્ત થયું છે. એની કથાનો સાર આવો છે:—

ખંડ ૧=માગવાના ભોજ પરમારની પુત્રી રાજમતી (સાંભર) સાથે વીસલદેવનું લગ્ન થયું.

ખંડ ૨=વીસલદેવનું ઉડીસા વિજય અર્થે પ્રસ્થાન તથા ત્યાં પહોંચીને વિજય મેળવવો.

ખંડ ૩=રાજમતીનું વિરહવર્ણન તથા વીસલદેવનું ઉડીસાથી પાછા ફરવું.

ખંડ ૪=ભોજે પોતાની પુત્રીને પોતાને ઘેર બોલાવી જવી, અને વીસલદેવે ત્યાં જઈને રાજમતીને ચિનોડ પાછી બોલાવી લાવવી.

આપેક્ષા સંવનના આધાર પ્રમાણે કવિ પોતાના ચરિત્રનાયકના સમ-કાલીન દેખાય છે. પરંતુ વધારે વિનૂત અને ઉડો વિચાર કરતા વર્ણિત ઘટનાઓ પાછળથી લખાયેલી જણાય છે. આ કાવ્ય ઘટનાત્મક નથી પરંતુ વર્ણનાત્મક છે. એમાં બે જ ઘટનાઓ છે. વીસલદેવનો વિવાહ અને ઉડીસા જવું. આમાંથી પહેલી વાત તો કાવ્યનિક જ દેખાય છે. વીસલદેવથી સો વર્ષ પહેલાં ધારના પ્રસિદ્ધ પરમાર રાજા ભોજનો દેહાંત થઈ ચુક્યો હતો. એટલે એની કન્યા સાથે વીસલદેવનો વિવાહ એ કવિની કલ્પના જ છે. એ સમયમાં માગવામાં ભોજ નામનો કોઈ રાજા મળતો નથી. વીસલદેવને પરમાર વંશની એક રાણી હતી એવી એક વાત પરંપરાથી આજની આજની લાગે છે. કારણ પૃથ્વીરાજ રાસોમાં પણ એનો ઉલ્લેખ છે.

આ રાખીનો આગરો લઈને કવિએ બોજ/તું નામ ઉમેરી દાખિતુ દેખાય છે. અથવા એનું પણ અનુમાન કરી રાકાય કે ધારના પરમારોની ઉપાધિ બોજ ગદી હોય અને એના આધારે કવિએ કદાચ એનું ઉપાધિમયક નામ જ લખ્યું હોય અને મૂળ નામ ન આપ્યું હોય પણ જાના કોઈ પરમાર રાજાની કન્યા માથે વીમલદેવનું લગ્ન થયું હોય એ સંભવિત છે. પરમાર કન્યાના મળધમા જે વાક્યો આવે છે એ જોતા એમ લાગે છે કે જ્યારે બોજ/તું નામ પાછળથી ઉમેરી દેવામાં આયું હોય “જાનમી જોરી તૂ જેમ નમેર” ‘જોરડી જેસ નમીરણી’ ગેરે જોતા આશુના પરમારો પણ રાજપૂતાનામાં દેવાયલા પડ્યા હતા એટલે રાજમતી કદાચ એમાંથી કોઈ મઘદારની કન્યા હોય એ પણ સંભવિત છે બોજ/સવાય ખીલ પણ નામો જોડેલા માનમ પડે છે “માધ આચાર જ, કવિ કાવિદમ”

અજમેરનો ચૌહાણ રાજા વીસજેવ (વિઘ્નહરજી જોશી) વીર અને પ્રતાપી રાજા હતો એણે મુસલમાનો ઉપર ઘણી ચઢાઈઓ કરી હતી અને ઘણો પ્રેશ એમની પામેથી લઈ લીધો હતો એની એ સૌર્યકથાઓનું વર્ણન એના રાજકવિ સોમદેવ રચિત ‘લલિત વિઘ્નહરજી નાટક’ (સસ્ત્રૂત)માં મળે છે આ નાટકને કટનોક અથવા મોગી મોગી શિનાઓપર કાતરાયનો મળ્યો છે, અને એને અજમેરના રાજપૂતાના મુઝીઅમમાં પડિત ગૌરી શકર જોશીએ કાળક્રૂપૂર્વક સુરક્ષિત રાખ્યો છે નાટક કવિના આ વીસજેવ રાસોમાં આ યુદ્ધો અને ચઢાઈઓનું અથવા એના સૌર્ય કે પરાક્રમે કશાનુંય વર્ણન નથી આમાં તો માત્ર શૃંગારગમની દષ્ટિએ વિવાહ અને રીમાધને પગ્દેશ જણુ વગેરે પ્રસંગોનું વર્ણન છે એટલે આ પુસ્તકને કેવળાક વિદ્વાનો વીસજેવ જેવા વીરનો રાસો કહેતા અને માનતા અયકાય છે

લાંબા પરીક્ષાની દષ્ટિએ જોઈએ તો એ સાહિત્યિક નથી પરંતુ રાજ-સ્થાની છે. જેમ સુકષ્મ છે (સુકાય છે) પાટણથી (પાણ્યથી) બોજ

તણા (ભોજના) ખડ ખડરા (ખંડ ખંડના) વગેરે. આ દાખલા ઉપરથી એક વાત દેખાઈ આવે છે તે એકે શિષ્ટ કાવ્યભાષામાં વ્રજ અને ખડીમોતીના પ્રાચીન રૂપનો જ રાજસ્થાનમાં ઉપમૌલ થતો હતો. માહિત્યની સામાન્ય ભાષા હિંદી જ હતી જે પિંગવ ભાષા કહેવાતી હતી વીસવદેવરાસોમાં વચમાં કેટલેક ઠેકાણે બગબર આ સાહિત્યક ભાષા (હિંદી) ને મેળવવાના પ્રયત્નો દેખાય છે. ભાષાની પ્રાચીનતા પર વિચાર કરતા એક વાત ખાસ યાદ રાખવી જોઈએ કે ગાવાની વસ્તુ હોવાને કારણે એની ભાષામાં સમયાનુકૂળ ઘણા પરિવર્તનો થયા હશે, પરંતુ લેખિત વસ્તુ હોવાથી એનું પુરાતન બોણું કંઈક જળવાઈ રહ્યું છે. ઉદાહરણ તરીકે મેશવિ=મેળવીને, ચિતહ=ચિતમાં, રણિ=માં, પ્રપી જઈ=પ્રાપ્ત કરે, ઇલા વિધિ=આ વિધિ, ઇમ ઉ=એવું. એજ પ્રકારે નયર (નગર) પસાઉ (પ્રમાદ) પયોદર (પયોધર) વગેરે પ્રાકૃત શબ્દો પણ છે જેમનો પ્રયોગ કવિતામાં અપભ્રંશ કાળથી માડીને પાછળના કાળ સુધી થતો હતો.

એમાં આવેલા કેટલાક કારસી, અરખી અને તુરખી શબ્દો તરફ પણ ધ્યાન જાય છે જેમ મહલ, ઇનામ, નેજા, તાજ વગેરે ઉપર જણાવ્યું તેમ આ કાવ્યમંથની ભાષામાં ફેરફાર થયા હોય તો આ શબ્દો પાછળથી પણ ઉમેરાયલા હોય એ મનાવિત છે કવિના મમય પહેલા જ પંજાબમાં મુમયમાનોનો પ્રવેશ થઈ ચુક્યો હતો અને આજીવિકા મેળવવા તેઓ આસપાસ વિગ્તરવા માડ્યા હતા, એટલે આવા માધારણ શબ્દોનો પ્રચાર હોય એમાં નવાઈ નથી વીસજીવના સરદારોમાં તાજુદીનમીઆ પણ આવે છે.—

મહુલ પસાણો તાજદીન
ખુગસાણી ચાંદ ચાલ્યો ગોંડ

ઉપરના વિવેચન અનુમાર આ પુસ્તક વસ્તુવિચારથી કે ભાષાવિચારથી એના અસવ સ્વરૂપનું કહી શકાયું નથી મદામહોબાખ્યાય ગૌરીશંકર ઝોઝાએ આને હમીરના સમયની રચના કહી છે (જુઓ, રાજપૂતા-

નાનો ઇતિહાસ, ભૂમિશ્વ પૃ. ૧૯) આ પ્રત નરપતિ નાસ્તની પોથીનું વિકૃત રૂપ મનાય છે. એના આધારે સાહિત્ય અને ભાષા વિષેના કેટલાક તથ્યો માટે અનુમાનો દોરી શકાય છે. આટલા વિવેચનમાંથી એક વાત જુદી તરી આવે છે, કે રાજપૂતાનાના એક ભાટે પોતાની રાજસ્થાની ભાષા સાથે હિંદીનો મેળ મેળવ્યો. જેમ “ મોતીકા આખા કિયા, ” ચંદન કાંકિ માંડવો ” “ મોનાડી ચોરી ” “ મોની હી માલ ” વગેરે. આ ઉપરથી એટલું સિદ્ધ થાય છે કે પ્રાદેશિક ભાષાઓની સાથે યજ્ઞ અથવા મધ્યદેશની ભાષાનો આશ્રય લાઇને એક સામાન્ય સાહિત્યકભાષા પણ સ્વીકૃત થઇ ચુકી હતી, જે ચારણોમાં ‘ પિંગલ ’ નામથી ઓળખાતી હતી. અપભ્રંશના મોગથી શુદ્ધ રાજસ્થાની ભાષાનું જે સાહિત્યક રૂપ હતું તે ‘ પિંગલ ’ કહેવાતું. પરંતુ હિંદી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં તો માત્ર ‘ પિંગલ ’ નું જ વિવેચન થઇ શકે એમ છે. ખીજી વાત જે સાહિત્ય સાથે સંબંધ રાખે છે તે ઐંગ્રાર અને વીરરસનું તારતમ્ય છે. આ અંશમાં મૂળ ઐંગ્રારરસ રાખીને ક્યાંક વીરરસના રંગો, પૂરવાના પ્રયત્નો થયા છે, પરંતુ મુખ્યત્વે તો કવિએ સંયોગ અને ત્રિયોગનાં જ ગીત ગાયાં છે. ખુમાનરાસો પછી પૃથ્વીરાજરાસોના કર્તા અને હિંદીના આદિ કવિ ચંદનું નામ આવે છે.

ચંદન્યરદાઇ.

મહાકવિ ચંદ અને એના રાસો વિષે અનેક ઐતિહાસિક મનભેદો હોવા છતાં એક નાનીથી વિદ્વાનમંડળી સિવાય સૌએ એને હિંદીના આદિ કવિ તરીકે અને રાસોને હિંદીના પ્રથમ મહાકાવ્ય તરીકે સ્વીકાર્યાં છે. ચંદનો જન્મ લાહોરમાં થયો હતો. પંજાબ એ એના પૂર્વપુરોહિત નિવાસસ્થાન હતું. એના પિતાનું નામ રાવ જેન અને વિદ્યાગુરુનું નામ ગુરુપ્રસાદ હતું, ચંદ જગત ગોત્રનો ભાટ હતો.

ચંદના જન્મ. મૃત્યુ અને રાસોની રચનાના સંવન વિષે વિદ્વાનોમાં ખુબ મનભેદ છે. એટલે ચંદ પૃથ્વીરાજનો સમકાલીન કવિ અને એના

મિત્ર તથા સામંત હોવાથી પૃથ્વીરાજના સંવતોને આધારે ચંદના સંવતો અનુમાન્યા છે. હવે પૃથ્વીરાજના સંવતોને આપણે જુદી જુદી દૃષ્ટિએ નેદ્રએ. ચંદે રાસોમાં પૃથ્વીરાજનો જન્મકાળ સં. ૧૧૧૫ માં, દીલ્હીમાં દત્તક જયું ૧૧૨૨ માં, કનોજ જયું ૧૧૫૧ માં અને શહાજુદીન સાથેનું યુદ્ધ ૧૧૫૮ માં લખ્યું છે. પરંતુ શિલાલેખો અને દાનપત્રોમાં જે સંવતો મળે છે એમાં અને રાસોના સંવતમાં લગભગ ૬૦-૬૧ વર્ષનું અંતર છે. આજે જે શિલાલેખો અને દાનપત્રો મળ્યાં છે એમાં પૃથ્વીરાજનાં ચાર દાનપત્રો છે. એનો સમય વિ. સં. ૧૨૨૪ અને ૧૨૪૪ ની વચ્ચેનો છે. જયચંદના સંબંધનાં બાર દાનપત્રોનો પત્તો લાગ્યો છે. એમાંથી બે પત્રો સં. ૧૨૨૪ અને ૧૨૨૫ નાં છે. આમાં જયચંદને યુવરાજ તરીકે સંબોધ્યો છે. બાકીના બેનો સમય સં. ૧૨૨૬ અને ૧૨૪૩ ની વચ્ચેનો છે; એમાં મહારાજાધિરાજનું સંબોધન છે.

કાલિંજરમાં જે પરમર્દિદેવને પૃથ્વીરાજે પરાજિત કર્યો હતો એનાં ૭ દાનપત્રો અને શિલાલેખ વર્તમાન છે. એનો સમય વિ. સં. ૧૨૨૩ થી ૧૨૫૮ સુધીનો છે. એમાંથી એક જે ૧૨૩૯ નું છે તેમાં પૃથ્વીરાજ અને પરમર્દિદેવના યુદ્ધનું વર્ણન છે.

આ સંવતોથી પૃથ્વીરાજનો જે સમય નિશ્ચિત થાય છે એની પુષ્ટિ ફારસી તવારિખોથી પણ થઈ જાય છે. શહાજુદીન ઘોરીનો સમય ફારસી ઇતિહાસોથી સિદ્ધ છે; અને એ વિષયમાં મતભેદ પણ નથી. મેજર રેવર્ટા “તખત્તે નાસરી” ના અનુવાદના ૪૫૬ પૃષ્ઠ ઉપર લખે છે કે ૫૮૭ હીજરી (ઇ. સ. ૧૧૯૦) માં શહાજુદીન ઘોરીનું પ્રથમ યુદ્ધ પૃથ્વીરાજ સાથે થયું. અને એનું બીજું યુદ્ધ જેમાં પૃથ્વીરાજ પરાજિત થઈને ‘માર્યો ગયો એ હીજરી ૫૮૮ (ઇ. સ. ૧૧૯૧=વિ. સં. ૧૨૪૮) માં થયું.

ઉપર જે જે સનસંવતોનું વર્ણન કર્યું છે એ પૃથ્વીરાજ, જયચંદ અને પરમર્દિદેવનાં દાનપત્રો તથા શિલાલેખોમાંથી લેવામાં આવ્યા છે

અને એ સંવતો એક બીજાને અરસપરસ સિદ્ધ અને પ્રમાણિક દર્શાવે છે. આ સર્વમાંથી એક મિદ્ધાંત એ નિકળે છે કે પૃથ્વીરાજ વિક્રમની ૧૩ મી સદીના પહેલા અરણમાં અને ઇ. સ. ની ૧૨ મી સદીના બીજા અરણમાં વર્તમાન હતો અને એનું અંતિમ યુદ્ધ વિ. મ. ૧૨૪૮ (ઇ. મ. ૧૧૯૧) માં થયું હતું.

જે શિક્ષાલેખોનો ઉપર ઉલ્લેખ કર્યો છે એ સિવાય અર્જોરાજ અને મોમે-શ્વરના પણ શિક્ષાલેખો અને દાનપત્રો મળ્યાં છે. આમાં લખેલા મંવનો પણ ઉપર લખેલા મંવતોની પ્રમાણિકતા અને ઐતિહાસિક સત્યતા સ્પષ્ટ કરે છે.

હવે આપણે રાસોના સન સંવતો પર વિચાર કરીએ. ચાર જુદા જુદા સંવતો પર વિચાર કરવાથી જણાશે કે અન્ય ઇતિહાસોમાં આપેલા મંવતોથી એ ક્યાં સુધી મળે છે. ચંદે પૃથ્વીરાજનો જન્મકાળ સં. ૧૧૧૫, દિલ્હીમાં દત્તક જનુ ૧૧૨૨, કંતોજ જનુ ૧૧૫૧ અને સહાણુદીન સાથે યુદ્ધ ૧૧૫૮ માં લખ્યું છે. પૃથ્વીરાજ જેમાં પરાજિત થઇને બંદીવાન બન્યો એ અંતિમ યુદ્ધનો સમય "તખ્તકાતે નામરી" માં ૫૮૮ હીજરી (સં. ૧૨૪૮) આપ્યો છે. હવે જો સં. ૧૨૪૮ માંથી ૧૧૫૮ બાદ કરવામાં આવે તો બાકી ૯૦ વર્ષ છે. એ સિવાય આ ચાર બિન બિન અવમરો પર આપણે પૃથ્વીરાજના વય-ક્રમનો વિચાર કરીએ તો એ સ્પષ્ટ થશે કે કથિત ઘટનાઓ ૧૨૦૫, ૧૨૧૨, ૧૨૪૧ અને ૧૨૪૮ માં બની. આ બેઠ બતાવવા બાણુ શ્યામસુંદરભાઈ આપેલું એક કાદક આ નીચે ઉતાર્યું છે.

ઘટનાઓ	રાસોના સંવત	પૃથ્વીરાજની ઉમર	બીજા ઇતિહાસ ના સંવત	અંતર
જન્મ	૧૧૧૫-૧૬	૦	૧૨૦૫-૬	૯૦-૯૧
દત્તક જનુ	૧૧૨૨-૨૩	૭	૧૨૧૨-૧૩	૯૦-૯૧
કંતોજ જનુ	૧૧૫૧-૫૨	૩૬	૧૨૪૧-૪૨	૯૦-૯૧
અંતિમ યુદ્ધ	૧૧૫૮-૫૯	૪૩	૧૨૪૮-૪૯	૯૦-૯૧

આ ઉપરથી પ્રથમ દષ્ટિએ આપણને એમ લાગે છે કે ચંદ્રે પોતાના ગ્રંથમાં ૯૦-૯૧ વર્ષની જીલ કરી છે. પરંતુ બધા સ્થાનોમાં સમજેદ હોવાથી એને જીલ કહેવી ઠીક નથી લાગતું. ચંદ્રે ૯૦-૯૧ વર્ષનું અંતર પોતાના ગ્રંથમાં કેમ રાખ્યું એ વિષે એ ચાર વિદ્વાનોએ જીદ જીદ મત અને અનુમાન આપ્યા છે. રાસો ઉપર મંસોધનની દષ્ટિએ મહેનત કરનારાઓમાં અને ઐતિહાસિક દષ્ટિએ એનો અભ્યાસ કરનારાઓમાં શ્રી મોહનલાલ વિષ્ણુલાલ પંડ્યા, બાણ રાધાકૃષ્ણદાસ, બાણ શ્યામસુંદરદાસ અને પંડિત ગૌરીશંકર ઓઝાના નામો મુખ્ય છે. એ ઉપરાંત મિશ્રબંધુએ વગેરે વિદ્વાનોએ પણ પોતાના મતો અને અનુમાનો પ્રકટ કર્યા છે. કાશી નાગરી પ્રચારિણી સભા તરફથી રાસોના સંપાદનનું કામ પહેલા ત્રણ વિદ્વાનોએ કર્યું છે. તેમાં એ કાર્ય દરમ્યાન જ પહેલા બે વિદ્વાનોનો દેહાંત થઈ જવાથી બાણ શ્યામસુંદરદાસે રાસોનું સંપાદન કાર્ય સમાપ્ત કર્યું છે.

ચંદ્રે જે ૯૦-૯૧ વર્ષનું અંતર વિ. સં. સાથે રાખ્યું છે એના પ્રમથનમાં પંડિત મોહનલાલ પંડ્યાએ જે બોજ કરી છે તેને બીજા સમર્થ ઐતિહાસિક પ્રમાણોથી બાણ શ્યામસુંદરદાસે સિદ્ધ કરી છે, હવે આપણે એ અંતર વિગેની વાતો જોઈએ.

પંડિત મોહનલાલે રાસોના ૧૩૮ મા પૃષ્ઠ ઉપરના નીચે લખેલા બે દુહા ઉપરથી પોતાનું અનુમાન દર્શાવ્યું છે.

એકાદસ સૈ પચદહ બિકમ સાક અનંદ ।

તેહિ રિપુ જયપુર હરનકો લાય પૃથિરાજ નરિંદ ॥

એકાદસ સૈ પચદહ બિકમ જિર્મિ મમ સુત ।

મતિય સાક પૃથિરાજ કો લિખ્યો બિપ્ર ગુન ગુપ્ત ॥

દશ સુધી 'અનંદ' શબ્દનો અર્થ અનંદ અથવા શૂલ થતો હતો. પરંતુ પંડિત મોહનલાલ પંડ્યાએ એનો અર્થ 'નંદરહિત' કર્યો છે. એમણે

‘નંદ’નો અર્થ નવ ક્યો છે, કારણ “નવ નંદ પ્રજાતના” એવું ભાગવતમાં લખ્યું છે. ‘અ’નો અર્થસૂચક ક્યો છે.” અંકના વાયળે ગાત ” અનુસાર આનંદનો અર્થ ૯૦ થયે અને આ સંખ્યાને વિક્રમ અવતમાથી બાદ કરતાં ચલ્કો મવત મળી રહે છે. ‘અનંદ’નો બીજો અર્થ પણ છે. ગૌર વસનો પહેલો રાગ ચતુર મહાનંદની દાસીના પુત્ર હતો. આ વસના રાગઓ નંદવશીય કહેવાના હતા. સભવ છે કે મેવાડના અભિમાની રાગઓએ ગણપુત્રીને આ રાગઓના કાગની ગણના ન કરવાના ઉંશથી પ્રચલિત વિક્રમ સવતમાથી એમનો શાસનકાળ કાઢી નાંખ્યો હોય; અને આ ‘અનંદ વિક્રમ સવત’નો પ્રચાર ક્યો હોય. બાહુ શ્યામ સુદરદાએ આ વાતોમાંથી એક નવું જ અનુમાન બાધ્યું છે. જ્યમંદ પોતાને અનગપાયનો ઉત્તરાધિકારી માનતો હતો અને દીલીલી ગાદી પર પૂરીરાજ કરતા પોતાનો વધારે હજી એમ બતાવતો હતો એ વાત ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ છે જાજ દારણે બનેમા છેવટ સુધી વેર અને લુદાઈ રહ્યા અને અતે બનેનો વિનાશ થયો કનોજના રાગઓએ જ્યમંદ સુધી માત્ર ૯૦-૯૧ વર્ષ રાજ્ય કર્યું હતું. એટલે એ પણ સભવ છે કે એમના શાસન કાગની ગણની ન કરનાના હેતુથી એમને નંદવશીઓ જેવા માનીને આ નવીન સવતનો પ્રચાર ક્યો હોય.

પૃથ્વીરાજના એક પરવાના પર જે મહેર છે એ ઉપરથી એનો ગાદીનશનનો સમય ૧૧૨૨ જણાય છે આ પણ ચદે આપેલા સવતને મળતો આવે છે.

રાસોના દીલીદાન સમયમાં લખ્યા અનુસાર અનગપાયે પોતાના છેલ્લેને રાજસિંહાસન ૧૧૨૨ ના માગસર સુદી ૫ મે આપ્યું.

મેવાડમાં આજ સુધી એ વાત પ્રસિદ્ધ છે કે પૂર્વકાગમાં બે વિક્રમ મવત ચાલતા હતા. આ ઉપરથી ચદે અનંદ મવત જણી નેદને રાસોમાં આપ્યો છે, બુલથી નથી આપ્યો એ વાત સાબીત થાય છે. બારમી સદીમાં

મેવાડમાં 'સનંદ વિક્રમસંવત' અને 'અનંદ વિક્રમસંવત' એમ બે સંવતો ચાલતા હતા અને બન્નેમાં ૯૦-૯૧ વર્ષનું અંતર હતું.

આ બુદ્ધાં બુદ્ધાં પ્રમાણે જોયા પછી આપણે છેલ્લો નિર્ણય સરળતાથી કરી શકીએ છીએ કે પૃથ્વીરાજનો જન્મ સં. ૧૨૦૫ અને મૃત્યુ સં. ૧૨૪૮ માં થયું. લોકકથા પર આધાર રાખીએ તો ચંદનો જન્મ અને મૃત્યુ પણ પૃથ્વીરાજની સાથે જ થયાં હતાં એટલે પૃથ્વીરાજના જન્મ અને મૃત્યુનો સંવત એ જ ચંદના જન્મ અને મૃત્યુનો સંવત હશે. એટલે ચંદનો જન્મ પણ સં. ૧૨૦૫ અને મૃત્યુ સં. ૧૨૪૮ માં થયું એમ મનાય છે. પૃથ્વીરાજ અને ચંદની ઉંમર પણ સમાન એટલે ૪૩ વર્ષની આથી સિદ્ધ થાય છે. પરંતુ મિશ્રબંધુઓ આનાથી વિરુદ્ધ મત બાંધીને બુદ્ધોજ નિર્ણય આપે છે. એમનું કહેવું એવું છે કે એક ટેકાણે પૃથ્વીરાજે ચંદનું કહેવું ન માન્યું ત્યારે તેણે એવું કહ્યું કે “પૃથ્વીરાજ ધન અને વયમાં મત બનીને મારું કહેવું સાંભળતો નથી.” આ ઉપરાંત બીજું પ્રમાણ મિશ્રબંધુઓ એ માને છે કે પૃથ્વીરાજની બહેન પૃથાકુંવરીના લગ્નમાં ચંદના પુત્ર જન્મદેવતા ગુણ પર ખુશ થઇને એને રાવળ સમરસિંહે હક કરીને દાયળમાં માગી લીધો હતો. એ વખતે એની ઉંમર નિદાન ૨૫ વર્ષની હતી, અને ચંદની ૪૫ વર્ષની હતી. ૧૨૪૮ માં પૃથ્વીરાજના મૃત્યુ વખતે ત્યારે ચંદનું પણ મૃત્યુ થયું ત્યારે તેની ઉંમર ૬૫ વર્ષની હતી.

મિશ્રબંધુઓનું આ અનુમાન ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ પ્રમાણભૂત નથી લાગતું અને બીજા બધા વિદ્વાનોએ ચંદની ઉંમર ૬૫ નહિ પરંતુ ૪૩ જ માની છે.

ચંદ અને પૃથ્વીરાજના સંવતો વિષે આટલું લાંબું અને વિસ્તૃત વિવેચન કર્યા પછી હવે આપણે ચંદના જીવન અને એના મહાકાવ્ય 'રાસો' ઉપર કંઈક વિચાર કરીએ. *

---

* ઉપર પંડિત ગૌરીશંકર ઓઝાનું નામ આવે છે. તેને લીધે ચંદના

ચંદ પૃથ્વીરાજના રાજકવિ ઉપરાંત એનો મિત્ર અને સામંત હતો. ચંદ પાઠશાળા, વ્યાકરણ, કાવ્ય, સાહિત્ય, ઇતિહાસ, જ્યોતિષ, પુરાણ અને નાટક વગેરે ધર્મી વિદ્યાઓમાં નિપુણ હતો. દહેવાય છે કે એને જાતકધરી માતા પ્રસન્ન હતાં અને એમની કૃપાથી એ અદ્યક્ષાવ્ય પણ કરી શકતો હતો. યુદ્ધમાં, સભામાં, યાત્રાઓમાં ચંદ મદાય મહારાજની સાથે જ રહેતો હતો. પૃથ્વીરાજની ખાનગી મંત્રણાઓમાં પણ ચંદ તો હંમેશા સાથે જ રહેતો. ચંદ કવિ ઉપરાંત એક કુશળ લડવૈયો હતો. પૃથ્વીરાજના ત્રણ મુખ્ય મંત્રીઓ કૈમાસ, સુરગમ અને ચંદ હતા. પરંતુ પૃથ્વીરાજનો સૌથી વિશ્વાસુ અને દિલગર મિત્ર તથા મંત્રી તો ચંદ જ હતો. પૃથ્વીરાજના દરબારમાં ચંદની ખુબ પ્રતિષ્ઠા હતી. ચંદની તહેનાતમાં પુષ્કળ હાથી, ઘોડા, રથ અને માણસો રહેતા હતા. પૃથ્વીરાજને મંદીવાન બનાવીને જ્યારે ઘોરી લઇ ગયો ત્યારે ચંદ એને છોડાવા ગયો અને ત્યાં જ મૃત્યુ પામ્યો.

સમય વિષે અને પૃથ્વીરાજ રાસોની ઇતિહાસ લેખે વિશ્વસનિયતા માટે પંડિતજી ઉપર પ્રમાણેનો જ અભિપ્રાય ધરાવે છે એવો ભ્રમ વાચકને થઈ નામ તો તેથી પંડિતજીને અન્યાય થાય; માટે અહિં કુંઝમા ચોકખુ જણાવી દેવાની ફરજ છે કે, પંડિતજી પૃથ્વીરાજરાસોના કર્તાને વિ. સં. ૧૬૧૭ ની પછી ચએલો માને છે; એનો સમય ૧૬૧૭ થી ૧૭૩૨ સુધીમાં મુકે છે. રાસોની ભાષા વિ. સં. ના તેરમા સૈકાની હોઈ શકે જ નહિ એ દલીલ ઉપર એવો ભાર મુકે છે અને ઇતિહાસ લેખે તો ગસોને છેક અશુદ્ધ અને જરા પણ વિશ્વાસ કરવા લાયક નહિ એવો ગણે છે. મૂળ રાસો નાનો હતો તેમાં પછી કમે કમે ઉમેરો થતો ગયો અને ઇતિહાસ દૃષ્ટિએ એમાં જે નાની મોટી ખેસુમાર ભુલો દેખાય છે, તે આ પ્રમાણેના વધારા થતા ગયા તેને આભારી છે, એવો ખ્યાલ પણ પંડિતજી સ્વીકારતા નથી તેઓ બતાવે છે કે ચંદના વંશ જ નહુનાથે વિ. સં. ૧૮૦૦ ના સુમારમાં “વૃત્તવિદ્યામ” લખ્યો તેમાં

પૃથ્વીરાજરામે અઢી હજાર માનાનો વિશાળ ગ્રંથ છે. એમાં ૬૯ સમય એટલે સર્ગો છે. પ્રાચીન સમયમાં પ્રચલિત હતા એટલા બધા છંદોનો એમાં પ્રયોગ થયો છે. એમાંથી કવિત (છપ્પા) દુહા, તોમન, ત્રોટક, ગાદ્ય અને આર્યા મુખ્ય છે. જેમ કાંબરીના સંબંધમાં પ્રસિદ્ધ વાત છે કે એનો અધુરો પાછલો ભાગ બાણના પુત્રે પુરો કર્યો તેમ રાસોનો અધુરો ભાગ પણ ચંદના પુત્ર જલ્દને પુરો કર્યો હતો એમ કહેવાય છે. રાસો અનુસાર શહામુદીન ધોરી ન્યારે પૃથ્વીરાજને કેદ કરીને ગઝની લઇ ગયો ત્યાર પછી કેટલેક દિવસે ચંદ પણ પાછળ ગયો. જતી વખતે કવિએ પોતાના પુત્ર જલ્દનના હાથમાં રાસો મુક્યો અને એને પૂર્ણ કરવાનો સંકેત કર્યો. જલ્દનના હાથમાં રાસો સોપવાનો અને એને પૂર્ણ કરાવો ઉત્તેષ રાસોમાં છે.—

પુરતક જલ્દન હાથે હું ચલિ ગજજન નૃપ કાજ

x

x

x

ચંદનાથ ચરિત હનુમત કૃત ભૂપ લોજ ઉદ્ધરિય નિર્મિ,
પૃથ્વીરાજ મુજસ કવિ ચંદ કૃત ચંદ નંદ ઉદ્ધરિય તિર્મિ.

રાસોનો પ્રથમ ઉલ્લેખ શિવસિંહસરોજમાં મળે છે. પરંતુ સરોજકારે પણ એ ગ્રંથને જોયો ન હતો. સાબળી સાબળીને જેટલી હદીકત મળી એ

જહુનાથે રાસોની લખાઇ વિશે જણાવ્યું છે કે “એક લાખ રાસો કિયો મહસ પચ પરિભાણ, પૃથ્વી નૃપ કો મુજ સુ નહર સકલ જિહાન” પોતાના પૂર્વજનો રાસો ગુદ્ધ રૂપમાં પોતે ઘડેલો હોય તે ઉપરથી જહુનાથ આ પ્રમાણે લખે એ અનુમાન જ પડિતજીને થાય લાગે છે. એટલે કે સં. ૧૮૦૦ થી તો હાલ રાસો આપણી પાસે છે તેજ ગ્રંથ રાસો તરીકે હતો એમ પડિતજી સિદ્ધ મળે છે. વળી રાસોની જુનામા જુની પ્રત સં. ૧૬૪૨ ની જ છે એ હદીકત પણ પડિતજીના અનુમાનોના લાભમા જાય છે.

મર્વ એકત્રીત કરીને એમણે રાસો વિષે લખ્યું છે. કર્નલ ટોડે પોતાનો રાજરયાનનો પ્રતિદાસ રચનામાં આ ગ્રંથની ખુબ સહાય લીધી છે. ત્યાર પછી જ પરદેશી અને દેશી વિદ્વાનોનું લક્ષ એ તરફ દોરાયું, ત્યારબાદ ખીમ્સ સાહેબે બંગાળની રૉયલ એશિયાટિક સોસાયટીના આશ્રય નીચે એ ગ્રંથના સંપાદનનો હાર ઉપાડ્યો. પરંતુ તેઓ એક સર્ગ પણ પુરો ન કરી શક્યા. ડૉક્ટર હૉર્નલીએ પણ વચમાં એના સંપાદનનું તથા એના અનુવાદનું કાર્ય શરૂ કરેલું. પરંતુ એ સમયમાં ઉદયપુરના કવિરાજ શ્યામસદાસજી એ એશિયાટિક સોસાયટીની પત્રિકામાં એક લેખ પ્રસિદ્ધ કર્યો. એમાં રાસો ઐતિહાસિક ગ્રંથ નથી તથા પૃથ્વીરાજના સમયનો પણ બનેલો નથી, અને એમાં ધણી ઐતિહાસિક જુલો છે એવી વાતો પ્રકટ કરેલી. ત્યારપછી જ રાસો વિષે વધારે ઐતિહાસિક અને પ્રમાણભૂત માહિતી એકઠી થવા માંડી.

રાસોમાં આજુના યરા કુંડમાંથી ચાર ક્ષત્રિય કુલની ઉત્પત્તિ તથા યૌદ્ધાણી અજમેરમાં રાજ્યસ્થાપનાથી માંડીને પૃથ્વીરાજ દેદ થયો ત્યાં સુધીનું વિસ્તૃત વર્ણન છે. આ ગ્રંથ અનુસાર પૃથ્વીરાજ અજમેરના યૌદ્ધાણ રાજ સોમેશ્વરનો પુત્ર અને અર્જોરાજનો પૌત્ર હતો. સોમેશ્વરનો વિવાહ દીલ્હીના તોમર રાજ અનંગપાલની કન્યા સાથે થયો હતો. અનંગપાલને બે કન્યાઓ હતી: સુંદરી અને કમળા. સુંદરીનો વિવાહ કનોજના રાજ વિજયપાલ સાથે થયો જેના સંયોગથી જયચંદ્ર રાઠોડનો જન્મ થયો અને બીજી કન્યા કમળાનો વિવાહ સોમેશ્વર સાથે થયો જેનાથી 'પૃથ્વીરાજ' થયો. અનંગપાલે પૃથ્વીરાજને દત્તક લીધો એટલે અજમેર અને દીલ્હીનું રાજ્ય એક થઇ ગયું. જયચંદ્રને આ વાત ઠીક ન લાગી એટલે એણે એક રાજસૂય યગ કરીને સર્વ રાજ્યોને યરાના જુદા જુદા કાર્યને માટે નિમંત્ર્યા અને યરાની સાથે સાથે પોતાની લાવણ્યમયી કન્યા સંયોગિતાનો સ્વયંવર પણ રચ્યો. રાજસૂય યગમાં, બધા રાજ્યો આવ્યા. પણ પૃથ્વીરાજ ન આવ્યો. આ ઉપરથી જયચંદ્રે ગુસ્સે થઇને પૃથ્વીરાજની સુવર્ણભૂતિને પોતાના સિંહદ્વાર પર ધારપાલ તરીકે મુકી સંયોગિતાનો

અનુરાગ પહેલાથી જ પૃથ્વીરાજ પર હતો એટલે જ્યારે જયમાળા પહેરાવવાનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે તેણે એક પણ જીવંત રાજમૂર્તિને એ વરમાળા ન પહેરાવતાં પૃથ્વીરાજની મુવર્ણમૂર્તિના કંઠમાં પહેરાવી. આથી જયચંદ્રે એને ધરમાંથી કાઢી મુકીને જંગા કિનારે એક મહેલમાં મોકલી દીધી. આ બાબતુ પૃથ્વીરાજના સામંતોએ આવીને યજ્ઞમાં ભંગાણુ પાડ્યું અને પૃથ્વીરાજ ગ્રામ રીતે આવીને સયોગિતા સાથે માંધર્વ-વિવાહ કરી એનું હરણ કરીને ચાલ્યો ગયો. જયચંદ્રને આ વાતની જાણ થતાં એણે લાસકર મોકલ્યું. રસ્તામાં જુગ મુદ્દ થયું પણ અંતે પૃથ્વીરાજ સંયુક્તાને સહીમસામત લઈને દીલ્હી પહોંચ્યો. દીલ્હીમાં પૃથ્વીરાજે સંયુક્તા સાથે ભોગવિદ્યાસ માણવામાં પાછું વાળીને જોયું નહિ. આ વિદ્યાસમાં એટલો બધો સમય રોકાવા લાગ્યો કે રાજકાર્ય તરફ પણ દુર્લક્ષ થવા માંડ્યું.

બળનો કેટલોક હાસ તો જયચંદ્ર તથા બીજા રાજાઓની સાથે લડતાં લડતાં થઈ ચુક્યો હતો અને કેટલાક મુખ્ય સામંતોના મરણો પણ નિપજ્યાં હતાં. આ અનુકૂળ અવસર જોઈને શહાજુદ્દીન ગોરી ચઢી આવ્યો પણ હાથે અને પકડાયો. પૃથ્વીરાજે એને વીરના ધર્મ પ્રમાણે મુકિત આપી છોડી દીધો. પરંતુ શહાજુદ્દીને પોતાના હુમલાઓ સતત ચાતુ રાખ્યા અને સેલ્લા હુમલામાં એ પૃથ્વીરાજને બંદીવાન બનાવી મઝની લઈ ગયો એક દિવસ ચંદ્રના ઇસારાથી પૃથ્વીરાજે શબ્દવેધી બાણ મારી શહાજુદ્દીનને હણ્યો અને પોતે અરસપરસ એક બીજાને મારીને મુકત બન્યા. શહાજુદ્દીન અને પૃથ્વીરાજના વેરનું કારણ એવું બતાવવામાં આવ્યું છે કે શહાજુદ્દીન પોતાને ત્યાંની એક પકાણુ સુંદરી પર આશક હતો; પરંતુ એ ટુસની પરી બીજા એક પકાણુ સરદાર હુસેનશાહને પ્યાર કરતી હતી. જ્યારે આ બંને આશક-માયુક શહાજુદ્દીનથી કંટાળ્યા ત્યારે એમણે પૃથ્વીરાજનો આશરો લીધો. શહાજુદ્દીને પૃથ્વીરાજને કહેણ મોકલ્યું કે એ બંને માણસોને પોતાને સ્વા-મીન કરે. પરંતુ શરણે આવેલાને જેવડા થતો નથી એવું વળતું કહેણ

પૃથ્વીરાજને કહેવડાવ્યું, આ વેરની જાળને મતોપવા શદાણુદીન વારંવાર દોહીપર હુમલા કરવા લાગ્યો. આ પૃથ્વીરાજનું મુખ્ય ચરિત્ર થયું. આ સિવાય વચમાં વચમાં ઘણા રાજાઓ માથેના પૃથ્વીરાજના યુદ્ધનું તથા અનેક રાજકન્યાઓ સાથેના પૃથ્વીરાજના વિવાહનું રસભર વર્ણન છે,

રાસો વિષે અને એના સંવતો વિષે પડિત ગૌરીશંકર ઓઝાનું મંતવ્ય આગળ જુદી નોંધમાં જણાવ્યું છે એમણે રાસોમાં વર્ણવેલી ઘટનાઓને અને સંવતોને માત્ર ભાગેની કંપના જ માની છે. પૃથ્વીરાજની રાજસલાના ઘસમીરી કવિ જ્યાંનકે સંસ્કૃતમાં “પૃથ્વીરાજ-વિનય”ની રચના કરી છે એ કાવ્ય હજી મૂર્છા મળ્યું નથી. એ કાવ્યમાં જે સંવત તથા ઘટનાઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે એ ઐતિહાસિક શોધ અનુસાર પ્રમાણુજીત હો છે. એમાં પૃથ્વીરાજની માતાનું નામ કપુરદેવી લખ્યું છે અને એનું અમર્યન હાસીના શિલાનેખથી આવે છે એ ગ્રંથ અનુસાર પણ સોમેશ્વરનું લગ્ન દીન્દીના નોમર નામ અનંગપાવની પુત્રી સાથે થયું, પૃથ્વીરાજનું દત્તક જવું તથા રાગા સમગમિહે પૃથ્વીરાજના પક્ષમાં લડવું વગેરે વાતો અસંગત દેખાય છે. આજ પ્રકારે આણુના યસથી ચૌહાણ આદિ ચાર અગ્નિ પુજાની ઉત્પત્તિની કથા પણ શિલાનેખેની તપાસ ઉપરથી કલ્પિત હો છે. કારણ કે એમાંથી સોવકી વગેરે કુળના પ્રાચીન રાજાઓના શિલાલેખ મળ્યા છે ને એમાં એમને ચંદ્રવંશી કલા છે, અગ્નિકુળના નામનો ઉલ્લેખ જ નથી.

આમ રાસોની ઐતિહાસિક પ્રમાણુકતા વિશે આજે લિન્નમત છે. બન્ને પક્ષો પોતપોતાની દલીલો અને પ્રમાણોથી પોતાનો મત સહ કંઘનો અથાગ પ્રવલ્ન કરી રહ્યા છે. પરંતુ હજી છેવટનો નિર્ણય બધાએ નથી. મુતિદામમૂર્તિ પડિત ગૌરીશંકર ઓઝાના મંતવ્યને સંગીન ઐતિહાસિક પ્રમાણે. હોવાથી નવા મસોધો લેમના મતને પ્રમાણુજીત માને છે.

બીજી બાજુ પ્રાચ્યવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર મહામહોપાધ્યાય ડૉ. હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી એ સન ૧૯૦૯ થી ૧૯૧૩ સુધી રાજપૂતાનામાં પ્રાચીન ઐતિહાસિક

ગોમયંદ

ગોવિંદચંદ્ર

જયચંદ

મહનચંદ

સિવચંદ

ભાસ્કરીયંદ

ગાંતચંદ

ભેનીચંદ

ગોપુત્રચંદ

વસુચંદ

લંખચંદ

કર્ણચંદ

શુભચંદ

ગોવિંદચંદ

જગન્નાથ

રામેશ્વર

મંગાધર

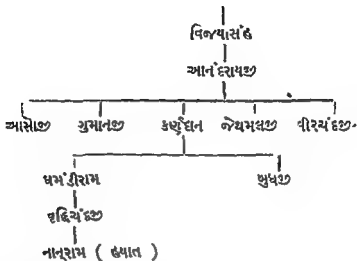
ભગવાનસિંદ

કર્મચંદ

માયુરસિંદ

ગાંગોવિંદસિંદ

માનસિંદ

નાનૂરામનું કહેવું છે કે ચંદના ચાર પુત્રો હતા. જેમાંથી એક મુસલમાન / ગયો, બીજાનો પત્નો ન લાગ્યો, ત્રીજાના વંશ જ આંબોર વખા અને યા જલ્દનનો વંશ નાગોરમાં આવ્યો.

રાસોમાં ચંદે દસ પુત્રોના નામ આપ્યા છે. આમ રાસો વિષે અને એના ાં વિષે ઘણી વિરોધી હકીકતો મળે છે. નાનૂરામનું કહેવું છે કે ચંદે ત્રણ ર હજાર શ્લોકમાં પોતાનો કાવ્યગ્રંથ લખ્યો હતો. ત્યારપછી એના પુત્રે કહીના છેલ્લા દસ સમયો લખીને ગ્રંથ પૂર્ણ કર્યો. પાછળથી લોકો એમાં તાતી રૂચિ અને આવશ્યકતા અનુસાર સુધારો વધારો કરતા ગયા. અંતમા નકબરના સમયમા આ ગ્રંથ એક પ્રકારનું પરિવર્તિત રૂપ ધારણ કર્યું. અકબરે આ પ્રસિદ્ધ ગ્રંથને સાંભળ્યો હતો એમ પણ કહેવાય છે. નાનૂરામ આગળ એમ પણ કહે છે કે અસલી પૃથ્વીરાજરાસોની પ્રતિલિપિ એમની પાસે છે. એની મહોળા સમયની એક નકલ એમણે શાસ્ત્રીજીને આપી હતી. એ નકલને શાસ્ત્રીજીએ જેમની તેમ છાપી દીધી છે. એમાંથી નમુનાના બે દોહરા આ રહ્યા

મોહનરાજ ચંદલ કરવોહો બલવંતરાજન,
પંચમ દિવ કે પ્રચંડ મહાવીર બલવાન.

x

x

x

ચુનહિ ખાત બ્રાતન દિગ ન ઉપકરંત અમ્ભેર,
માંનૂ કોથ મેં કોપ કર કરમેં કર સમસેર,

રામોમાં વીર અને શૃંગારરમ મુખ્ય છે. ચંદના વળુનો સ્વાભાવિક અને સજ્જ છે. રાસોનો સમય સં. ૧૨૨૫ થી ૧૨૪૮ નો છે. એ મમયે પ્રાકૃત ભાષાનો અંત આવતો હતો અને હિંદીનું મુરખ અને ૨૫૯ ૩૫ ધડતુ હતું. ચંદની ભાષામાં માધુર્ય અને પ્રભાદ ઝોઝાં છે પણ ઝોજસ સહરે બધું છે. ચંદે શુદ્ધ હિંદી લખવાની અતિશય કાળજી ભરી મહેનત કરી છે છતાં એની ઉપર પ્રાકૃતની છાયા આવી ગઈ છે. નવા સંસોધકો ચંદની ભાષાને 'ડિગલ' પણ કહે છે. પ્રાકૃતનું પ્રમાણ હોવાથી એમાં અનુસ્વારાંત શબ્દો વધારે પ્રમાણમાં દેખાય છે. ચંદના ભાષાવૈભવથી એનું અગ્રાધ પાંડિત્ય પ્રકટ થાય છે. ચંદની ભાષા એકદમ સમજની કઠણ છે. ત્યાંસુધી એના એક વાક્યને વાંચીને એના ઉપર આપણે શાંતિપૂર્વક વિચાર ન કરીએ ત્યાંસુધી એનો ભાવાર્થ ૨૫૯ થતો નથી. હિંદીના જન્મકાળ વખતે એનું કેવું ૩૫ હતું એ ચંદની હિંદી જોતાં જણાય છે. એની ભાષામાં પ્રાકૃત કરતાં 'ડિગલ'ની પ્રધાનતા અવશ્ય વધારે છે. ચંદે શૌરસેની અને શુન્ગરાત્રીની સહાય લઈને પોતાની ભાષા રચી છે.

ચંદ સૌંદર્યદર્શી કવિ હતો એ એના રસિક અને સુંદર શૈલાવલ્યનો પરથી દેખાય છે. એના વળુનીમાં જેટલી સ્વાભાવિકતા છે તેટલી જ મનોહરતા ભરી છે. કાવ્યપ્રૌઢતામાં ચંદનું સ્થાન ઉચું છે. મિથળધુઓએ પોતાના 'હિંદી નવરત્ન'માં ચંદને જે સ્થાન આપ્યું છે તે એ હિંદીનો આદિ કવિ હતો, માટે નહિ પરંતુ એની કાવ્યપ્રતિભાને કારણે જ એને એ મન્માન મળ્યું છે.

રાસોનું કદ, એના વિસ્તાર અને વિષય વધારે સ્પષ્ટ થાય એ માટે એના ૯ સમયો (સર્ગો) નો અનુક્રમ નીચે આપ્યો છે:-

૧ આદિપર્વ ૨ દસમ સમય ૩ દિલ્લી કિલ્લી કથા ૪ લોહાના આગન માહુ સમય ૫ કન્હપદી સમય ૬ આખેટક વીર વરદાન ૭ નાહરરાય કથા ૮ મેવાની મુગલકથા ૯ હુસેનકથા ૧૦ આખેટક ચૂક વર્ણન ૧૧ ચિત્રેખા સમય ૧૨ ભોલારાય સમય ૧૩ સલ્લય યુદ્ધ સમય ૧૪ ઇન્જની બ્યાહકથા ૧૫ મુગલ યુદ્ધકથા ૧૬ પુંડિર દાદિમી વિવાહ કથા ૧૭ ભૂમિસ્વપ્ન પ્રસ્તાવ ૧૮ દિલ્લી દાન પ્રસ્તાવ ૧૯ માધો ભાટ કથા ૨૦ પલ્લવતી વિવાહકથા ૨૧ પૃથા વિવાહ કથા ૨૨ હોલી કથા ૨૩ દીપમાલિકા કથા ૨૪ ધન કથા ૨૫ શનિવૃતાવર્ણન ૨૬ દેવગિરિ સમય ૨૭ રેવતટ સમય ૨૮ અનંગપાલ સમય ૨૯ ઘઘર નદીકા યુદ્ધ ૩૦ કર્નાટીપાત્ર સમય ૩૧ પીપાયુદ્ધ ૩૨ કટહરા યુદ્ધ ૩૩ ઇન્દ્રાવતી વિવાહ ૩૪ જૈતરાવ યુદ્ધ ૩૫ કાંગુરાયુદ્ધ પ્રસ્તાવ ૩૬ હંસાવતી નામ પ્રસ્તાવ ૩૭ પંહાડરાય સમય ૩૮ વરણાકથા ૩૯ સોમબધ ૪૦ પળજીન છોગા નામ પ્રસ્તાવ ૪૧ પળજીન આહુક પ્રસ્તાવ ૪૨ ચંદ દારકા ગમન ૪૩ કેમાસ યુદ્ધ ૪૪ ભીમબધ ૪૫ વિનય મંગલનામ પ્રસ્તાવ ૪૬ પંગવદી વિદ્વંસ વર્ણન ૫૦ સંયોગિતા નામ પ્રસ્તાવ ૫૧ હાંસીપુર પ્રથમ યુદ્ધ ૫૨ દ્વિતીય હાંસી યુદ્ધ ૫૩ પળજીન મહુવા પ્રસ્તાવ ૫૪ પળજીન પાતિસાહ યુદ્ધ પ્રસ્તાવ ૫૫ સામંત પગયુદ્ધ પ્રસ્તાવ ૫૬ સમરપંગ યુદ્ધ નામ પ્રસ્તાવ ૫૭ કેમાસ યુદ્ધ સમય ૫૮ દુર્ગાકેદાર સમય ૫૯ દિલ્લી વર્ણન ૬૦ જંગમ કથા ૬૧ કનવન કથા ૬૨ શુકચરિત્ર ૬૩ આખેટક શાપ પ્રસ્તાવ ૬૪ ધીરપુંડીર પ્રસ્તાવ ૬૫ વિવાહ સમય ૬૬ બડી લગાઇ સમય ૬૭ આન બોધ સમય ૬૮ રાજા રૈણુસી નામ પ્રસ્તાવ ૬૯ મહોળા ખંડ.

ઉપર્યુક્ત અનુક્રમ જોતા અંચના વિસ્તાર અને વિષયનું આહુ દર્શન આપણને થાય છે. રાસોનું અસહી સ્વરૂપ આજે મળવું દુર્લભ છે. કાશી નાગરી પ્રચારિણી સભાએ રાસોનું જે સંસ્કરણ પ્રસિદ્ધ કર્યું છે એમાં મહોળા સમયને સંદિગ્ધ જતાવ્યો છે. જંગાવતી એશિયાટિક એસાઇનીના પુસ્તક-

લયમાં રાસો જે ખંડમાં સંઘરાયો છે. પરંતુ કાશી નાગરી પ્રચારિણીવાળા અંચમાં અને આ અંચમાં જમીન આસમાન જેટલું અંતર છે. સારાંશ એ છે કે હજી સુધી મૂળ રાસોનો પત્તો લાગ્યો નથી રાસોની મૌઘી પ્રાચીન વ્રત સંવત ૧૬૪૨ ની લખેલી મળી છે.

અદ્ધ બરદાઈની આથે સાથે ભટ્ટ કેદાર અને મધુકર કવિની કવિતાનો અમય આવે છે.

ભટ્ટ કેદાર અને મધુકર કવિ.

ચંદ્રબરદાઈએ જેમ પૃથ્વીરાજની યશશ્રીતિ ગાથ છે તેવી જ રીતે ભટ્ટ કેદારે કનોજના મત્રાટ જયચંદ્રના ગુણ ગાયા છે રામોમા એક દેહાણે ચંદ્ર અને કેદારના મંવાદનો પથ ઉલ્લેખ છે. કેદારે 'જયચંદ્ર પ્રકાશ' નામનું એક મહાકાવ્ય લખ્યું હતું અને તેમાં જયચંદ્રના પ્રતાપ અને પરાક્રમનું વિનૂત વર્ણન કર્યું હતું. આજ પ્રકારનો " જય મયકન્સ ચંદ્રિકા " નામક મોટો અંચ મધુકર કવિએ પણ લખ્યો હતો. પરંતુ ડુભાંએ આ બન્ને અથો આજે પ્રાપ્ત નથી. માત્ર સિધાયચ દયાવદાસ કૃત " રાગૈડારી ખ્યાત " માં એમનો ઉલ્લેખ મળે છે એ 'રાગૈડારી ખ્યાત' અંચ બીકાનેરના રાજપુસ્તક ભંડારમાં સુરક્ષિત છે. એમાં લખ્યું છે કે દયાવદાસે આદિથી માડીને કનોજ સુધીનો વૃત્તાંત એ એ અથોને જ આધારે લખ્યો છે. એટલે એ બન્ને અથો એક વખત વિષમાન હતા એનું ચોક્કસ પ્રમાણ મળે છે.

વિક્રમની તેરમી સદીના આરંભમાં ઉત્તર ભારતમાં જે મુખ્ય રાજ્યો હતા એક તો ગઢરવરો (રાડોડો) નું રાજ્ય કે જેની રાજધાની કનોજમાં હતી અને જેની અંતર્ગત આખોય મધ્યદેશ અને કાશીથી કનોજ સુધીનો પ્રદેશ હતો, અને બીજું રાજ્ય તે ચૌહાણોનું કે જેનું પાટનગર દીલ્હી હતું. એમના તાબામાં દીલ્હીથી અજમેર સુધીનો પશ્ચિમી પ્રાંત હતો આ બન્નેમાં રાડોડોનું માત્રાન્ય વધારે વિશાળ, મધ્ય

અને સમર્થ હતું. રાહોડેની બે રાજધાનીઓ હતી: ૧ કનોજ અને ખીજી કાશી. એટલે રાહોડેનો શિરતાજ કાશીરાજ કહેવાતો. જેમ પૃથ્વીરાજનો પ્રભાવ રાજપૂતાનાના રાજ્યો ઉપર હતો તેમ રાહોડેનો પ્રભાવ બુદ્ધિખંડના રાજ્યો ઉપર હતો. મહોબાના ચંદેલ રાજા પરમહિંદેવ જ્યયંદ્રના મિત્ર અને સામંત હતા એટલે જ પૃથ્વીરાજે એમના ઉપર ચઢાઈ કરી હતી.

કેદાર અને મધુકરના ગ્રંથો વિષે તથા તે વખતની પરિસ્થિતિ વિષે આટલી જ માહિતી આપીને મન વાળવું પડે છે. એમના ગ્રંથો જો આજે પ્રાપ્ત હોત તો એમને વિષે આપણને થોડું વધારે જાણવાનું મળત અને એમની કાવ્યપ્રતિભા તથા લેખનશૈલિ વિષે વિસ્તૃત માહિતી મળત.

જગનિક (સં. ૧૨૩૦)

કાલિંજરના રાજા પરમાલને ત્યાં જગનિક નામના એક ભાટ રહેતા હતા અને એમણે મહોબાના બે પ્રસિદ્ધ વીર-આત્મા અને ઉદલ (ઉદયસિંહ)-ની શૌર્યકથા અને વીરજીવનનું વર્ણન વીરગીતના રૂપમાં કર્યું હતું અને તે ખુબ જ લોકપ્રિય થયું હતું. જગનિકના મૂળ કાવ્યોનો આજે કયાય પત્તો મળતો નથી પરંતુ એ કાવ્યોના આધારે પ્રચલિત થએલાં ગીતો હિંદીભાષા બોલતા પ્રાંતોમાં ગામે ગામ ગવાય છે. આ ગીતો ‘આત્મા’ નામથી પ્રસિદ્ધ છે અને ખાસ કરીને વર્ષાઋતુમાં ગવાય છે. ઉત્તરહિંદના ગામોમાં વરસાદના દિવસોમાં એક તરફ મેઘગર્જના થતી હોય, રતિના નયનબાણ સમી વિદ્યુતલેખા ઢાળાં વાદળાઓ સાથે સંતાકુકડી રમતી હોય ત્યારે ખીજી બાજુ ઘેરા અવાજવાળા એક મોટા દોલની સાથે તાલબદ્ધ ‘ આત્મા ’ ની રમઝટ જામી હોય. કુદરત અને માનવ-આત્મા વચ્ચેની મધુર સંવાદિતા જાણે મૂર્તિમંત ન થતી હોય એવું સાંત અને ગંભીર વાતાવરણ બની રહે છે. ‘ આત્મા ’ નો એક નમુનો આ રહ્યો :-

ખારહ બરિસ લૈ કૂંર જી એં આ તેરહ લૈ જીએં સિયાર
ખરસ અઠારહ છત્રી જીએં આગે જીવન કે ધિકાર

આમ સાહિત્યક રૂપમાં ન રહેવા છતાં લોકસમાજના કંઠમાં જગનિકનું સંગીત અનેક વળ ખાતું ખાતું આજ મુખી અર્ખક્ષિત ચાલ્યું આચ્યું છે. લાંબો સમય અને લોકસંઘની પલટાતી પરિસ્થિતિ એ બંને કારણોને લઈ એનું ક્ષેત્ર ઘણું બદલાઈ ગયું છે; દેશ અને કાળને અનુકૂળ બાબામાં પણ પરિવર્તન થયું છે અને વસ્તુનું પણ રૂપાંતર થયું છે. જુના જુના અભિરસોની સાથે નવાયુગના સસો બંદુક, તમંચા, દિરીય વગેરે અને જુની જુની જાતિઓ ઉપરાંત નવી જાતિઓ ફિરંગી વગેરે નામે હિમેરાયાં છે. એનો કોઈ અંધ માહિત્યક પ્રબંધ પદ્ધતિ પર કબાણેલો હોત તો કોઈને કોઈ રાજપુસ્તકાલયમાં એ અંધ સંધરણો હોત. પરંતુ આ ગીતો જનતામાં ગાવા માટે જ રચાયેલાં અને લોક મમાજમાં જાહેર સંપત્તિ તરીકે મોંપાયેલાં એટલે એનું મૂળ રૂપ આજે નજ મળે. આપણા લોકગીતોની જેમ આજે એના પણ અનેક પાઠાંતરો થઈ ગયા છે અને અનાં જાય છે. એક આદ્યા એક ગામમાં જે રીતે ગવાતો હોય તેના જ અંદર જુદા રૂપમાં બીજા ગામમાં ગવાતો હોય એવું સ્વાભાવિક રીતેજ બને છે. લોકઉદયમાં એ ગીતોનું ગુંજન આજે દેખાય છે પણ એનું મૂળ સાહિત્યક રૂપ મળવું દુર્લભ છે. જે વખતે લોક ગીતો શોધવાની અને શોધીને સંધરવાની કાંઈને પહેલી નહિ એવા વખતમાં કશાઆદ્યા ક્યેકટર ચાલ્સ ઇલીયટ, ખુલ્લ જહેમત કરીને આ ગીતોનો પ્રથમ મંત્રદ ‘આદ્યાખંડ’ નામથી લગભગ ૧૦-૧૭ વર્ષ પૂર્વે પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો. આજે તો ઘણા લોકસાહિત્યપ્રેમીઓ એની શોધ પાછળ જહેમન ઉઠાવે છે. આદ્યાનો પ્રચાર એમતો આખાપ ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં છે પણ એનું મુખ્ય કેન્દ્ર બેસવાડા મનાય છે. ત્યાં મૂળ દલકે અને લય પ્રમાણે એના ગાવાવાગાઓ મળે છે. જુદેલખંડમાં ખાસ કરીને મહાબાની આસપાસ એનો પ્રચાર છે.

જગાનકની સાથે સાથે ચંદના પુત્ર જલ્દનનો પણ ઉલ્લેખ કરવો યોગ્ય લાગે છે. એનો રચનાકાળ ચંદના મરણ પછી એટલે સં. ૧૨૪૮ પછીનો

લાગે છે. જરૂરને સસોના અંતિમ દસ સર્ગો પુરા કર્યા હતા અને એ ઉપ-
રાંત થોડાં કાવ્યો પણ રચ્યાં હતાં. જરૂરની કવિતાનું સ્વરૂપ આ છંદ
પરથી સમગ્રાય છે.

પરચો સભરી રાય દીસે ઉત્તંગા; મનો મેર બજ તુય અંગ ભંગા
જિને પારખાર મુસ્તાન સાહયો જિને લીજકે લીમ થાંલુક ગાયો

જેમ અંદની પહેલાંના કવિઓના વિષયમાં નિશ્ચિત રૂપે હકીકત
મળતી નથી એવું જ કંઈ જરૂરન પછીના તરતના કવિઓ માટે છે.
છ. સ. ૧૬૧૬ ની શોધમાં મોહનલાલ દિવ્ય નામનો એક કવિ મળી
આવ્યો છે. એનો અંથ “પત્તસિ” સં. ૧૨૪૭ માં રચાયેલો એવી હકીકત
મળે છે. આ અંથ મથુરા છંદના બલદાઉ ગામના શ્યામલાય શર્માની
પાસે છે. એમાં કૃષ્ણ ભગવાનના વિવાહમાં નંદના વર્ણનોના છંદો સુંદર
છે. એની કવિતાનું એક ઉદાદરણ અહિં લીધું છે.

મુનેા દહૌ યહ સખત જનેા પારહ સૌ જો સૈતાલાનેા ।
સાવન સુધી સાતન મન રંગી છંદ હિલંગી પત્તસિ અંગી ॥
શીશલાલ શ્રુતિ વા સકા મીવા ઉર દદિ બાહુ ।
મૂલપાની અગુરી ચરન ભૂપન રચી અબગાહૂ ॥

આ ઉપરાંત અનન્યદાસ નામના એક કવિનો ઉલ્લેખ મળે છે અને
એના અંથનું નામ ‘અનન્ય યોગ’ છે. પરંતુ એમને વિષે કંઈ પણ
પ્રમાણુત માહિતી મળતી નથી.

શિવસંહ સગેજમા સં. ૧૩૦૦ ની લગભગ અણહિલવાડના મહારાજા
કુમારપાલના નામપર ‘કુમારપાલ-ચરિત્ર’ની રચના અને સં. ૧૩૧૬માં નવલ-
દાસ નામના કવિની રચના આપી છે. નવલદાસની ભાષામાં આધુનિક
અંશે ઘણા હોવાથી એ પ્રાચીન મનાતી નથી. ત્યારબાદ સં. ૧૩૩૭ માં
કોઈ કવિના રચેલા અંથ “સપ્તક્ષેત્રિસ”નો ઉલ્લેખ મળે છે. પરંતુ એના
કર્તાનું નામ અંજલું નથી.

ધ. સ. ૧૩૫૩ ની લગભગ 'હમીરરામો' અને 'હમીરકાવ્ય'ના કનાં સારંગધરનું નામ આવે છે. મહારાજ ૫^{મી} રાજ્યના મરણ પછી શહાશુદ્ધિને ૫^{મી} રાજ્યના પુત્ર ગોવિંદરાજને પોતાની સત્તા નીચે અજમેરની ગાદીએ બેસાડ્યો. ૬^{મી} રાજ્યના બાઈ હરિજને મુમત્તમાનો આશીર્વાદ સ્વીકાર્યું. એટલે અજમેર ગોવિંદરાજ પાસેથી લઈ લેવાયું અને ત્યાં હરિજ ગાદીનગીન થયા. આમ થયાથી ગોવિંદરાજ રણથંભોર આવ્યા ગયા અને ત્યાં રાજ્ય સ્થાપ્યું. આજ ગોવિંદરાજના વંશજ પ્રખ્યાત હમીરદેવ થયા. હમીરદેવે પોતાના મામથા અને નાંચંથી મુમત્તમાનો મામે લાખે સમય દક્ષર ઝીની અને આખરે ૧૩૫૮ ની અષાઢીનની બીજી ચટાઇમાં માર્યા ગયા. ૧૩૫૭ ની અષાઢીનની પહેલી ચટાઇમાં ત્યારે અષાઢીનને હાર ખાઇને પાગ ફરવું પડ્યું હતું તે વખતે હમીરદેવના શૌર્ય અને પ્રતાપના પરચુરણ કવિનો લોકોમાં પ્રચલિત હતાં એમથી જટલાક મને છે પણ ખરાં.

નયનચંદ્રમરિએ 'હમીર મહાકાવ્ય' નામનો એક બૃહદ્ ગ્રંથ સંસ્કૃતમાં લખ્યો છે. એના જ સારંગધરના બે ગ્રંથો "હમીર રામો" અને "હમીર કાવ્ય" પ્રસિદ્ધ છે. આજે જે 'હમીર રામો' મળે છે એમાં ઘણા આધુનિક અંશો લગી જવા પામ્યા છે. સારંગધરના ત્રીજા મંત્રદ્રવ્યનો પણ એક ઢેકાણું ઉદ્ભવ્યું મળે છે એ ગ્રંથનું નામ "સારંગધર-પદ્ધતિ" છે. એમની કવિતાનો એક નમુનો અહિં મુક્યો છે. એમની લાખામાં વ્રજ અને અવધીના મંજલા ધાર્યા પ્રયોગો થયા છે.

સિંહુ ગમન સુપુરુષ બચન કદલિ ફરે ધક સાર
તિરિયા લેલ હમીર હક થઈ ન દુજિ પ્યાર

સારંગધર પછી ન'ગમંદ લટ અને એમના ગ્રંથ 'વિજયપાવસો' નામે મુદ્ધિતી મને છે. આ કવિનો મ ૧૩૫૫ ની આગપામ મનાય છે. એમની લાખામાં પ્રાકૃત અને અપ્રાકૃતના ઘણા અંગો છે. એમના ગ્રંથમાં કરોડીના રાગ વિજયપાવના સુદીનું વર્ણન છે.

ત્યાં પત્રી માં ૧૭૭૧ માં થએના અબ્બે જૈનનું નામ આવે છે એમણે “સધપતિ મમરાસ” નામના ગ્રંથની રચના કરી છે એવો ઉલ્લેખ મળે છે

સારગધર પહેલા એને લગભગ સ ૧૩૨૫ ની આમપામ મહા-ગણના દામોદર પડિતે મરાઠી હિંદી મિશ્રિત “વત્સલરણ” ગ્રંથ રચ્યો અને સ ૧૩૫૦ ની આમપાસ શ્રી જ્ઞાનેશ્વર અને મુક્તાબાઈએ હિંદીને અપનાવી નામદેવની કવિતાનો મમય પણ લગભગ આજ માગમાં મનાય છે

અહિં આદિકાળ અથવા ચંદ્રયુગ પૂરો થાય છે એને બાહુ રામચંદ્ર શુકને વીરગાથાકાળ કહ્યો છે ચંદ્રયુગના છેલ્લા પ્રસિદ્ધ કવિ તરીકે મારગધરનું નામ આવે છે હમીરજી સુધી દેશની સામાન્ય પરિસ્થિતિ યુદ્ધો અને હુમલાઓથી ઘેરાયેલી હતી એટલે એ વખતની લોકસમાજની ચિત્તવૃત્તિને અનુકૂળ વીરગીતો અને એવા જ બીજા વીરરમના કાવ્યોનો ઉલ્લેખ થયો છે આ યુગમાં શ્રીગારસ પણ વર્ણવાયો છે પરંતુ ગૌણ રીતે આ યુગનો મુખ્ય ગ્રંથ વીરસ કહેવાય છે હિંદી સાહિત્યના અનુદયના કાળમાં જ એને વિચિત્ર અને અનેકધારા સન્નેગોમાંથી પસાર થવું પડ્યું છે એને જેટલો સમગ્ર વિકાસ એનો થયો તેમજ એટલો નથી થયો તે પણ એવા સંક્રાંતિયુગમાં હિંદી સાહિત્યને ચંદ્રચંદ્ર જેવા પ્રતિભાશાળી મહાકવિ સાપડ્યો એ એની સુભાગી શરૂઆતનું ધન્ય ચિહ્ન છે

૫

ભક્તિયુગ,

(પૂર્વકાળ)

દેશમાં મુમયમાનોનું રાજ્ય સ્થાપિત થઈ ગયા પછી હિંદુજનતાના હૃદયમાંથી ગૌરવ, અભિમાન અને ઉત્સાહ એસરતા જતા હતા એમની જ મામે એમના દેવમંદિરો જમીનદોસ્ત થતા હતા, એમની જ દૃષ્ટિ સમીપ એમની દેવમૂર્તિઓ અને પૂજ્ય પુરોહિતો અપમાન થતું હતું હિંદુજનતા જાણે પોતાનું પૌરુષ દારી એરી હતી એ વિષમઠાગમાં પૌરુષ અને મામદારથી હતાય જાનેલી જાતિમાં ભગવાનની શક્તિ અને કરજાને સ દેશ સમને કવિઓએ નવો પ્રાણ પ્રકટાવ્યો કાગના પ્રતિનિધિ કવિએ મમાજના હૃદયને સભાગચા અને લીન રાખવા ભક્તિનું મધુર સંગીત ગાયું. ધીરે ધીરે ભક્તિનો પ્રવાહ એટલો વિગાળ અને પ્રમળ બન્યો ગયો કે હિંદુઓ જ નહિ પરંતુ સહૃદય મુસવમાનો પણ એનાથી ભિંન્નપાત્ર પ્રેમસ્વરૂપ ધનુરને સન્મુખ રાખીને ભક્ત કવિઓએ હિંદુ અને મુમયમાન બનેને માનવતાનું એક મમાન રૂપ દેખાડ્યું, અને ભેદભાવના દરથોને પાછળ મૂકી દીધા.

લક્ષિતો એક ધર્મમસનો પ્રવાહ જે દક્ષિણ તરફથી ઉત્તરમાં આવી રહ્યો હતો એને રાજનૈતિક પરિવર્તનને કારણે મના પડેલા લોકસમાજના હૃદયમાં ફેલાવાનું પુરૂં સ્થાન મળ્યું. રામાનુજયાર્થે (સ. ૧૦૭૩) ગાંધાર પદ્ધતિથી લક્ષિતનું જે નિરૂપણ કર્યું હતું એ તરફ સમાજ આકર્ષાતો જતો હતો.

ગુજરાતમાં સ્વામી માધ્વાચાર્યજીએ (સં. ૧૨૫૪ થી ૧૩૩૩) પોતાનો દ્વૈતવાદી વૈષ્ણવ સંપ્રદાય ચલાવ્યો હતો એ તરફ પણ લોકોનો ધસો ઝુકાવ હતો. દેશના પૂર્વ ભાગમાં જન્મેલના કૃષ્ણપ્રેમ સંગીતનું ગુંજન ધણા વિરોધી બળો વચ્ચે પોતાની ચોક્કસ અસર પાઘરી રહ્યું હતું; એમાં મિથિયાના કાકિલકવિ વિદ્યાપતિએ પોતાનો મૂર મિલાવ્યો. ઉત્તર અને મધ્યભારતમાં ઇન્દ્રીસનની પદ્ધતી સદીમાં રામાનુજયાર્થની શિષ્યપરંપરામાં સ્વામી રામાનંદ થયા એમણે વિધ્વજના અવતાર રામની ઉપાસના પર નેર દાંડુ અને એક જુદો જ મંત્રદાય જમાવ્યો. ખીંટ બાળુ વલ્લભાચાર્યે પ્રેમમૂર્તિ શ્રીકૃષ્ણને લઈને જનતાને રમમમ્ કરવા માડી આ રીતે ટુંલુલક્ષિત અને ગમલક્ષિતના ઉપામકોની આખી પરંપરા ચાલી આ પરંપરામાં હિંદીકાન્યને પ્રોત્સાહ અને ગુરૂતા અર્પનાર ધણા તેજસ્વી રહ્યાં થયા.

એ જ બાળુ પ્રાચીન મગુણ ઉપામનાનું આ જાન્યક્ષેન તૈયાર થઈ ગયું હતું ત્યારે ખીંટ બાળુ મુમનાતોના વમચાટથી દેશમાં જે નરી પરિસ્થિતિ જન્મી, તેની દૃષ્ટિથી હિંદુ મુસવમાન બન્નેને માટે એક મામાન્ય લક્ષિતમાર્ગનો વિકાસ પણ થવા માડ્યો. આ માર્ગ એકેશ્વરવાદનું એક અનિશ્ચિત સ્વરૂપ લઈને તૈયાર થયો જે ક્યારેક બ્રહ્મવાદ તરફ પણ દળતો અને ક્યારેક પયગંબરી ખુલ્લાદ તરફ પણ ઝુકાવતો. આ લક્ષિતવાદ ‘ નિર્ગુણપંથ ’ નામથી પ્રસિદ્ધ થયો. આ વાદ તરફ ‘ ધસડી જનારી મૌઘી પહેલી પ્રવૃત્તિ લક્ષિત થઈ તે ઉચ્ચનીચ અને જલતપાતના બેદલાવનો ત્યાગ અને પ્રભુનાં લક્ષિત માટે મનુષ્ય માત્રના સમાન અધિકારનો સ્વીકાર હતો. આ ભાવનો

પ્રચાર અને વિસ્તાર બગદેશમાં જેમ ચૈતન્ય પ્રજા દ્વારા થયો તેજ પ્રકારે મહારાષ્ટ્ર અને મધ્યદેશમાં નામદેવ અને રામાનંદજી દ્વારા થયો નામદેવ મતારા શુધાના ને રસી ગામના ૧૨૭ હતા ભક્તમાત્રમાં એમના ધણા ચમત્કારોનો ઉપેક્ષ છે એમના મહાત્મ્યે એ વખતે ગિફ કરી આપેતું કે જાતિ પાતિ પુછે નહિ કોઈ હરિકો ભજે એ હરિ કા દોષ' નામદેવ ને કે સગુણોપાસક હતા જતા મુમુક્ષુઓના અત્યાચારથી પીડા પામીને એમણે અનેક સ્થાને 'રામ ગદીમ ની એમતા સમજાવવા માટે પ્રવ્રજાનનો યાત્રા કર્યો છે

આ ઉપરથી નિર્ગુણવાદીઓ પણ પોતાની પરપરાની શ આતમા એમનું નામ લે છે શુઝ નાનકે પોતાના અચસાહેબમાં એમના ધણા પોલીધા છે નામદેવે ભક્તિપૂર્વકે ભગવાનની અવતારનીનાના પણ પેલો ગાયા છે એ ઉપરાંત એમણે કટાક્ષભરી ભાષામાં શાનવચ્ચાં પણ કરી છે જેનું અનુકરણ પાછળથી કબીરસાહેબ વગેરે નિર્ગુણપંથીઓએ કર્યું છે

માઝ ન હોતી બાપ ન હોતા કર્મ ન હોતી કાયા,
હુમ નહિ હોતે તુમ નહિ હોતે દૌન કહાં લે આયા,
નામદેવે કારસી શબ્દો અને વાક્યોથી ભરેલા પદો પણ રચ્યા છે

દરિયાવ તૂ દિહુ દ તૂ બિસિધાર તૂ ધની
દહિ લેહિ એક તૂ દીગર કોઈ નહિ.

“નિર્ગુણ માર્ગ”ના પ્રધાન પ્રવર્તક તરીકે તો મહાત્મા કબીર સાહેબનું જ નામ આપે છે કબીર માહેબે એકે તરફ રામાનંદજીના શિષ્ય બનીને ભારતીય અદ્વૈતવાદની કેટલીક સ્પૃશ્ય વાતો અડલ્યું કરી અને બીજી બાજુ કેન્દ્રનાકે સુરી ફકીરો અને ઓનીઆઓ પામેયો સુરીધર્મના સરસ્થર પણ ત્રીજા એકાદે એમની વાળીમાં તથા નિર્ગુણવાદ વાળા બીજા સર્તોના વચનોમાં કેન્દ્રનાકે ઠેકાણે અદ્વૈતવાદની ઝગમગ મળે છે કેન્દ્રનાકે રક્ષણે સુરીઓના પ્રેમતત્ત્વની અને જ્યાંકે પથગબરી શુદ્ધવાદની અસર થયું દેખાય છે

એટલે તાત્વિક દૃષ્ટિએ એમને પુણ્ય અદ્વૈતવાદી પણ કહી શકવા નથી અને પુરા એકશબ્દવાદી તરીકે પણ એમણી સંક્રાંતિ નથી એમની વાતોમાં બંને ભાવો દેખાય છે. એમનું ક્ષણ એક એવી આમાન્ય ભક્તિ પદ્ધતિનો પ્રયાગ હતો કે જેમાં હિંદુ અને મુસલમાન બંને માથે દલ મંક. એટલે જ એમણે કાંઈ પણ એક પથનો પ્રચાર ન કરીને શુદ્ધ ઇશ્વર પ્રેમ અને માત્વિક જીવનનો પ્રયાગ કરવાનો હેતુ ગણ્યો હતો.

આ રીતે દેશમાં સગુણ અને નિર્ગુણના નામથી ભક્તિકાવ્યોની જે ધાગઓ વિકસી ૧૫ મી સદીના અંતિમ ભાગમાં માડીને ૧૭ મી સદીના અંતર્યામી મહાત્મા વડેલી ગદી. ભક્તિના ઉચ્ચાનકાળમાં હિંદીભાષાનો વિસ્તૃત રચના પહેલાં કબીર મારેજની મળે છે એમની પહેલાં થોડા નાના કવિઓ થયા છે. હવે આપણે ક્રમસર ઇતિહાસ શરૂ કરીએ.

અમીર ખુશરો.

ચંદ્રયુગ પછી ભક્તિયુગના આરંભમાં મીર જમાન મારે વિખ્યાત અમીર ખુશરોનું નામ આવે છે ખુશરોનો દેવાત મ. ૧૩૮૭ માં થયો. ખુશરો શરસીના પ્રમિદ્ધ કવિ હતા, પરંતુ એમણે હિંદીમાં પણ પોતાના ૭ ફોની રચના કરી છે હિંદીભાષાના ક્રમવિકાસવાળા પ્રકરણમાં અમીરખુશરોને ખડીબોલીના આદિ કવિ કહ્યા છે સુપ્રમિદ્ધ ગ્રંથ “ખાનકબારી” ખુશરોની અમર રચના છે “ખાનકબારી”ની રચનાનો મમય શરૂમાં અને હિંદીના મયોગથી જન્મેલી વર્તમાન ઉર્દુનો જન્મકાળ દેવાય છે ખુશરોની ભાષા મીર અને સરમ છે એની કવિતાનું એક સુંદર ઉદાહરણ આ ગદ્ય —

અંધા ગૂંઘા બહાર જોસે ગૂંઘા આપે કહાએ
દેખ સફેદી હોત અંગારા ગૂંઘેસે લીલને
ખાંસકે મદિર વાકા ખાસા ખાસે કાવલ ખાલ
સંગ મીલે તો સરપર મળ્યા વાકે રાવલ રાલ
સીસી કર કે નામ બતાયા તામે જોડા એક
ઉલ્લા સીધા હીર ફીર દેખો વહી એકકા એક.

મુખા દાઉડ પણ અમીજ્યુશરોનો મમમનીન હતો એની કવિતાનો મમમ
૧૩૮૫ ની આસપાસ મને કે એણે નર અને ચદાની પ્રેમકથા
પદ્યમા લખી છે

મહુરમા ગોરખનાથજી

ખુશરો પદી ગોરખનાથજીનું નામ દેખાય છે ગોરખનાથનો રચનાકાળ
ગ ૧૪૦૭ થી આર લ થાય છે ગોરખનાથ પહેલા ખાદ્યજી કવિ હતા અને
મહાત્માઓમા એમણે જ પદ્યો સરકતની સાથે હિંદીમા પણ પોતાની
રચનાઓ કરી છે ગોરખનાથ એક પ્રસિદ્ધ પદ્યપ્રવર્તક અને વિખ્યાત મસ્થે
ન્દનાથના શિષ્ય હતા એટલે બીજા પદ્યપ્રવર્તકોની જેમ એમણે પણ દેશ
બાહ્યમા જ પોતાના પદ્યનો પ્રચાર કરવો ઉચિત માન્યો આથી કરીને હિંદીને
નોવો વેગ મળ્યો અને પડિત મમાજમા મસ્કૃતની સાથે હિંદીને પણ ગ્યાન
મળ્યું ગોરખનાથના ગ્રંથોમા લલીઆઓની અસાધનતાથી કેટલાક છદ
બગ થયા છે છ મ ૧૮૦૨-૩ ની નોધમા એમ ॥ ૧૧ ગ્રંથો મળ્યા છે
ગોરખનાથ હતા ગોરખ મવાઃ ગોરખનાથજીરા પ ગોરખનાથજી ૦
ન્યુદમથ રાત સિદ્ધાત યોગ જ્ઞાનતિનઃ યોગેશ્વરી માખી નન્વે રાધ
બિરાટપુરાણ ગોરખ સાગર અને ગોરખનાથકી બા ॥ આ ગ્રંથો સિવાય
એમણે ગોરખશતક (રાતશતક) ચતુર શીત્યામા જ્ઞાનામૃત યોગ
ચિનામણિ યોગ મહિમા યોગ માત ૩ યોગ સિદ્ધાત પદ્ધતિ રિવેક માન ૦
અને સિદ્ધ મિદ્ધાન પદ્ધતિ નામના નવ ગ્રંથો પણ બનાવ્યા છે ગોરખનાથ
શૈવ હતા અને ગોરખપુરમા એમનું મંદિર પણ છે એઓ દેવના જેમ
એમના શિષ્ય મન્ગમા પૂજતા હતા એમનો ચત્રાવેનો પદ્ય ગોરખપદ્ય
કહેવાય છે અને ઉત્તરભારતમા અને દેશના બીજા વિભાગોમા એના લાખો
અનુયાયીઓ આગે ચ વસે છે ઉપરના ગ્રંથો સિવાય સ. ૧૮૦૨ ની ગોધના
૪૪ માન્ડુ ઉપર મીજ ૨૭ નાના મોટા ગ્રંથોના નામો આપ્યા છે ગોરખ
નાથનો લખેનો એક ગદ્યમથ પણ મળ્યો છે એટલે મૌથી પ્રથમ ગદ્યનેખ
તરીકે ગોરખનાથનું નામ મુદ્રાય છે એમની કવિતા સાધારણ પત્તીની છે -

અખધુ રહિયા હારે ખાટે રૂપ બિરુપ કી ડાયા
તજિખ્યા કામ કોચ લોભ મોહ સસાર કી માયા.

એમના ગદનો નમુનો પણ અહિ ઉદાહરણ માટે મુક્યો ૮ —

‘ શ્રી ગુરુ પરમાનંદ તિનકા દડવત હૈ હૈ કૈસે પરમાનંદ આનંદ સ્વરૂપ
હૈ મરીર જિન્દગી, જિન્દગી નિત્ય ગાયે તે સરીર એનન્દ અંડ આનંદમય
હોતુ હૈ ’

વિદ્યાપતિ ઠાકુર.

ગોરખનાથજી પત્રી મૈથિન કાકિન મહાકવિ વિદ્યાપતિનો ગ્યનાકાગ
આવે છે વિદ્યાપતિનો જન્મ મિથિયા દેશના મિમપી ગામમા થયો હતો.
એમો મૈથિન વાલણુ હતા એમના પિતાનુ નામ ગણપતિ ઠાકુર, દાદાનુ
નામ જયદત્ત ઠાકુર અને વડાપાનુ નામ ધીરેશ્વર ઠાકુર હતા એમનો
જન્મકાગ મગતો નથો પરંતુ એમને મિમપી ગામ રાજા શિવગિહ જુન
તન્દથી મળ્યુ હતુ એનુ દાનપત્ર હતુ એમના વસન્નેની પામે છે એ
વસ્તુએમનના પ્રચારિત મન ૨૯૩ નુ બજેતુ છે, જેનો વિક્રમ સવત ૧૪૫૬
થાય છે એટલે અનુમાન કરીને મિથમધુઓએ એમનો જન્મ મ ૧૪૨૦
મા માન્યો છે એ રીતે એમનો કવિતાકાગ સ ૧૪૪૫ મા પડે છે વિદ્યાપતિ
મન્દુતના પિતાન હતા અને એમણે એ દેવગણીમા પાચ પ્રસિદ્ધ ગ્રંથની
રચના કરી છે આ ગ્રંથોની મિહારમા ખુબ નામના છે એમણે મૈથિય
ભાષામા પણ કેટલાક પદ્ય રચ્યા છે જે મિહાર અને બગાનમા પણ બહુ
લોકપ્રિય છે મિહાર અને બગાનના ચોકસમાજ એમની કવિતાને પૂન્ય
દાદ્યે જુએ છે આરા નાગરી પ્રચારિણી સભાએ એમની કવિતાના
મગ્રહની પોતાના ઉપહારમા વહાણી કરીને પ્રશસનિય કામ કર્યુ છે. ઇ. સ
૧૮૧૦ મા નગેન્દ્રનાથ ગુપ્તે એમની પદ્યરચિને સંકલિત કરીને પ્રામદ્દ કરી
છે એમા ૮૪૧ પદ સંધાકૃષ્ણના શૃંગાર વિચ્છેદ, ૪૪ પદ શિવપાર્વતીના
અને ૩૧ પદ વિવિધ વિષેના છે. વિદ્યાપતિની કવિતામા શૃંગારરસ પ્રધાન

છે. એમની ભાષા મુખ્યત્વે મિદ્યારી છે પણ મુંદર છે. કાવ્યપ્રતિભાની દૃષ્ટિએ મિશ્રબંધુઓએ એમને સેનાપતિની માથે મુક્યા છે. બીજા દેવસાક દિદા વિવેચકોએ એમની સરખામણી પ્રસિદ્ધ બંગાળી કવિ ચંડીદાસ સાથે કરી છે. ચંડીદાસની જેમ વિદ્યાપતિની કવિતા પણ ચૈતન્ય પ્રભુને ખુબ પ્રિય હતી. વિદ્યાપતિની કાવ્યપ્રતિભા હંથા પ્રકારની મનાય છે. એમની કવિતાના મુખ્ય ગુણ ભાવ અને માધુર્ય છે. વિદ્યાપતિએ કાવ્યો ઉપરાંત ' પારિજાત હરણ ' અને રૂકિમણી પરિણય ' નામના બે નાટકમથો પણ રચ્યા છે. વિદ્યાપતિ હિંદીના પ્રથમ નાટ્યકાર છે. એકંદરે એમની કવિતા મધુર, મંદુર અને ભાવપૂર્ણ છે. એમની કવિતાના એક બે ઉદાહરણો અહિં મુક્યાં છે.

મધુપુર મોહન ગેલે રે મારા વિહરત છાતિ
ગોપી સકલ ખિસરતનિ રે જત છિલ અલિવાતિ

x x x x

અંગને આઝોખ રસિયા પસટિ ચતમ હમ ધવત હંસિયા

x x x x

સરસ બસંત સમય ભલ પાઓ સિ ધજત પવન બહુ ધીરે
સપન હુ રૂપ બધન યા લાખય સુખસે હુરિ કર ચીરે

ચિત્રોડના પ્રસિદ્ધ મહારાણા કુંભકર્ણે સ. ૧૪૧૬ થી ૧૪૬૬ પર્થત રાજ કર્યું હતું. એઓ પણ હિંદીના કવિ હતા અને એમણે ઘણા કવિઓને આશ્રય આપ્યો હતો એમણે મીતગોવિંદ પર દીકા લખી હતી એમ કહેવાય છે પરંતુ એ ગ્રંથનો પત્તો મળતો નથી. ઘણા લેખિકોનો ભ્રમ છે કે મીરાજાઈ આ કુંભકર્ણની પત્ની હતા પણ એ વાત ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ખીંકુલ અસત્ય અને અશુદ્ધ છે.

મવત ૧૪૫૩ મા નારાયણદેવ કવિએ " હરિચંદ પ્રસાદ કથા " નામક સત્યનાદી રાગ હરિચંદ્રની ડવનકથા લખી હતી. આ ગ્રંથની

ભાષા પ્રાચીન ભાષાને મળતી આવે છે એમા હદની પ્રમાણતા જાળવાઈ નથી

૧. વૈષ્ણવ મતના મધ્યાપક આચાર્ય ગમાનદજી મ ૧૪૫૬ ની આમ પામના કાળમા યથા છે એમને વિશે જોવાય છે કે એઓ મિદ્ધપુર હતા કમીગાંડુન આજ રામાનદજીના સિય હતા અને ગોઆમી તુનમી ભગ્ન આજ રામાદી પથનો સ્વીકાર કર્યો હતો ગમાનદી પથના માધુઓ, મોરો અને અખાડાઓ ભારતના લુદા લુદા ભાગમા આજેય દક્ષિણ ધગવે છે એમને દિદીમા કેન્દ્ર પદ ગ્રન્થા છે એમને આચાર્ય ઉપરાંત કવિ તરીકે પણ ગાદિયમા એમનું સ્થાન આવે છે એઓ મદાતમા ગદ્યવાનદના ગિય હતા

ગરવાનદ વૈષ્ણવ મતપ્રાપના પ્રમાણ આચાર્ય મનાય છે રિકમની ચૌદમી મદીમા એમનો મમન આવે છે એમનું નિવાસસ્થાન કાની હતું એમની ડેરી અવસ્થામા મત્રાપના મિદ્ધાતોની રક્ષા કોણ કરશે એ પ્રશ્ને એઓ ખુબ ચિંતિત રહેતા એજ મમયે પ્રયાગના પુ પમદન રામાને વેર રામાનદજીનો જન્મ થયો રામાનદની માતાનું નામ સુશીના હતું ૭ વર્ષની વયે યજ્ઞોપવિત મન્મર પડી એમને વિદ્યાભ્યાસ માત્ર રાધવાનદજીના આશ્રમમા મુકવામા આન્યા એમની વેકોત્તર પ્રતિભા અને જ્ઞાનનેજ જોઈને અને ગરવાનદે મત્રાપનુ આચાર્ય પદ રામા નદજીને જ મોખ્ય અને પોતે નિરાતે પરનોકચાસી યથા રામાનદજીએ ત્યાર પડી આખાય ભારતવર્ષમા ફરીને પોતાના મત્રાપને પ્રચાર કર્યો તત્ત્વદષ્ટિએ એઓ રામાનુજન્યાયના મતાવનબી હોવા છતા પણ એમણે પોતાની ઉપામના સ્વતંત્ર રીતે કરી પોતાની ઉપામનાને માટે એમણે વિજ્ઞન સ્વરૂપ ન હેતા લોકસંઘમા પોતાની અવતાર લીનાને વિસ્તાર કરી ગએના ગમયદ્રનો આશ્રય સ્વીકાર્યો એમના ઇષ્ટ દેવ રામચંદ્ર થયા અને એમનો નૂળ મન રામ નામ મત્રાપમા ગુજ્જન કરી રહ્યો આ પવિત્રતાની માથેજ એમણે ઉદ્ધરતાપર્વત મનુષ્ય માનને આ મુનસ,

ભક્તિનો અધિકારી માન્યો અને ટેમ્પલ તથા વર્ગુલેસ આદિ વિચારોને પોતાના માર્ગથી દૂર જ ગમ્યા. રામાનુજ મપ્રાપ્તની દીક્ષા કેવળ એ જ જ્ઞાતિઓને અપાતી હતી પરંતુ ગમાનદે સમભક્તિના દ્વાર સર્વને માટે ખુલા મુખ્યા એમણે એક નિઃકલમ ધની સ્થાપના કરી, જે આજે પણ ‘વિરાગી’ અથવા ‘બેરાગી’ નામના સાધુઓથી પ્રસિદ્ધ છે આ સંઘના મુખ્ય સ્થાનો અધોધ્યા અને ચિનકુટ છે.

રામાનુજએ કલ્પસુત પર “આનંદ ભાષ્ય” “શ્રી ભગવદ્ગીતા ભાષ્ય”, “વૈષ્ણવ મતાત્મ ભાષ્ય” “શ્રી ગમાર્ચન” પદ્ધતિ વગેરે ઘણા મહત્ત્વ પ્રથેની રચના કરી છે એમણે થોડી પદ્ધતિઓ આદિ મુકી છે —

આરતિ દિને હનુમાન લલાડી દુષ્ટ દલન સ્થુનાથ કમાડી જા કે બલભર તે માહે કં પે રોગ માગ જા કે સમાન ચાપે અંજનીમુત મહાબલ દાયક સાધુ સંત પર સદા સહાયક ખાંધે ભૂજ સમ અસૂર સંધારી દહન ભૂજ સમ મંત્રિગારી,

જ્યેષ્ઠ મિથિનો મમર પણ ન ૧૪૫૭ મા જ આવે છે જ્યેષ્ઠ વિદ્યાપતિના સમકાલીન હતા એમનો પ્રથમ ગ્રંથ હજુ મુકી મળે નથી પરંતુ એમના પો લોકવિખ્યાન છે.

એજ સમયમા મેનનાથ રીવાનાસીનુ નામ પણ મળે છે એઓ ગમાનુજના શિષ્ય હતા એમની કવિતા સ્તીષ્ઠોના ગ્રંથમાહેયમા મળે છે શિવસિદ્ધ સરોજમા મેનનો મમય સ ૧૫૬૦ લખ્યો છે પરંતુ એ મેન આ મેનનાથથી જુદી જ વ્યક્તિ છે એમ કહેવાન છે કે રીવાના મહારાગ આ મહાત્માના શિષ્ય હતા.

આ ઉપરાંત ૧૪૫૭ ના ગાગામા રામાનુજના શિષ્ય સ્વામી લવાનદ, પીપા મહારાજ, ધના ભગન અને રંદાસના નામો મળે છે લવાનદએ ‘અમૃતધાર’ નામનો ચૌદ અધ્યાયનો એક વેદાત્મક લખ્યો.

છે. પીપા મહારાજની કીર્તિ પ્રસિદ્ધ કવિ તરીકે ખુબ હતા. હૃદયાય છે કે એઓ ગાગરોનમદના રાગ હતા પરંતુ બધું છોડીને સાધુ બની નર્મદરામી રામાનંદ સાથે દ્વારકાં ગયા હતા. ધનાલગત અને રૈદાસના નામો કવિ કરતા બજા તરીકે વધારે પ્રસિદ્ધ છે. એટલે જ એમના ભજનો આજ મુધી લોકસમાજની સંપત્તિ બની રહ્યાં છે. રૈદાસ કાશીના ચમાર હતા પરંતુ એમની વિગુદ્ધ અને ઉત્કૃષ્ટ લક્ષિને લઇને મતોમાં એમની ખુબ પ્રતિષ્ઠા અને માન હતાં. ઇ. મ. ૧૬૦૨ ની શોધમાં “ રૈદામકી વાળી ” “ રૈદામકી માળી ” રૈદાસકા પદ ” નામના ત્રણ ગ્રંથો મળ્યા છે.

વિ. સં. ૧૪૫૭ થી ૧૪૬૧ મુધીમા બીજાં પલ્લુ ત્રણ નામો મળે છે. એક તો ભક્તમાજમાં જેનો ઉલ્લેખ છે તે મહાત્મા અંગદ, વિદ્યાપતિના મમ્મકાલીન ઉમાપતિ મૈથિલ અને ક્રીમાચારણ. અંગદની રચનાઓ અંધ માહંજમાં મળે છે. ઉમાપતિના પદો વિદ્યાપતિના પદો સાથે પલ્લુખરા મળી ગયાં છે. છતાં એમના ઘણા ભજનો બિહારમા ખુબ પ્રસિદ્ધ છે. ક્રીમાચારણની કવિતાનો પત્તો નથી.

મહાત્મા કબીર.

હજી મુધી ચંદબરનાથ અને વિદ્યાપતિ કાકુરને બાદ કરીએ તો હિંદીનો દોષ્ટ પ્રતિભાશાળી કવિ થયો ન હોય. મં. ૧૪૭૫ ની આમપાસ હિંદી જગતમાં એક તેજસ્વી અને પ્રતિભાવાન મહાકવિ અને મહાત્માના દર્શન થાય છે. એ વિભૂતિ તે મહાત્મા કબીર.

કબીરના જન્મ અને મૃત્યુનો મમય વિવિધ ગ્રંથોમા જુદી જુદી રીતે લખાયેલો દેખાય છે. ‘ કબીર કસૌદી ’મા જન્મ સં. ૧૪૫૫ અને મૃત્યુ સં. ૧૫૭૫; “ લકિત-મુધા-બિંદુ-સ્વાદ ” મા સં. ૧૪૫૧ અને ૧૫૫૨ અને કબીર સંપ્રદાયમા સં. ૧૨૦૫ અને ૧૫૦૫ એમ વિવિધ સુવનો લખેલા મળે છે. ડૉ. હંટરે કબીરનો જન્મકાળ ૧૪૩૭ અને વિસેને મૃત્યુ-કાળ ૧૫૦૫ બતાવ્યો છે. વેસ્કે “ Kabir and the Kabir

Pantha-કળીર અને કળીરપંથ " માં આ કાળને ૧૪૫૭ અને ૧૫૭૫ વર્ષોએ છે. પંડિત અયોધ્યા મિંદ ઉપાધ્યાયે જન્મ મમય ' કળીર કસૌટી ' નો માન્યો છે અને મૃત્યુ સંવત ' ભક્તિ-સુધા-ખિંદુ-સ્વાદ ' નો પ્રીતાર્થો છે. કળીર સાહેબ બાદશાહ સીકંદર લોદીના સમયમા હતા. એમની અવસ્થા ૧૨૦ વર્ષની મનાય છે. ' દિંદી નવરત્ન ' ના કર્તા મિત્રબંધુઓએ પણ પંડિત અયોધ્યાસિંહનો નિર્ણય સ્વીકાર્યો છે. ' કળીર કસૌટી ' માં જન્મ કાળ સાર સાક સં. ૧૪૫૫ ની જોડ સુદ પૂનમ લખ્યો છે અને ' ભક્તિ-સુધા-ખિંદુ-સ્વાદ ' માં એજ પ્રમાણે સ્પષ્ટ રીતે લખ્યું છે કે " શ્રી કળીરજી સં. ૧૫૪૯ માં મગહર ગયા અને ત્યાં સં. ૧૫૫૨ ની માગશર સુદ અગી-આરસે પરમધામ પહોંચ્યા. " આ હિસાબે કળીર સાહેબની ઉંમર લગભગ ૯૭ વર્ષની નીકળે છે. પંડિત રામચંદ્ર શુક્લે કળીરનો જન્મકાળ સં. ૧૪૫૬ ના જોડ સુદી પૂર્ણિમા અને મોમવાર માન્યો છે.

કળીરસાહેબના જન્મ વિષે એવું કહેવાય છે કે કાશીમાં સ્વામી રામાનંદનો એક બ્રાહ્મણ ભક્ત રહેતો હતો. એની વિધવા કન્યાને સ્વામીજીએ જૂસથી પુત્રવતી થવાનો આશીર્વાદ આપી દીધો. એના ફળરૂપી એક બાળકનો જન્મ થયો. બાપ વિધવા હોવાથી લોકલાજના લયથી એ બાળકને કાશીના લહરતારા તળાવની પાસે મુકી આવી. એ વખતે નીર જુલાહો (મુસલમાનની એક જાત) પોતાની ત્રીનીમા સાથે એ રસ્તે થઈને જતો હતો. એ હંપતિએ આ બાળકને જોયું અને એ અનાથને પોતાને ઘેર લાવીને પોતાના બાળકની પેઠે ઉછેર્યું. મિત્રબંધુઓ આ લોકકથાને કલ્પિત માને છે. એમનો મત છે કે કળીર ખરી રીતે નીર અને નીમાના જ પુત્ર હતા. કળીર બાળપણથી જ ધાર્મિક વૃત્તિવાળા હતા અને એમને ઉપદેશ સાંભળવો ખુબ ગમતો હતો. બીજી લોકકથા એવી પણ છે કે સ્વામી રામાનંદ એક પ્રહર રાત્રિ રહેતાં હમેશાં ગંગાસ્નાન કરવા જતા હતા. એક દિવસે એ સમયે કળીર પણ એ ઘાટ ઉપર જઈને સુતા હતા. અચાનક

તગત કચુ " લાઇ રામ ગમ કોલે કમીર આને જ ગુમ ન માની વીધો
અને પોતાને ગમાન દના નિય મહનગરના વાગ્યા ગમે તેમ હો પરતુ
એમજે રામાન દને શુઝ ક્યાં દતા એ વાન ગિલ છે

કમીરગાહેમના ધાર્મિક મિદ્ધાતો પરથી જાણાય છે કે એમને સુરીમતનું
હંદુ જ્ઞાન હતું એ અથવા બીજા કોઇ કાગ્ગોને લઇ મૌનવી ગુનામ
મગ્ગરે ' ખજન તુન અસદિયા "મા કમીરને ઝામીવાળા મેખ તડીના
શિય કલા છે સરવરતુ કહેતુ છે કે કમીરગાહેમને હિંદુ લોકો 'ભગત
કમીર' અને મુમનમાન મોક પીર કમીર' કહેતા હતા કમીર પોતાની
કવિતામા મેખ તડીનું નામ લખ્યુ છે પા. એ પોતાના ગુર હતા એનું
ન્યાય લખ્યુ નથી એથી ઉ કુ કમીરગાહેમે વાગવાર પોતાની મરિતામા
ગમાનદજીને પોતાના ગુઝ કલા છે એટલે કમીરના ગુઝ તરીકે ગમાનદજી જ
હતા, મેખ તડી નહિ એ ઐતિહાસિક પ્રમાણ છે

કમીરગાહેમ અલણ હતા એમણે જોટી કરિતા ગ્યી છે તે બધી
મૌખિક જ છે 'મોજક'મા એમણે પોને લખ્યુ છે કે —

મસિ કા ૧૪ છુમા નહી કનમ ગડો નહિં હાથ
ચારિઉ જુગકા મહાનમ કબિરા મુખાહ જનાઇ ખાત

કમીરગાહેમ મેકો મ પોની રચના મરના અને ધણો મમય જ્ઞાનમચી
દરતા તો પણ પોતાના આપતમનો ધ ના એમણે મજી દીસે ન હતો એમણે
એક કેમણે કહ્યુ ■

કાસીકો મે ખાસી ખાલન નામ મેરા પર બીના
એક ખાર હાર નામ ખિસારા પકરિ જો લાહા કિના
લાઇ મેરે કોન ખિનેગો તાના.

કમીરગાહેમના લખ વિશે એનું કહેવાય છે કે એમણે જનખડી
બેરાગીની પાનક કન્વા લોઇ માથે વિચાલ ક્યો હતો લોઇ ખુબ જ રૂપાળી

તો હતી અને કબીરના સહગુણો પર મોહ પામીને એણે કબીરનો સગ સ્વીકાર્યો હતો. આજ આપથી કબીરસાહેબને કમાલ અને કમાળી નામના પુત્ર અને પુત્રી અવતર્યાં હતાં.

કબીરસાહેબે આખા દેશમાં બ્રમણ કયું હતું એમ કહેવાય છે. એઓ ધણા મતના આચાર્યો, યોગીઓ અને મધુઓને મળ્યા હતા; અને દરેકની માથેના અનુભવો વિષે એમણે કવિતા કરી છે.

કબીરના મૃત્યુ વખતે એમના હિંદુ અને મુસલમાન શિષ્યોમાં અતિમ મંરંકાર વિષે ઝઘડો ઉઠ્યો. રાજ ઉપર આદર ઓદાડીને સૌ વિવાદ કરતા હતા. પછી આદર ઉઘાડીને જુએ છે તો રાજને ઠેકાણે પ્રયત્નો દગ માલમ પડ્યો. આ પ્રહના બે ભાગ કરવામાં આવ્યા. એક ભાગ હિંદુઓ કાશીમાં લાવ્યા અને એની ઉપર કબીરચોરા બ્રંધાઓ અને બીજા ભાગને મુસલમાનોએ મગહરમાં ઘડીને એની ઉપર કબર બનાવી. આ બન્ને મથકો આજે પણ છે.

કબીર એક સિદ્ધ યોગી હતા. એમના ધાર્મિક વિચારો બહુ ઉચ્ચ કેટિના હતા. કબીર સાહેબના ધણા શિષ્યો એમના જીવનકાળમાં જ મર્યાદા પામ્યા છે. એમની હયાતી બાદ કબીરખંધ આજ સુધી અખંડિત ચાલી રહ્યો છે. ભારતમાં લગભગ દરેક લાખ માણસો કબીરના અનુયાયી હશે.

રીવાં નરેશ મહારાજ વિશ્વનાથ સિંહે કબીરસાહેબનું ખુબ મન્માન કયું હતું. એમણે એમના બીજાક ઉપર એક દીકા પણ લખી હતી એમ કહેવાય છે. કબીર સાહેબના મૃત્યુ પછી એમના મનની બાર સાખાઓ મર્યાદા અને એના જુદા જુદા નેતાઓ નીચે પ્રમાણે હતા: ૧ કુતગોપાલ ૨ ભગ્ગુદાસ ૩ નારાયણદાસ ૪ મુકામણિદાસ ૫ જગ્ગુદાસ ૬ જીવનદાસ ૭ કમાલ ૮ દાક-શાસ્ત્રી ૯ યાત્રી ૧૦ સાહેબદાસ ૧૧ નિત્યાનંદ ૧૨ કમલાનંદ.

કબીર સાહેબે પોતે એકેય ગ્રંથ લખ્યો નથી. એ તો માત્ર મુખેથી બોલતા અને એમના શિષ્યો એને લિપિબદ્ધ કરતા. આ કારણે એમની દરિનામાં અને એમના મઘમાં અશુદ્ધિનો સંભવ વધારે જણાય છે.

કબીર માહેબની શીલસુરી સ્પષ્ટ છે. એઓ ગમનામનો મહિમા ગાતા હતા; એક જ ઇશ્વરને માનતા હતા; કર્મકાંડના ઘેર વિરાધી અને સખી ભાવના અવિચલ ભક્ત હતા અવતાર, મૂર્તિ, મેળે, ઇદ, મસીદ, મંદિર આદિને એઓ બીજુલ માનતા ન હતા. અહિંમા, મનુષ્ય માત્રની સમતા તથા સંસારની અસારતા એમણે વારંવાર ગાઇ છે. એમણે માત્ર એક ‘રામનામ’ સત્ય માન્યું જેને એઓ ‘મત્યનામ’ પણ કહેતા. આજે પણ ‘ગત્યનામ’ કબીરપંથીઓનો મૂળ મત્ર છે.

મહાત્મા કબીરદાસના ધણા ગ્રંથો મળે છે જે ૭૫ ગ્રંથો આજ મુધીની શોધને પરિણામે પ્રાપ્ત થયા છે એમનો ઉલ્લેખ મિથબાલુ વિનોદમા મળે છે.—

૧ અમરમુખ ૨ અનુગમ માગર ૩ ઉગ્રચાન મૂખ ૪ મહાત ૫ અહ નિગપણ ૬ હંમમુક્તાવધી ૬ કબીર પરિચયકી સાખી ૭ શબ્દાવધી ૮ પદ ૯ માખીયા ૧૦ દોહ ૧૧ મુખનિધાન ૧૨ ગોગખનાથકી ગોપી ૧૩ કબીરપંથ ૧૪ બલકકી રમૈની ૧૫ વિવેકમાગર ૧૬ વિચારમાયા ૧૭ કાયાપંથ ૧૮ રામરક્ષા ૧૯ અપર્દન ૨૦ નિર્લયચાન ૨૧ કબીર ચૌર ધર્મદાસ કી ગોપી ૨૨ રામાનંદ ગી ગોપી ૨૩ આનંદરામ ૨૪ સામર મંગલ ૨૫ અનાથમગલ ૨૬ અક્ષમ્બેદકી રમૈની ૨૭ અક્ષરપંડકી રમૈની ૨૮ અલિક્ષનામા ૨૯ અર્જનામા ૩૦ આરતી ૩૧ ભક્તિકા અગ કાપ્ય ૩૩ ચૌકા ધરકી રમૈની ૩૪ ગાનગુદરી ૩૫ ગાનગાગર ૩૬ ગાન સ્વરોદય ૩૭ કબીરાપદક ૩૮ કરમખડકી રમૈની ૩૯ મુહમ્મદ બોધ નામ મહાત્મ્ય ૪૦ પિયા પહિયાન બે કો અગ ૪૧ પુકાર, કબીરકૃત ૪૨ શબ્દ અવહદુક ૪૩ સાધુકો અગ ૪૪ મતમગકો અગ ૪૫ રવામ ગુંગર ૪૬ તીસા જન ૪૭ જન્મબોધ ૪૮ જ્ઞાન મબોધ ૪૯ મખ્દોમ ૫૦ નિર્લયચાન ૫૧ સતનામ અથવા મતકબીર પર બાની ૫૩ ગાન સ્તોત્ર ૫૪ સતકબીર બગી હોરો ૫૫ રાન્દનશાવધી ૫૬ ઉગ્રગીતા ૫૭ વમંત ૫૮ હોવી ૫૯ ગેખતા ૬૦ ગુવના ૬૧ ખમરા ૬૨ કિટોયા

૬૩ બારહાસા ૬૪ ચાચરા ૬૫ ચૌતીસા ૬૬ રમૈની ૬૭ બીજક
૬૮ આગમ કહ્ય રામસાર ૭૦ સોગમ ૭૧ કબીરજી કે ફૂત ૭૨ શબ્દપારખા
૭૩ આદિગ્રંથ ૭૪ જ્ઞાનજતીસી અને ૭૫ રાત્નતિલક.

ઉપર્યુક્ત ગ્રંથોમાથી કેટલાક ગ્રંથ મદિધ પણ છે. કબીર સાહેબનો મુખ્ય ગ્રંથ તો ‘ બીજક ’ અને “ આદિગ્રંથ ” છે. બેલવેડિયર ગ્રેમ-પ્રયાગે ચાર ભાગમા ‘ શબ્દાવલી ’ પ્રમિદ કરી છે એ સિવાય મહાત્મા પૂર્ણદામ ફૂત બીજકની ટીકા અને મનોરંજન પુસ્તકમાગામાં ‘ કબીર જ્યનાવલી ’ પણ પ્રમિદ થયા છે. પંડિત અયોધ્યામિદ ઉપાધ્યાયે ‘ બચનાવલી ’ ને અતિશય ગ્રમ અને ચતુરાષ્ટ્રપૂર્વક મંપાદન કરી છે. કાશી નાગરી પ્રચારિણી સભાએ અત્યંત કાળજી અને ગ્રમપૂર્વક સંપાદન કરાવેલી કબીર ગ્રંથાવલી ‘કબીર સાહિત્ય’મા મૂલ્યવાન ઉમેરો છે.

કબીર માહેબ કવિ કળા ઉપદેશક, ધર્મપ્રચારક અને પંથપ્રવર્તક હતા, એટલે ગુલસી કે સુર જેટલી એમની કાવ્યપ્રતિભા તેજસ્વી અને ભદ્ર નથી ભાગતી કબીરની કવિતામા શાતરમ કરતાં અદ્ભૂતરસ, ભયાનકરમ અને બીભત્સ રમ વધારે છે.

કબીરના મમય વખતે હિંદીભાષા એની પ્રારંભિક સ્થામા હતી. એમની પહેલાના મત્કનિઓમા માત્ર ચદ અને વિદ્યાપતિની જ ગણુના થાય છે. એટલે એમના મમયમા હિંદીનો વિકાસ અને વિસ્તાર અવસ્ય સધાયા છે

કબીર સાહેબનુ વ્યક્તિત્વ ઉચ્ચ પ્રકારનું હતું હિંદીની રચનાઓ કરનારાઓમા ગોરખનાથ, કબીર, ગુલસી, સુર અને નાનક વગેરે સર્વોત્કૃષ્ટ પુરોહો કહેવાય છે કબીર મબધી ભાવોને જેટલી વિવિધ રીતે, રપષ્ટ અને છુદ્ધિપૂર્વક કબીર માહેમે જ્ઞા છે એ રીતે કોઇપણ કવિએ કલા નથી.

કબીર માહેબની કવિતા ઉપર લખતા વર્તમાન ભારતના કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે એમને મત્કવિ કલા છે અને એમના કેટલાક પદોનું અંગ્રેજીમા ભાવાનર કર્યું છે કાવ્યપ્રતિભાની નિમ્ન લિખા ગાનના

એમનું મ્હાન “લિદી નાગ્ન” માં કેશવદાસ અને મતિરામની વચ્ચે રાખ્યું છે વ્યક્તિત્વની દૃષ્ટિએ કમીંગ માહેમ તુલસી અને સુરદાસની સાથે આવે છે પરંતુ માહિત્યની દૃષ્ટિએ કબીરનું મ્હાન કેશવદામની પાછળ છે કમીરની ભાષામાં ખડીમોની અવધી અને પૂર્વોનું મિશ્રણ છે

કબીર માહેમના ઘણા પદો ગુજગતમાં પ્રમિદ્દ હોવાથી અહિં એમની કવિતાના ઉદાહરણો આપ્યા નથી

કબીર માહેમ પછી એમના શિષ્ય ભચ્ચુદાસ અને શ્રુતિગોપાલના નામો આવે છે ભચ્ચુદાસે ‘ખીનુ અથ’ ગ્રંથો છે અને શ્રુતિ ગોપાને ‘સુખનિધાન’ ગ્રંથની રચના કરી છે એમનો મમય સ ૧૪૭૭ ની આમપાસ આવે છે

નામદેવ,

નામદેવ વૈષ્ણવ મપ્રદાયવાળા સ્વામી જ્ઞાનદેવના શિષ્ય હતા એમનો કવિતા કાળ મ ૧૪૮૦ નો મનાય છે એમના પહેલા નાનક માહેમે એમના ગ્રંથસાહેબમાં મુક્યા છે નામ દેવ કી બાની નામનો એમ ગ્રંથ એક શોધમાં મળ્યો છે નામદેવની ભાષા વજ્રભાષા છે એમની કવિતા ભક્તિ ભાવ ભરી છે એમ ઉદાહરણ આ રહ્યું —

અભિચ તર ઘડા રહે બાહુર કરે ઉન્નસ
નામ દહે હરિ ભગતિ બિનુ નહુ એ નરક નિવાસ
અભિ અ નર રાસો રહે બાહુર રહે ઉદાસ
નામ કહે સે પામયો ભાવ ભગત બિસવાસ,

ત્યાર પછી મ ૧૪૮૨ માં વિષ્ણુદાસનું નામ આવે છે એમનું નિવાસ ગ્રંથ ગોપાલ-ગદ (જ્ઞાનિયર) માં હતું પ્રથમ ત્રે શોધમાં એમના નવું ગ્રંથો મળ્યા છે મહાભારત કથા સ્વગણિદણ , ‘રૂકિમણી મંગલ’ ત્યાંજાદ ૧૫૦૭ માં કમીરના પુત્ર ગમાને પણ થોડી રચનાઓ મેળવી દેખાય છે

દામો ઠવિએ સં. ૧૫૧૬ માં લક્ષ્મણમેન-પહાવની નામની એક પ્રેમકથા બની છે. એમાં લક્ષ્મણ એનના બે વિવાહ વર્ણવ્યા છે. એમની ભાષા રાજસ્થાની બાષા સાથે મળતી આવે છે.

ધરમદાસ

ધરમદાસ બાંધવગદના રહેવાસી અને જાનના વાણિયા હતા. બાલપણથી જ એમના અંતરમાં બક્ષિના અંકુશ રખા દેખાતા હતા અને માધુસૂતોનો સમાગમ એમનો મનઃમતો બદલાય હતો. મધુરાથી પાછા ફરતાં કબીર સાહેબ સાથે એમનો મેળાપ થયો. એ વખતે સંતસમાજમાં કબીર સાહેબ વિખ્યાત થઈ ચુક્યા હતા. કબીર સાહેબનું જીવનતેજ જોઈને એમણે ‘મતનામ’ ની દિક્ષા લીધી અને એજો કબીરના મુખ્ય શિષ્યોમાંથી એક બની ગયા. કબીરના મૃત્યુ પછી એમની ગાદી ધરમદાસને મળી હતી એમ કહેવાય છે. કબીર સાહેબ પાસે દિક્ષા લીધા પછી એમણે પોતાની બધીય સંપત્તિ છૂંટાવી દીધી હતી એવી લોકકથા છે. ધરમદાસ કબીરની ગાદી પર લગભગ ૨૦ વર્ષ રહ્યા અને અત્યંત વૃદ્ધ થઈને એમણે દેહત્યાગ કર્યો. ધરમદાસની શબ્દાવલીનો મતોમા ખુબ આદર છે, એમની રચના થોડી દોવા છતાં ખુબ સહૃદયતાભરી છે. એમાં કઠોરતા અને કર્કશતા બીજકુશ નથી. એમણે પૂર્વી આપાનો જ ઉપયોગ કર્યો છે. એમની અન્યોક્તિઓના બાંગચિત્રો સુંદર અને માર્મિક છે. કારણકે એમણે ખંડન મંડન સાથે વિશેષ સંબંધ ન રાખતાં માત્ર પ્રેમ તત્વને જ સન્મુખ રાખીને પોતાની વાણીનો વિસ્તાર અને પ્રચાર કર્યો છે. એમણે ‘હાદશ પંથ’, ‘નિર્ભય જ્ઞાન’ અને ‘કબીર બાની’ નામના ત્રણ ગ્રંથ બનાવ્યા છે. એમની મારી વાણીનું એક ઉદાહરણ આ રહ્યું:—

ઝરી લાગે મહલિયા ગગન ધહરાય
બન ગરજે, બન બિજુલી ચમદે, લહરિ ઉઠે સોલા બરનિન બય
સુખ મહલસ અમૃત, બરસે પ્રેમ અનંદ હૈ સાધુ નહાય

ખુલી દેવરિયા, મિટી અધિયરિયા ધનિ સતગુરુ જિન દિયા
 લખાય ધરમદાસ વિનૈ કર્જેરી સતગુરુ ચરનમે રહૃત સમાય

ધરમદાસ પછી મ ૧૫૩૭ મા ચરણદાસજીએ ' શાન સ્વરોદય ' નામના ગ્રંથની રચના કરી અને મ ૧૫૪૦ મા અધિભગવાનજીએ પોતાના પગચુરણ પદો રચ્યા

ગુરુનાનક

ગુરુનાનકનો જન્મ મ ૧૫૨૬ ની કાર્તિકી પૂર્ણિમાને કિસે લાહોર જિલ્લાના તિવરડી ગામમાં થયો હતો એમના પિતા કાનુચદ ખત્રી તિવરડીના મુન્ના જુના પગાનના કારભારી હતા એમની માતાનું નામ તૃમા હતું ગુરુનાનકે બચપણથી જ સાધુ સ્વભાવના હતા મ ૧૫૪૫ મા એમનું લગ્ન ગુરદામપુરના મુલચદ ખત્રીની કન્યા સુન્દરી સાથે થયું હતું મુલચદ જીથી એમને શ્રીચદ અને લક્ષ્મીચદ નામના બે પુત્રો થયા શ્રીચદ તો પાછળથી ઉદાસી સપ્રદાયના પ્રવર્તક થયા

નાનકના પિતાએ એમને ગૃહસ્થ બનાવવા ધણું પ્રયત્નો કર્યા પણ બધા નિષ્ફળ ગયા કહેવાય છે એક વખત એમના પિતાશ્રીએ વેપાર ગાવા કેટલુંક ધન આપ્યું તેને નાનકજીએ સતોમા છુટાવી દીધું,

પગાનમાં મુમતમાનેતો વધારે પ્રભાવ અને વસવાટ હોવાથી એમના કંદર એશ્વરવાદના મરાર પ્રમાણ બની ગયા હતા શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ અને શાનચયાનો વગલગ અભાવ થઈ ગયો હતો ધર્મ અને ઉપાસનાના ગૃહ તત્ત્વો મમજવાની અને સાક્ષાત કરવાની લોભશક્તિ ધીરે ધીરે ધમાતી જતી હતી એટલે જ્યાં ધણું લોકોને જગરજસ્તીથી મુમતમાન બનાવવામાં આવતા હતા ત્યાં કેટલાક લોકો શોખથી અને સ્વેચ્છાથી પણ ઇલામ ધર્મનો સ્વીકાર કરતા હતા એવી નાજુક અવસ્થામાં કબીરદ્વારા પ્રવર્તિત નિર્ગુણ મતમતે ખુબ સહાય કરી અને પ્રજાની ધાર્મિક ભાવનાનો વિનાશ થતો બચાવ્યો

નાનક શરૂઆતથી ભક્ત હતા એટલે એમનું આવા મત તરફ આકર્ષિત થવું સ્વાભાવિક હતું. એમને પણ એવી જ ઘોષ ઉપાસના પ્તેષતી હતી કે જે હિંદુ અને મુસલમાન બન્નેને ગ્રાહ્ય હોય. આ અભિલાષાને લઈને એમણે દેશદેશાંતરમાં ખુબ બ્રમણ કર્યું અને પોતાની મહેચ્છા છીપાવવા માટે એમને વિશાળ અનુભવ અને જ્ઞાનની સહાય મળી. અતે કબીરની નિર્ગુણ ઉપાસનાનો એમણે પંજાબમાં પ્રચાર શરૂ કર્યો અને હિંદુ મુસલમાન બન્નેમાંથી નવોજ શીખ જાતિનું બીજ રોપ્યું; અને શીખસંપ્રદાયના આદિ પુરુષ બન્યા. કબીર સાહેબની જેમ નાનક પણ બહુ ભણ્યા નહતા. ભક્તિભાવમાં લીન થઈને એઓ જે ભજનો ગાતા અને રચતા એનો સંગ્રહ ‘ગ્રંથ સાહેબ’ રૂપે થયો છે. એમાં કેટલાક ભજનો પંજાબીમાં છે અને, કેટલાંક હિંદીમાં છે. નાનકે ભક્તિ, નમ્રતા, મહદ્વત્તા અને વિનયના ભાવો સાદી અને સ્પષ્ટ ભાષામાં કહ્યા છે. જેના અંતરમાં ભાવોનું દર્શન સ્પષ્ટ અને સુરેખ હોય છે એનું નિરૂપણ પણ એટલુંજ સ્પષ્ટ અને સચોટ હોય છે. વિચાર સ્પષ્ટ હોય તો ભાષા એની મેળે એ સ્પષ્ટ રીતે વ્યક્ત કરે છે. આનું મર્તિમંત ઉદાહરણ નાનક છે. એમનો દેહાત સં. ૧૫૫; માં થયો. સંસારની ક્ષણભંજરતા, ભગવદ્ભક્તિ અને સાત્ત્વ સ્વભાવ એ એમના પહેલા મુખ્ય વિષયો હતા. એમના પદોમાંથી ઉદાહરણ તરીકે બે પદ અહિં મુક્યા છે.

જો નર દુખમેદુખ નહિ માર્ને ।

સુખ સનેહ અરૂ ભય નહિં જાકે કંચન માટી જાને ॥
 નહિ નિંદા નહિ અરુણિત જાકે લોભ મોહ અભિમાના ।
 હુષં શોકમે રહે નિચારો નાહિં માન અપમાના ॥
 આસા મનસા સકલ ત્યાગી કે જગત રહે નિરાસા ।
 કામ ક્રોધ જેહિ પરસે નાહિંન તે હિં ધર અલ નિવાસા
 ગુરૂ કિરપા જેહિ નરપે કિંહી તિનય જીગતિ પિછાની ।

નાનક દીન ભયો ગોવિંદસો જ્યોં પાની સંગ પાની ॥

x

x

x

x

ગુન ગોવિંદ ગાયો નહિં જનમ અકારથ દીન
નાનક ભગુરે હરિમના જેહિ બિધિ જલકો મીન
બિષયન સોં કાહે રચ્યો નિર્મય ન હોય ઉદાસ
કાહુ નાનક ભગુ હરિમના પૈરે ન જમકી પાસ

શુર નાનક પછી સં. ૧૫૫૭ માં અનંતદાસનું નામ મળે છે. એમનાં
અથો “ રૈદાસજી પરિચય, ” “ કબીરાસજી પરિચય ” અને “ ત્રિસોચન-
દાસજી પરિચય ” છે. એમની કવિતા સામાન્ય કાદિની લાગે છે.

વલ્લભ મહાપ્રભુ.

સં. ૧૫૬૦ માં વૈષ્ણવમતના આચાર્ય શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય મહા-
પ્રભુની કવિતાનો મમય આવે છે. એમનો જન્મ મ. ૧૫૩૫ અને
મૃત્યુ ૧૫૮૭ માં થયું. વલ્લભપ્રભુ સંસ્કૃતના ધુરધર પડિત અને સુકવિ
હતા. એઓશ્રી પોતાના વલ્લભી સંપ્રદાયમાં શ્રીકૃષ્ણનો અવતાર મનાતા
અને આજ એજ ભાવે એમના ભક્તો એમની પૂજા કરે છે. એમનાં
સંસ્કૃતમાં લખેલા ઘણાં અથો છે, હિંદીમાં પણ એમણે કેટલાક ઉત્તમ
પદોની રચના કરી છે. હિંદીના ઉત્તમ અને પ્રગતિકાળ પર વલ્લભાચાર્યના
દ્રશ્યનતેજની અને એમના ભક્તોની કાવ્યપ્રતિભાની અમર અમર છે
વલ્લભપ્રભુની કાવ્યલાખા શુદ્ધ વ્રજલાખા છે વ્રજલાખાનું કાવ્ય સાહિત્ય
ઉપર જે સામ્રાજ્ય જામ્યું અને એનું મહત્વ તથા ઓગમ વધ્યા એનું
કારણ વલ્લભી સંપ્રદાયના મોટા મોટા ભક્તો અને મહાકવિઓએ પોતાની
રચના વ્રજલાખામાં જ કરી એ હતું. વલ્લભ મહાપ્રભુના ઝવનની અસ-
મમાજ ઉપર અને એ વખતના કાવ્ય સાહિત્ય ઉપર કેવી અને કેટલી
ગદી એ બીજા પ્રકરણમાં જરા વિસ્તારથી જોઈશું,

વંદ્યભાચાર્ય પછી ‘મૃગાવતી’ના ત્રંચકાર કુતબન સૈયનુ નામ મળે છે. કુતબન શુરહાર ચિસ્તીના શિષ્ય અને શેરશાહના પિતા હુસેનશાહના આશ્રિત હતા. એમનો સમય વિક્રમની સોગમી સદીના મધ્ય ભાગમાં એટલે લગભગ સં. ૧૫૫૦ માં કહેવાય છે. એમણે ‘મૃગાવતી’ની રચના હુસા ચોપાદમાં દીગ્દર્શી સન ૯૦૯ (સં. ૧૫૫૮) માં કરી. એમાં ચન્દ્રનગરના રાજા ગણપતિ દેવના રાજકુમાર અને દંતપુરના રાજા રૂપમુસાસ્મિની કન્યા ‘મૃગાવતી’ની પ્રેમકથાનું વર્ણન છે. આ પ્રેમકથા દ્વારા કવિએ પ્રેમ ધર્મનાં ત્યાગ, ભક્તિ અને કષ્ટનું નિરૂપણ કરીને સાધકના ભગવદ પ્રેમનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે. વચ્ચે વચ્ચે સુદીઓની શૈલી પ્રમાણે મુંદર અને રહસ્યમય આધ્યાત્મિક ભાવો પણ વર્ણવ્યા છે.

નિશુશોપાસક ભક્તોની ખીજ રાખ્યા સુદી કવિઓની છે. આ કવિઓ એ પ્રેમકથાઓના રૂપમાં ધ્વજરતે પામવાના પ્રેમતત્ત્વનું વર્ણન કર્યું છે. સુદીઓ દિવ્ય અને અસૌકિક પ્રેમનો આભાસ લૌકિક પ્રેમમાં મળે છે એમ માને છે. આ સંપ્રદાયનો કુતબનસૈય પહેલો કવિ છે. એની કવિતાની યાદી પંકિતઓ આ રહી.

રૂકમિણિ કિ પુનિ વૈસ હિ મરિ ગણ ।

કુલવંતી સત સોં સારં ભણ ॥

બાહર વહ લીતર વહ હોણ ।

ધર બાહર કો રહે ન બેઠ ॥

બિધિ કર ચરિત ન બને આનુ ।

એ સિરજ સો બાહિ નિ આનુ ॥

એ સિવાય એ મમયમાં એટલે લગભગ સં. ૧૫૬૦ માં સરોજકારે સેન કવિનો સમય લખ્યો છે; અને કહ્યું છે કે એમના છંદ કાળીદાસ કૃત ‘હામેરા’માં છે. સેનની કવિતા મધુર છે પણ ભાષામાં ઘણા વર્તમાન અંશે મળે છે.

અહિં લાકિતયુગના પૂર્વકાળની સમાપ્તિ થાય છે. પૂર્વ માધ્યમિક હિંદીને! સમય પણ અહિં પુરો થાય છે. આ કાળમાં વિદ્યાપતિ અને કૃષ્ણીર જેવા મહા કવિઓએ હિંદીનું મુખ ઉજ્જવલ અને પ્રતિભાવાન બનાવીને એનું વાસ્તવિક મૌલિક રૂપ સન્ન્યુતું. મહાત્મા રામાનંદ, ગુરુનાનક અને વલ્લભ મદા પ્રભુ જેવા લોકાત્તર પુરોએ પણ આજ કાળમાં પોતાની રચનાઓથી હિંદી નું મહત્વ અને તેજસ્વીતા વધાર્યાં. પ્રસિદ્ધ મહારાષ્ટ્રા કુંભકર્ણે પણ હિંદીને અપનાવી અને એના કવિઓને જોળા ભરી ભરીને નવાન્યા. આ સમયમાં હિંદીનું આત્માન્ય છેક પંજબથી બિહાર સુધી વિસ્તર્યું હતું. રાજાઓના યશકિર્તનની પ્રધાનો અસ્ત થઇ ગયો હતો અને ધાર્મિક સાહિત્યનો વિકાસ અને પ્રગતિ ગ્રામ્ય રીતે સધાઇ રહ્યાં હતાં. આ કાળમાં ધણા કવિઓ, સતો અને એમના શિષ્યો જ નીકળશે. બીજી બાજુ દામો અને કુતબન શેખે ચંદ અને મુસ્લા દાઉદની ચલાવેલી પ્રેમકથા લખવાની પ્રણાલિને કરી અને એને એક પગજી આગળ વધારી. કાવ્યસાહિત્યની ભાષા ઉપર મજબાપાનું પ્રભુત્વ વધ્યું અને સરયુગ માટેના પોતાના સામર્થ્યના એણે દર્શન કરાવ્યાં.

૬

ભક્તિયુગ

(મધ્યકાળ)

વિક્રમની પદ્મમી અને સોળમી સમીના લોકજીવન ઉપર વૈષ્ણુધર્મના પ્રભાવબળે અદ્ભૂત અસર કરી છે. ચૈતન્યમહાપ્રભુ જેવા સમર્થ અને અધૈયિક લખના જીવનરમણી બગાધનો લોકમમાજ નવાગે રગાતો હતો, ઉત્તરભારતમા મહાપ્રભુ વલ્લભાચાર્ય અને મહાત્મા દિત્તહરિવશની વેદિકાત્તર જીવનપ્રતિભા જનતાનુ આતરજીવન પનની રહી હતી વૈષ્ણુધર્મના ઉદયકાળની આ સમર્થ ત્રિપુગીએ કૃષ્ણલગ્નિનો જે અનુપમ અને વિરતીર્થ સ્ત્રોત વહેવડા યો એમા પૂર્વ અને ઉત્તરભારતનુ સમસ્ત લોકજીવન લિગધુ અને પાવન યયુ, અને એ પ્રવાહના નીર અનેક રીતે સમગ્ર દેશમા ફરી વળ્યા એ પદ્મપ્રાયના લોકજીવનમાયો ભક્ત મહામવિઓ જન્મ્યા અને લિગધુના અતરના પ્રકટ સ્વરૂપ જેવા મધુર અને અમ- નાનોનુ સર્ગન થયુ હિંદી અને બગાવી કાવ્યસાહિત્ય ઉપર આ સમયની અમરે ન ભુસાય એવો અપૂર્વ ભાગ ભજવ્યો છે.

વૈષ્ણવમતની ચાર મુખ્ય શાખાઓ માધ્વ વિષ્ણુ, નિંતાઈ અને રામાનુજ. આ ચારે મપ્રદાયમા રામ અને કૃષ્ણની ઉપામનાની ઉપશાખાઓ છે. માધ્વમ પ્રદાયમા નારાયણની ઉપામના છે ચૈતન્યપ્રભુ આજ મપ્રદાયના હતા ચૈતન્યે શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિને પ્રધાનતા આપી અને નામકીર્તનને જ ઉપામનાનું મુખ્ય અંગ માન્યું ચૈતન્ય વલ્લભાચાર્યના સહપાત્ર હતા એમ કહેવાય છે ચૈતન્યપ્રભુનો મુખ્ય વસવાટ બંગાળ અને જગન્નાથપુરીમા જ હતો એટલે ઉત્તરભારતમા વલ્લભાચાર્યની અમરે જ વધારે વિન્તાર લીધો છે ચૈતન્ય પ્રભુનો સપ્રદાય ગૌડીય સપ્રદાય પણ કહેવાય છે આ સપ્રદાયનું અનુયાયી બંગાળમા વિશેષ છે એમા પણ લલિતકિશોરી, કુદનનાથ અને લલિતમાધુરીજી જેવા કવિઓ યજ્ઞ ગયા છે

વિષ્ણુસપ્રદાયમા શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ પ્રધાન છે મહાપ્રભુ વલ્લભાચાર્ય આ સપ્રદાયના હતા ચોગસી અને બઓનાવન વૈષ્ણવોની વાર્તાઓમા આજ સપ્રદાયના મહાત્માઓનું વર્ણન છે વલ્લભાચાર્યે વેદાત્મક અને ગીતાજી ઉપર પોતાના સ્વતંત્ર ભાષ્યની રચના કરીને શુદ્ધાદ્વૈતવાદની આપના કરી એમના મત પ્રમાણે સત્ ચિત્ત અને આનંદ સ્વરૂપ બ્રહ્મ પોતાની ઇચ્છાનુમાર આ ત્રણે સ્વરૂપોનો આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ કરે છે જડ જગત પણ બ્રહ્મ જ છે અને એણે પોતાના ચિત્ત અને આનંદ સ્વરૂપોનો પણ તિરોભાવ કર્યો છે અને સત્ સ્વરૂપનો અસત આવિર્ભાવ કર્યો છે ચેતન જગત પણ બ્રહ્મ જ છે અને એમા મન ચિત્ત અને આનંદ એ ત્રણે સ્વરૂપોનો કંઈક આવિર્ભાવ અને કંઈક તિરોભાવ છે માયા બ્રહ્મની શક્તિ છે અને એની ઇચ્છા પ્રમાણે જ એ વિલમ્બ થાય છે એટલે માયાત્મક જગત મિથ્યા નથી પણ સત્ય છે જીવ પોતાના શુદ્ધ બ્રહ્મ સ્વરૂપને ત્યારે જ પ્રાપ્ત કરે છે જ્યારે આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ મગી જનર છે આ વાત કેવળ ઇશ્વરના અનુગ્રહથી જ જોને ‘પુષ્ટિ’ અથવા પોષણ કહે છે તેનાથી જન્યાય છે એટલે દાર્શનિક પક્ષમા વલ્લભાચાર્યનો મત જેમ શુદ્ધાદ્વૈત કહેવાય છે તેમ ભક્તિપક્ષમા ‘પુષ્ટિમાર્ગ’ કહેવાય છે

વલ્લભાચાર્યે પોતાના આ મતનો પ્રચાર સમગ્ર દેશમાં કરીને ક્યો અને અતે પોતાના ઉપાસ્ય દેવ શ્રીકૃષ્ણની જન્મભૂમિ વ્રજમાં આવીને પોતાની ગાદી સ્થાપી. વલ્લભાચાર્યના વ્રજમાં આવવાથી વ્રજભાષામાં નવું જોગસ અને માધુર્ય આવ્યું અને ઉર્મિગીતોનો સ્ત્રોત સદીઓ સુધી અખંડિત વલ્લો મહાકવિ સુરદાસ અને બીજા ‘અષ્ટ છાપ’ કવિઓ આ સંપ્રદાયના મરાહર કવિઓ છે.

નિંબાકે સંપ્રદાયમાં પણ શ્રીકૃષ્ણનું પૂજન મુખ્ય છે. મહાકવિ મનાનંદજી અને મહાત્મા હરિદાસજી આ સંપ્રદાયના હતા. હરિદાસજીએ ઉત્તરભારતમાં પ્રચલિત ‘ટટ્ટીવાલી’ શાખા ચલાવી અને વિરકિન તથા બ્રહ્મચર્ય પર વધારે ઝોક આપીને ભૂતિપૂજનનું બળ જોાણું કર્યું. પ્રસિદ્ધ કવિ મહારાજા નાગરીદાસજી તથા સીતલદાસજીએ આજ સંપ્રદાયને શોભાવ્યો છે.

રામાનુજ સંપ્રદાયમાં નારાયણલક્ષિત પ્રધાન છે. એમાં ભગવાનના શરણાગતભાવ તથા યસાદિક તરફ વધારે ધ્યાન આપ્યું છે. મહાત્મા રામાનંદજી આ સંપ્રદાયના હતા. વલ્લભાચાર્યે જેમ શ્રીકૃષ્ણને ઉપાસ્ય દેવ તરીકે સ્વીકાર્યા તેમ રામાનંદજીએ રામચંદ્રજીને પોતાના ઇષ્ટદેવ માન્યા અને રામલક્ષ્મિની ધૂન ગાવાની. આ પ્રકારે રામાનુજ સંપ્રદાયની શાખાકેપ રામાનંદી સંપ્રદાય આવ્યો. ગૌસ્વામી દુલસીદાસ અને અયોધ્યાના મહંત એ રામાનંદી સંપ્રદાયના ભક્તો હતા.

ગૌસ્વામી હિતહરિવંશને એક દિવસ રાધાજીએ સ્વપ્નમાં મંત્ર આપ્યો હતો એમ કહેવાય છે. ત્યારથી એઓ પોતાને રાધાજીના શિષ્ય માનવા લાગ્યા અને હિતસંપ્રદાય નામનો નવો જ સંપ્રદાય ચલાવ્યો. આ સંપ્રદાયને રાધાવલ્લભીય મંપ્રદાય પણ કહે છે.

હવે ભક્તિ અને એના ભાવો વિષે જરા સ્પષ્ટીકરણ કરીને આપણે ઇતિહાસ શરૂ કરીએ. ભક્તિ પાંચ ભાવોથી કરી શકાય છે. શાત, દામ, વાત્સલ્ય, સખ્ય અને શૃંગાર એ ભાવોના પાંચ સ્વરૂપો છે. પ્રહલાદની

લક્ષ્મી શાંત ભાવની હતી; હનુમાન, રામાનંદ અને ઘુવસીદાસ વગેરેની લક્ષ્મી દાસભાવની કહેવાય છે, વધુથીય સપ્રદાયવાળા વાત્સલ્ય ભાવની લક્ષ્મી કરતા હતા પરંતુ એમા સુરદાસે અને ખીજા કેટલાક કવિઓએ વાત્સલ્યની સાથે સખ્યભાવ પણ ગુંથ્યો હતો, શ્રૃંગાર ભાવની લક્ષ્મીમા લક્ષ્મી પોતાને પ્રિયા અથવા માથુક મમત્તે છે. હરિદાસ, હિનહરિવંશી અને ચૈતન્યપ્રભુની લક્ષ્મી આ ભાવની હતી. શ્રૃંગાર અથવા સખીભાવનું તાત્પર્ય એ છે કે કેવળ ઇશ્વર જ પુરૂષ છે અને મર્વ લક્ષ્મી એના આશ્રિત છે એટલે એમા માથુકભાવ છે. કૃપાનિવાસ, અપ્રદાસ અને નાભાદાસ સખીભાવના લક્ષ્મી હતા, વૈષ્ણવ સપ્રદાયની રામાનંદી શાખાનો દામભાવ અને વધુથીય શાખાનો ભાવ વાત્સલ્ય છે. બાકીના સપ્રદાયોમા સખીભાવ જ પ્રાધાન્ય છે.

વૈષ્ણવ સપ્રદાયોમાથી મૌઠી પહેલા વધુથીય શાખાનો પ્રભાવ માહિત્ય ઉપર પડ્યો એ દૃષ્ટિએ મહાત્મા મગ્દમનું નામ પ્રથમ આવે છે.

સુરદાસ.

સુરદાસના જન્મકાળ વિષે ચોક્કસ માત્ર મળતી નથી. પરંતુ 'લક્ષ્મીમાળ' 'બસો બાવન વૈષ્ણવની વાર્તા' અને ખીજા કેટલાક વિદ્વાનોના નિર્ણયને આધારે એ મમય મ. ૧૫૪૦ ની આમપાસ નક્કી થાય છે એમની જન્મભૂમિ વિષે પણ એવા જ અનિશ્ચિત મતો છે. મિથળપુરોએ 'નવરત્ન' મા એમની જન્મભૂમિ દીલ્લી પામેનું સોહી ગામ બતાવ્યું છે. પડિત રામચંદ્ર શુક્લે ચોરામી વૈષ્ણવની દીકાનુસાર રનકતા ગામ (રેલુકાક્ષેત્ર) જે મથુરાથી આગ્રા જનારી મડક ઉપર આવ્યું છે તે માન્યું છે. એ વાર્તાનુમાર એઓ મારગવત બ્રાહ્મણ હતા અને એમના પિતાનું નામ રામદાસ હતું. 'લક્ષ્મીમાળ' મા પણ એમને બ્રાહ્મણ જ કહ્યા છે; અને આઠ વર્ષે એમને યજ્ઞોપવિત આપેલું લખ્યું છે સુરદાસની 'દૃષ્ટિકુટે' ૫૪ લખેલી એક દીકા મળે છે. એ

૧૧૬ પદ અર્જુન અને નાયિકા બેઠ્યા હમ પ્રમાણે જોડવામાં આવ્યાં છે. રીકાની નીચે સુરદામનું નામ મળે છે. આ રીકાને અતે એક મોટું પદ છે એમાં સુરદામે પોતાના વંશનો પરિચય આપ્યો છે. એ પદ પ્રમાણે તો એઓ અઘભટ હતા અને મદાકવિ ચંદઅરદાદના વંશ જ હતા. ચંદ કવિના કુળમાં હરિચંદ થયા અને એ હરિચંદના સાત પુત્રોમાં મૌર્યી નાના સુરજામ હતા. એ જ આ ભક્ત સુરદામ. બાકીના ૭ ભાઈઓ મુમલમાનો સાથેના યુદ્ધમાં ત્યારે માર્યા ગયા ત્યારે અંધ સુરદાસ ધન્ય દિવસ મુધી ભટકતા રહ્યા. એક દિવસ રખડનાં એક કુવામાં પડી ગયા અને ૭ દિવસ મુધી એ કુવામાંથી એમને કાઢ્યો કાઢ્યા જ નહિ. માત્ર એ દિવસે ભગવાન પોતાના કૃષ્ણ સ્વરૂપે એમની સમીપ પ્રકટ થયા અને સુરદાસને દષ્ટિ આપીને પોતાના રૂપનું દર્શન કરાવ્યું. ભગવાને કહ્યું કે દરિયાના એક મમથ અને અલગાન આલસ્યકુળ હાથ સત્તુઓનો નાશ થશે અને તું પણ મર્વ વિદ્યાઓમાં નિપૂણ થઈશ ત્યાર પછી મુરદામે વર માગ્યો કે જે નેત્રોથી મેં ભગવાનનું રૂપદર્શન કર્યું, એ નેત્રોથી હવે હું બીજાં કશું જ જોઈ ન શકું અને મર્વના આપનું ભજન કરું. મુરદામજી કુવામાંથી નીકળ્યા પછી અંધ જ રહ્યા અને વગમાં વાસ કર્યો.

આ પદ થણા કારજોમર પ્રમાણભૂત મનાયું નથી. મુરદામના જીવનકથનના લેખક અને વિવેચક કાઠ્યો એને માયું માન્યું નથી એટલે ચોરાસી વૈષ્ણવની વાર્તા અને ભક્તમાજની હકીકત ઉપર જ વિશ્વાસ રાખીને આગળ ચાલવું પડે છે. એ વાર્તાનુમાર મુરદાસ મથુરા અને આગ્રાને રમ્ને થોડે છેટે ગડધાટમાં ગેંદા લાગ્યા. મદાદ્રસુ વરૂભાચાર્ય ત્યારે ભ્રમણ કરતા કરતા ત્યાં પધાર્યા ત્યારે મુરદામે એમની પામેથી દીક્ષા લીધી અને સદ્ગુરુ તરીકે સ્વીકાર્યા. ગુરૂની આજ્ઞાથી મુરદામે ભાગજનની કથાને પદોમાં ઉતારી અને એ ગ્રંથ ‘મુરમાગર’ નામથી પ્રસિદ્ધ થયો. સુરસાગરમા મયા લાખ પદો કહેવાય છે. પરંતુ હજી

મુઢી છ માત હજાર પદોથી વધારે મળ્યા નથી કેટલાક ભક્તોનું માનવું છે કે સુરદાસ હિંદવના અવતાર હતા અને એમની ભક્તિ અખંડ મધ્ય ભાવની હતી. સુરદાસનું મૃત્યુ પાગસોલી ગામમા ગૌસ્વામી વિદ્વલનાથજીની દષ્ટિ આગળ મ ૧૬૨૦ ની લગભગ થયું.

શ્રીવશ્યભાચાર્ય પંત્રી એમના પુત્ર ગૌસ્વામી વિદ્વલનાથજી ગાદી પર એકા. એ મમય મુઢીમા કેટલાય પુષ્ટિમાર્ગી કવિઓએ મુદ્ર પદોની રચના કરી હતી વિદ્વલનાથજીએ એ કવિઓમાથી આઠ મવોત્તમ કવિઓને વિણીને “અટછાપ” ની પ્રતિષ્ઠા કરી એ અષ્ટ છાપમા સુરદાસ, કુલનદાસ, પરમાનંદદાસ, કૃષ્ણદાસ, જીતશ્યામી, ગોવિન્દસ્વામી, ચતુરભુજદાસ, અને નંદદાસ ને લીધા

કૃષ્ણભક્તિની પરપરામા શ્રીકૃષ્ણની પ્રેમમૂર્તિને દષ્ટિમમીપ રાખીને પ્રેમતત્ત્વની ખુબ વિસ્તારપૂર્વક વ્યંજના થઇ છે આ કૃષ્ણભક્તોના કૃષ્ણ, પ્રેમધેલી અને રમોન્મત ગોપીઓથી ઘેરાયેલા શ્રીકૃષ્ણ છે, મોઢા મોઢા ભૂપાળો, યોદ્ધાઓ અને ગજપુરોની વચ્ચે લોકવ્યવસ્થા મરહતા દ્વાગિકાના શ્રીકૃષ્ણ નથી કૃષ્ણના જે મધુર સ્વરૂપને ભક્તોએ વર્ણવ્યુ છે એ રૂપ તો જીવન ઓવારી નાખવાનુ મમર્ષણ જગાવે એવુ દિન્ય અને અનુપમ છે એ માર્વાભૌમ પ્રેમતત્ત્વની મન્મુખ ભક્તનો અતરાતમા એક જુદા જ પ્રેમસોદકમા વિહરે છે કૃષ્ણભક્તો એવા પ્રેમરગમા મસ્ત રહેનાર જીવો હતા સમાજ દઇ તરફ જાય છે એ વાતની એમને પરવા ન હતી પોતાના ભગવદ્પ્રેમની પુષ્ટિને માટે જે શૃંગારમયી લોકોત્તર છટાથી અને આત્મો-મર્ગની અભિવ્યંજનાથી જેમણે જનતાને રમોન્મત અને ઘેથી બનાવી દીધી તેની અમર વૌટિક અને સ્થૂલ દષ્ટિ ગખનાર વિપયવાસનાથી ભરેલા જીવો ઉપર કેની થગે એનુ એમણે બીન્કુલ ધ્યાન ન ગખ્યુ જે ગદ્યાકૃષ્ણના દિવ્ય પ્રેમને પોતાની નિગૂઢ અને અપૂર્વ ભક્તિનો મ કેત બનાવ્યો એનો આશરો લઇને પંત્રીના કાગળા હિંદી કવિઓએ શૃંગારી ઉન્માદ અને આવેશભરી ઉમ્મતઓથી દિલ્લીકાવ્યને ભરી દીધુ

કૃષ્ણચરિત્રના જ્ઞાનમા ઉર્મિગીતોની જે ધાગ પૂર્વમા જયદેવ અને વિદ્યાપતિએ વહાવી એનું અવનળન નજના ભક્ત કવિઓએ પણ કયું- પાળીતા અનકાર કાળના કવિઓએ પોતાની શૃંગારમયી મુક્ત કવિતાને માટે નાધા અને કૃષ્ણનો જ પ્રેમ લીધા આ પ્રકારે કૃષ્ણ મળધીની કવિતાનું મુરલું પ્રબંધના ક્ષેત્રમા ન થતા મુખનકના ક્ષેત્રમા જ ચલુ ઘણા સમય પછી લગભગ ૧૮૦૯ મા વજવામીદાસે 'રામચરિતમાનસ'ના ૬મ પર દુહા અને ચોપાઇમા પ્રમધમાનના રૂપમા કૃષ્ણચરિત્રનું વર્ણન કયું પણ ત્રય ૧૬ જ સામાન્ય કોટિનો જન્મો અને એનો એટલો પ્રસાર પણ ન થયો.

કૃષ્ણભક્ત કવિઓની પરપરા પોતાના ઇષ્ટદેવની ચર્ચા બાળવીલા અને ધૌવનનીલાને લઇને જ અગ્રેસર ચર્ષ એ મમયો પ્રમધ કાન્ય કરતા ઉર્મિ અને મુક્તક કાન્યને માટે વધારે ઉપયુક્ત હતા. અને કાન્યના આ ક્ષેત્રમા કૃષ્ણભક્ત કવિઓએ અને આનંદરિક કવિઓએ શૃંગાર અને વામન્ય નમની પરામટા બતાવી આપી છે.

મૃગમતા પામ્ય ત્રયો છે એમાથી ત્રણુતો જાણીતા છે બાકીના બે ડેરી શોધમા મળ્યા છે ૧ મૂરમાગર ૨ સરમાગવની ૩ સાહિત્યનહરી (દશિકૃત) ૪ નગ દમયતિ અને ૫ બ્યાહયો.

સાહિત્ય લહરીને સૂદામે સ ૧૬૦૭ મા સંકલિત કરી હતી. આમા કેટલાક પદો સૂરસાગરમાથી અને કેટલાક કુટ મુખ્યા છે આ લહરીની મરદામના નામથી એક છ દોબલ ગીત પણ છે પરંતુ આ ટીકની વાસ્તવિકતા વિશે શંકા છે ગીતમા પ્રત્યેક પદના અનંત નામિમ આદિનું વર્ણન છે પરંતુ સૂદાસે રીતિબદ્ધ કવિતા કરી જ નથી સ્વાભાવિક રીતે જે વર્ણન ન્યા ઉચિત હતું તે કયું છે એટલા માટે મિત્રનકુળોએ આ ગીત માટે ગમ બતાવી છે સરદાર કવિએ પોતાની ગીતમા પદેના ૧૧૭ પદ આપ્યા છે અને ૬૩ બીજા લખ્યા છે આ રીતે એમની પ્રતમા કુલ ૧૮૦ પદ છે. આ કુટોમા નામિમ અને અનકાળના વિચો મળે છે, પરંતુ ટીકની મહાવતા વિના સમજવા અધરા છે.

સૂરસારાવતીમાં સુરદાસે સૂરમાગની સુચિ જ જાણે આપી છે, એમાં ૧૧૦૭ પદ છે પરંતુ આખા અંથમાં એક જ છંદ હોવાને કારણે વાચવાનું રચિકર નથી લાગતું. જે આ દુગણને છોડી દઈએ તો આ અંથમાં સૂરદાસની એજ અદ્ભૂત છટા દેખાતી છે.

સૂરસાગર બાર રકંધમાં મમાપ્ત કર્યો છે માગરમાં ભાગવતના દશમ રકંધની કથા જ મોટે ભાગે લેવાઈ છે એજ કથાને એમણે વિસ્તારથી ગાઈ છે. બાકીના રકંધોની કથા સંક્ષિપ્તમાં થોડા પદોમાં કહેવાઈ છે

સૂરસાગરમાં કૃષ્ણજન્મથી માડીને શ્રીકૃષ્ણના મથુરા ગમન સુધીની કથા અત્યંત વિસ્તારથી ગાઈ છે જુદા જુદા લીલાઓના પ્રમગોને લઈને આ રસમગ્ન કાવ્યે મધુર અને મનોહર પદોની વર્ષા કરી છે. આ પદોના મળધમાં સૌથી પહેલી વાત ધ્યાનમાં આવે છે તે એ છે કે પ્રચલિત જુગલાપામાં સૌથી પ્રથમ સાહિત્યક રચના હોવા છતાં પણ એ પદો સંપૂર્ણ સપ્રમાણ અને પરિમાર્જિત છે પહેલી સાહિત્યક રચના અને તેજ એટલી પ્રગલ્ભ, વિશદ અને કાવ્યાગમ્ય છે કે પાઠજ થએલા કવિઓની શૃંગાર અને વાતસાત્થની ઉક્તિઓ સુરદાસની એવી કવિતા લાગે છે એક કવિએ કહ્યું છે :—

કર અંબિત વિષય વર્ણન વિશદ સલી પરમ મુદર કહે,
સખ કવિયોં કે હિત યે વિષય ધસ કવિકે જુઠે રહે.

સૂરમાગરમાં ઉર્મિગીતોની પરપરાનો ખુબ વિકાસ સધાયો લાગે છે. રામલકતોમાં જેમ પુનસીદાસનું નામ સર્વત્ર છે તેમ કૃષ્ણ લકતોમાં સૂરદાસનું છે. હિંદી કાવ્યસાહિત્યના આકાશના આ બે મહાકવિઓ સુખ અને ચદ્ર કહેવાય છે. જે તન્મયતા આ બન્ને ભક્તકવિની વાણીમાં મળે છે તેની કંઈક ઝંક માત્ર ગીરાગાઈમાં મળે છે. હિંદીકવિતા આ જ તેજસ્વી રત્નોથી અમર બની છે, એમની જ મરમતાથી હિંદીનો લીલામલીનો કાવ્યસ્ત્રોત આજમુધી અખડિત વહેતો રહ્યો છે

અરણસના વિશ્વમાં એ મોડે બુદ્ધ પ્રસિદ્ધ છે.

કિંધો મરડો સર લગ્યો કંધો મરડી પીર
કિંધો મરડો પદ લગ્યો બેડ્યો સકલ સરીર.

અરણસનું કાવ્યક્ષેત્ર તુલસીના જેટલું વ્યાપક નથી કે જેમાં જીવનની અનેક દશાઓનો મમાવેશ થઈ શકે; પરંતુ જેટલી પરિમિત ભૂમિમાં એમની પૂણ્યવાણીનો સંચાર થયો છે ત્યાં એક તરુ જગ્યા પણ ભિન્નતા વિનાની નથી રહી. શ્રંગાર રસને વાત્સલ્યના ક્ષેત્રમાં ન્યાંસુધી સૂરની કિરિ પડેલી વળી છે, ત્યાં સુધી કાંઈ કવિની કિરિ પડેલી નથી. કવિના બાળ એવાનાં સ્વાભાવિક અને મનોહર ચિત્રો જુઓ.

૧ કાહેડો એકરિ કરત મેરે મોહન ! મ્યાં તુમ આંગન લોટી
મે મે ગ હુ સો દેહું મનોહર યહૈ ખાત તેરી ખોટી
સૂરદાસ કો ઠાકુર ટાઢો હાથ લકુર લિયે છોટી

૨ સોલીત કર નવનીત લિયે
ધુકરન ચલત, રેતુ-તવ-મંદિત મુખદિ લેપ કિયે

૩ સિખયત ચલન જસોદા મૈયા

અરખરાધ કર પાનિ મહાવત કમમગાય ધરે પૈયા

બાળકોના સ્વાભાવિક ભાવોની વ્યંજનાના કાણુ બાણે આવાં કેટલાંય પદો છે. સ્પષ્ટતા સુંદર ભાવ આ પદમાં વ્યક્ત થાય છે :—

મૈયા કબહિં બઢેગી ચોટી

કિતી ખાર મોહિં દૂધ પિયત લાધ યહ અજહું હૈ છોટી
તુમે કહતિ । બલકી બેની જ્યોં હૈ હૈ લાખી મોટી

એવી રીતે ક્ષોભના આ વચનો સરસ છે :—

એલત મે કો કોકો ગો સંયા ?

જાતિ પાંતિ હમ તે કહી નાહિં ત બપત તુમહારી હૈયા
અતિ અધિકાર જનાવત યાતે અધિક તુમહારે હૈ કહી ગૈયા

વાત્મસ્થની જેમ શૃંગારના સયોગ અને વિયોગ બન્ને પક્ષોનો આટલો પ્રચુર વિસ્તાર ખીખ કવિમાં નથી મળતો. ગોકુળમાં ત્યાં સુધી શ્રી કૃષ્ણ રહ્યા ત્યાં સુધીનું એમનું આખું જીવન જ સંયોગપક્ષ છે. દાણુલીલા, માખણુલીલા, ચીરહરણુલીલા, રાસલીલા આદિ કેટલીય લીલાઓ પર હજારો પદો સરદાસે રચ્યાં છે. રાધાકૃષ્ણના પ્રેમના પાદુભાવની જેવી સ્વાભાવિક અવસ્થાઓ ચિતરી છે.

૧ કરિ દયો નારિ, હરિ આપનિ ગૈયો

નહિં ન બસાત લાલ કંકુ તુમ સોં સખે ગ્વાલ એક ટૂંયાં ।

૨ ઘેનુ દુહત અતિહી રતિ બાઠી

એક ધાર દોહ નિ પહુચાવત, એક ધાર જહૂં પ્યારી ઠાઠી
મોહન કરતે ધાર ચલતિ પય, મોહ નિ-મુખ અતિહી છપિબાઠી.

શૃંગારની અંતર્ગત લાવપક્ષ અને વિલાવપક્ષ બન્નેનાં અત્યંત વિસ્તૃત અને અપૂર્વ વર્ણનો સરસાગરમાં હોરાય છે. રાધાકૃષ્ણના રૂપવર્ણનના જ સેંકડો પદો એણે ગાયા છે. એ પદોમા ઉપમા, રૂપક અને ઉપેક્ષાનો પાર નથી. આંખ ઉપર જ કેટલી ઉક્તિઓ રચી કાઢી છે.

દેખિરી હરિ કે ચંચલ નૈન ।

ખંજન મીન મુગજ ચપલાધ, નહિં પટતર એક સૈન ॥

રાજિવદલ, ઈંદીવર, શતદલ, કંમલ કુશે શય જાતિ ।

નિસિ મુદ્રિત પ્રાતહિ વૈ બિગસત, ચે બિગસે દિન રાનિ ॥

અરૂન અસિત સિત જલક પક્ક ક પ્રતિ કો ખરનૈ ઉપમાધ ।

મનો સરસ્વતી ગંગ જમુન મિલિ આગમ કિન્હો આય

નેત્રો પ્રતિ કેટલેક ઠેકાણે ઉપાવંલ પણ મનોહર છે:

મેરે નૈના વિરહ કી બેલિ બધ ।

સી ચત નૈન-નીર કે સજની મૂલ પતાર ગય ॥

ખિગસતિ લતા મુલ્લાય આપને છાયા સવન લકા ।
અખ કેસે નિરવારો સજની સખતન પસરી છકા ॥

આ ગીતની સાથે મીરાના 'ગિરિધર ગોપાલ' વાળા ગીતની "અમુ
બન જલ સિંચ સિંચ પ્રેમ બેરિ બોધ" નો ભાવ યુગ મળતો આવે છે.
આ ઉપરથી એક વસ્તુ જડે છે કે ભક્તોનું હૃદય લગભગ એક સરખું હોય છે.
એમની હંડી અસલ વેદના પછી, એમના અકથ્ય વ્યવધાટ પછી લાધણ
ભાવદર્શન કેટલું મૌમ્ય અને સાત, છતાં કેટલું હૃદયલયુત હોય છે એવું
લાગે છે જાણે આમુની શાહીયી શરીરની આમડીના બનાવેલા ઝાગગ ઉપર
ન લખ્યું હોય ?

આ ઉપરાંત કાલિંદીના તટ ઉપર કે મળની મધુકુળેમા અથવા
શરદની જ્યોત્સનામા રચાયલા રાસના શોભાવણુને સુદાસે પોતાની રમ્ય
દષ્ટિ બધા હોવા છતાં અતરદષ્ટિથી નિરખ્યા છે અને પ્રેમયોકના એ
આનંદને પોતાનામા માક્ષાત્કર કરતા જે રોમાચ અને આનંદના આસ
શબ્દમા મૂર્ત કર્યા છે એ જોતા તો સુદાસની કાવ્યપ્રતિભા ઉપર, ભાવ
મહાશુવાની અને પ્રકટ કરવાની એની અદ્ભૂત શક્તિ ઉપર વારી જવાય છે

કૃષ્ણના મધુરા જવા પછી ગોપીઓને જે વિરહ સા પો એવું એવું જ
અને એવું જ હૃદય જાણે સુદાસને પોતાને થતું હોય એટલી સ્વાભાવિક
રીતે સુદાસે પોતાના મળનોમા એ વિરહવેદના અને ગાડાઈ બતાવ્યા છે
વિયોગની જેટલા પ્રકારની દશા હોઈ શકે એ સર્વનો સમાવેશ એમણે સુર-
માગરમા કર્યો છે નમતી સખાના ત્રિવિધ રગોથી આકાશ કીર્ત્તણના
શુવનરગ જેવું શ્યામમુદર બન્યું હોય ત્યારે એ સામ્ય જોઈને ગોપીઓને
સ્મૃતિ જાગે છે

એહિ બેરિયા બન તે ચલિ આવતે ।

દૂર હિં તે વહ બેલ અધર ધરી બારબાર બાળવતે ।

પોતાના નિરસ જીવનને જોઈને ગોપીઓનું અદ્યુ અતર વંદાવનના હરિયાળાં ખેતરોની શોભા પણ સહન કરી શકતું નથી:—

મધુબન ! તુમ કંત રહ્યો હરે ?

ખિરહુ વિયોગ રયામસુંદર કે ઠાઠે ક્યોં ન જરે ?

તુમહો નિલજ લાજ નહિં તુમકો ફિર સિર પુહુપ ધરે.

સસા, સ્યાર ઝો બનકે પખેરૂં ધિકધિક સખન કરે,

કોન કાજ ઠાઠે રહે બનમેં કાહેન ઉકઠિ પરે ?

સરસાગરનો સૌથી મર્મસ્પર્શી અંસ ‘ભરગીત’ છે. આપું સુંદર ઉપાલંબ કાવ્ય વિરલ છે. ઉદ્ધવ પોતાના નિર્ગુણ બ્રહ્મજ્ઞાન અને યોગકથા દ્વારા ગોપીઓને પ્રેમથી વિરક્ત કરવા માગે છે અને ગોપીઓ, પોતાની વેદના ઉદ્ધવ સમજતો નથી એ કારણે એને પેટ ભરીને બનાવે છે; ક્યારેક વિવશતા અને દીનતા નિવેદન કરે છે અને ક્યારેક વેદનાભયુ મૌન રાખીને ઉદ્ધવને અવાક બનાવી મુકે છે. ગોપીઓ ઉદ્ધવને પુછે છે:

નિર્ગુણ કોન દેસકો વાસી ?

મધુકર હંસી સમભાષ; સૌહ હૈ પુઝતિ સાંચ ન હાંસી !

અને કહે છે કે ચારે તરફ ભાસતી સગુણ મતાનો નિષેધ કરીને તું શા માટે એના અવ્યક્ત અને અનિર્દિષ્ટ પક્ષની તરફેણ કરીને વ્યર્થ બોલ બોલ કરે છે:

મુનિ હૈ કથા કોન નિર્ગુનકી રચિ પચિ બાત બનાવત

સગુન સુમેરૂ પ્રગટ દેખિયત તુમ હિન કી ઝોર દુરાવત

અને બતાવો તો ખરા કે એ નિર્ગુણ અને અવ્યક્તનો માનવહૃદય સાથે શું સંબંધ છે ?

રેખા ન રૂપ, બરન જાકે નહિં તાકો હૈમે બતાવત,

અપની કહૌ, દરસ ઐસે કો તુમ કબ હૈ હો પાવત ?

મુરલી અધર ધરત હૈ સો પનિ ગોધન બનબન આરત,

નૈન ખિસાલ, હૈંહાહ બંકટ કરિ દેખ્યો કબહુ નિહારત ?

તત ત્રિભાગે કહી નટવર વધુ ધરી ચિતાંબર તેહિ સોહત,
સૂરશ્યામ જ્યેષ્ઠ દેત હમૈ મુખ ત્યાં તુમકો સોહિ મોહત ?

અંતે હારીને ગોપીઓ ઉધ્ધવને કહે છે કે તમારા એ નિર્ગુણ કરતાં
તો અમને શ્રીકૃષ્ણના અવગુણો વધારે ગમે છે.

ઉનેઃ કર્મ ક્રિયો માતુલ્લ બધિ, મદિશ મત પ્રમાદ

સૂરશ્યામ એ તે અવગુણમે નિર્ગુન તેં અતિ સ્વાદ

મૂરદામનું આ 'અમરગીત' ઉત્તરભારતમાં લોકવિખ્યાત છે અને મૂરની
શ્રેષ્ઠ રચનાઓમાનુ એક છે.

સૂરદાસની કવિતામાં સૌથી પ્રધાન ગુણ ભક્તિ છે. એમના પદોમાંથી
એમના અનંત ભક્તિ નીતરે છે. કવિનું કાવ્ય ઉત્કૃષ્ટ ત્યારે જ બને છે
જ્યારે એ અંતરથી માયો હોય છે. સૂરદાસે ભક્તિને માનવ હૃદયનો શયુગાર
માનો છે સૂરદાસની ભક્તિ વાત્મક અને સખ્ય ભાવની હતી. એમની
ભાષા શુદ્ધ નજીબાણ છે મૂરનો કવિતાનો ખીન્ને ગુણ એ વિષયનું સાગોપાગ
વર્ણન છે આ ગુણમાં એમની બગેબરીનો હિંદી સાહિત્યમાં કોઈ કવિ નથી
થયો, એવો હિંદીના પ્રમિદ વિવેચક મિશ્ર બંધુઓનો મત છે. સૂરદાસની
કવિતાનું પોત ભાવ અને વર્ણનના તાલ્યાવાણાથી ઘટ અને મોહક બન્યું
છે અને એમાં પુરેલો કસબ એ સૂરદાસના હવનસાધનાનો નિચોડ છે.
ભક્તિ ઉપરાંત માધુર્ય અને પ્રસાદ એ સૂરની કવિતાના ખીન્ન આગળ
પડતા ગુણો છે એમના અર્થગાબીર્થ ઉપમા અને પદનાલિપ્ય નિરખીને એક
કવિએ કંઈ છે,

ઉત્તમપદ કાવ્ય ગંગે કે ઉપમાકો ખજીખીર (ખીરખય)

કેસવ અરધ ગંલીરતા સૂર તીન ગુન ધીર.

રીવા નરેશ મહારાજ રધુરાજગિહજી ત્રજ કવિતાના ધીટ અભ્યાસી
મનાય છે. એમની વિવેચનાનું હિંદી સાહિત્યમાં માનભર્યું સ્થાન છે.
એમણે એક કાવ્યમાં પોતાના અનુભવોનો માર લખ્યો છે.

મતિરામ, ભૂષન, બિહારી, નિલકંઠ, ગગ,
 બેની, સંભુ, તોપ, ચિતામની, કાલિદાસકી
 ઠાકુર, નેવાળ, સેનાપતિ, સુખદેવ, દેવ
 પજન, ધનાનંદડર ધનરયામ દાસકી
 મુંદર, મુરારિ, બોધા, શ્રીપતિ હૂ દયાનિધિ
 જુગલ, કબિંદ્ર ત્યાં ગોબિંદ, કેસીદાસકી
 ‘રધુરાજ’ ઓર કંબજનકી અનુકી ઉકિત
 મોહિં લગી જુઠી જાનિ જુઠી સૂરદાસકી

સૂરદાસને વિષે હિંદી અને અંગ્રેજ વિવેચકોનો મત બંધાયો છે કે
 સૂરદાસ અંગ્રેજીમાં જેને Poets of General Visions સર્વવ્યાપક
 દષ્ટિનો કવિ કહે છે એવા સત્કવિ હતા. મિત્રબંધુઓએ ‘હિંદીનવરત્ન’માં
 સૂરદાસને જુલસીદાસ પછી બીજું સ્થાન આપ્યું છે. સૂરદાસને હિંદી સાહિત્ય
 ના વાંખીકી કહીને હિંદી વિવેચકોએ એ મહાકવિને પોતાની પ્રેમજી શૃદ્ધાંજલિ
 અર્પી છે.

કૃષ્ણદાસ.

કૃષ્ણદાસ વલ્લભાચાર્યના શિષ્ય હતા. ‘અટલાપ’ના કવિઓમાં કૃષ્ણ-
 દાસનું નામ આવે છે. એઓ જાતિએ શુદ્ધ હોવા છતાં સાચા વૈષ્ણવ
 હોવાથી એમને શ્રીનાથજીના મંદિરના વ્યવસ્થાપક નીમવામાં આવ્યા હતા.
 કહેવાય છે કે એક દિવસ વિઠ્ઠલનાથજી ઉપર ચિડાઈને એમણે એમની ક્ષેત્રી
 બંદ કરી દીધી વિઠ્ઠલનાથજીને આથી ખુબ કષ્ટ થયું. આ દશાં સાંભળીને
 વિઠ્ઠલનાથજીના શિષ્ય મહારાજ ખીરબલે એમને કેદ કર્યા હતા આ વસ્તુ-
 નિયંત્રિતે માટે વિઠ્ઠલનાથજીને પાછળથી એટલો ઝાક થયો કે એમનો
 અન્નજાગનો પણ ત્યાગ કરેલો. આ જોઈને ખીરબલે એમને મુક્ત કર્યા અને
 વિઠ્ઠલનાથજીએ કરીથી એમની વ્યવસ્થાપક તરીકે નીમણુંક કરી. કૃષ્ણદાસે
 ‘જુગવમાન ચરિત્ર,’ ‘લકતમાલપર ટીકા’ ‘અમર ગીત’ અને ‘પ્રેમસત્ય
 સ્તિપ’ નામના ત્રણે રચ્યા છે. કવિતામાં એઓ નૂતન આથે પણ હરિકાઈ

કરતા એવું કહેવાય છે. છેલ્લી શોધમાં એમનો “વૈષ્ણવનંદન” નામનો એક અથ મળ્યો છે. શિવમિંદ સરોજમાં એમના ‘પ્રેમરસ-સસ’ ગ્રંથનો પણ ઉલ્લેખ મળે છે. પરંતુ કૃષ્ણદાસ નામના બીજા પણ કવિઓ થઈ ગયા છે એટલે એ નિશ્ચય નથી થતો કે બધા મર્યો એમના જ રચેલા છે કે બીજા કાદમી. કૃષ્ણદાસે પણ રાધાકૃષ્ણના પ્રેમને લઈને ભક્તિપૂર્ણ શૃંગારરસનું જ વર્ણન કર્યું છે. એમના બીજા છૂટક પદો પણ મળે છે. સરદાસ અને નંદદામની કવિતા આગળ કૃષ્ણદાસની કવિતા ઝાખી લાગે છે. એમની કાવ્ય ભાષા મજ છે. એમની રચનાઓ ભાવપૂર્ણ, નિર્દોષ અને સોહામણી છે. લગભગ સં. ૧૬૦૦ ની આમપાસ એમનો મમય આવે છે. કૃષ્ણદામનું અગ્નિ ૮૪ વૈષ્ણવની વાતોઓમાં પણ આવે છે. એમની કવિતાના ઉદા-
હરણ રૂપ એક પદ અહિં મુક્યું છે.

રાસ રસ ગેાખિંદ કરત બિહાર ।
સરસુતા દે પુલિન રમ્ય મહું કુલે કુંદ મંદાર ।
અદ્ભુત સતદસ બિકસિત કોમલ મુકુલિત કુંમુદ કદહાર ।
મલય પવન બહુ સારદ પુરન ચંદ મધુપ છંદાર ।
મુધરરાય સંગીત કલાનિધિ મોહન નંદકુમાર ।
જાજ ભાગિનિ સંગ પ્રમુદિત નાચત તન ચરચિત ધનસાર ।
ઉકેં સ્વરૂપ મુલગતા સીલો કોક કલામુખ સાર ।
કૃષ્ણદાસ સ્વામી ગિરિધર પિય પહિરે રસમૈ હાર ।

પરમાનંદદાસ.

પરમાનંદદાસ પણ વપઆચાર્યના શિષ્ય અને ‘અષ્ટભાષ’ ના કવિ હતા. એમનું નિવાસસ્થાન કોનોજ હોવાથી એમને કોનોજવા ‘આલણ માનવામાં આવ્યા છે. એમની કવિતા ખુબ મનોરંજક બનેલી આ કવિએ કૃષ્ણના આવચરિત અને ગાંધીઓના પ્રેમનું ખુબ વર્ણન કર્યું છે. એમના છૂટક પદો મળે છે. એ ગિવાય મિશ્રજયુ વિનોદમાં ‘પરમાનંદસાગર’

નામના એક ગ્રંથનો ઉત્તેજ છે ઇ મ ૧૯૦૨ ની ગોધમા “પરમાન દદામજ
કે પદ” અને ‘દાનવીના’ પણ મન્યા છે કહેવાય છે કે એમનું એક પદ
સાલગીને વધભાચાર્ય એક વખત એવ્યા પ્રેમોન્મત્ત બની ગયા હતા કે દિવસો
મુઘો એમને દેહભાન પણ ન હતું એમની કવિતામાં તત્વીનતા મુખ્ય છે.
સ. ૧૬૦૬ એમની કવિતાનો સમય છે પ્ર ત્રે ગોધમા એમનો ‘ધ્રુવ
ચરિત્ર’ નામનો ખીજો પણ ગ્રંથ મળ્યો છે પરમાન દદાસની પણ વજલાત
છે એમની કવિતા ભાવપૂર્ણ અને બનિત છે એમનું એક પદ આપ્યું છે

કહા કહેા બૈકુંઠહિ જાય.

જહું નહિ નૈ જહાં નહિ જસોદા જહું નહિ ગોપી ગ્યાલ ન ગાય
જહું નહિ જલ જયુના કેા નિગમલ આર નહિ કદમન દી છાય
પરમાનદ પ્રભુ ચતુર ગ્યાલિની વજ રજ તજિ મેરી જાય બલાય.

કુલનદાસ.

કુલનદાસનું નામ વવભાચાર્યના શિષ્ય અને અષ્ટ છાપના કવિ
કરતા એ વખતના ‘સર્વિ’ તરીકે સ્થાને પ્રમિદ છે એઓ પરમાન દદાસના
સમકાલીન હતા એક વખત અમગશાહે એમને રત્નેશ્વરસીદ્ધી બોલાવ્યા
અને ખુબ સત્કાર કર્યો પણ પાઞ આન્યા પછી એ ખેદ ગયો જ નહિ
એમની કવિતામાં શૃંગારસનુ પ્રાધાન્ય છે પણ એ રસ કુલ્યાનદનો છે
એમની કવિતા મામાન્ય કોટિની હતી એમનો રચેનો એકેય ગ્રંથ હજી સુધી
મળ્યો નથી કેટલાક છુટા પો મન્યા છે એઓ જીવનભર ગરીબ ગયા
પણ ઘણા ધનવાન પાસેથી એમણે પાછ પણ ન લીધી એમનો દાગ પણ
સ. ૧૬૦૬ જ કહેવાય છે. એઓ ગૌરવા આજણ હતા એમના માન
પુત્રામાંથી એક ચતુર્બુજદાસ હતા એમના પૌત્ર ગધવદાસ પણ
અન્ય કવિ હતા એમનું એક પદ અર્ધ લીધું છે

સંતન દા સિકરી સન દામ

આવત જાત પનહિયો દૂરી વિસરી ગયો હરિનામ

જિનકો મુખ દેખે દુખ ઉપજત તિનકો કદિએ પરી. સલામ
કુંભનદાસ લાલ ગિરિધર બીન ઐતર રાખે બે કામ,

ચતુર્બુજદાસ.

ચતુર્બુજદાસ સ્વામી વિઠ્ઠલનાથજીના શિષ્ય અને કુંભનદાસના પુત્ર હતા. એમણે 'મધુમાલતી રી કથા' અને 'લક્ષ્મીપ્રતાપ' નામના ગ્રંથો રચ્યા છે. એમનો સમય સં. ૧૬૨૫ લગભગ હતો. 'સમૈયા કે પદ' અને 'હાદશ પદ' ગ્રંથનો ઉલ્લેખ મિત્રગ્રંથુ વિનૌદમાં મળે છે. શોધમાં એમનો "હિતભુકો મંગલ" નામક એક ગ્રંથ મળ્યો છે. એમની કવિતા સામાન્ય કાવિની મનાય છે. વિષય પણ બીજા કવિઓની જેમ કૃષ્ણભક્તિ છે.

છીતસ્વામી.

છીતસ્વામી પણ ગૌસ્વામી વિઠ્ઠલનાથજીના શિષ્ય હતા. એઓ મથુરાના પંડા અને બીરબજના ગૌર હતા. પહેલી અવસ્થામાં એઓ સુરન બદમાસ હતા; અને ગુંડાશાહી એમનો વેપાર હતો. વિઠ્ઠલનાથજીના દર્શન પછી એમનામાં પરિવર્તન થયું અને એઓ કૃષ્ણભક્ત બન્યા. એમનો સમય ૧૬૧૩ ની આસપાસ છે. એમનો કાંઈ ગ્રંથ નથી પણ છુટક પદો મળે છે. એમની કવિતા પણ સાધારણ શૈલિની મનાય છે.

નંદદાસ.

નંદદાસનો કવિતાકાળ સં. ૧૬૨૩ માં આવે છે. અનેકાર્થ નામમાલા, રાસપંચાખ્યાયી, શકિમણીમંગલ, હિતોપદેશ, દશમસ્કંધભાગવત, દાનલીલા, માનલીલા, રાનમંજરી, અનેકાર્થમંજરી, રૂપમંજરી, નામમંજરી, નામ ચિંતામણિ માલા, રસમંજરી, વિરહમંજરી, નામમાલા, નાસ કેતુ, પુરાણગદ્ય અને શ્યામ સંગ્રહ નામક એમના ગ્રંથો મળે છે. એમની શૈલિના પણ 'અષ્ટ છાપ' માં થઈ છે. એઓ સ્વામી વિઠ્ઠલનાથજીના શિષ્ય હતા. એમને વિષે કહેવાય છે કે એક વખત એઓ દારકા જતા હતા ત્યાં રસ્તો બૃહવાયી સાનંદ નામના ગામમાં પહોંચ્યા. ત્યાં એક ખત્રીની સ્ત્રી પર આશક થયા.

પેની સ્ત્રીના મળધીઓ આ સ્થિતિને ટાળવા ગોકુન તરફ રવાના થયા નહામ પણ પાછળ પાછળ ગોકુન ગયા ત્યાં એમનો વિદ્વન્નાથજી સાથે મેળાપ થયો અને એમનો મોહ ગળા ગયો એમના વિકારી પ્રેમનું રૂપાતર થયું અને વિશુદ્ધ પ્રેમપૂર્વક એમણે કૃષ્ણલક્ષ્મી કરી ૨૫૨ વૈષ્ણવની વાનામા આ હમીકત મંગે છે નહાસ સનાદ્ય બ્રાહ્મણ હતા એમની કવિતા મધુર, ઓજસ્વિની, ગભીર અને મનોહારિણી છે મિશ્રબધુઓએ એમની ગણુના પદમાકરની કક્ષામાં કરી છે સ ૧૬૨૫ પાઠ એમની કવિતાનો સમય મનાય છે. એમને તુન્સીદસના ભાઈ ગણુવામાં આ-યા છે પણ એ વાત પ્રમાણભૂત નથી એમના ચાર પુસ્તકો હજી મુદ્રી પ્રકાશિત થયા છે ૧ રાસપચાધ્યાયી ૨ ભ્રમરગીત ૩ અને કાર્યમંજરી અને ૪ અનેકાર્થ-માળા આમાંથી રાસપચાધ્યાયી અને ભ્રમરગીત લોકપ્રિય છે રામપચાધ્યાયી રોગાછદમા લખાઈ છે એમાં નામ પ્રમાણે કૃષ્ણની રામનીનાનું વિન્નૃત વર્ણન છે. એમની ભાગ્ય મધુર અને સરમ છે મિશ્રબધુઓએ એમનો એક અથ 'વિદ્વન્નાથ' પ્રકાશિકા' જાપુરમાં નોંધ્યો છે એમની કવિતાનું એક ઉદાહરણ અહિં ઉતાર્યું છે

પરમ દુસહ શ્રી કૃષ્ણ બિગહ દુખ બધાપ્યો તિનમે
કોટિ ખરસ લગિ નરક ભોગ દુખ ભુગતે હિનમે
મુલગ સરિત કે તીર ધીર ખસ ધીર ગએ તહું
કોમલ મલય સમીર છબિનકી મહા ભીંગ જ હું
કુમુદ ધરિ મુધરી કૃજ છબિ પૂંજનિ છાવ
ગુંજન મળુ મકરદ બેનુ જણુ બજતિ સોહાઈ
ધતમહમતિ માલતી ચાડ ચપક ચિત ચોતી
ઉત્તમન સાડ ઉસાડ મલય મદાડ ઝંકોગત
નવ મરકત મનિરયામ કનકમનિ મય બજમાલા
ખંદાવન ગુન રિહી મનહુ પહિરામ માલા

ગોવિંદસ્વામી.

ગોવિંદસ્વામી અંતરીના નિવાસી સનાદ્ય આત્મજ્ઞ હતા. એઓ વિરક્ત-
ની માફક આવીને મહાવનમાં રહેવા લાગ્યા. પાછળથી વિદ્વંસનાથજીની
શિષ્ય થયા અને એમના પદોથી પ્રમુખ થઈને ગૌસ્વામીએ એમને અષ્ટ
છાપમાં લીધાં. ગોવિંદ સ્વામી ગોવર્ધન પર્વત ઉપર રહેતા હતા અને ત્યાં
એમણે કદંબનું એક સુંદર ઉપવન બનાવ્યું હતું. ૬૭ સુધી એ ઉપવન
" ગોવિંદસ્વામીકી કદંબ દંડી " કહેવાય છે. એમની કવિતાનો સમય
સં. ૧૬૨૩ પછી આવે છે, ગોવિંદસ્વામી કવિ ઉપરાંત ઉત્તમ કોટિના ગવૈયા
હતા; અને ક્યારેક તો તાનસેન પણ એમનું મંગીત સાંભળવા આવતા.
આજે પણ એમની કવિતા સરસ રીતે તો ગવૈયાઓ જ ગાઈ શકે છે.
એમનો રચેલો કોઈ પ્રંથ નથી, છુટક પદો છે. એમની કવિતા સરસ અને
મધુર છે.

પ્રાત સમૈ ઉઠિ જસુમતિ જનની ગિરધર મુતકો ઉવરિન્દુવાવતિ
કરિસિંગાર ખસન છુપન સજિ ફુલન રચિ રચિ પાગ ખનાવતિ
છુટખંદ આગે અતિ સૌહારિત આણુકી છબિ કહી કહતિ ન આવતિ
મુથનક્ષાલ કુંદના સૌહારિત આણુકી છબિ કહી કહતિ ન આવતિ
વિવિધ કુસુમકી માલા ઉરધરી શ્રીકર સુરલી બેત ગહાવતિ
લૈ દશસન દેખે શ્રી મુખકો ગોવિંદ પ્રભુ ચરન સિર નાવતિ

ગૌસ્વામી હિતહરિવંશજી.

રાધાવત્સભીય સંપ્રદાયના આદિ પ્રવર્તક ગૌસ્વામી હિતહરિવંશનો જન્મ
સં. ૧૫૫૬ માં મયુરાથી ચાર માઈલ દક્ષિણે બાદગામમાં થયેલો મનાય
છે. મિત્રબંધુઓએ એમનું જન્મસ્થાન સદરાનંદુર પામેનું દેવબંદ માન્યું
છે. રાધાવત્સભીય સંપ્રદાયના પંડિત ગોપાલપ્રમાદ સર્માએ ગૌસ્વામીનો જન્મ
સં. ૧૫૩૦ માંનો છે, મિત્રબંધુઓએ તો એ મવન ઉપરાંત વૈશાખ વદ
૧૧ નો દિવસ પણ બતાવ્યો છે. ઓડછા નરૈસ મહારાજ મધુકર શાહના

ગજગુરુ શ્રી હરિરામ વ્યાસ મ ૧૬૨૨ ની આસપાસ એમના શિષ્ય થયા હતા એટલે પડિત રામચદ્ર ગુરુને દિતહરિવશનો જન્મ મ ૧૫૫૯ માંયો કે દિત ૭ ગૌડ વાહાણુ હતા અને એમના પિતાનું નામ કેશવદાસ મિશ્ર અને માતાનું નામ તાગવતી હતું

દિતહરિવશ પહેલા માધ્વાનુયાયી જોપાન ભટ્ટના શિષ્ય હતા પાછળથી સ્વપ્નમા સાર્થિકાશ્રમે મન આપ્યો અને એમણે પોતાનો સ્વતંત્ર સપ્રદાય ચલાવ્યો એટલે દિતસપ્રદાયને માધ્વ સપ્રદાયની અતર્ગત માનવામા હરગત નથી દિતજીની મતતિ વિરોધણુ મતભેદ છે રામચદ્ર ગુરુએ એમને ચાગ પુરો હતા એમ લખ્યું છે અને મિત્ર બધુઓએ ત્રણ પુરો અને એક પુરોનો ઉત્તેજ કર્યો છે ગોસ્વામીએ સ ૧૫૮૨ માં શ્રી રાધાવત્સલની મૂર્તિની વૃદ્ધવનમા પ્રતિષ્ઠા કરી અને ત્યાજ નિવાસ કર્યો દિતજી સંસ્કૃત ના વિદ્વાન અને હિંદી કાવ્યના મર્મજ્ઞ હતા એમણે ૨૭૦ ગ્રંથોનો રાધા સુધાનિધિ નામનો એક ગ્રંથ રચ્યો છે નજ લાપામા એમની રચના બહુ નથી, પરંતુ જેટની છે એટની લાવપૂર્ણ, મરમ અને મનોહર છે ગોસ્વામીના ૮૮ પદોનો મગ્ગ ' દિત-ચૌરાસી ' ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે એમની દ્વાગ વ્રજલાસની કાવ્યશ્રીના પ્રમારમા ખુબ મહાવતા મળી છે હરિરામ વ્યાસે એના મૃત્યુ ઉપર અતરને અડકે એવા કંઠણુ પદો રચ્યા છે દિતજીની કવિતાનો મુખ્ય ગુણ માધુર્ય છે એ મુખ્ય ગુણને લઈને એમ મનાય છે કે એઓશ્રી કૃષ્ણની બસીને અતરતાર હતા એમનો રચનાકાળ સ ૧૬૦૦ થી ૧૬૪૦ મનાય છે બાણુ રાધાકૃષ્ણનામના મત પ્રમાણે એમના બીજા છુટક પદો પણ મળે છે એમની લાસા મૃદુ અને સુષ્ક છે દિતહરિવશની કવિતા કવિતા માટે નથી રચાઈ એ તો એમના વિશુદ્ધ અને પવિત્ર જીવનનો એક અંશ છે ઠેલી ગોધમા ગુરુ નામનો એક ગ્રંથ મળ્યો છે એમની ' દિત-ચૌરાસી ' ઉપર લોખનાથ કવિઓ એ- ગીત પણ લખી છે એમના પદોમાંથી એક પદ આદિ મુ યુ છે

ચલ હિ કિન માનિનિ કુંજ-કુટીર

તો બિન કુવર કેદિ બનિતા જીત મથત મદન કી પીઠ
ગદ ગદ સુર બિરહાકુલ પુલકિત અવત બિસોચન ની
કાલિ કાલિ વૃષભાલુ નદિની બિલપત બિપીન અધીર
બસી બિસીખ બ્યાલ માલાવલિ પચાવન પીઠ કીર
મલયજ ગરજ હુતાસન મારૂત માખા મૃગ િપુ ચીર
હિત હરિખંસ પરમ કોમલ ચિત ચપલ ચલી પિપ તી
સુની ભય લિત ઐજકો પિંજર મુરત સ્ફુર રન બીર

ગૌસ્વામી હિતહિવિશ પત્રી સ ૧૫૬૩ મા કોષ ચદ નામના
કવિએ ‘ હિનોપદેશ ’ નામનો અથ બનાવ્યો અને સ ૧૫૭૫ મા
છીદને ‘ પચ મહેલી ’ નામનું એ- પ્રેમમ્થા લખી આ કવિ માગવાડના
દેખાય છે એમના અથમા પાચ મખીઓની વિરહવેદનાનું વર્ણન છે
કવિનાની દૃષ્ટિએ એઓ આમાન્ય કોમ્લિ કવિ છે ત્યાર પત્રી રાયબરેલીના
કદોષ કરિ લાવદસે સ ૧૫૮૫ મા ‘ હરિચરિત ’ અને સ ૧૫૮૭
મા ‘ ભાગવત દશમ સ્કંધ ’ રચ્યા આ બન્ને પુસ્તકો સામાન્ય છે

પ્રસિદ્ધ કવિ મહાપાત્ર નગદરિ બદીજનનો જન્મ મ ૧૫૬૨ મા
અને મૃત્યુ ૧૬૬૭ મા થયું એટલે એમની અવધ્યા ૧૦૫ વર્ષની
નિમ્ને છે એમાથી એમનો કવિતાકાળ ૭૭ વર્ષનો મનાય છે મહાપાત્રની
ઉપાધિ એમને અકબરના દરબારમા મળી હતી બદીજન અસની
(કિતહપુરસીદી) ના રહીશ હતા અકબરના દરબારમા એમનું બહુમાન
હતું એમણે જાપા અને કવિતા કહ્યા છે એમના રચેલા બે અથો
“ રૂકિમતી મગન ” અને “ જાપ્ય નીતિ ” પરપરાથી પ્રસિદ્ધ છે
એમનો ત્રીજો અથ ‘ કવિત સત્રહ ’ પણ શૌધમા મળ્યો છે કવિતાની
દૃષ્ટિએ એમની ગણના તોપની કક્ષમા થાય છે એમનો જે દોહરો
સાલગીને અકબરે ગૌવધ બધ દરાયો હતો, એ આ રહ્યો

અરિ હું જંત તનુ ધરે તાહિ નહિં મારી મકત કાઠ
 હમ સંતત તિનુ ચરહિં વચન ઉચ્ચારહિં ફિન હોઠ
 અમૃત પયિ નિત અવહિં બચ્ચ મહિં થંભના જવાહ
 હિંદહિ મધુર નરે હિ કટકે તુરકે હ ન પિયાપહિ
 કહ કવિ નરહુગિ અકબર મુનો બિનવતિ ગહિંજેરે કરન
 અપરાધ કૌન માહિં મારિયત મુએકુ મામ એવઝ ચરન

નરહરી બદીજનના સમયમા જ મિયમ્મના શાહ મદમદ અને
 એમની બી ચપાએ પણ કવિતા કરી છે આયમની રચનાઓનો પણ
 આજ મમય મનાયો ત્યાર પછી આખી નિપટ નિરંજનનો કવિતાકાગ
 આવે છે, એઓ હિંદીના પ્રકૃષ્ટ કવિ અને મિદ્ધ તરીકે મદાહગ હતા
 એમનો સમય મ ૧૫૬૫ મા આવે છે એમની કવિતામા વેગ અને
 વાસ્તવિકતા ખુબ હતા એમના ‘મતમરસી’ અને “નિર્ગજન સમદ”
 નામના બે ગ્રંથો મળ્યા છે એમણે કબીર માહેબની જેમ સામાન્ય
 વાતોમા પણ જાનચર્ચા કરી છે એમણે ખડીમોલીમા કવિતા કરી છે
 એનું દેખાય છે, જાણુ મુખ્ય અશ એનો છે

કૃપારામ.

સ. ૧૫૮૯ ની આસપાસ કૃપારામ કવિનું નામ આવે છે એમના
 વિષયમા વિગતવાર માહિતી મળતી નથી એમણે સ. ૧૫૯૮ મા
 ‘હિત તરગિની’ નામનો એક ગ્રંથ જનાયો છે એમા ઘણા ગોનો
 વિસ્તારપૂર્વક ઠાકોમા વર્ણન છે આ કવિની ભાષા મુખ્ય પ્રગભાષા છે
 આ ગ્રંથમા ૩૮૯ છંદ છે અને લગભગ બધા જ છંદગ છે રીતિગ્રંથના
 ધ્યાયાર્થ તરીકે વિદ્વાનોએ મહાકવિ પ્રેશવદસને મુક્યા છે, પરંતુ મિશ્રમધુ
 એએ કૃપારામને સ્મરીતિના આદિ કવિ કહ્યા છે એમની કવિતાનું
 હિંદહુણુ આ રથુ —

લોચન ચપલ કદાચ સગ અનિયારે વિષ પુરિ
 મન મૃગ બેરે મુનિન કે જગ જન સોહત બિમૂરિ

આવતુ મધારે હૈં ગઝ નંદલાલ હિત તાલ
કુમુદ કુમુદિની કે જાડુ નિરખે ઐરે હાલ
પતિ આયો પરદેસતે ઝડતુ બસંત કી માની
કુમકી કુમકી નિજ મહલમેં રહલૈ કરે મુરાની
મલિક મોહમદ જયસી.

કૃપારામ પત્રી પ્રસિદ્ધ સુશી કવિ મયિક મોહમદ જયસીનો રચનાકાળ આવે છે જયસી પ્રસિદ્ધ સુશી ક્ષત્રી રોજમોહિદીના શિષ્ય હતા અને જયસમા રહેતા હતા એમણે શેરશાહના મમયમા અર્થાત ૧૫૬૭ ની આમવાસ પ્રસિદ્ધ અથ 'પદ્માવત' ની રચના કરી હતી એમણે પુસ્તકના આગળમા રચનાકાળ આ પ્રમાણે આપ્યો છે

મન નૌસો સેતાલિત અહા, કથા અર નિઝૈન કવિ કહા.

પદ્માવતની હસ્તનિખિત પ્રતો અધિકતર ફારસી અક્ષરોમા લખેલી મળેલી છે એમા ધણા લોકોએ હિન્દી સન ૯૨૭ જોયો છે આ સન ગેરશાહના રાજત્વકાળ સાથે મળતો નથી પદ્માવતનો એક પ્રાચીન અનુનાદ બંગાળી ભાષામા મળે છે, એમા પણ હિન્દી મન ૯૨૭ જ લખ્યો છે આ ઉપરથી કેટલાકોએ અનુમાન દોર્યું છે કે કથાચિત જયસીએ ૯૨૭ માં આ રચનો આરંભ કર્યો હોય અને કાંઈ ખાસ રીતે વયમા મુન્તવી રાખી પાછળથી શેરશાહના સમયમા પુરો કર્યો હોય. પરંતુ આ અનુમાન સંગત નથી લાગતુ ફારસી અક્ષરોમા " નૌસે સેતાલિત " ને બદલે " નૌમે સેતાલિત " વાચ્ય સંભવિત છે

જયસી એ સમયના સિદ્ધ ક્ષત્રિયોમા ગણાતા હતા અમેઝીના રાજ-
ધગણામા એમનું બપુ માન હતું, કારણ એમની દુઆથી અમેઝીના સમ્રાજ્યને પુનઃ યથો હતો અમેઝીના રાજાના કાટની સામે જ એમની કબર હજી મુધી છે આ ઉપરથી લગે છે કે એમણે ત્યાં જ શરીર છોડ્યું હશે જયસી કાણા અને દેખાવે કુબડા હતા એમની હયાતીમા જ એમના શિષ્યો એમના

જનાવેલા ભાવપૂર્ણ દોહા ચોપાઇઓ લોકમમાન્યમાં ગાના કરતા હતા એમણે
જે ગ્રંથો રચ્યા છે. પદ્માવત અને અખગવટ, અખગવટમાં વર્ણુમાગાના
એક એક અક્ષરને લઈને મિદાંન ગંબીરી તત્ત્વોથી મખર ચોપાઇઓ કહી
છે. આ નાનાશા પુસ્તકમાં હથર, મૃદિ, ડ્રવ, હથરગ્રેમ આદિ વિષયો
ઉપર જાણીએ પોતાના વિચારો પ્રકટ કર્યા છે. પરંતુ જાણીની અક્ષય
હીતિનો આધાર તો 'પદ્માવત' છે. આ ગ્રંથના વાચનથી મમત્તવ છે કે
જાણસીનું હૃદય કેટલું ક્રોધગ્રસ્ત અને 'ગ્રેમગી પીર'થી ભરેલું હતું. લોકપક્ષ
અને અધ્યાત્મપક્ષ બંને તરફ જાણની ગૂંદતા, ગંબીરતા અને મરસના
વિશ્લેષ દેખાય છે.

કળીરે પોતાના કટાક્ષભર્યા શબ્દજાણોથી હિંદુઓ અને મુસલમાનોનું
કટરપક્ષ દૂર કરવાનો જે પ્રયત્ન કર્યો છે તે અધિકતર ચિદ્ર ચદ્ર એવો
દેખાય છે; હૃદયને અર્પણ કરે છે પણ એમણે નહિ વળ ખાધને. માનવ
માનવ વચ્ચે જે એક રાગાત્મક સંબંધ છે તે એમના દ્વારા જોઈએ તેટલી
અને તેની રીતે વ્યક્ત નથી થયો. પોતાના નિત્યના જીવનમાં જે અંતર-
સામ્યનો અનુભવ માણસ ક્યારેક કરે છે એની અભિવ્યંજના એમનાથી
નથી થઈ કુતબન, જાણી આદિ સુધી કવિઓએ ગ્રેમનો એ શુદ્ધ માર્ગ
જતાવવાની સાથે મનુષ્ય માત્રના હૃદય ઉપર જેનો પ્રભાવ પડે એવી
સામાન્ય જીવનદૃશ્ય પણ સુધી મુસલમાન અને હિંદુઓના હૃદયનો અંતરબેદ
જુસી નાખનારાઓમાં જાણીનું નામ મોખરે આવે છે. એમણે મુસલમાન
યજ્ઞને હિંદુઓની વાતો, હિંદુ દષ્ટિએ, હિંદુઓની ભાષામાં મહદંતરપૂર્વક
કહીને જીવનની મર્મસ્પર્શી અવસ્થાઓની માથે પોતાના ઉદાર હૃદયનું
સંપૂર્ણ સામંજસ્ય કરી જતાવ્યું. કળીરે કેવળ લિન્ન પ્રતીન થતી પરાક્ષ
સત્તાની એકતાનો આભાસ કરાવ્યો હતો પરંતુ પ્રત્યક્ષ જીવનની એકતાનું
દૃશ્ય દષ્ટિ મમીપ લાવનાર તો જાણી જ.

પદ્માવતમાં ગ્રેમગાથાની પરંપરા પૂર્ણ પ્રૌઢતાએ પહોંચેલી દેખાય છે.
એ પરંપરાનો સૌથી પ્રમિદ્ર ગ્રંથ પદ્માવત છે. પદ્માવતની કલાણીમાં એક

વિશેષતા પણ છે. એમાં ઇતિહાસ અને કંપનાનો સુયોગ છે. ચિત્તોડની મહારાણી પદ્મિનીનો ઇતિહાસ હિંદુ હૃદયના મર્મને સ્પર્શ કરે એવો રંગ દર્શી છે. જનપ્રીય એ લે કે ઇતિહાસ પ્રમિદ નાયક અને નાયિકા લીધાં છે; પરંતુ પોતાની કહાણીનું રૂપ તો કંપનાના હિતૈર્થદ્વારા માધારણ જનતાના હૃદયમાં પ્રતિષ્ઠિત હતું એજ લીધું છે, આ રીતે આ પ્રેમકથાનો પૂર્વાર્દ કલ્પિત અને ઉત્તરાર્દ ઐતિહાસિક છે. ‘પદ્મમાવત’ની કથાનો સારાંશ આવે છે:—

“સિદ્ધવદ્ધિના રાજા મંધર્વસેનની એક પરમ રૂપવતી કન્યા હતી. રૂપ અને મુલ્યમાં પદ્મિની હોવાથી માળાપે એનું નામ પદ્મિની જ રાખ્યું હતું. એ કન્યા પામે હિરામણ નામનો એક ચતુર પોપટ હતો. એક દિવસ રાત્રના ક્રોધથી પોપટ ઉડી ગયો. એ પોપટ એક શિકારીને હાથ આવ્યો અને એણે ચિત્તોડના મહારાણા રતનસેનને વેચ્યો. એ પોપટે રતનસેન આગળ પદ્મિનીની રૂપકથા એવી ચતુર્ગતથી કહી કે મહારાણા પદ્મિની જોધમાં ચોગી થઈને આવી નિકળ્યા. યુગ મુરેલી અને અપાર દુઃખ પછી પદ્મિનીનું લગ્ન રતનસેન સાથે થયું અને મહારાણાનું મનમાન્યું થયું. રતનસેન અને પદ્મિની ઘણા દિવસ સુધી મુખી જીવન જીવ્યાં. એક દિવસ રતનસેનની સજાના પંડિત રાધવચેતનને કેટલાક કારણોસર સભામાંથી કાઢી મુકવામાં આવ્યો. આ પંડિતે રાણા ઉપર વેર વાળવા દી’હીના બાદશાહ અદ્વાઉદીન આગળ પદ્મિનીનું રૂપવર્ણન કર્યું. આવું અદ્ભુત અને રંગદર્શી વર્ણન સાંભળીને બાદશાહને મોહ થયો અને વામના જાગી. એણે પોતાના સમગ્ર બળ સહિત ચિત્તોડપર ચડાઈ કરી. લગાઇ બાર વર્ષ ચાલી પછુ બાદશાહને પદ્મિની કે દુર્ગ બેમાંથી કંઈ મળ્યું નહિ એક દિવસ સંધીની મસલતને બહાને અપાર યુક્તિથી દર્પણદ્વારા શાહે પદ્મિનીનું રૂપ જોયું અને જાણી રતનસેનને કેદ કરીને દી’હી લઈ ગયો. રાણી પદ્મિનીની ખાતર જોરા અને બાદશાહ નામના વીરો પોતાના ધરાક્રમથી મહારાણાને છોડવી લાવ્યા. જોરાનું રક્તમાં જ વીરમૃત્યુ થયું, પાછળથી મહારાણા રતનસેન

અને ગાન દેવપાત્ર વચ્ચે પણ પદિમની ખાતર જ યુદ્ધ થયું તેમા બન્ને માર્યા ગયા ગતનભેનનું રામ ચિતોડ લાવવામાં આવ્યું, એમની બન્ને રાણીઓ પદમાવતી (પદિમની) અને નાગમતી પતિ સાથે સતી થઈ. પાછળથી ત્યારે મેના મહિત બમણા બગ મહિત અગ્નિઉદ્દીન પદિમની મેળવવા ચિતોડ પર ચઢી આવ્યો ત્યારે ત્યાં એણે પદ્મિનીને બદલે એની રૂપાંગ દેહની રાખનો દગલો લેયો ”

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે પ્રેમભાયાની પરપરામા પદમાવત મૌથી પ્રોટ અને મરમ અંધ છે. પ્રેમભાગી સુકી કવિઓની ખીજ કથાઓ કરતા આ કથામા જે વિગતો છે તે એ છે કે આવા વર્ણનો અને રૂપકોથી માધનાના માર્ગ એની મુશ્કેલીઓ અને મિટ્ટિના સ્વરૂપની પણ વ્યંજના થાય છે કવિ અથવા સમાપ્તિ વખતે કરે છે.

તન ચિત્ત ઉર, મન રાગ કીન્હા

હિય મિંધલ, છાંડ પદિમનિ ચીન્હા

ગુરુ મુઆ જેઠ પંથ દેખાવા

બિન ગુરુ જગતકો નિરગુન પાવા

નાગમતી યહુ દુનિયા ધંધા

બાંચા મોઢ ન એહિ ચિત બંધા

રાઘવ દુત મોઢ મૈતાનૂ

માયા અલાઉદી મુલતાનૂ.

‘ પદમાવત ’ ની ગ્યના મઝૂત. પ્રબધકાવ્યની સર્ગબદ્ધ પદ્ધતિ પર નથી પણ કારગી ગૈલી પર છે તેો પણ ટ્રાંગાર વીર આદિ રસવર્ણનો ચાલી આવતી ભાગીય કાવ્યપરપરા અનુસાર જ છે પદ્મિનીનું જે રૂપવર્ણન નયગીએ કર્યું છે એ વાચકને મૌર્ધ્યની લોકોત્તર ભાવનામા લયલીન કરી મુકે છે અનેક રૂપાંગના અવતારોની પણ એમા સુદર યોજના છે

સરવર તીર પશ્ચિની આઘ ઝોંપા ઘોરિ કેસ મુક્તાઈ

સારા મુખ અંગ મલયગિરિ બાસા

નાગિનિ ઝાંપી લીન્હ ચહું પાસા

ઓ નમ ઘટા પરી જગ છાંહા

સસિ કે સરન લીન્હ જનુ રાહા

ભૂલિ ચકોર દીકિ મુખ લાવા મેઘ ઘટા મંહ ચંદ દેખાવા.

પશ્ચિનીના રૂપવર્ણનમાં જયસીએ કોઈ ટેકાણે તો જેના વિરહથી આખીય સૃષ્ટિ વ્યાકુળ બનીને વેદના ખમી રહી છે એ અનંત સૌન્દર્યની તરફ પણ સુંદર સંકેત કર્યા છે:—

બરૂની કા બરનૌ ધમિ બની સાધે બાન જનુ હુંધ અની
ઉન બાનન્હ અસ કો જો ન મારા બેદિ રહા સગરો સંસારા
ગગન વખત જો જાહિં ન ગને વૈ સખ બાન ઓહિ કે હને
ધરતી બાન બેધિ સખ સખી રાખી ઠાઠ દેહિં બસ સાખી
રોવં રોવં માનુસ તન ઠાઠે સૂત હિં સૂત બેધે અસ ગાઠે

બરૂનિ-બાન અસ ચોપ હું બેધે રતનન દાખ

સૌજ હિતન સખ રોવં પખ હિતન સખ પાખ.

આવી રીતે જોગી રતનસેનના કઠિન માર્ગના વર્ણનો દારા સાધકના માર્ગના વિષ્ણુ (કામ ક્રોધ આદિ વિકારો) પણ બતાવ્યા છે.

ઓહાહ મિલન જો પહુંચૈ કોઈ તખહમ કહળ પુરપ ભલ મોઈ
હૈ અગે પરખટ કે બાટા વિવમ પહાર અગમ સુઠિ ઘાટા
બિચ બિચ નદી બોહ ઝોનારા ઠાવ હિં ઠાવં જૈઠ બટ પારા.

જયસીની લાખા જોકે ગામડી પૂર્વી હિંદી છે છતાં એમા સ્વાભાવિક માધુર્ય બહુ છે.

ગદાધરભટ્ટ

જનપ્રીતના મમયમાજ ગદાધરભટ્ટનું નામ મળે છે. પડિત રામચંદ્ર શુક્રના અનુમાન પ્રમાણે તો એઓ ચૈતન્ય પ્રજાના શિષ્ય હતા એમનો રચનાકાળ ૧૬૮૦ ની આગપામ મનાય છે. આ હિસાબે એમનો સમય મૂઠામની સાથે પડે છે. ગદાધરભટ્ટ મમૃતના પાંડત હતા એટલે શબ્દો ઉપરનો એમનો કાશુ મુંદર હતો એમની ભાષા નિર્દોષ અને કવિતા ભાવવાળી છે

મીરાંબાઇ

મુશી કવિ જનપ્રીતના મમય પછી તરત જ મર્તિમત કશ્યા સમી ભક્તિધૈવી મીરાનો મમય આવે છે. વૈષ્ણવધર્મના ઉદય કાળે ભક્તિની ખીજ મરીખડી મીરાનાઇ મેડતિયાના રોકોડ રત્નમિહતી પુત્રી, રાવ દ્વદાશની પૌત્રી અને જોધપુર વમાવનાગ પ્રાસદ રાવ જોધાશની પ્રપૌત્રી હતી મીરાનો જન્મ મં. ૧૫૭૩ મા ચોકડી નામના ગામમા થયો હતો. અને એના વિવાહ ઉદયપુરના સુવરાજ ભોજરાજા માથે થયો હતો મીરા આત્માવચ્ચાર્યા જ કૃષ્ણભક્તિના રંગે ગાતી જતી હતી. પીયરમા વૈષ્ણવધર્મના સરકાર બેઠે એના અતરમા ભક્તિ આભાવિક જ ઉગી હતી. વિવાહ પછી થોડા વખતમા જ એના પતિનો અર્ગવાસ થયો. ખીજા કેટલાક વિદ્વાનોનું માનનું છે કે એના પતિ મીરાની પાછળ વૃદ્ધાવન મુધી ગએલા. મીરાનાઇ વિશે ચોક્કસ ઐતિહાસિક પ્રમાણો અને માહિતી ન હોવાથી કશું જ નિશ્ચિત કહી શકાતું નથી મીરાની ભક્તિ દિવસે દિવસે વિસ્તરતી ગઇ મીરા પ્રેમભક્તિમા લીન થઇને મતોની માથે ધૂન લગાવીને નાચતી એ એના મામગિયાને અણગાજતું લાગ્યું આવા આવા કારણોથી ઉસ્કેરાઇને એમણે મીરાને જે દેવાના અને ખીજા ઘણા પ્રયત્નો કર્યા હતા. પરંતુ ભગવાનો કૃપાએ એ બધી મુશ્કેલીઓમાથી ઉગરી ગઇ ધરના માણસોના આવા દુષ્ટ આચરણોને લઇ મીરા આખરે ધર છોડીને ચાલી નીકળી અને પોતાના પ્રિયતમની કીડાબૃમિ નજમા વાસ કર્યો મીરાની ભક્તિની ધૂનથી આખુ વ્રજ ગાજી ઉઠ્યું અને ન્યા ત્યા મીરા ભક્તિની અસર જવાઇ રહી

મીરાંની ઉપાસના ‘શૃંગાર’ ભાવની હતી. એને મન તો શ્રીકૃષ્ણ એકલા જ પુરુષ હતો. પોતે માયુકભાવે એની પૂજન કરતી. મીરાંનું નામ અને શુભચાન નાલાદાસ, કુવદાસ, વ્યાસજી, મયુકદાસ, રસિક આદિ પ્રમિદ ભક્તકવિઓએ કર્યા છે. મીરાંના પદોની ભાષા સજ્જથાની મિશ્રિત મજા ભાષા છે. એના પદોનાં ધણાં પાકાંતરો થઈ ગયાં છે. કેટલાક તો શુદ્ધ શૃંગારાત્મી જ બની ગયાં છે. મીરાંની કવિતા ભાવભક્તિ અને માધુર્યથી ભરપૂર છે. એના દરેક પદમાં અર્થક ભક્તિ પ્રત્યક્ષ થાય છે. વિરહદર્દ અને નિઃશ્રદ્ધ ભક્તિના સંદોહિત વાગથી મીરાંના અંતરમાં થતાં તિવ્ર સંવેદનો એ જ શબ્દરૂપ ધણું છે, એની અસર તો ગાનાર કે વાચનાર ઉપર પણ થયા વિના નથી ગ્રહેતો. મીરાંના રચેલા ચાર ગ્રંથો પણ છે. નરસીજી કા માયરા, ગીત ગોવિંદી દીકા, રાગ સૌરઃ કે પદ અને રાગ ગોવિંદ. મીરાંના પદોમાંથી અણુ ભજનો અહિં લીધા છે.

નયના જલચાવત છપારે ઉદાસી

રયામલ જનમે બાજે રયામલકી બાંસી

તેનામે રેનામે મોહ નીંદ ન આવે

મીતમકો રવાસ મીરાં કૃષ્ણ સુવાસી

અસો એરે નૈનમે નંદલાલ

મોહન સૂરતિ, સાંવરી સૂરતિ નૈના બરે રસાલ

મોર મુકુટ મકરાકૃત કુંડલ અરૂન તિલક દિો ભાલ

અધર મુધારસ મુરલી રાજતિ ઉર બેજતિ માલ

બુદ્ધ ઘરિકા કટિ તક મોલિત નૂપૂર રાખ્દ રસાલ

મીરાં પ્રજુ સંતન સુખદાધ ભક્ત બહલ ગોપાલ

કુંજન બન છાંડી હે માયો કોન ગુના તકસીર ?

‘જો મેં ડોલતી જલકી મહલીયાં

પ્રજુ કરતે જગ સ્નાન ચરન છુ લેતી હે માયો

જો મેં હોતી બનકી કાચલીયાં

ગોંધા ચરાવન આત બોલીયાં મુનતી હે માથો

જો મેં હોતી છીપકો માતી

ગલે બન રહતી હાર હીથે પર રહતી હે માથો

જો મેં હોતી બાંસકી મોરલીયાં

કરતી મુખ પર રાસ અધરરસ પીતી હે માથો

જો મેં હોતી મોરકી પંછીયા

પ્રભુ કરતે સિંગાર મુકુટ ચક્ર રહતી હે માથો

જો હુમ આહો દરસ મીલનકો

મીરાં કે ઘનશ્યામ દરસ બીન બ્યાકુલ હે માથો.

નરોત્તમદાસ.

મીરાંબાઈ પછી નરોત્તમદાસનું નામ મળે છે. “મિમંસા કવિ મંડળ” ના જૂતપૂર્વ મંત્રી સ્વ. પંડિત કેવીદત્ત ત્રિપાઠીએ એમને મિતાપુર જીલ્લામાં નાડી કર્યાના રહીશ બતાવ્યા છે; અને એવું પણ લખ્યું છે કે સ. ૧૬૦૦ સુધી એઓ વિદ્યમાન હતા. શિવસિંહ સરોજમાં એમનો મ. ૧૬૦૨ બતાવેલ છે. એઓ કાવ્યકુળજી બ્રહ્મણ હતા એમનો ‘સુદામાચરિત્ર’ ગ્રંથ લોક પ્રસિદ્ધ છે. એમાં સુદામાની દક્ષિતા અને મંપત્તિ બન્નેનું બહુનું સુદર અને મથાર્ય વર્ણન છે. સુદામાનો સતોષ અને જીવન વિષેના ઉત્તર નવાં વર્ગે પ્રસંગો આ ગ્રંથના ભાવવાદી આલેખનો છે. એમનો ગંગાદરસનો એક ઉત્તમ ૭૬ મિત્રમધુઓ પાસે છે. એમની કવિતા સ્વાભાવિક, સારમ અને હૃદયંગમ છે. કાવ્યભાષા વ્યવસ્થિત અને પરિમાણિત છે એમની કાવ્ય પ્રતિભા એમનાં ભાવુકતાનો પરિચય આપે છે. એમના એક ખંડકાવ્ય ‘ધ્રુવ ચરિત્ર’ નામ પણ મળે છે, આ ઉપરાંત ‘ચિતારમાળા’ નામક એક ગ્રંથનો ઉલ્લેખ પણ મિત્રમધુ વિનોદમાં છે. સુવ્રભાચરિત્રનું એમનું નીચેનું કવિન બહુ પ્રસિદ્ધ છે.

સીસ પગા ન જગા તન મૈ પ્રભુ જાને કો આહુ બસૈ કેહિ ગામા
 ગોતી ફેટીસી લટી દુપટી અરૂ પાય ઉપાનહીકી નહિ સામા
 દ્વાર ખડો દિજ દુર્બલ એક રહો યકિ સો બમુધા અલિરામા
 પૂછત દીનદયાલ કો ધામ બતાવત આપનો નામ મુદામા

ગૌસ્વામી શ્રી વિઠ્ઠનાથજી પણ આજ કાળમા ચંદ્ર ગયા છે મહાપ્રભુ
 વસંતભાગ્યાર્ચના સિધ્ધ અને પુન તરીકે અને મૌઘી વધારે તો ‘અષ્ટછાપ’
 ના કર્તા તરીકે એમનું નામ પ્રસિદ્ધ છે એમનો જન્મ સ. ૧૫૭૨ અને
 મૃત્યુ સ. ૧૬૪૨ માં થયું વિઠ્ઠનાથજી કવિ કરતા ગદ્યનેખકે તરીકે વધારે
 મનાય છે ત્રીજી ત્રૈવારિક શોધમા એમના બે ગ્રંથો ‘યમુનાદેવ’ તથા
 ‘નરરત્ન સટીક’ મળ્યા છે

ગૌસ્વામી વિઠ્ઠનાથજી પછી સ્વામી હિનહરિવંશના શિષ્ય શ્રીસેવકજી
 અને હરિવંશઅનીના નામો આવે છે સેવકજીનો જન્મકાળ સ. ૧૫૭૦
 લગભગ જણાય છે એમની કવિતાનો સમય સ. ૧૬૧૦ મનાય છે એમણે
 ‘બાની’ નામક એક ગ્રંથ રચ્યો છે અને એમાં ગુરૂના યશનું ‘વર્ણન’ કર્યું
 છે હરિવંશઅનીએ બે ‘અષ્ટકા’ રચ્યા છે

રનામી હરિદાસ.

દેહી સ પ્રદાયના સંસ્થાપક પ્રસિદ્ધ મહાત્મા હરિદાસ અકબરના સમ-
 યમા એક સિદ્ધ ભક્ત અને સંગીત કન્ઝકવિદ તરીકે વિખ્યાત હતા
 પ્રસિદ્ધ સંગીતાચાર્ય તાનસેન એમને ગુરૂ માનતા હોક કયા કહે છે કે
 એક દિવસ અકબરને તાનસેનના ગુરૂનું સંગીત સાંભળવાની ઇચ્છા થઈ.
 ખોટો બાદશાહ તોપણ એના પ્રભાવ કે સત્તાથી હરિદાસ ગાય એમ હતું
 નહિ, એટલે એક દિવસ તાનસેન અને અકબર સાથે હરિદાસને ત્યાં ગયા
 તાનસેન એક ગીત શરૂ કર્યું અને વચ્ચમા ખોટો બાદશાહ માર્થો એટલે
 તરત જ એને સંધારવા હરિદાસે આખું ગીત એના સાચા સૂરમા ગાયું.

એઓ સનાતન બ્રાહ્મણ હતા અને જન્મવનમાં ગળા પછી કેટલોક મમય નિધુવનમાં રહ્યા હતા. એમના પદના રંગો મંગીતજાન બિવાય ગવાનાં નથી. એમની કવિતા મર્વત્ર મધુર અને કામગ્ર નથી પરંતુ ભાવો ઉદ્ઘટ છે. એમના પદોના ત્રણ ચાર મંત્રહ ‘હરિદામક્રી મંત્ર’ ‘સ્વામી હરિદામક્રી કે પદ,’ અને ‘હરિદામક્રી બાની’ મળે છે. એમની કવિતાનો સમય ૧૬૦૦ થી ૧૬૧૭ સુધીનો મનાય છે. એક લોકકથા એવી પણ છે કે એઓ રાધાની પ્રિય મખી લસિતાના અવતાર હતા.

સ્વામી હરિદાસ પછી અકબરી દરબારના કવિઓનો સમય આવે છે. અકબરી દરબારના કેટલાક કવિઓની અને સ્વયં અકબરની કવિતા સ. ૧૬૩૧ પછી જ ખીલી હતી: એટલે ગૌસ્વામી ગુણગીતામૃતા મમયની સાથે એમની કવિતાનો મમય પણ મુઠ્ઠી શકાય. મિત્ર બંધુઓએ અકબરી દરબારના કવિઓને સૂચુગમા ગણી લીધા છે: અને એ ઉચિત લાગે છે. એટલે અહિં પણ ગુણગીતા કવનકાળ પહેલા જ આ કવિઓ અને ખીત કેટલાક કવિઓ વિશે આપણે વિવરણ કરીશું આ ગીત પહેલું નામ ટોડરમલનું આવે છે.

ટોડરમલ.

મહારાજ ટોડરમલનો જન્મ સં. ૧૫૮૦ અને મૃત્યુ મ. ૧૬૪૬ મા ચલ્યું. ટોડરમલ અકબરના મુલકી વહીવટના મુખ્ય મંત્રી હતા. કેટલોક વખત એમણે બંગાલના મુબા તરીકે પણ કામ કર્યું હતું. ટોડરમલ હિંદીના કવિ હતા પરંતુ એમની કવિતા માધાગ્ણ્ય પક્તિની હતી. એમની કવિતાની થોડી પંક્તિઓ આ રહી:

સો હૈ જિન સાસન મેં આતમાનુ સાસન મુ
 છ કે દુખહારી મુખકારી સૌથી સાંસના
 જાકો ગુન લદકાર ગુણલદ જાકો જાનિ
 લદ ગુનધારી લવ્ય કરત ઉપાસના.

ખીરખલ.

મહારાજા ખીરખલનો જન્મ ૨ ૧૫૮૫ માં કાનપુર જાના નિકવાપુર ગામમાં એક માધારણ કન્યકુજ ગ્રામણ ગગદાસને ત્યાં થયો હતો. આ વાતનો ઉત્તેજ પ્રયાગના અગ્રેક સ્થલ ઉપર મળે છે. એ સ્થળ ઉપર નીચેનું 'વાચ્ય કોતરાયતું' છે. "સવત ૧૬૩૨ શાકે ૧૪૬૩ માર્ગ બદી ૫ સોમવાર ગગદાસ સુત મહારાજા ખીરખલ શ્રી ભરથગજ પ્રયાગકી યાત્રા સુક્ષ્મ વિખિત "

એમની જન્મશ્રુતિના રિપયમાં તત્કારીખનવેગેમાં મનબેદ છે ઉપની દક્ષીણ બૂપણના દોહરાને આધારે લીધી છે ખીરખલ છે મામાન્ય મિતિ માથો ચઢીને પોતાની છુદ્ધિપ્રતિભા વડે અકમળના નવરત્નોમાંથી એક બન્યા હતા. એમનું મૃત્યુ સ. ૧૬૪૦ માં મનાય છે ખીરખલ કવિનામ્રંગી હતા અને પોને પણ મનોહર કવિતા મનાવતા લાનિત્ય એ એમની કવિતાનો મુખ્ય ગુણ છે એમનો ગણના નોની સાથે થઈ છે કવિ દોસા ઉપરાંત એમનામાં વિચારચાતુર્ય જન્મક હતું ખીરખલ ચતુર હોવાની સાથે બુજ મર્મબેદક મનકે પણ કરતા અને એમના આ ખાસ ગુણ ઉપર બાદશાહ અકબર ખૂબ ખુશ રહેતા. આનો ઉત્તેજ 'ખીરખલ પિત્રોદ' નામક ગ્રંથમાં મળે છે કહેવાય છે કે કેશવદાસની કવિતા પર આક્રિંત થઈને એમને એક લાખ મૂદા ભેટ આપીને પોતાના આદર્શનો પરિચય કરાવો હતો એ ઉપરાંત એકાંજી નરસનો એક કરોડ મુદાનો દડા માફ કરાવીને પોતાના ઉદાત્ત અને ખાનદાન રવલાવની પ્રતીતિ કરાવી આપી હતી એમનું મૃત્યુ સ. ૧૬૪૦ માં થયું હતું એમની કવિતામાંથી એક જ દ અર્ધિ મુકયો છે

એક સમે હરિ યેનુ ચરાવત યેનુ બજાવત મંદુ રમાસદિ
ડીક ગજ ચાલ મોહનકી વૃષણાનુ મુતા ઉર મોનિન માલહી
મો ઇબ બહા લખેટી હીયે કરસોં કર લે કર કંજ સયાસદિ
કસ કે મોસ કૃમુમકી માલ મનો પદિરાનતિ બ્યાસ ન બ્યાસદિ

ગંગા.

ગંગાની કવિતા બહુ જ લોકપ્રિય અને લોકપ્રસિદ્ધ છે પરંતુ એમના હૃદયન વિશે પ્રમાણભૂત માહિતી બીજકુલ મળતી નથી. કેટલાક વિદ્વાનોએ એમને 'આત્મણુ અને કેટલાકે એમને ભાટ માન્યા છે. ગંગ પાગુ અકબરી દરબારના નવ રત્નોમાંના એક હતા. એમનો સમય સં. ૧૫૬૦ થી ૧૬૭૦ સુધીનો અનુમાન થયો છે. ગંગની કવિતા ઘણીખરી કુતપ્રાય થઈ ગઈ છે. પરંતુ જેટલી મળી છે તેટલી ઉપરથી એઓ પ્રથમ પંક્તિના કવિ ગણાયા છે; અને સેનાપતિની કક્ષામાં એમની ગણના થઈ છે. ત્રીજી શાલમાં 'ખાન ખાના કવિત' નામનો એમનો એક ગ્રંથ મળ્યો છે. એમની મુખ્ય ભાષા તો વજ હતી પરંતુ એમણે બે ત્રણ ઉપભાષાનો ઉપયોગ કર્યો છે. એમની કવિતામાં ઉદ્દડતાની માત્રા વધારે છે, હાસ્યરમના ગંગ આચાર્ય' મનાય છે. એમના સુદના વર્ણનો ઉત્કૃષ્ટ અને મરમ છે. એમના બે જદો અર્ધિ' મુખ્યા છે.

ઐઠીતી સખિન સંગ પિયકો ગવન મુન્યો
 મુખ કે સમૂહમં વિયોગ આગિ ભરકી
 ગંગ કહૈ ત્રિવિધ મુગંધ લૈ પવન બદ્ધો
 લાગત હી તાકે તન ભઠ ગિથા જરકી
 પ્યારી દો પરસી પૌન ગયો માનસર પહું
 લાગતહી ઐરે ગતિ ભઠ માનસર કી
 જલચર જરે ઐ સેવાર જરી છાર ભયો
 જલ જરી ગયો પંક મુખ્યો ભુમિ દરકી.

તાનસેન.

તાનસેનનું મુળ નામ ત્રિલોચન હતું. એમના પિતામહ એમને લખતે ગ્વાલીઅર નરેસ મહારાજ સમનિરંજનને ત્યાં ગત્તા હતા, ત્યાં આ જ

મહાગમ્યે એમને તાનસેનની ઉપાધિ આપી હતી મંગીત સાત્રમા પહેલા બેલુ બાવરા એમના ગુરુ હતા અને પાછળથી ગેખમદંભ ગૌડના શિષ્ય થયા. શ્વામી દરિદ્રાગને પણ એમણે ગુરુ માન્યા છે. એની લોકકથા છે કે એમના મંગીત ઉપર મુગ્ધ થઈને શાદી જાળાનાની એક રૂપ અને લાવણ્યની મૂર્તિ જેવી એક મુગ્ધીમ કન્યાએ તાનમેનના પ્રેમની માગણી કરી અને તાનસેને પણ એ પ્રેમ સ્વીકાર્યો અને મુસધમાન થયા. તાનમેનના “સંગીતસાર” “રાગમાયા” અને “શ્રી ગણેશમોત્ત” નામના ગ્રંથો છે. એમનો ઠવિના કા.સં. ૧૬૧૭ ગણાય છે. તાનસેન કેવિ કરતા સંગીતકલાના આચાર્ય ગણાતા હતા અને આ બંને તત્ત્વોના સુયોગને લઈને એઓ રાગને અનુરૂપ અર્થગ બીર પદો રચી શકતા એમના કેટલાક દીપક, બેરવ, શ્રી અને મેઘના ગીતો અર્થ-ગાભીર્ય અને ભાવમાધુર્ય માટે લોકચિખ્યાત છે. આજે હિંદુસ્થાનના દરેક પ્રખ્યાત ગાયકો પાસે તાનસેનની ત્રણચાર સુંદર ચીજો હોવાની જ.

રહીમ ખાનખાના.

રહીમ ઉર્દૂ અબદુર્રહીમ ખાનખાના અકબરશાહના માનીતા અમીર મોગલ સરદાર બેરામખા ખાનખાનાના પુત્ર હતા એમનો જન્મ સ. ૧૬૧૦ મા થયો હતો. રહીમ મંરકૃત, અરબી અને ફારસીના વિદ્વાન તથા હિંદી કાવ્ય અને સાધના મર્મજ્ઞ હતા. રહીમ દાનેશ્વરી અને પદોપકારી પુરુષ હતા એમની દાનશીલતા હૃદયની હતી; કીર્તિની લાવમા માથે એનો સંબંધ ન હતો. કહેવાય છે કે જગદ્ગવિને એક દિવસ ૩૬ લાખ રૂપીઆ આપી દીધા હતા અકબરના એઓ મુખ્યમંત્રી અને સેનાપતિ હતા અને મોટા મોટા મુદ્દોના વિગ્ગેતા હતા.

છેક જહાંગીરના સમય મુધી એઓ વિદ્યમાન હતા એક મુદ્દમા દગો દેવામા ખોટા મુદ્દા માટે એમની જગીર જપ્ત કરીને એમને કેદ કરવામા આન્યા હતા કેદમાથી છુટ્યા પછી એમની અવસ્થા બહુ જ હીન અને દરિદ્ર થઈ ગઈ હતી એમની આવી અવસ્થામા પોતાની પાસે ધન ન હોવાથી એક

વાયડને એક દુહો લખી આપીને રીંવા નરેગ પામે મોકલ્યો અને રાજ્યએ એ વાયડને એક લાખ રૂપીઆ આપ્યા રહીમની મોગવ સામ્રાજ્યની મેવાઓ ન બૂધાય તેવી હતી. મસારો એમને હોડા અને વિશદ અનુભવ હતો; અને એવા અનુભવોના મર્મને ગ્રહણ કરવાની એમનામાં અદ્ભૂત શક્તિ હતી પોતાના ઉદાર અને ઉદાત્ત હૃદયને મંજારના વાસ્તવિક વ્યવહારોની વચ્ચે ગાખીને જે મવેદનાનો એમણે સાક્ષાત્કાર કર્યો હતો એની જ વ્યંજના એમના દુહામાં દેખાય છે. રહીમની રચનાઓ પ્રસિદ્ધ છે, અને એનું કાગળુ ડાવનની વાસ્તવિક પરિસ્થિતિનો માર્મિક અનુભવ છે. રહીમના દોહામાં માર્મિકતા છે અને એમાંથી સહૃદયતા નીતરે છે રહીમનું હૃદય આર્દ્ર હોવાથી એમને કંપનાના ઉડ્ડયનોની બહુ અપેક્ષા ન હતી એમના એક ગ્રંથમાં એમણે નાયિકા ભેદના જે ચિત્રો આપેખ્યા છે તે પણ હુબહુ છે. એમના શૃંગાર ચિત્રોમાં આર્થપ્રેમની ઉર્દવગતા ભરી છે.

લાલા ઉપર છુવસીદાસ જેટલું રહીમનું પ્રભુત્વ દેખાય છે એઓ વગર અને અવધી બંને લાપાઓમાં કુશળ હતા. એમની કેટલીકે પક્તિઓ તો એટલી બધી મરમ અને હૃદયગમ છે કે મહાકવિ બિહારી જેવાએ પણ એનો ઉપયોગ કર્યો છે

રહીમનું અવમાન સ ૧૬૮૦ માં થયું હતું સુધી એમના ‘રહીમ સતસઘ’ ‘મરવૈ નાયિકાભેદ’ ‘શૃંગાર મેરઠ’, ‘મદનાદક’ અને ‘રામ પંચાખ્યાથી’ નામના ગ્રંથો મળ્યા છે હરતપુગવાળા પક્ષિત માયારાકર યાસિકે ‘નગરશોભા’ નામના ગ્રંથની પણ ગોઠ કરી છે, અને એમણે જ ‘રહીમ રત્નાવલી’ નામક એક મગ્ગ પણ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે

રહીમે કારમીનો એક દિવાન પણ બનાવ્યો છે અને “બાકયાત બામી”નો તુર્કીમાંથી શગ્મીમાં અનુવાદ પણ કર્યો છે એમની રચનાના થોડા નમુના અહિં આપ્યા છે —

બ્યાં રહીમ ગતિ દીપકી કુલ કપુત ગતિ સોય
 ખારે ઉજિયારો લગે બદ્ધ અધેરો હોય
 રહીમ નવે નર મરિ ચુકે જે કહું માંગન બાધ
 ઉનતે પહિલે વે મુખે જિન મુખ નિકસત નાહિં

x

x

x

ઉત્તમ જાતિ હે આમહની દેખત ચિત્ત હુલાય
 પરમ પાપ પલમે હરત પરસત વાકે પાય
 રૂપ રંગ રતિરાજમે છતરાની છતરાન
 માતો રચિ વિરંચી પચિ કુસુમ કનકમે સાન
 બનીયાની બની આઝ કે જૈની રૂપકી હાઠ
 પ્રેમ પેક તન હેરિકે ગરવે તારતી બાઠ
 ગરબ તરાજી કરતિ ચખ લૈાંહ મારિ મુસગાતિ
 ડા ડા મારતી બિરહકી ચિત ચિંતા ધરી જાતિ

x

x

x

કમલદલ નૈનકી ઉનમાનિ

બિસરતિ નહિં સખી ! આ મન તે મંદ મંદ મુસકાની
 બમુઘાકી બસ કરી મધુરતા મુધાપગી બતરાની
 મઢી રહે ચિત ઉર નિતારકી મુક્તમાલ વહરાની
 નૃત્ય સમય પિતાંબર હુકી રહર રહર રહરાનિ
 અનુદિન શ્રી વૃંદાવન પ્રજતે આવન આવન જાનિ
 અથ રહીમ ચિત તેં નરનિ હૈ સકલ સ્વામકી બાની

આ કવિઓ ઉપરાંત અકબરી દરબારના માનાર્મિદ, અબુલફઝલ,
 નગરી અને અજમેય વગેરે કવિઓએ પણ કવિતા કરી છે. મદદના

દાદુદયાય અને મીન માત આ મમમનીન મ્વિઓને લેધને આપો મધ્યમાન પુરો કરી ।,

અમ્બરી દરમાર મિવાય મ ૧૬૧૫ મા ઓડછાના વ્યામદએ પણ કવિતા કરી છે એમના પ્રેરો માની રામ ૩૫૬ કલ્પાન મ ગનાચાર ૫૬ અને રાગમાના મનાય છે

વિ નવિપુત્રની ગચા ૧૪ આર સમયમા મગે છે એમની રચના સાધાગણુ ત્રેણિની કે એઓ સ્વામી હરિદામના શિય હતા એમનો જન્મ સ ૧૫૮૦ મનાય છે સ્વામી હરિદામ પછી વિ નવિપુત્ર ગાદીપતિ થયા હતા ત્યાર પછી મ ૧૬૨૦ ની લગલગ મનોહર વિનુ નામ મગે ' એમનુ આપ્તુ નામ મનોહરદાસ કછવાહા સગેજ ' મા લખ્યુ છે કે એઓ સંસ્કૃત અને ફારસીના વિદ્વાન હતા ફારસી શાયરીમા એઓ પોતાનુ નામ ' તોમની નખતા એમની ગણુના તોની ત્રણિમા થાય છે એમશે ' રાત પ્રશ્નોત્તરી ' નામનો પ્રથ પણુ ગ્યો છે એમની કવિતા ભાવદૂર્ણ અને મગસ છે

ગૌરનામી ગોકુલનાથ.

મહાપ્રભુ વનનાચારના પુત્ર વિ નાથ. અને તેમના પુત્ર ગોકુલ નાથનો સમય મ ૧૬૨૫ ગણાય છે એમના બે પ્રથો ચોરામી વૈષ્ણવની વાર્તા ' અને બમો બાવન વૈષ્ણવની વાર્તા નસિદ્ધ ઇ ગોરખનાથ. પછી નગલગ ૨૮૦ વર્ષ આ પિતા પુત્રી તોડીએ ગદ્ય લેખન તરફ વધારે ધ્યા. આપ્યુ એમગે ગદ્યમા કેટલાક સુધારા વધારા કરીને એનુ ૩૫ બાધવાનો પ્રયત્ન કર્યો ઇ ગોકુલનાથ.એ વિ ન બનના માધારણુ નજીસામા મગજ ગદ્ય જ નખ્યુ ઇ

મહાત્મા દાદુદયાલ.

મહાત્મા દાદુદયાલનો જન્મ મ ૧૬૦૧ મા અને મૃત્યુ મ ૧૬૬૦ મા થયુ કેટલા નેપકો એમને મોગી અને કે ૧૩ વિવેચકો એમને

માહાલુ માને છે દાદુજી ૧૪ વર્ષ સુધી ચામેરમા રહ્યા ત્યાથી મારવાડ, ગિરનાર વગેરે સ્થાનોમા ભ્રમણ કરતા મ ૧૬૫૬ મા નરાણા (જયપુરથી ૨૦ માઈલ દુર) આનીને કાયમનો નિવાસ કર્યો આ સ્થાન દાદુપંથીઓનું યાનાથગ છે, અને ત્યાં એમના ઠપકા અને પોથી વગેરેની પૂજા ચાલે છે નિર્ગુણ પંથીઓની જેમ દાદુપંથીઓ પણ પોતાને નિરજન નિરાકારના ઉપામક માને છે, દાદુદાસનો ઉપદેશ લગભગ કબીરમતને મળતો છે. છતાં દાદુપંથ સ્વતંત્ર પંથ મનાય છે.

દાદુની વાણી પણ કબીરવાણીથી મળતી આવે છે એમની ભાષા પશ્ચિમી હિંદી અને ગજસ્થાની મિશ્રિત છે એમની રચનામા અરબી અને ફારસી શબ્દોનો ઉપયોગ પણ થયો છે મ ૧૯૦૨ ની શોધમા એમના ત્રણ ગ્રંથ મળ્યા છે દાદુગોકા અખ્યાતમ દાદુ દયાનો કૃત્ય અને મમથઈકા અગ એમનું એક લગ્નન આ રજુ —

અજ હું ન નિકમે પ્રાન કહોર

દગસન ધિના બહુત દિન બીતે મુદર પ્રીલમ માન
ચાર પહર આગહુ જુગ બીતે દૈન ગૈનાઇ કોર
અખદિ ગઇ અખદુ નહિ આયે કતહુ ગહે ચિતથોર
કબહુ નૈન નિરખિ નહિ દેખે માગ ચિતનવ તોર
દાદુ અપ્રસ હિ આગુનિ વિરહિની જઘસહિ અંદ અકોર

શ્રીભદ્ર.

દાદુદાસ પછી નિઆર્ક મહેદાવના જદાન નિવાસી શ્રીભદ્ર વૈષ્ણવ નિદારીદાસજી અને નામરીદાસજી નામ આવે છે શ્રીભદ્રનો કવિતાકાળ ૧૬૩૦ ની આમવાસ મહેવાય છે એમનો ‘આદિવાણી’ નામનો ગ્રંથ છે એમનું વર્ણન ભક્તમાળમા મળે છે મન ૧૮૮૦ ની શોધમા એમનો ‘જુગન ગન’ ગ્રંથ પણ મળ્યો છે નિદારીદાસજી સ્થાળી દરિદાસના

શિષ્ય હતા, એમની કવિતાનો સમય સં. ૧૬૩૦ આવે છે. સન ૧૯૮૦ ની શોધમાં 'સમય પ્રબંધ' નામનો એમનો ગ્રંથ પણ મળ્યો છે. નાગરીદાસની કવિતાનો સમય ૧૬૩૦ છે. નાગરીદાસ હિતસંપ્રદાયના હતા. એમના એ ગ્રંથ 'સમય પ્રબંધ' ના નામથી મળે છે. એમની કવિતા ગંભીર અને ભાવવાળી છે. એમની ગણના તોપની કક્ષામાં થઈ છે.

હિત અને રસિક.

નાગરીદાસ પછી ભગવાન હિત અને રસિકના સમય સાથે ભક્તિયુગનો મધ્યકાળ એટલે સૂર્યુગ પૂરો થાય છે. હિતશ્રી હિત સંપ્રદાયના અનુયાયી હતા. એમના બનાવેલા દસ ભજનો નવસાકિશોરપ્રેમ દ્વારા મુદ્રિત સુરસાગરમાં મળ્યાં છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે એઓ 'પોતાનું' નામ જનભગવાન અથવા હિતભગવાન લખતા હતા. એમની કવિતાનો આગળ પડતો શુદ્ધ 'માધુર્ય' છે. એમની કવિતાનો સં. ૧૬૩૧ મનાય છે.

ભક્તિયુગનો મધ્યકાળ અહિં સમાપ્ત થાય છે. રહીમખાન તુલસીયુગમાં એટલે ભક્તિયુગના ઉત્તરકાળમાં પણ જઈ શકે છે; પરંતુ અકબરી દરબારના કવિઓ સાથે ક્રમમાં રાખી શકાય એ હેતુથી એમને મધ્યકાળમાં લઈ લીધા છે. બાકી એમની રચના બંને કાળમાં થઈ છે. તક્ષીનતા એ 'જીવનનું' એક અમોઘ બળ છે. જીવનના જે અંગ તરફ તક્ષીનતા વળે છે, ત્યાં કંઈક અવનવો જ રંગ જામે છે. સૂર્યુગના કવિઓનો કવિતામાં તક્ષીનતા આગળ તરી આવે છે. કૃષ્ણભક્તિની પાછળ ગાઝાતુર બની ગયેલા કવિઓની તક્ષીનતામાંથી અમર કાવ્યો સર્જાયાં છે. આ કાળમાં 'જનભાગવાનું' ખેડાણુ ખુબ થયું છે.

આ વખતના કેટલાક મુખ્ય કવિઓએ કવિતા ખાતર કવિતા નથી કરી. પોતાના અંતરમાં ભક્તિને લઈ 'પ્રેમ પીઝ'ના અસંખ્ય દર્દથી જે સંવેદના થઈ એ નૈસર્ગિક રીતે પ્રકટ કરી. એટલે ભાષાના શબ્દો એમને લાવવા નથી પડ્યા પણ ભાવને અનુરૂપ આવી મળ્યા છે. આ મુયોગથી આ વખતની કાવ્ય ભાષાનું જે રૂપ બંધાયું તે રૂપ લગભગ ત્યાર પછી ૩૦૦ વર્ષ સુધી સ્થિર રહેલું એજ એની મહત્તાનું સ્તરક છે. મધ્યકાળની મહત્તાને અપૂર્વ ઓર્ગેન્સ વડે દેહીપ્રમાન બનાવતા ભક્તિયુગના ઉત્તરકાળનું વિવરણ આપણે હવે કરીશું.

બ્રાહ્મણ માને છે. દાદુજી ૧૪ વર્ષ સુધી ચામેરમાં રહ્યા. ત્યાંથી મારવાડ, બિકાનેર વગેરે સ્થાનોમાં બ્રમણ કરતા સં. ૧૬૫૬ માં નરાણા (જયપુરથી ૨૦ માઈલ દુર) આવીને કાયમનો નિવાસ કર્યો. આ સ્થાન દાદુપંથીઓનું યાત્રાસ્થળ છે; અને ત્યાં એમના કપડાં અને પોથી વગેરેની પૂજા થાય છે. નિર્ગુણ પંથીઓની જેમ દાદુપંથીઓ પણ પોતાને નિરંજન નિરાકારના ઉપામક માને છે, દાદુદયાલનો ઉપદેશ લગભગ કબીરમતને મળતો છે. છતાં દાદુપંથ સ્વતંત્ર પંથ મનાય છે.

દાદુની વાણી પણ કબીરવાણીથી મળતી આવે છે. એમની ભાષા પશ્ચિમી હિંદી અને ગજરયાની મિશ્રિત છે. એમની રચનામાં અરબી અને ફારસી શબ્દોનો ઉપયોગ પણ થયો છે. સં. ૧૬૦૨ ની શોધમાં એમના ત્રણ મંથ મળ્યા છે. દાદુજીકા અધ્યાત્મ, દાદુ દયાલકા કૃત્ય અને મમથઈકા અંગ એમનું એક લખન આ રહ્યું.—

અજ હું ન નિકસે પ્રાન કોર

દરસન બિના બહુત દિન બીતે મુંદર પ્રીતમ મોર
ચાર પહર ચારહુ જુગ બીતે રૈન ગૈવાઈ સોર
અખધિ ગઈ અખહુ નહિં આયે કતહુ રહે ચિતચોર
કબહુ નૈન નિરખિ નહિ દેખે મારગ ચિતવત તોર
દાદુ અઈસ હિં આતુરિ વિરહિની જઈસહિ અંદ અકોર

શ્રીભદ્ર.

દાદુદયાળ પછી નિંબાકે મેપ્રદાયના ગંદાવન નિવાસી શ્રીભદ્ર વૈષ્ણવ, ગિદારીદાસજી અને નાગરીદાસજીનું નામ આવે છે. શ્રીભદ્રનો કવિતામાળ ૧૬૩૦ ની આમવાસ કહેવાય છે. એમનો ‘આદિવાણી’ નામનો મંથ છે. એમનું વર્ણન લક્ષ્મણમા મળે છે. મન ૧૯૮૦ ની શોધમાં એમનો ‘જુગલ ચત’ મંથ પણ મળ્યો છે. ગિદારીદાસજી ક્ષત્રી દરિદાસના

શિષ્ય હતા, એમની કવિતાનો સમય સં. ૧૬૩૦ આવે છે. સન ૧૯૮૦ ની શોધમાં 'સમય પ્રબંધ' નામનો એમનો ગ્રંથ પણ મળ્યો છે. નાગરીદાસની કવિતાનો સમય ૧૬૩૦ છે. નાગરીદાસ હિન્દસંપ્રદાયના હતા. એમના એ ગ્રંથ 'સમય પ્રબંધ' ના નામથી મળે છે. એમની કવિતા ગંભીર અને ભાવવાળી છે. એમની ગણના તોપની કક્ષામાં થઈ છે.

હિત અને રસિક.

નાગરીદાસ પછી ભગવાન હિત અને રસિકના સમય સાથે ભક્તિયુગનો મધ્યકાળ એટલે સુરયુગ પૂરો થાય છે. હિતશ્રીશ્રીહિત સંપ્રદાયના અનુયાયી હતા. એમના બનાવેલા દસ ભજનો નવલકિશોરપ્રેસ દ્વારા મુદ્રિત સુરસાગરમાં મળ્યાં છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે એઓ 'પોતાનું' નામ જનભગવાન અથવા હિતભગવાન લખતા હતા. એમની કવિતાનો આગળ પડતો ગુણ 'માધુર્ય' છે. એમની કવિતાનો સં. ૧૬૩૧ મનાય છે.

ભક્તિયુગનો મધ્યકાળ અહિં સમાપ્ત થાય છે. રહીમખાન તુલસીયુગમાં એટલે ભક્તિયુગના ઉત્તરકાળમાં પણ જઈ શકે છે; પરંતુ અકબરી દરબારના કવિઓ સાથે ક્રમમાં રાખી શકાય એ હેતુથી એમને મધ્યકાળમાં લઈ લીધા છે. બાકી એમની રચના બંને કાળમાં થઈ છે. તક્ષીનતા એ જીવનનું એક અમોઘ બળ છે. જીવનના જે અંગ તરફ તક્ષીનતા વળે છે, ત્યાં કંઈક અવનવો જ રંગ જામે છે. સુરયુગના કવિઓનો કવિતામાં તક્ષીનતા આગળ તરી આવે છે. કૃષ્ણભક્તિની પાછળ ગાડાતુર બની ગયેલા કવિઓની તક્ષીનતામાંથી અમર કાવ્યો સર્જાયાં છે. આ કાળમાં વજ્રભાષાનું ખેડાણ ખુબ થયું છે.

આ વખતના કેટલાક મુખ્ય કવિઓએ કવિતા ખાતર કવિતા નથી કરી. પોતાના અંતરમાં ભક્તિને લઈ 'પ્રેમ પીડા'ના અસલ દર્દથી જે સંવેદના થઈ એ નૈસર્ગિક રીતે પ્રકટ કરી. એટલે ભાષાના શબ્દો એમને ભાવવા નથી પણ પછા પણ ભાવને અનુરૂપ આવી મળ્યા છે. આ સુયોગથી આ વખતની કાવ્ય ભાષાનું જે રૂપ બંધાયું તે રૂપ લગભગ ત્યાર પછી ૩૦૦ વર્ષ સુધી સ્થિર રહેલું એજ એની મહત્તાનું સ્તરક છે. મધ્યકાળની મહત્તાને અપૂર્વ ઓગસ વડે દેહીયમખાન બનાવતા ભક્તિયુગના ઉત્તરકાળનું વિવરણ આપણે હવે કરીશું.

૭

ભક્તિયુગ.

(ઉત્તરકાળ)

ભક્તિયુગના ઉત્તરકાળની સુભગ શરૂઆત ગૌસ્વામી શ્રી વૃક્ષસીદાસની સર્વતોમુખી પ્રતિભાના ઉદયથી થાય છે. ભક્તિસાહિત્યનો ઉત્તરકાળ ખીજી રીતે બાદશાહ અકબરનો શાસનકાળ બનેા. અકબરથી માડીને ઔરંગઝેબ સુધી ઉત્તરભારતમાં ફીકે શાનિ રહી હિંદુમુખ્યમાનોમાં વિખવાદ અને અંતરભેદ વધવાને બદલે કંઈકે સમ્યા અને એ શાત પ્રગળવનની અસર સાહિત્ય પર પણ પડી. હિંદી સાહિત્યની દૃષ્ટિએ અકબર-જહાંગીરનો શાસનકાળ એ હિંદી સાહિત્યનો સુવર્ણયુગ છે. કાવ્ય સાહિત્યે મધ્યકાળ કરતાં ઉત્તરકાળમાં વધારે વિકાસ અને વિસ્તાર માપ્યા છે. ઉત્તરકાળમાં ભક્તિ ઉપરાંત શૃંગાર અને વીરરમના કાવ્ય સાહિત્યનું પણ સર્જન થયું છે. અકબરના શાસનકાળમાં પ્રચલિત સાહિત્યકે ભાષામાં ફારસી શબ્દોનો હિપયોગ વધવાને કારણે ભાષાનું રૂપ કંઈક ફેરવાયું અને ફારસી શબ્દો

ઉપરાત મારમી ભાવો પણ માહિત્યમા આપ્યા અકપર જદાગીરનો
જમાનો શાંતિનો દાવાથી પ્રજાશ્રવનમા વિનાસ માણવાની વૃત્તિએ ઠીક ઠીક
વિસ્તાર લાધો દનો લોકશ્રવનના આની ચિત્તવૃત્તિને પોતાવા ભક્તિ ભગવાત
રસ માહિત્યની પણ શરૂઆત થઇ રાધાબીય મપ્રદાયના ભક્ત કવિઓમાં
ભક્તિ ભાવને નહને વિદુદ્ધ અને ઉચ્ચ શૃંગારનુ પ્રાધાન્ય હતુ તેને કેકાએ
અભક્ત કવિઓએ શ્રીકૃષ્ણને શૃંગારી નાયક બનાવીને ભક્તિનાં ધ્યાય તથા
નાયિકાનેદ દ્વારા શૃંગારી શ્વિતાથી દિંદી કાવ્ય સાહિત્યને વારી નીધું, આ ની
ભક્તિ વિનાની શૃંગારી કવિતાના પહેલા આચાર્ય મદાકરિ કેસરદાસ થયા મંમમનો
'રમિકપ્રિયા' યથ રમરીતિનો અપૂર્વ યથ છે મદાકરિ તુલસીદાસે પોતાના
પ્રભાવશાળી અને તેજસ્વી અકિત્ત્વથી આ મુગમા શૃંગારભરી કવિતાનું
અગ્ર હોવા ગતા એ અગને ભક્તિની બધવર અગર નોગ રાખ્યુ અને
રામભક્તિના મહુગુજનથી મમસ્ત ઉત્તરભાગતને વારી નીધુ આગર રાધી
દિંદી સાહિત્યમા તુલસીદાસ જેરા લોકપ્રિય અને લોકરિ આગ કવિ નથી
થયા તુલસીદાસનુ ધ્યાન દિંદી સાહિત્યમા મરંજેષ અને અમર તિ,

ગોસ્વામી તુલસીદાસ.

પ્રતિભા-પ્રતિ મૂગતિ ભગત, કવિતા-કામિની કંત
રામ નામકો જપ કરત, તુલસી પુરન કરત.

ગૌસ્વામીના જે જીવન ચરિત્રોનો પત્તો લજ્જસુધી લાગ્યો છે.

૧ ગૌસ્વામીના સિધ્ધ બાળાં જેનીમાધવદામ કૃત 'ગૌસાધ ચરિત્ર' જેનો વસ્ત્રોપ શિવસિંહ સરોજમાં પણ મળે છે. આ ગ્રંથ પુરા મળતો નથી. જેટલો મળ્યો છે તેટલામાં ગૌસ્વામીનું કંઈકે સંક્ષિપ્ત જ્ઞાત આવે છે.

૨, બીજે ગ્રંથાંકે જેની મૂળના 'મર્યાદા' પત્રિકામાં જે ૧૬૬૬ ના અંકમાં શ્રી. ઈશ્વર નારાયણે આપી હતી તે ગૌસ્વામીના બીજા ગિય મહામા રઘુવરદાસનું 'ગુણસી ચરિત્ર' છે.

આ બંને જ્ઞાતોમાં પરસ્પર ધણો વિરોધ છે. બાબા જેનીમાધવદામના આધારે ગૌસ્વામીના પિતા યમુના કિનારાના દુબેપુરવા નામક ગામના દુબે અને મુખી હતા. અને એમના પૂર્વજે પત્નીજ ગામથી ત્યાં આવ્યા હતા. બાબા રઘુવરદામના 'ગુણસી ચરિત્ર'માં લખ્યું છે કે મજોલીયા ત્રેવીસ ગાઉ દુર કસપા ગામમાં ગૌસ્વામીના પ્રપિતામહ પરશુરામ મિશ્ર રહેતા હતા. એઓ તિર્યાંચા કરતા કરતા ચિત્રકુટ પહોંચ્યા અને એ તરફ જ રાગપુરમા વચ્યા. એમના પુત્ર શંકર મિશ્ર થયા. શંકર મિશ્રના રૂઢમિશ્ર અને તેમના મુશારિમિશ્ર થયા. એ મુશારિમિશ્રના પુત્ર ગુણગમજ મમય જતાં ભક્ત મુગમણિ ગુણસીદાસ થયા.

બંને ચરિત્રોમાં ગૌસ્વામીનો જન્મ સં. ૧૫૫૪ આપ્યો છે. જેની માધવદાસના ગ્રંથમાં તે શ્રાવણ સુદ સાતમની તિથિ પણ આપી છે. આ સંવતને ગ્રહણ કરવાથી ગુણસીદાસની ઉંમર ૧૨૬-૨૭ વર્ષની થાય છે. શિવસિંહ સરોજમાં લખ્યું છે કે ગૌસ્વામી સં. ૧૫૮૩ માં જન્મ્યા હતા. મિરજાપુરના પ્રસિદ્ધ રામભક્ત અને રામાયણી પંડિત રામગુલામ દ્વિવેદીએ ભક્તોની જનશ્રુતિ અનુસાર એમનો જન્મ સં. ૧૫૮૬ મળ્યો છે. આજ સંવતને ડૉ. ત્રિવસને પણ સ્વીકારી લીધો છે. એમનું સરયુપારી બ્રાહ્મણ હોવું તો બંને ચરિત્રોમાં મળે છે: અને એ મર્વમાન્ય છે. "ગુણસી પરાસર ગોત દૂબે પતિઓ બહે" એ પ્રસિદ્ધ વાક્યનું મમર્થન પંડિત

રામગુલામે પણ ક્યું છે. ઉક્ત પ્રસિદ્ધિ અનુસાર ગૌસ્વામીના પિતાનું નામ આત્મારામ દૂબે અને માતાનું નામ દુલસી હતું. માતાના નામના પ્રમાણમાં રહીમનો આ દોહો કહેવાય છે.

મુરતિય નરતિય નાગતિય સખ ચાહતિ અસ હોય
ગદિ લિયે હુલસી ફિરે તુલસી સો સુત હોય

તુલસીદાસે કવિતાવધીમાં કહ્યું છે કે “માતૃ પિતા જગન્નાથ તન્મયો બિધિ હુ ન લિખ્યો કહુ બાલ લલાઇ.” આજ પ્રમાણે ‘વિજયપત્રિકા’માં પણ આ વાક્ય છે “જનક જનનિ તન્મયો જનમિ, કરમ બિનુ બિધિ હુ મૂલ્યો અવડે રે” તથા “તનુ તન્મયો કુટિલ કીટ ન્યો; તન્મયો માતૃ પિતાઇ.” આ વચનો પ્રમાણે લોકકથા ચાલતી આવી છે કે, તુલસીદાસને એમના માતાપિતાએ ત્યજ દીધા હતા. એની માધવદાસે લખ્યું છે કે ગૌસ્વામી ન્યારે જન્મ્યા ત્યારે પાંચ વર્ષના બાળક સમાન હતા. એમને દાંત પણ પુરા હતા. એઓ જન્મતાં વેંત રડ્યા પણ નહિ માત્ર ‘રામ’ શબ્દને ઉચ્ચાર એમના મુખમાંથી સંભળાયો. બાળકને રક્ષક સમજીને પિતાએ એની ઉપેક્ષા કરી પરંતુ માતાએ રક્ષા માટે ઉદ્વિગ્ન થઇને એ બાળક પોતાની મુનિયા નામની દૈત્યિને સોંપ્યો. મુનિયાએ બાળકને લઇને પોતાને સાસરે ચાલી ગઇ. પાંચ વર્ષ પછી મુનિયા ન્યારે મરી ગઇ ત્યારે રાજપુરમાં બાળકના પિતાને સંદેશ મોકલવામાં આવ્યો. પરંતુ પિતાએ બાળકનો સ્વીકાર ન કર્યો. અતે બાળા નરહરીદાસે એ બાળકને રક્ષણ આપ્યું અને પોતાની પાસે રાખીને સંસ્કાર આપવા માંડ્યા. આજ શુક્ર પાસે ગૌસ્વામી રામકથા સાંભળતા. ગુરૂની સાથે કાશીમાં જઇને પંચગંગા ના ઘાટ પર સ્વામી રામાનંદના સ્થાન પર ગૌસ્વામીએ રહેવા માંડ્યું. એ સ્થળે મહાત્મા શેષ સનાતનજીએ ગૌસ્વામીને વેદ, દર્શન, ઇતિહાસ, પુરાણ આદિ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરાવ્યો. પંદર વર્ષ સુધી અધ્યયન કરીને ગૌસ્વામી એકે વષ્ટાભેષ્ટાની પ્રિય જન્મભૂમિ રાજપુર આવ્યા પણ ત્યાંતો કુટુંબ અને ધરનું નામ નિશાન પણ ન હતું.

યમુનાની પેલેપાર વસનાર ભારદ્વાજ ગોત્રી એક બ્રાહ્મણ યમહિતીયાને દિવસે રાજપુરમાં સ્નાન કરવા આવ્યા હતા એમણે છુન્સીદાસના વિદ્યા વિનય અને શીલપર મુગ્ધ થઈને પોતાની રૂપવતા કન્યાનુ છુન્સીદાસ સાથે લગ્ન કર્યું આ સ્ત્રીના ઉપદેશથી ગૌસ્વામીનુ વિરાગી થવું અને ભકિતની ભક્તિ પ્રાપ્ત કરવો એ કથા પ્રસિદ્ધ છે ગૌસ્વામી પોતાની આ પત્નીપર એટલા બધા આસક્ત હતા કે એકવાર પૂત આવેલી નદીને પાર કરીને પણ એને પીએર જઈને મળ્યા ત્તીએ એ વખતે જે દોહો કહેવો એ લોકવિખ્યાત છે

લાજન લાગત આપડો દેરે આરે હુ સાથ
ધિકધિક એમે પ્રેમ કો કહા કહો મે નાથ
અસ્થિ-અર્ધ મય દેહ મમ તામે જૈસી પ્રતિ
તેસી જે આ રામ મહે હોતિ ન તૌ લવ ભીતિ

આ વચનોએ છુન્સીદાસના જીવનપ્રવાહને નવીન દિશા તરફ વાળ્યો એઓ તરત જ કાશી પાઠા આવીને વિરક્ત બન્યા આ વૃત્તાતને પ્રિયાદાસે પોતાની ભક્તમાગના ગીતામાં પણ આપ્યો છે અને રઘુવરદાસે પણ પોતાના પ્રસ્તકમાં આનો ઉલ્લેખ કર્યો છે •

મ ૧૫૮૦ માં ગૌસ્વામીએ પોતાનું ઘર છોડ્યું અને કાશીથી અયોધ્યા જઈને ચાર મહિના રહ્યા પછી તિર્થયાત્રા કરતા કરતા જગન્નાથપુરી રામેશ્વર અને હારદા થઈને બત્રીમાથમ ગયા ત્યાં કેલાસ અને માનસરોવર મુઘી ફરી આવ્યા આ લાખી માત્રામાં એમને ૧૯ વર્ષથી પણ વધારે સમય લાગ્યો અતે ચિત્રકુટ આવીને રહ્યા ત્યાંહિં એમને સ ૧૬૧૬ માં ભક્ત સુરદામનો 'મૈંગાંપ યયો આ વાર્તાવરણુમા ગીતાવની રામાયણુ' અને 'કૃષ્ણગીતાવલી' ગ્રંથો રચ્યાં ત્યાર પછી સ ૧૬૩૧ માં અયોધ્યા જઈને 'એમણે' સમ્યક્ત માનસ નો આરભ થ્યો અને એ વર્ષને સાત 'મહિને'એ 'એમણે' પૂરો કર્યો ગંગાવણુનો કટનોક અસ કાશીમાં પણ રચાયો છે રામાયણુ સમાપ્ત થઈ ૫૧ એઓ ધણે સમય કાશીમાં જ રહ્યા.

કાલીમાં એમને અનેક વિદ્વાનો અને સાધુઓ મળતા. અવખત અમના વિખ્યાતિ આખા દેશમાં વ્યાપી ચુકી હતી. એ વખતના પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન મધુસુદન સરસ્વતી સાથે પણ એમને જ્ઞાનચર્ચા થઈ હતી. ગૌસ્વામી પર પ્રસન્ન થઈને મધુસુદને નીચેનો શ્લોક કહ્યો હતો:—

આનંદ કાનને કશ્ચિ જ્ઞર્જમસ્તુલસી તત્ત્વઃ ।

કવિતા મંજરી દસ્ય રામ ભ્રમર ભુપિતા ॥

ગૌસ્વામીના રોહીઓમાં અબુદુર્રહીમ ખાનખાના, મહારાજા માનસિંહ, નાભાજી અને મધુસુદન સરસ્વતી વગેરે હતા.

ગૌસ્વામીના મૃત્યુપર આ દોહો લોકપ્રસિદ્ધ છે.

સંવત સોરહસૈ અસી અસી ગંગ કે તીર

આવણુ શુકલા સપ્તમી તુલસી તજ્યો શરીર

બાબા બેનીમાધવદાસના પુસ્તકમાં બીજી પંક્તિમાં બેદ છે. એમાં છે:—

આવણુ કૃષ્ણ તીજ શનિ તજ્યો સરીર

અને આ બીજી તિથિ જ કંઈક સાચી લાગે છે. કારણ ગૌસ્વામીનાં રોહી કાશીના ટોડરમઘના વંશજો આજ તિથિએ ગૌસ્વામીનું શ્રાદ્ધ કરે છે.

ગૌસ્વામીનો પ્રાદુર્ભાવ હિંદીકાવ્યના ક્ષેત્રમાં એક અમત્કાર છે. હિંદી કાવ્યશક્તિનો પૂર્ણ પ્રસાર ગૌસ્વામીની જ રચનાઓમાં પ્રથમ દેખા દે છે. અંદુલ્યના કવિ પોતાના સંકુચિત ક્ષેત્રમાં કાવ્યભાષાના પ્રાચીનરૂપને લઈ એક વિશેષ શૈલીની પરંપરા નિભાવતા હતા. આપુ ભાષાના સંસ્કાર અને સમુત્પત્તિ એમના દ્વારા નથી થઈ. ભક્તિયુગમાં ભાષાના ચાલુ રૂપને સમાવ્રત મળ્યો. કબીરદાસે એજ આપુ રૂપમાં પોતાની કવિતા કરી પરંતુ એ રૂપમાં કશું ઠેકાણું ન હતું. સૌરસેની અપભ્રંશ અથવા નાગર અપભ્રંશનું જે સામાન્ય રૂપ સાહિત્યને માટે સ્વીકૃત હતું એની સાથે કબીરસાહેબને સંબંધ ન હતો. એમણે પૂર્વી હિંદીની સાથે ખડીઓલીના રૂપોનું મિશ્રણ

કગીને એક બીજા જ ભાષા ધડી કાઢી ખડીમોની અથવા 'પંજબીના રૂપોનો છુટો જવાબો વ્યવસ્થાર નિર્ગુણપથી સાધુઓની વાણીનું' પ્રધાન 'લક્ષણ હતું. એનું કારણ એ હતું કે મુસલમાનોની ભાષાએ જ ખડીમોનીનું રૂપ ધારણ કર્યું હતું, અને નિર્ગુણપથી સાધુઓનું લક્ષ્ય મુમલગાનો પર પણ પ્રભાવ નાખવાનું હતું. એટલે એમની ભાષામાં ખડીમોનીના ઉપયોગ ઉપરાંત આરબી અને ફારસી શબ્દોનો પણ મનમાંથી પ્રયોગ મળે છે. એમનું કાષ્ઠ સાહિત્યિક લક્ષ્ય ન હતું અને મસ્કારી તથા કેળવાયલા વર્ગથી એમનો હિપ્પેસ દૂર જ રહેતો.

અદ્યુગના કવિઓના હાથમાં સાહિત્યની જે ભાષા ધણ ખડ પોતાના પ્રાચીન રૂપમાં જ રહી તેને પ્રચલિત ભાષાના સંયોગથી મથુલોપાસક કવિઓદ્વારા નવજીવન મળ્યું. બકતવર સુરદાસ, મજની 'માલુ ભાષાને પરપરાથી આપતી આવેલી કાવ્યભાષાની વચ્ચે પૂર્ણરૂપે પ્રતિષ્ઠિત કરીને, એને લોકવ્યવહારમાં લઈ આપ્યા એમણે આજની આવેલી કાવ્યભાષાને તિગ્મર ન કરતા એને એક નવું જ સ્વરૂપ આપ્યું. સુરસાગરને પ્યાન દૂરક જોવાથી એમાં કિયાઓના કેટલાક પ્રાચીન પ્રયોગો, કેટલાક સર્વનામો તથા 'ધણા પ્રાકૃતના શબ્દો મળી આવશે ભાષાનું એક સિષ્ટ સામાન્ય રૂપ એમણે 'ગાખ્યુ જેનો વ્યવહાર આગળ જતાં કવિનામાં થવા માંડ્યો' આ તો વજ-ભાષાની વાત થઈ આની સાથે માથે 'અવધી પણ સાહિત્ય' નિર્માણ તરફ અર્થમર થઈ આ ભાષાને 'મોહિત્યની' દેવમર' લાવવાનો 'પરા નિર્ગુણધારાના પ્રેમમાર્ગી શાખાનાં' સુરી મુમલગાન 'કવિઓને' ઘટે છે. અને તેમાંય મુખ્ય નામ 'નર્મયસીનું' આવે છે 'આ પ્રકારે' જોવામાં 'સુદસીદાસે પોતાના સંમયમાં કાવ્યભાષાના જે રૂપો 'મજ' અને 'અવધી' પ્રચલિત' હતા.

એ વખતના પદના સ્વરૂપને 'જોઈએ' તો 'ગૌસ્વીમીની' સામે પાંચ ગૌસ્વીઓ મુખ્ય હતી ૧ આદિકાંડની 'હાંપય' પદ્યતિ ૨ વિદ્યોપતિ અને સુરદાસની ગીત પદ્યતિ ૩ ગૌર્ગ આદિ 'લોટીની' કવિત્ત-સંવેદા પદ્યતિ ૪ કમીંગમની નીતિ સંવેદા વાણીની 'કુહા' પદ્યતિ અને 'પંજબીસીની' કુહા

ચોપાઇવાળી પદ્ધતિ આ રીતે કાવ્યભાષાના બે ૩૫ અને રચનાના પાંચ શૈલીઓ ગૌસ્વામીને સાહિત્યક્ષેત્રમાં મળ્યા તુલસીદાસના રચનાવિધાનની સૌથી યોગી વિગેષતા એ છે કે એઓ પોતાની સર્વતોમુખી પ્રતિભાના બળથી સર્વના સૌંદર્યની પરાકાષ્ઠા પોતાની મધુરવાણીમાં ઉતારીને સાહિત્ય-ક્ષેત્રમાં પ્રથમ પદના અધિકારી બન્યા હિંદી કવિતાના પ્રેમીઓ જાણે છે કે ગૌસ્વામીનું વ્રજ અને અવધી ઉપર મમાન પ્રભુત્વ હતું. વ્રજભાષાનું જે માધુર્ય સરસાગરમાં દેખાય છે એ- માધુર્ય વધારે મંદકૃત ૩૫માં 'ગીતાવલી' અને 'કૃષ્ણ ગીતાવલી'માં માધુર્ય પડે છે અવધીની જે મીઠાગ જાયસીના 'પદમાવત'માં મળે છે તેજ આપણે 'જનકી મંગલ', 'પાર્વતી મંગલ', 'બરવા રામાયણ' અને "રામવત્સ નહણુ"માં જોઈએ છીએ. એમાં વિશ્લેષ આપણને એ પણ દેખાય છે કે સગદમનુ અવધી ઉપર અને જાયસીનું વ્રજભાષા ઉપર પ્રભુત્વ ન હતું.

ચંદયુગની હાખ પદ્ધતિ ઉપર ગૌસ્વામીની ચતુરતા થોડી છે તો પણ એમની નિપુણતા મંપૂર્ણપણે પ્રદર્શિત કરે છે

કત હું વિદ્ય ભૂવર ઉપારિ પરમેન બરકબત
કત હું બાજિસોં બાજિ' મદિ' ગજરાજ કરકબત
ચરન-ચોટ ચરકન ચકોર અરિ ઉર સિર બજીત
વિકટ કટક બિદરત ઘીર બારિદ જિમિ ગજીત
લંગુર લપેટત પટ્ટી ભટ 'હ્યતિ રામજય' ઉચ્ચરત
તુલસીદાસ પવનનંદન અટલ જીર્ણ-કૃર્ણ કૌતક કરત

ડિંગતિ ડિર્વિ અતિ જીર્વિ સર્વ પળ્યે સમુદ્ર સર
ધ્યાલ ખીધત તેહિ કાલ બિકલ દિગપાલ/ચરાચર
દિંગયત લરખરત પરત દસકંઠ મુકબ/પર
સૂર વિમાન હિમ ભાનુ સંગાધર હોંતે પરસ્પ-

ચૌંકે બિરંચિ સંકર સહિત કોલ કમઠ અહિ કલમદ્યૌ
બ્રહ્માંડ ખંડ કિયો ચંડ ધુનિ જખહિ રામ સિપધનુ દદ્યૌ.

વિદ્યાપતિ અને સુરદાસની ગીતપદ્ધતિ ઉપર પણ ગૌસ્વામીએ ખુબ વિસ્તૃત અને બહુજ સુંદર રચના કરી છે. ગૌસ્વામીની રચનામાં સંસ્કૃતની જે 'કામલ કાંત પદાવલી' અને અનુપ્રામેની જે વિદ્યલક્ષ્ય યોજના છે તે સુરદાસમાં નથી. બન્ને ભક્ત શિરોમણીઓની રચનામાં આ ભેદ આગળ તરી આવે છે; અને એ ઉપર અવરજ ધ્યાન જાય છે. ગૌસ્વામીની રચના અધિક સંસ્કૃત-ગર્ભિત છે છતાં એમના પદોમાં દેશભાષાનું માધુર્ય છે. એમણે બન્ને પ્રકારના માધુર્યનો અપૂર્વ મેળ સાધ્યો છે. હૃદયના વિવિધ ભાવોની વ્યંજના 'ગીતાવલી' ના મધુરપદોમાં જેવા જેવી છે. કૌશલ્યામી સામે ભરત પોતાની આત્મગ્ધાનિ બતાવે છે :—

જો હૈં માતુમતે મહં હૈં હૈં.

તૌ જનની જગમેં યા મુખકી કહૌં કાલિયા ક્ય હૌ.

ક્યોં હૈં આણુ હોત સુચિ સપથનિ, કૌન માનિ હૈ સૌચી

મહિમા મૃગી કૌન મુકૂતી કી ખલ-બચ બિસિયનુ બાંચી

આજ પ્રકારે ચિત્રકુટમાં રામની સન્મુખ જતા ભરતની અવસ્થાનું પણ સુંદર ચિત્ર છે.

બિલોકે દૂરિ તે દાઉ વીર

મન અગ હુંડ, તન પુલક શાયલ લયો નયન નાલન ભરે નીર,
ગડત ગોડ મનો સકુચ-પંક મહં કંઠત પ્રેમ બલ ધીર.

ગંગ વગેરે ભાટોની કવિત સર્વેયા પદ્ધતિ ઉપર તો એમણે આખું રામચરિત કબુ છે. ગૌસ્વામીની અમર અને સમર્થ રચનાઓમાં વિધવિધ રસોનો સન્નિવેશ અત્યંત વિશાળ રૂપમાં અને અત્યંત પુષ્ટ તથા સ્વચ્છ-ભાષામાં મળે છે. વિવિધરસમયી રામકથા તુલસીદાસે અનેક પ્રકારની

રચનાઓમા કહો છે. કવિતાવધીમા રસને અનુકૂળ શબ્દયોજના સુંદર છે;
જે તુલસીદાસ આટલી કામળ ભાષાનો ઉપયોગ કરે છે.

રામકો રૂપ નિહારત જનકિ કંકન કે નગકી પરછાહીં
યાને સમૈ સુધ ભૂલી ગઈ કર દેકિ રહી પલટારતિ નાહીં

x x x x

ગારો ગરૂર ગુમાનભરો યહ કેસિક છોટોઓ ઠારો હૈ કાકો ?

x x x /

જલકો ગએ લકખન, હૈ લરિકા, ખરિખૌ, પ્રય છાહ
ધરીક હૈ ઠાઠે

પોંછિ પસેઉં બખાર કરૌં અરૂ પાવેં ખખારિ હૌં

ભૂભૂરિ ઠાઠે

તેજ તુલસીદાસ વીર અને ભયાનક પ્રસંગમા આવી શબ્દાવલી
વાપરે છે.

પ્રખલ પ્રચંડ ખરિખંડ બાહુ દંડ વીર

ધાવે જાતુધાન હનુમાન લિયો ઘેરી કે

મહાખલ પુંજ કુંજ રારિ જયોં ગરજિ ભટ

જહોં તહોં પટકે લંગુર ફેરિફેરિ કે

માને લાત તોરે ગાત ભાગે જાત હાહાખાત

કહૈં તુલસીસ ' રાખિરામકી સૌં ' દરિ કે

ઠહર ઠહર પરે કહરિ કહરિ ઉઠે

હહરિ હહરિ હર સિદ્ધ હસે હરિ કે

x x x x

બાલ ધી-ખીસાલ ખિંકરાલ જવાંલ લાલ માનૌં

લંક લીલ બે કો કાલ રસના પસોરી હૈ

કે દો ખ્યોમ ખીધિકા ભરે હું ભૂરિ ધુમકતુ
ખીરરસ ખીર તરવારિસી ઉધારી હે

નીતિના ઉપદેશની સુકિત પદ્ધતિ ઉપર ધણા દોહા રામચરિતમાનસ અને દોહાવત્સીમા મળશે જેમા મર્મપૂર્વક અને રચનાકૌશલથી ઘણી વ્યવહારિક વાતો કહી છે અને ભક્તિ તથા પ્રેમની મર્યાદા બતાવી છે.

રીઝિ આપની શ્રાઘપર, ખીઝિ વિચાર વિહીન
તે ઉપદેસ ન માનહી' મોહ મહોદધિ મીન
લોગ ન ભલો મનાવજે ભલો હોન કી આસ
કરત ગગનકો ગે'કુઆ સઠ તુલસીદાસ
કી તોહુ લાગાહુ રામ પ્રિયકી તુ, રામ પ્રિય હો હિ
દુઃખ મહે રૂચે જો સુગમ સો કીજે તુલસી તો હિ

ચોપાઈ કુહાના કમથી જે પ્રકારે જયસીએ પોતાનું 'પદમાવત' નામનું પ્રખ્ય કાવ્ય લખ્યું એજ કમ પ્રમાણે ગૌસ્વામીએ એમનું અમર માહા-કાવ્ય રામચરિત માનસ રચ્યું છે. લાખા તો એજ અર્વધી છે માત્ર પદવિન્યાસનો ભેદ છે. ગૌસ્વામી શાસ્ત્રપારગત વિદ્વાન હતાં એટલે એમની શબ્દ યોજના સાહિત્યક અને સંસ્કૃત છે. જયસીમા ગામળી અર્વધીનું માધુર્ય છે. નીચે આપેલી બે ચોપાઈઓથી બન્નેનો લાખાભેદ સ્પષ્ટ થશે.

જખ હુત કોહુગા પંખિ સદેસી । સુનિહૈં તુ આવા હે પરદેસી ॥
તખ હુત તુમહ બિનુ રહૈન છડે । આતક ભઠકેં કહત પિંડે પિંડા ॥
ભઠકેં બિરહ જરિ કોઠીલ કારી । ડાર ડાર જો, કુકિ પુકારી ॥
—જયસી

અમિય મૂરિમય ચૂરન આર । સમન સકલ ભવજન પરિવાર ॥
સુકૃત સંભુ તનુ વિમલ વિભુતિ । મંજુલ મંગલ મોહ પ્રસૂતિ ॥
જન-મન-મંજુ મુકુર મલહરેની । કિયે તિલક'ગુન-ગનએસ કરની ॥
—તુલસી

આટલા વિવિધ ઉદાહરણો આપવાનો સારાસ એ છે કે ગૌસ્વામીએ સર્વ પ્રકારની રચનાશૈલી ઉપર પોતાનું ઉચ્ચ આસન પ્રતિષ્ઠિત કર્યું છે. આપુ પ્રતિભાનું સામર્થ્ય બીજાને વધુ નથી.

હવે આપણે એ વિચાર કરીએ કે ગૌસ્વામીની કવિતામાં માનવજીવનનાં કેટલી દશાઓનો સન્નિવેશ છે તુલસીદાસ પોતાના દષ્ટિવિસ્તારના કારણે જ ઉત્તરભારતની મુમુક્ષુ જનતાના ઉદ્વેગમાં સંપૂર્ણ પ્રેમ અને પ્રતિષ્ઠા સાથે વર્તી ગયા છે. બીજા કવિઓ જીવનનો એક જ પક્ષ લઇને આગળ વધ્યા છે. ચંદ્રયુગના કવિઓએ ઉત્સાહ અને શૌર્યને, ભક્તિયુગના કવિઓએ પ્રેમ ભક્તિ અને ગાનને અને અર્ધકાર યુગના કવિઓએ પ્રણય, દાપ્ત્ય અને શ્રંગારને પોતાની વાણીમાં મૂર્ત કર્યાં છે. પરંતુ ગૌસ્વામીએ તો પોતાની વાણીમાં માનવજીવનના મર્વભાવો અને પક્ષોને આવેખ્યા છે, ગૌસ્વામીની વાણી એક તરફ વ્યક્તિગત સાધનાના માર્ગમાં વિરાગપૂર્ણ, શુદ્ધ ભગવદ્-ભક્તિનો ઉપદેશ કરે છે અને બીજી બાજુ લોકપક્ષમાં આવીને કૌટુંબિક અને સામાજિક કર્તવ્યોનું સૌદર્ય બતાવીને મુગ્ધ કરે છે વ્યક્તિગત સાધનાની સાથે એમનામાં લોકધર્મની અત્યંત ઉજ્જવલ છટા વિદ્યમાન છે.

નિર્ગુણધારના સંતોની વાણીમાં લોકધર્મની એક પ્રકારની અવહેલના છુપાયેલી હતી સગુણધારના ભારતીય પદ્ધતિના ભક્તોમાંથી ગૌસ્વામીએ જ કબીર અને દાદુઆદિના લોકધર્મ-વિરોધી સ્વરૂપને ઓળખ્યું એમણે જોયું કે એ સંતોના વચનોમાં જનતાની ચિત્તવૃત્તિમાં એવા ઘોર વિકાગની આશંકા છે કે જેનાથી સમાજ વિશ્વંખય થઇ જશે અને એની મર્યાદા તુડી જશે. ગૌસ્વામીને નિર્ગુણપંથીઓની વાણીમાં લોકધર્મની ઉપેક્ષાનો ભાવ સ્પષ્ટ દેખાયો બીજા એક વસ્તુને એમણે પારખી લીધી તે એ કે ધણા અનધિકારી અને અશિક્ષિત માણસો વેદાંતના કેટલાક ગ્રંથો સંપાદન પકડીને, એનું તાત્પર્ય અને રહસ્ય સમજ્યા વિના, મક્કતના 'ચાની' બનીને બોળી જનતાને ધૌકિક કરતો વ્યોથી બ્રષ્ટ કરીને મુર્ખતા લઈ અધિકારની તૃદ્ધિ કરી રહ્યા જે આ દશા જોઇને એમણે આ પ્રકારના વચનો કહ્યા કે —

શ્રુતિ સમ્મત હરિભક્તિપથ મંબુત-વિરતિ વિવેક
 તેહિ પરિહરહ વિમોહબસ કટપહિં પથ અનેક
 માખી સખાડી દોહરા કહિ કહની ઉપખાન
 ભગતિ નિરૂપહિ ભગત-કંસિ નિદં હિં બેઠ પુરાન
 બાદ હિં શુદ્ધ દ્વિજન સન હમ તુમતે કહુ ધારદિ
 જનહિ બ્રહ્મસો બિપ્રવર આંબિ દેખાવહિં ઠાંદિ

પ્રાચીન ભારતીય-ભક્તિમાર્ગમા પણ એમણે ધણી વધતી જતી શુરાષ્ટ્ર-
 એને રોકવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે શંભો અને વૈષ્ણવોમા વધતા જતા દેવને
 ગૌસ્વામીએ પોતાના મામજબ્બસરી વ્યવસ્થા દ્વારા બળપૂર્વક રોક્યો. આ
 કાગ્યુથી દક્ષિણભાગતમા એ દેવે જોટપુ' બપંકર અરૂપ પકડયું, તેટલું
 ઉત્તરભારતમા શક્ય ન બન્યું. એટલું જ નહિ પરંતુ જે પ્રમાણે એમણે
 લોકધર્મ અને ભક્તિસાધનાને એકમાં સમિશ્રીત કરીને બતાવ્યા તેજ
 પ્રમાણે ડર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચીને પણ એમણે પોત-
 પક્ષ ન જોડયો લોક સંબંધનો ભાવ એ એમની ભક્તિનું એક અંગ હતું.
 કૃષ્ણના ઉપાસક ભક્તોમા આ અંગની ઉજ્જુપ હતી એમનામા તો ઉપારમ્ય
 અને ઉપાસકના સંબંધનીજ વૃદ્ધતમ વ્યંજના થઈ છે; અન્ય પ્રકારના લોક-
 વ્યાપક સંબંધોના કપ્પાણુકારી મૌન્યની પ્રતિષ્ઠા નથી થઈ એટલેજ ગૌરવા-
 મીની ભક્તિરસભરી વાણી મગનકારિણી મનાઈ છે રાજાથી માંડીને રાંક
 સુધીના હિંદી જાણનાર માણસને એમના રામચરિત માનસનો પરિચય છે.

પોતાની મગુણોપામનાનું નિરૂપણ ગૌસ્વામીએ ઘણી રીતે કર્યું છે
 રામચરિતમાનસમા નામ અને રૂપ બન્નેને ધ્વંસરની ઉપાધિ કહીને એનીજ
 અભિવ્યક્તિ એઓ માને છે

નામ રૂપ હુઇ ઇસ ઉપાધિ । અકથ અનાદિ મુસાશુઝિ સાધી
 નામ રૂપ ગતિ અકથ કહાની । સમુગત મુખદત પરત બખાની
 અગુન સગુન બિચ નામ મુસાખી । ઉભય પ્રબોધક ચતુર દુભાખી

ગૌસ્વામીના નામથી નિમ્ન લિખિત ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ છે:-

રામચરિતમાનસ, કવિતવલી રામાયણ, ગીતાવલી રામાયણ, છંદા-
વલી રામાયણ, ખરવૈ રામાયણ, પદ્યવલી રામાયણ, કુંડલિયા રામાયણ,
છપ્પે રામાયણ, કડખા રામાયણ, રોજા રામાયણ, ઝૂલના રામાયણ,
રામારા, રામલક્ષ્મી નહ છુ, જનકી મંગલ, પાર્વતી મંગલ, કૃષ્ણ ગીતાવલી,
દેવુમાન બાહુકે, સંકટમોચન, હનુમાન ચાલીસા, રામશંભુ, રામ
સત સદ્ય, વૈરાગ્ય મંદીપની, વિનયપત્રિકા, કલિધર્માધર્મ નિરૂપણ
અને દોહાવલી.

પ્રસિદ્ધ રામાયણી પંડિત રામગુલામ દ્વિવેદીએ ગૌસ્વામીના માત્ર
બાર જ ગ્રંથો માન્યા છે:-

- દોહાવલી, કવિત રામાયણ, ગીતાવલી, રામચરિત માનસ, રામારા
પ્રભાવલી, વિનયપત્રિકા એ મોટા ગ્રંથો તથા રામલક્ષ્મી નહ છુ, પાર્વતી
મંગલ, જનકી મંગલ, ખરવૈ રામાયણ, વૈરાગ્ય મંદીપની અને કૃષ્ણ
ગીતાવલી એ નાના ગ્રંથો. ગૌસ્વામીની મર્વાંગપૂર્ણ કાવ્યકુશળતાના અને
કાવ્યપ્રતિભાના ગૂઢ રહસ્યના વિગતવાર અને સંપૂર્ણ વિવેચન માટે તો
જુદો ગ્રંથ રચવો પડે. તુલસીદાસની સાહિત્ય મર્મજ્ઞતા, ભાવુક્તા અને
ગંભીરતાના સંબંધમાં બે ચાર વાતો જાણી લેવાની આવશ્યકતા અનિ-
વાર્ય છે. ગૌસ્વામીએ રચનાનેપુણ્યનું કદરૂપું પ્રદર્શન નથી કર્યું, તેમ
શબ્દચમત્કારના ખોટા ખેલ પણ નથી કર્યા. અલંકારોની યોગ્યતા એમણે
એવી માર્મિક રીતે કરી છે કે એ અલંકારો દરેક દેકણે લાવેલી
વ્યંગ્યતાને પ્રસ્ફુટિત કરતા દેખાય છે. ગૌસ્વામીના અલંકારો પોતાના
સ્વતંત્ર ચમત્કાર નથી કરતા પરંતુ લાવને સંપૂર્ણ અને સમ્યક્ રીતે પ્રકટ
કરવામાં પોતાની પ્રભા અર્પે છે. લાવાને લાવેને અનુરૂપ વાગ્દેવતામાં
ગૌસ્વામી અખેડ છે. એમના જેવી લાવાનુકૂળ ભાષા બીજી કવિની નથી.
સંસ્કૃતમાં એવા ધણા ગદ્યો મળે છે કે જે વિચાર પ્રવાહને આગળ

શ્રુત સમ્મત હરિભક્તિપથ સંજ્ઞત-વિરતિ વિવેક
તેહિ પરિહરહિ । વિમોહબસ કલ્પહિં પંથ અપનેક
સાખી સખહી દોહરા કહિ કહની ઉપખાન
ભગતિ નિરૂપહિ ભગત-કસિ નિંદ હિં બેદ પુરાન
બાદ હિ ગુદ દ્વિજન સન હુમ તુમતે કહુ ધારદિ
જનહિ બ્રહ્મસો બિમ્બર આંબિ દેખાવાહિં કાદિ

પ્રાચીન ભારતીય-લક્ષિતમાર્ગમાં પણ એમણે ધણી વધતી જતી જુરાક-
એને શેકવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. શંભો અને વૈષ્ણવોમાં વધતા જતા દેવને
ગૌરવાભીએ પોતાનો સામંજસ્યલરી વ્યવસ્થા દ્વારા બળપૂર્વક મેકયે. આ
કારણથી દક્ષિણભાગમાં એ દેવે જેટલું ભયંકર સ્વરૂપ પકડ્યું, તેટલું
ઉત્તરભારતમાં શક્ય ન બન્યું. એટલું જ નહિ પરંતુ જે પ્રમાણે એમણે
લોકધર્મ અને લક્ષિતમાધનાને એકમાં મિશ્રિત કરીને બતાવ્યા તેજ
પ્રમાણે ઈર્મ, જ્ઞાન અને લક્ષિતની પરાકાષ્ટાએ પહેંચીને પણ એમણે શેક-
પક્ષ ન છોડ્યો. લોક મંથનનો ભાવ એ એમની લક્ષિતનું એક અંગ હતું.
કૃષ્ણના ઉપાસક ભકતોમાં આ અંગની ઉલ્લેખ હતી. એમનાંમાં તો ઉપાસ્ય
અને ઉપાસકના મંબધનીજ મૂલતમ વ્યંજના થઈ છે; અન્ય પ્રકારનાં શેક-
વ્યાપક મંબધીના કન્યાશુકારી મૌન્યની પ્રતિષ્ઠા નથી થઈ. એટલેજ ગૌરવા-
ભીની લક્ષિતસલરી વાણી મંબસકારણી બનાઈ છે. સખથી માંડીને મંક
સુધીના હિંદી બળનાર માણસને એમના સમચરિત માનસનો પગિય છે.

પોતાની સગુણોપાસનાનું નિરૂપણ ગૌરવાભીએ ધણી ગીતે કર્યું છે.
સમચરિતમાનમમા નામ અને રૂપ બન્નેને ઇશ્વરની ઉપાધિ કહીને એનીજ
અભિવ્યક્તિ એઓ માને છે.

નામ રૂપ દુધ ઈસ ઉપાધિ । અકથ અનાદિ મુમામુઝિ માધી
નામ રૂપ ગતિ અકથ કહાની । સમુજન મુખદત પરત બખાની
અગુન સગુન બિચ નામ મુસાખી । હિબય પ્રબોધક ચતુરે દુબાખી

વિદ્યમાન છે. પરંતુ એકંદરે એમના આઠ અથોનો ઉન્નિષ્ઠ મને છે. બાની, સમય પ્રબંધ, વૃંદાવન રહસ્ય, મર્વતત્ત્વ મારોદ્ધાર, ગનસિક્ષા બીજી, મિદ્ધાત સાર, વંશીયુક્ત યુગબધ્વાન, માનમિક સેવા પ્રબંધ. એમની કવિતા સામાન્ય શ્રેણીની મનાય છે.

પ્રસિદ્ધ કવિ બળભદ્ર મિશ્રનો કવિનાકાળ પણ મં. ૧૬૪૦ માં જ આવે છે. મિશ્રજી ઓડિયાના સનાતન બ્રાહ્મણ પંડિત કારીનાથના પુત્ર અને પ્રસિદ્ધ મહાકવિ કેશવદાસના મોટાભાઈ હતા. એમનો જન્મકાળ સં. ૧૬૦૦ છે. કેશવદાસે પોતાના 'કવિપ્રિયા' અથવા એમનું નામ લખ્યું છે. એમનો 'નખશિખ' અંથ શૃંગારનો પ્રસિદ્ધ અંથ છે. આ અંથમાં એમણે ઉપમા, ઉત્પ્રેક્ષા, સંદેહ આદિ અર્થકાંગે દ્વારા નાયિકાના અંગોનું રમ્ય વર્ણન કર્યું છે. કૃપારામે જે પ્રમાણે રસરીતિનું અવધાન કરીને નાયિકાઓનું વર્ણન કર્યું તે પ્રમાણે બળભદ્રે નાયિકાના અંગોને એક સ્વતંત્ર વિષય બનાવ્યો. એમની રચના પ્રૌઢ અને પરિમાર્જિત છે અને એમની ભાષા શુદ્ધ ત્રજ્જભાષા છે. આ અથમાં ૬૫ ધનાદરી ૭૬ અને છાંપા છે. એમની કવિતાનો ગુણ લાઘવ્ય છે મિશ્રમધુઓની દૃષ્ટિએ બલભદ્ર દામની શ્રેણિમાં જાય છે. મ. ૧૮૯૧ માં ગોપાલ કવિએ બળભદ્રના નખશિખ ઉપર એક ટીકા લખી હતી એ ટીકામાં એમણે બલભદ્રના ત્રણ અથો, બલભદ્રી વ્યાકરણ, હનુમન્નાટક અને ગોવર્દન સતસહના નામો આપ્યા છે પટેલી શોધમાં એમના 'ભગવદ ભાવ્ય' અને બીજામાં 'દુપણ વિચાર' નામના અથો મળ્યા છે. એમની કવિતાના ઉદ્ભવરણુ તરીકે 'નખશિખ' માથી એક ૭૬ આ રહ્યો.

પારલ નયન કોકનદ કે—એ દલ દાઉ

બલભદ્ર ખાસર ઉનીદી લખી બાલમૈ

સોભા કે સરોવરમે ખાડવકી આભા કેઘૌ

દેવ ધુનિ ભારતી મિલી હૈ પુન્ય કાલમે

વંધારવામાં જરાય વેગ નથી આપતાં; જાણે માત્ર પાઠપ્રતિભા, અર્થે જ રચાયાં હોય એવું લાગે છે. ગૌસ્વામીની રચના અત્યંત પ્રૌઢ અને સુવ્યવસ્થિત છે, એમની વાક્યરચનામાં સજ્જની અનુપયોગિતા માલમ નથી પડતી. ગૌસ્વામીએ બધા જ રચોની સમ્યક્ વ્યંજના કરી છે. પરંતુ મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન નથી કર્યું. એમનું પ્રેમ અને ધૃંગારનું વર્ણન રમ્ય, મધુર, પ્રાસાદિક અને પ્રતિભાવંતુ હોવા છતાં નિર્દોષ અને વિશુદ્ધ છે. તુલસીની રચનાઓમાં જે નિત્ય પ્રકાશનું ઔચિત્ય છે એ, બીજા કવિમાં નથી અને તેથી જ હિંદી સાહિત્યમાં મંગલ તેજકલાએ પ્રકાશના આ કવિવરને સર્વશ્રેષ્ઠ સ્થાન મળ્યું છે.

અમદાસ.

ગૌસ્વામી પછી સ્વામી અમદાસનું નામ આવે છે. અમદાસ પ્રસિદ્ધ ભક્ત નાભાદાસના ગુરુ અને તુલસીદાસના મમકાલીન હતા. એઓ અષ્ટ-છાપવાળા કૃષ્ણદાસના શિષ્ય હોવા છતાં એમણે રામભક્તિનાજ પદો રચ્યાં છે. એમનો જન્મ જ્યપુર રાજ્યમાં ગણતા નામના ગામમાં થયો હતો. મં. ૧૬૩૨ માં એમનાં કવિતાનો સમય આવે છે. એમના રચોના ચાર પ્રધાનો પત્તો મળે છે. હિતોપદેશ ઉપખાના બાવરી, બ્યાનમંજરી, રામ-બ્યાનમંજરી અને કુંડલિયા. આ સિવાય 'રામચરિતકે પદ' નામના પાંચમા પ્રધાનો ઉદ્દેશ્ય મળે છે. એમની કવિતા તોળની કલામાં આવે છે.

ત્યારપછી સં. ૧૬૩૭ માં કરનેસ બંદીજનનું નામ આવે છે. એમને વિષે કહેવાય છે કે એઓ નરહરિ કવિની સાથે અકબરના દરબારમાં જતા હતા. એમની કવિતા માધારણુ છે અને એમની કાવ્યભાષા ખડીબોલી છે. એમના ત્રણ પ્રધાનો ઉદ્દેશ્ય મળે છે. કરણા ભરણ, અતિશયણ અને મૂપશયણ.

મં. ૧૬૪૦ માં રાધા વલ્લભીય મંપ્રદાય વાળા ગૌસ્વામી હિતોપદાવલી રચનાઓ મળે છે. જયપુર દરબારના પુસ્તકાલયમાં એમના જે ત્રણ પ્રધાનો

નિવૃત્તિ છે. પરંતુ એકંદરે એમના આઠ અથોનો ઉલ્લેખ મળે છે. બાતી, સમય પ્રબંધ, જંદાવન રહસ્ય, સર્વતત્ત્વ સારોદ્ધાર, ગનચિક્ષા બતીસી, સિદ્ધાંત સાર, વંશીયુક્ત યુગજ્ઞાન, માનસિક સેવા પ્રબંધ. એમની કવિતા સામાન્ય શ્રેણીની મનાય છે.

પ્રસિદ્ધ કવિ બલભદ્ર મિશ્રનો કવિતાકાળ પણ સં. ૧૬૪૦ માં જ આવે છે. મિશ્રજી ઓડજના સનાદય શાસ્ત્રી પંડિત કાશીનાથના પુત્ર અને પ્રસિદ્ધ મહાકવિ કેશવદાસના મોટાભાઈ હતા. એમનો જન્મકાળ સં. ૧૬૦૦ છે. કેશવદાસે પોતાના ‘કવિપ્રિયા’ અંથમાં એમનું નામ લખ્યું છે. એમનો ‘નખશિખ’ અંથ શૃંગારનો પ્રસિદ્ધ અંથ છે. આ અંથમાં એમણે ઉપમા, ઉપમેશ, સંદેહ આદિ અર્જકારો દ્વારા નાયિકાના અંગોનું રમ્ય વર્ણન કર્યું છે. કૃપારામે જે પ્રમાણે રસરીતિનું અવલંબન કરીને નાયિકાઓનું વર્ણન કર્યું તે પ્રમાણે બલભદ્રે નાયિકાના અંગોને એક સ્વતંત્ર વિષય બનાવ્યો. એમની રચના પ્રૌઢ અને પરિમાર્જિત છે અને એમની ભાષા શુદ્ધ વ્રજભાષા છે. આ અંથમાં ૬૫ ધનાક્ષરી છંદ અને ૭૫૫ છે. એમની કવિતાનો મુખ્ય લાક્ષણિક છે. મિશ્રમંદુઓની દષ્ટિએ બલભદ્ર દાસની શ્રેણીમાં જાય છે. સં. ૧૮૯૧ માં ગોપાલ કવિએ બલભદ્રના નખશિખ ઉપર એક ટીકા લખ હતી. એ ટીકામાં એમણે બલભદ્રના ત્રણ અથો, બલભદ્રી વ્યાકરણ, હનુમન્નાટક અને ગોવર્દન સતસંધના નામો આપ્યા છે. પહેલી શોધમાં એમના ‘લગવદ ભાષ્ય’ અને બીજામાં ‘દુપણ વિચાર’ નામના અથો મળ્યા છે. એમની કવિતાના ઉદાહરણ તરીકે ‘નખશિખ’ માંથી એક છંદ આ રલો.

પાટલ નયન કેકનદ કે-સે દલ દોઉ

બલભદ્ર બાસર ઉનીદી લખી બાલમૈ

સોલા કે સરોવરમે બાડવડી આલા દૈદો

દેવ ધુનિ ભારતી મિલી હૈ પુન્ય કાલમે

કામ દે વગ્ત કે ધા નામિયા ઉકુપ બંદો
 ખેલત સિકાર તરૂની કે મુખનાલમ
 લોચન ભિતામિતમ લોહિત લકીર આર્ન
 આંધે લુગ મીન લાલ ગેમ કે જલમ

દોનરાય કાલભટ્ટનુ નામ પણ મ ૧૬૪૦ મા જ મળે છે હોસરાય
 નક રના સમયના હગ્વિચારના આશ્રિત હતા અને એમની જોડે અ-
 પારના દરબારમાં પણ જતા હતા અ મરે એમને થોડી જમીન આપી હતી
 આમાં એમણે દોનપુર ગામ વસા યુ હતુ દોનપુર મામ સમયગેરી જલ્લામાં
 છે એક વખત દોનરાયને છુતરીદસ માથે પણ મેળાપ થએલ એમણે
 નાનઓ અને પાસાદો તથા અમીંગની જ ખીરદાસી માર્ગ છે એમના
 કવિતામાં લોકસંધને આકરે એનુ તત્ત્વ ન દોનરાયી એમની મ્વિના બહાર જ
 આવી નથી

સ ૧૬૪૩ મા નાનચદ કવિનુ નામ મળે છે એમણે ઇતિહાસ લખા
 નામનો ગ્રંથ રચ્યો છે એવો ઉ નેખ શોધમાં મળે છે ' જલિમાવનકી કથા'
 નામક ખીન્ને ગ્રંથ પણ પ્રથમ ત્રે શોધમાં મળ્યો છે એમને સામાન્ય રીતે
 મહાભારતની કથાનુ વિવરણ ક્યું છે

મહારાજ અનંતદામની કવિતાનો મુદ્રા મ ૧૬૪૫ ની આસપાસ
 આવે છે એમણે નામદેવ આદિ છી પરચી મગદ પીપાડી પરચી, રાય-
 દાસજીરી પરચી, સમન એહજીરી પરચી કમીરજી છી પરચી મિબારી
 ખાઈજી પરચી રકા બ મડી પરચી અને ત્રિનોચનદાસજી પરચી નામક આઠ
 ગ્રંથો રચ્યા છે આખી વિસદ રચ્યા હોવા છતા મ્વિના માધારણ ગ્રંથોની છે

સંખ્યાન.

આજ સમયમાં વૈષ્ણવ કવિ રસખાનનુ નામ આવે છે એઓ દીલ્હીના
 યદાણુ હતા ૨૫૨ વૈષ્ણુની વાર્તામાં એમનુ શોરક દત્તાત આવે છે એઓ

ગૌસ્વામી વિઠ્ઠનાથજીના શિષ્ય હતા અને વિઠ્ઠનાથજીનો અંતકાળ સવત ૧૬૪૩ મા થયો એટલે રમખાનનો જન્મ મ. ૧૬૧૫ મા થયો એવું અનુમાન દોરાયુ છે ભક્તમાયમા જે વૃત્તાન આપ્યું છે તેમા રસખાન એક રૂપાળા છોકરાપર આસક્ત હતા એવું લખ્યું છે. ખીજ એક લોકકથા એવી પણ છે કે એઓ એક સાવખ્યવની સ્ત્રી ઉપર આમકન હતા ભાગવતના કારગી તરણુમાના વાચન પછી એમને શ્રી કૃષ્ણ પ્રત્યે પ્રેમ જાગ્યો અને રસખાન પ્રભુધિ મગી ભક્ત બન્યા એમના બે નાનાસા પુત્રિકા 'પ્રેમ વાટિકા' અને 'મુખન રમખાન' ગૌસ્વામી કિંગોરીવાચજીએ પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. એક મુમનમાનને શુદ્ધ કરીને વૈષ્ણવધર્મની દીક્ષા આપી એ એ વખતના વૈષ્ણવધર્મની ઉદારતા અને એના ગાદીપતિની સાગી મમજલ્યુ બતાવે છે. ભારતેકુ હરિશ્ચંદ્રે ઉત્તર ભક્તમાયમા અને પડિત રાધાચરણ મૌસ્વામીએ નવભક્તમાયમા રમખાનની પ્રશંસા કરી છે પ્રેમવાટિકામા પર દોહા અને મોરદા છે એમનો રચનાકાળ સં. ૧૬૪૦ છે. પ્રેમ વાટિકાનો રચનાકાળ સ. ૧૬૭૨ કહેવાય છે એટલે વિઠ્ઠનાથજીના શિષ્ય થયા પછી એમનો વાણી પ્રવાહ વાંચ્યો હશે એવું અનુમાન થાય છે 'મુખન રસખાન'મા ૧૨૬ '૭૬ છે. એમની ભાષા શુદ્ધ પ્રજ ભાષા છે આ છદોમા રમખાનની ભક્તિ અપદ્દ દેખાય છે. રસખાનની રચનામા માધુર્ય, સરસતા અને ભાવ આગળ તરી આવે છે, એઓ ભક્ત દોષા છતાં શ્રુ મારની પણ ઉત્કૃષ્ટ રચનાઓ કરતા હતા એમની રચના પ્રમાણમા વધારે નથા પરંતુ જોડેલી છે તેટલી પ્રેમીના મર્મને અર્પે એવી બાવલરી અને મધુર છે એમની દરિતા દામની ત્રણીમા આવે છે બે ઉદાહરણો આદિ મુક્યા છે.

માનુષ હોતો વહી રસખાન બસૌ સંગ ગોકુલ જાય કે ચારન
જો પમુ હોતો કહા બસુમેરો ચરૌ નિત નંદકી યેનુ મંજારન
પાહન હોતો વહી ગિરિ કો જો કિયો હરિ છવ પુરંદર ધારન
જો બગ હોં તો બસેરો કરૌ મિલિ કલિંહી કૂલ કદંબકી ડારન

જે હિ બિનુ જાને કછુ હિ નહિં જાન્યો જાત બિએસ
 સોઝ ગ્રેમ જોહિ જાન કે રહિન જાત કુછ એસ
 ગ્રેમ ફાંસ સો ફેસિ મરે સોઝ જિયે સદાહ
 ગ્રેમ પરમ જાને બિના મરી કોઠિ જિવત નાહિં

આચાર્ય કેશવદાસ.

ઉત્તરકાળમાં ગૌસ્વામી વૃદ્ધસીદાસ પછી પ્રતિભાશાળી કવિ તરીકે આચાર્ય કેશવદાસનું નામ આવે છે. રસરીતિના આચાર્ય તરીકે મહાકવિ કેશવનું સ્થાન હિંદી સાહિત્યમાં માનવ્યું છે. મિત્રબંધુઓએ પોતાના ‘હિંદીનવરત્ન’ માં કેશવનું સ્થાન છઠ્ઠું રાખીને હિંદીના સર્વોત્તમ મહાકવિઓની હરોળમાં બેસવાની પ્રતિષ્ઠા અર્પી છે.

કેશવદાસ સનાતન બ્રાહ્મણ કૃષ્ણદત્તા પૌત્ર અને કાશીનાથના પુત્ર હતા. એમનો જન્મ સં. ૧૬૧૨ માં અને મૃત્યુ સં. ૧૬૭૪ માં થયું. એકાદશ નરેશ મહારાજ રામસિંહના બાપ હરજીતસિંહની સભામાં કેશવનું બહુમાન હતું. એમના કુળમાં સંસ્કૃતના પ્રખર પંડિતો થઈ ગયા છે. કેશવના મોટા બાપ બલભદ્ર મિત્ર પણ હિંદીના અગ્રણી કવિ હતા. એમની કવિતાના સમય પહેલાં રસ અને અલંકાર આદિ કાવ્યગોના નિરૂપણ તરફ કેટલાક કવિઓનું ધ્યાન વળ્યું હતું. લક્ષ્યઅથિ પછી જ લક્ષણઅથિનું નિર્માણ થાય છે. કેશવદાસ સંસ્કૃતના પંડિત હતા એટલે શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી સાહિત્ય ચર્ચાનો પ્રચાર હિંદી ભાષામાં પૂર્ણ રૂપે કરવાની એમની ઇચ્છા સ્વાભાવિક જ હતી.

કેશવદાસ પહેલાં સં. ૧૫૯૮ માં કૃપારામે થોડું રસનિરૂપણ કર્યું હતું. આ ઉપરાંત ગોપ કવિએ પણ સં. ૧૬૧૫ ની આસપાસ ‘રામબુધણ’ અને ‘અલંકાર ચંદ્રિકા’ નામનાં બે પુસ્તકોમાં અલંકારની ચર્ચા કરી હતી. એજ વખતે ચરખારીના મોહનલાલ મિશ્રે પણ ‘શૃંગાર આગર’ નામનો

એક રસગ્રંથ લખ્યો હતો. નરહરિ કવિની સાથે અકબારી દરબારમાં જનારા કરનેસ બંદીજને પણ ‘કણ્ણીલરણ’, ‘શ્રુતિ ભૂષણ’ અને ‘ભૂપ ભૂષણ’ નામના ત્રણ ગ્રંથો અલંકાર સંબંધી લખ્યા હતા. પરંતુ હજી સુધી કોઈ કવિએ કાવ્યના સર્વ અંગોનું સમ્યક નિરૂપણ કર્યું ન હતું. આ કાર્ય કેશવે કર્યું. કેશવદાસ કાવ્યમાં અલંકારોની પ્રધાનતા માનનારા ચમત્કારવાદી કવિ હતા. એટલે એમણે મમ્મટ અને વિશ્વનાથ આદિ રસવાદી કવિઓનું અનુકરણ ન કરતાં દંડી અને રૂચક આદિ આચાર્યોનું અનુકરણ કર્યું. કેશવે મં. ૧૬૪૮ માં ‘રસિક પ્રિયા’ નામક પ્રસિદ્ધ રસગ્રંથની અને સં. ૧૬૫૮ માં ‘કવિ પ્રિયા’ નામના વિખ્યાત અલંકાર ગ્રંથની રચના કરી. ‘રસિક પ્રિયા’ મા દામ્પત્ય અને રતિભાવને લઈને એના બેઠો બતાવતા શૃંગારરસના આલંબન આદિનું વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું છે. આકારમાં આ ગ્રંથ પદ્યાર્કરના ‘જગદ્દિનોદ’ જેવો અને ઉત્તમતામાં મહાકવિ મતિરામના ‘રસરાજ’ જેવો છે. ‘કવિ પ્રિયા’ મા એમણે કાવ્યભેદ, અલંકાર, દોષ, મહાકાવ્યના વર્ણ્યાદિ વિષયોનો સમાવેશ કર્યો છે. આ બંને ગ્રંથોની રચના પ્રૌઢ છે. કેશવના ઉદાહરણમાં રમ્ય અને ગગનગામી કૃપનાઓ વિહરે છે અને ભાષામાં લાલિત્ય અને પ્રસાદ આગળ તરી આવે છે.

આ બે ગ્રંથો ઉપરાંત એમનું પ્રબંધ કાવ્ય ‘રામ ચંદ્રિકા’ (સં. ૧૬૫૮) પણ પ્રસિદ્ધ છે. પ્રબંધ કાવ્યની દૃષ્ટિએ કેશવને આમાં જોષ્ઠ્યે તેટલી સફળતા નથી મળી છતાં એમાં સંવાદ સુંદર છે. પહેલાં તે એમાં સંબંધ નિર્વાહ જેવો જોષ્ઠ્યે તેવો નથી અને બીજું એમનામાં કથાના મર્મસ્થળોને ઓળખવાની ભાવુકતાનો અભાવ છે. વર્ણનો પ્રસંગોને અનુમોદિત ન હોઈને સ્વતંત્ર દેખાય છે અને અલંકારોની એટલી બધી અતિશયતા છે કે એઓ રસના સહાયક બનવાને બદલે એને દબાવીને પોતાની નિરાળી સત્તા જ બતાવે છે. ગ્રંથ ઝીણવટથી જોનારને તરત જ અપ્યર પડી જાય કે એમાં અંતરની સાચી પ્રેરણાવાળું સુંદર સર્જન નથી; પરંતુ માત્ર ચમત્કાર અને શબ્દકૌશલ દેખાડવા માટે જ એની રચના થઈ છે.

આ કલા પ્રદર્શન કરવા માટે કેશવે કાદખરી, અનર્થસાધવ અને હનુમ-
ન્નાટકમાથી વાલ્મીકી વાલ્મીકી જેમના તેમ ઉગમીને મુખી દીધા છે. કેશવની
કવિતા દર્શન કહેવાય છે. “કવિ કે દિન ન ચરે બિદાષ, પૂછે કેશવકી
કવિતાષ” આ દર્શનતા ધણુંખરું મંદુકીત લોકોના બાવો હિંદી પદમા
યથાર્થ રીતે વ્યક્ત ન થવાને કારણે આરી ગઈ છે. શુમાનનું ‘નૈપથ કાવ્ય’
પણ આ કવિતાનું ઉદાહરણ છે

‘રામચંદ્રિકા’ માટે એક મત ઉપર વર્ણવ્યો તેવો છે અને બીજો મત
કે જેમા મિશ્રબધુઓ વર્ણવે છે તે, ‘રામચંદ્રિકા’ ને એક ભવ્ય અને રાચક
અથ તરીકે વધાવે છે અને નિર્ણય બાવે છે કે તુલસીના ‘રામ ચરિત
માનમ’ પછી ‘રામચંદ્રિકા’ નો નંબર આવે છે

ગમે તેમ હું પરતુ શાસ્ત્રીય પદ્ધતિપર સાહિત્ય મીમાસાનો માર્ગ
સંપૂર્ણ રીતે ખુલ્લો કરવા માટે હિંદી સાહિત્ય આચાર્ય કેશવનું સદા અધિ
રહેશે તુલસી અને મૂર જેવી સરમતા અને તત્ત્વમયના એમનામા નથી પરંતુ
રસ, અલંકાર આદિના વિનૂત બેદનિરૂપણ અને ઉદાહરણદ્વારા સાહિત્યના
સમ્યક પર્યાયોચનનું ગૌરવ તો કેશવને જ વરે છે કેશવ રસિક પુરુષ હતા.
એક દિવસ એ ક્રવા પર બેઠા હતા ત્યાં પનિયારીએ એમને બાબા કહીને
બાબાબા આ મબોધન નો એમણે ઉત્તર વાલ્મીકી એ લોકપ્રસિદ્ધ છે

કેસવ કેસનિ અમકરી બૈરિ હું જસ ન કરાહું
ચંદ્ર બદનિ મૃગલોચની બાબા કહિ કહિ જાહિ

ઉપરના ત્રણ પ્રસિદ્ધ અને મોટા ત્રથો સિવાય એમના બીજા પણ નહીં
પુસ્તકો ‘વિજ્ઞાનગીતા’, ‘વીતસિંહ દેવ ચરિત’ અને ‘જહાગીર-જમ-
ચંદ્રિકા’ છે આ ત્રણે ત્રથો આમાન્ય પ્રાદેશી છે અને ત્રણેનું વસ્તુવિધાન
જેટલું જોઈએ તેટલું સમર્થ નથી કેટલાક તો શકા કરે છે કે ‘રસિક પ્રિયા’
અને ‘કવિ પ્રિયા’ ના ગચ્છાવ કેશવને હાથે આપું નિર્ણય અને નિરસ

સર્જન કેમ થાય? મિત્ર મંદુઓએ એમને Pool of general vision
કહીને હિંદી કવિતાના મિશ્ટન કયા છે. એમની કવિતાના થોડાંક ઉદાહરણો—

કો હૈં દમયંતી. હંદુમતી. રતિ રાતિ દિન
હોહિત છબીલી છિન ધન લે સિંગારિયે
કેસવ લગત જલગત જાત બેઠ ધ્યામ
જાત રૂપ બાપુરો બિરૂપ—સો નિહારિયે
મન નિરૂપમ નિરૂપ મન નિરૂપ ભયો
ચંદ બહુરૂપ અનરૂપક બિચારિયે
સિતા જી કે રૂપ પર દેવતા કૂરૂપ કો હૈં
રૂપ હુ કો રૂપ સો હૈં વારિ વારિ ડારિયે.

x

x

x

કેસવ સરિતા સકલ મિલત સાગર મન મોહૈ
લલિત લતા લપટાનિ તરન તન તરખર સોહૈ
રૂચિ ચપલા ભાલ મેઘ ચમલ ચમકત ચહૈ ચોરન
મન ભાવન કહૈં ભેરિ ભૂમિ કૃજન મિસ મોરન
ઘહ રીતિ રમન રમનીન સો રમન લગે મન ભાવને
મિય, ગમન કરન કી કો કહૈં ગમન ન મુનિયત સાવને.

x

x

x

બનમેં બૃપભાન કુમારિ મુરારિ રમે રૂચિ સોં રસરૂપ પિએ.
કલ કૂજિત પૂજિત કમ કલા બિપરિત રચી રતિ કેલી કિએ.
મન સોહિત સ્યામ જરાધ જરી અતિ થોડી ચલે ચલ ચાર હિએ.
મખતૂલ કે મૂલ જૂલાવના કેસવ ભાનુ મનો સનિ અંકલિએ.

મહાકવિ કેશવદાસ પછી સં. ૧૬૫૦ માં પ્રવીણગાય વેરવાનું નામ મળે
છે. આ બાદ સંગીતમાં કુશળ હતી અને આડજાના મહારાજા ઈશ્વર

પાસે રહેતી હતી. દેશવદાસે ‘કવિપ્રિયા’ અથવા પ્રવીણરાય માટે મનાવ્યો હતો એમ કહેવાય છે. વેરયા હોવા છતાં એ બાધ પોતાને પતિવત્તા કહેવડાવતી, એક વખત અકબરે એના રૂપનું વર્ણન સાંભળીને એને પોતાના દરબારમાં બેસાડી પણ એણે એક કવિત લખીને એની દ્વારા ના કહેવડાવી. એની કવિતા સાધારણ શ્રેણિમાં પ્રથમ મુકી શકાય એવી છે.

લાલનક્ષત્રનું નામ સં. ૧૬૫૨ ની લગલગ જ આવે છે. એમની કવિતામાં સાંતરસનું સુંદર નિરૂપણ થતું હતું. એમની કેટલીક રચનાઓ સુરમ છે. એમની કવિતા તોપની શ્રેણિમાં ગણાય છે.

નાભાદાસ.

‘લક્ષ્મણ’ ના કેતાં નાભાદાસનો સમય સં. ૧૬૫૭ માં આવે છે. નાભાદાસ અમદાસના શિષ્ય હતા. એમનો પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ ‘લક્ષ્મણ’ મં. ૧૬૪૨ પછી બન્યો અને સં. ૧૭૬૬ માં એમના શિષ્ય પ્રિયાદાસે એની ટીકા લખી. આ ગ્રંથમાં ૨૦૦ લક્ષ્મણોનાં ચમત્કારપૂર્ણ ચરિત્રો ૩૧૬ છાંપાઓમાં લખ્યાં છે. આ ચરિત્રોમાં સંપૂર્ણ છવનવૃત્ત નથી પરંતુ કેવળ લક્ષિતના મહિમાની વાતો સંધરી છે. આનો ઉદ્દેશ લક્ષ્મણો પ્રત્યે સમાજમાં પૂજ્ય ભૂદિ જાગૃત કરવાનો હોય એમ લાગે છે; અને ઘણે અંશે એ ઉદ્દેશ સફળ પણ થયો છે. આજે ઉત્તર ભારતના ગામડાંઓમાં શાસ્ત્રાચાર વિદ્વાનો અને પંડિતો કરતાં સાધુઓનું વધારે સન્માન થાય છે, તે ધર્મ ખરું લક્ષ્મણોના આવા ચમત્કારપૂર્ણ વૃત્તાંતોના સમ્બંધે પ્રચારને આભારી છે. સાહિત્યના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ પણ ‘લક્ષ્મણ’ ની કિંમત ઘણી છે.

નાભાજીને કેટલાક લોકો ડોમ માને છે (ડોમ એટલે હનુમાન). ‘લક્ષ્મણ’ની ટીકામાં એમને હનુમાનવંશી કહ્યા છે. કેટલાક એમને દામિય પણ માને છે. પોતાના ગુરુ અમદાસની જેમ નાભાદાસે પણ રામલક્ષ્મણ-વિષયક કેવિના કહી છે. વળભાષા ઉપર એમનો ઠીક ઠાણ હતો અને પદરચનામાં એમને નિપૂણતા ય વરી હતી. રામચરિત્ર સંબંધી એમન

વધેનો એક સંગ્રહ હમણાં મળ્યો છે. આ પુસ્તકો મવાય એક વ્રજ ભાષાના ગદ્યમાં અને ખીન્ને 'રામચરિત માનમ'ની શૈલીપર દુદ્ધ ચૌપાઇઓમાં બે 'અપ્સરામ' પણ બનાવ્યા છે. એમની કવિતા પદ્યમકરની શ્રેણિમાં આવે છે. એમના ગદ્યપદ્યના નમુના—

ગદ્ય:—

તબ શ્રી મહારાજ કુમાર પ્રથમ શ્રી વમિષ્ઠ મહારાજ કે ચરન ધુધ પ્રનામ કરત ભયે ફિરિ અપર વૃદ્ધ સમાજ તિનકો પ્રનામ કરત ભયે. ફિગિ શ્રી રાગધિરાજ જુદા જોદાર કરિ કે શ્રી મહેન્દ્રનાથ જુદે નિકટ બેઠત ભયે

પદ્ય:—

અવધપુરીકી સોભા જૈસી કહિ નહિં સકહિં શેષ શ્રુતિ તૈસી
રચિત કોટ કલધૌત મુહાજન વિવિધરંગ મતિ યતિ મન ભાવત
ચહું દિસિ બિપિન પ્રભોદ અનૂપા ચતુર વીસ જો જન રસ રૂપા
સુહસિ નગર સરજૂ મરિ પાવનિ મનિમય ભરથ પરમ સુહાવનિ
વિગસે જલજ ભૂગ રસભૂલે શુંજત જલ સમૃદ્ધ દોઉ કુલે

સંસ્કૃતમાં રામચરિત સંખંધી કેટલાય નાટકો છે. એમાંથી કેટલાક તો નાટકના માહિત્યક નિયમાનુસાર છે અને કેટલાક માત્ર મંવાદ રૂપમાં હોવાને કારણે નાટકો મનાયા છે. આ ખીજી પદ્ધતિ ઉપર મ. ૧૬૫૭ માં પ્રાણચંદ્ર ચૌહાણે 'રામાયણ મહાનાટક' રચેયું મળે છે એમને વિષે ખીજી કંઈ માહિતી મળતી નથી.

સં. ૧૬૬૦ માં કાદિરખખ્શના નામનો ઉલ્લેખ મળે છે. કાદિર હમ્દોષ જીલ્લાના પિહાની ગામના મુસલમાન હતા અને મૈયદ ઇલાહીમના શિષ્ય હતા. એમનો એકેય ગ્રંથ મળતો નથી પરંતુ છુટક કવિતા મળે છે. એમનો જન્મ સં. ૧૬૩૫ માં કલ્યો છે. એમની જેટલી કવિતા મળે છે એમાં સ્પષ્ટ ભાવો અને મોહક ભાષા દેખાય છે. એમનું એક લોક પ્રસિદ્ધ કવિત્ત આ રહ્યું :

ગુન કૌન પૂછે કોહિ ઐગુન કી બાત પૂછે
કહા લયો હઈ! કલિકાલ થો ખરાનો હૈ
પોથી ઐ પુરાન જ્ઞાન ઠૂન મેં ડારિ દેત
ચુગલ ચવાઇન કો માન હહરાનો હૈ
કાઠર કહત થાસો કહુ કલિએ કી નાહિ
જગત કી રીતિ દેખી ચુપ મન માનો હૈ

સં. ૧૬૬૦ માં અમરેશ અને મુક્તામણિદાસના નામે મળે છે. અમરેશના પરચુરણ છંદો મળે છે. મુક્તામણિદાસે ગૌસ્વામી હિતદર્શિ વંશના પુત્ર ગૌસ્વામી બનચંદની આત્મી 'સાર સંગ્રહ' નામના એક પુસ્તકમાં ૧૫૦ કવિઓની કવિતાનો સંગ્રહ કર્યો છે, એમની પોતાનો મૌલિક કવિતા, મળતી નથી.

મુખ્યારક

સૈયદ મુખ્યારકઅલીનો સમય સં. ૧૬૭૦ માં આવે છે. એમનો જન્મ સં. ૧૬૪૦ માં થયો હતો. મુખ્યારક સંસ્કૃત, શરસી અને અરબીના પંડિત અને હિંદીના સદ્દશ્ય કવિ હતા. એમની કવિતા શૃંગારસ-પ્રધાન છે. એમની કવિતાનો મુખ્ય વિષય નાયિકા ભેદ અને તેમાંય નાયિકાના દસે અંગોનું એમણે વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું છે. નાયિકાના એક એક અંગ પર એમણે સો સો કુહા બનાવ્યા છે. 'અલક શતક' 'અને તિલ શતક' નામક એમના બે ગ્રંથો પણ છે. આ બે ગ્રંથો ઉપરાંત એમનાં કવિત પણ છે. એમની કવિતા સરસ અને ગોઠક છે. એમનાં રૂપક, ઉત્પ્રેક્ષા અને વર્ણનો સુંદર છે. એમની કવિતાના બે સુંદર ઉદાહરણો:—

પરી મુખ્યારક તિય બદન અલક ચોપ અતિ હોય
મનોચંદ કી ગોદમેં રહી નિસાસી સોય
ચિત્તુક-કૃપમેં મન પરથો છબિજલ તૃપા વિચારી-
કહતિ મુખ્યારક તાહિતિય અલક-ઝારી સી ડારિ

ચિબુક-કૃપ રસરી અલક તિલમુ ચરસ દગ ખેલ
ખારી ખસ શિંગારકી સોચત મનમથ હેલ

x

x

x

કરન-ખરન ખાલ નગન-લસત લાલ

મોતિન કે માલ ઉર સોહેં લલી લાંતિ હું
ચંદન ચઢાય ચાર ચંદમુખી મોહિનીસી
પ્રાત હી ચન્દાય પગ ધારે મુસકાતિ હું
ચૂનરિ વિચિત્ર રયામ સજિ કે મુખારકે વૃ
હાંકિ નખ સિખ તેં નિપટ સકુચાતિ હું
ચંદ્રમેં લખેદિ કે સમેદિ કે નખત માનો
દિનકો પ્રનામ કિયે રાત ચલી જાતી હું

ખનારસીદાસ.

ખનારસીદાસ જોનપુરના ગ્રેવામી અને જૈન ઝવેરી હતા એમના પિતાનું નામ ખડગમેન હતું. એમનો જન્મ મ ૧૬૪૩ મા થયો હતો. ખનારસીદાસે સં. ૧૬૯૮ સુધીનું પોતાનું ઇવન ચરિત્ર “અર્ધકથાનક” નામક ગ્રંથમાં આપ્યું છે. એ ઉપરથી જણાય છે કે યુવાવસ્થામાં એમનું આવરણ શુદ્ધ ન હતું અને એ લય કર ગેગના ભોગ પણ થઈ પડેલા પરંતુ ત્યારે એમને જ્ઞાન થયું ત્યારે એ વખતમાં એથી બધી શ્રંગારી કવિતાને ગોમતી નદીમાં પધરાવી દીધી અને પછી જ્ઞાનોપદેશલરી કવિતા રચવા માડી એમણે જૈનધર્મ મળ્યાં થણા પુસ્તકોનો આગલ હિંદીમાં આપ્યો છે

ખનારસીદામના પુત્રપ્રેમાત્મી લગ્નસુધી નીચે લખેલા ગ્રંથો મળ્યા છે:-

ખનારસી વિલામ (પરચુરણ કવિતાનો સંગ્રહ) નાટક મમયમા
(કંઈ કંઈચાર્થ કૃત ગ્રંથનો માર) નામમાળા (કાવ્ય) અર્ધકથાનક

બનારસ પદ્ધતિ મોક્ષપદી મુનવદના, કલ્યાણ મદ્દિ ભાષા, વેદનિર્ણય
પર્યાશિક્ષા મારગન વિદ્યા

એમની રચનાશૈલિ પુષ્ટ અને કવિતા દાદુપથી મુદરદસને મળતી
આવે છે એમનું એક પદ આ રહ્યું. —

ભોંદુ તે હિરણ્ય કી આર્ષ્ય ।

જે કર્યે અપની મુખ-સંપત્તિ ભ્રમ કી સંપત્તિ ભાષ્ય ॥
જિન આખિન સોં નિરખે ભેદ ગુન જ્ઞાની જ્ઞાન વિચારે ।
જિન આખિન સોં સાખ સરૂપ મુનિ ધ્યાન ધારના ધારે ॥

ઉસમાન.

ઉસમાન ગાજપુરના નિવાસી અને બાદશાહ જહાંગીરના સમકાલીન
હતા. એમના પિતાનું નામ શેખરુસેન હતું એમને પાંચ ભાઈ હતા એમણે
પોતાનું ઉપનામ માન લખ્યું છે ઉસમાન શાહ નિજમુદ્દીન ચિસ્તીની
શિષ્ય પરપરામાં હાજીઆનાના શિષ્ય હતા એમણે સ ૧૬૭૦ મા
'ચિત્રાવતી' નામનું એક પુસ્તક જયસીની શૈલીપર લખ્યું છે જયસીએ
જેટલા વિષયો ચર્ચ્યા છે એ બધાજ વિષયો ઉપર ઉસમાને પણ કંઈ કંઈ
છે. કેટલેક ઠેકાણે તો શબ્દો અને વાક્યો પણ જયસીના જ દેખાય છે.
'ચિત્રાવતી' એક કવિ કૃષિત પ્રેમકથા છે બીજા મુઠ્ઠી કવિઓની જેમ
ઉસમાને પણ આ પ્રેમકથાદ્વારા પ્રેમની ફીલમુદી કહી છે ઉસમાને કથાના
નાયક મુજ્જનકુમારને માત્ર સાધક જ નહિ પરંતુ પૌરાણિક શૈલીનું અવન-
બન કરીને એને શિવના અશયી ઉત્પન્ન થયેલો પરમયોગી માન્યો છે.
કમળાવતી અને ચિત્રાવતી એ બન્નેને વિદ્યા અને અવિદ્યાના રૂપમાં કાંપી
છે. મુજ્જનનો અર્થ જ્ઞાની કર્યો છે સાધનામાં અવિદ્યાને દૂર કર્યા વિના
વિદ્યાની પ્રાપ્તિ નથી થતી એ રહસ્યને ગુચીને કવિએ કથામાં મુજ્જન પાસે
અતિશા સ્તેવકાવી છે. કમળાવતી પ્રાપ્ત નહિ થાય ત્યાં સુધી ચિત્રાવતીનો

સમાગમ નહિ કરે. એ ઉપરાંત જાણસીની પદ્ધતિ પ્રમાણે જ શોભાવર્ણના, દાનમદિમા અને યાત્રા વગેરેનું વર્ણન છે. સરોવર કિડાના વર્ણનમાં ઉસમાને ઇશ્વરપ્રાપ્તિ માટે એક બીજી જ સાધનાનો સંકેત કર્યો છે. ચિત્રાવલી (અવિઘ્ના) સરોવરના ગહન ડગાણમાં એવું કહીને છુપાઈ જાય છે કે જે મને શોધી કાઢશે તેની શ્રુત થશે. આનું રહસ્ય ઉપનિષદના પેલા વાક્ય “ અવિઘ્ના મૃત્યુ તિત્ત્યા ” સાથે મળે છે. અવિઘ્નાને તરીને મૃત્યુને પેત્રેપાર જા એટલે સત્ય વસ્તુને મેળવ. ઉસમાને વિરહ અને ઋતુનાં વર્ણન સુંદર કર્યાં છે. એમનું વસંત વર્ણન આ રથું :—

ઋતુ વસંત નૌતન બન કુલા જહું તહું ભૈર કૃમ્મ રંગભુલા
આહિ કહ્લો સો ભૈવર હમારા જેહિ બિનુ બસત બસંત ઉગરા
હાત બરન પુનિ દોખન ભાઇ માનહું દયા દહું દિલિલાઇ
રતિપતિ દુરહ ઋતુપતી બલી કાનન-દેહ આઇ દલમલી

લીલાધર કવિની રચના સં. ૧૬૭૧ માં મળે છે. આ કવિ જોધપુરના મહારાજા ગજસિંહને ત્યાં હતા. એમનો રચેલો કોઇ ગ્રંથ નથી પણ છુટક છંદો છે. સુદન કવિએ એમનું નામ લખ્યું છે, અને દાસે પણ પોતાના ‘ કાવ્યનિર્ણય’માં એમનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

પુહકર.

પુહકર કવિ ઐનપુરી જીલ્લાના પરતાપપુરના રહેવારો હતા. એમણે પાછળથી ગુજરાતમાં વાસ કર્યો હતો. પુહકર જાતે કાવ્યસ્થ હતા અને જહાંગીરના સમયમાં વિદ્યમાન હતા. એવી લોકકથા છે કે કોઇ ગુન્હાસર જહાંગીરે એમને આગ્રાના કિલ્લામાં કેદ કરેલા ત્યાં કારાખાતમાં જ કવિએ ‘ રસ-રતન ’ નામના ગ્રંથની રચના સં. ૧૬૭૩ માં કરી. આ ગ્રંથથી પ્રસન્ન થઇને જહાંગીરે પુહકરને મુક્ત કરી દીધા. આ ગ્રંથમા રંગભાવતી અને મૂરસેનની પ્રેમકથા છે. પદ્યમાં ભુદ્ધ ભુદ્ધ છંદોનો વ્યવહાર કર્યો છે.

કરિષ્યમ કયા લઈને પ્રબંધકાવ્ય વ્રખ્યાની પ્રથા પ્રાચીન હિંદી કવિઓમાં બહુ ઓછી દેખાય છે. જ્યારની વર્ગેરે મુખી કવિઓએજ આ પ્રકારના પુસ્તકો લખ્યાં છે; પરંતુ એમની રીત ભારતીય ન હતી. આ દષ્ટિએ પુસ્તકરના 'રમ-રતન' નું હિંદી સાહિત્યમાં વિશિષ્ટ ધ્યાન છે.

અંથમાં મયોગ અને વિયોગની વિવિધ દશાઓનું સાહિત્યની રીતિ અનુસાર વર્ણન છે. પૂર્વરાગ, સખીમંડન, નખશિખ, ઝડતું વર્ણન આદિ શ્રૃંગાર રમની સર્વ આમગ્રી અને વાનાવરણુ આમાં ગુંથવામાં આવ્યાં છે. પુસ્તકરની કવિતા સરસ અને ભાષા પ્રૌઢ છે. એમની કવિતાનું ઉદાહરણુ:—

અંકડી ઉઝારી ખ્યારી નૈનન નિહારી પડે
અંકડી કલામેં દુતિ ની ફરસાતિ હૈ
લલિત લતાનિમેં લતાસી ગહિ સુકુમારી
માલતી સી ફુલે જખ મુદ પુલકાતી હૈ
પુલકર કહૈ જિત દેખિએ ખિરાજૈ તિત
પરમ વિચિત્ર આરૂ ચિત્ર મિલ જાતિ હૈ
આવૈ મન મા હિં તખ રહે મન હિ મેં ગંડ
નૈનનિ ખિલોકો બાલ ઐનનિ સમાતિ હૈ

સુંદરદાસ.

નાગરી પ્રચારિણી સભાની શોધ પ્રમાણે પાંચ સુંદરદામના નામો મળે છે. શિવસિંહ સરોઝમાં ત્રણ સુંદરદાસ લખ્યા છે. ના પ્ર. સલાવાળા પાંચ માંથી ત્રણ વિશે કંઈક માહિતી છે અને બેના તો માત્ર ઉલ્લેખ છે. પાંચ માંથી એકનો કવિતા કાળ સં ૧૮૫૭ થી ૧૮૬૬ સુધીનો અને બાકીના ચારનો સં ૧૬૫૭ થી ૧૭૧૦ નો લખ્યો છે. મિથળદુઓના અનુમાન પ્રમાણે આ ચાર કવિઓમાંથી બે માયા છે અને બેનાં નામો અનુમાનેકા

• છે. એક સુંદરદામ તો સદાજ્ઞતાં ને ત્યાં હતા અને અમણ ' સુંદર શૃંગાર ' ' સિદ્ધાસન બતીસી ' અને ' બારામામે ' નામનાં ત્રણ પુસ્તકો રચ્યાં છે. આ ત્રણે ત્રયોના રચનાકાળ મં. ૧૬૮૮ ની આસપાસ મનાય છે. બીજા સુંદરદામ પ્રમિદ્ધ દાદુપંથી કવિ અને દુમર વાણીઆ હતા અને ન્યપુરના પામે દૌગા-આમાં જન્મ્યા હતા. એમનો મમય સં. ૧૬૭૭ થી ૧૭૪૬ નો દેખાય છે. એમણે નીચેના ત્રયો રચ્યા છે:-

હરિબોધ ચિંતાવની, ' માખી , સુંદરદામજી કે સવદ'આ (૧૬૭૭) 'સુંદરસાંખ્ય મયેયા તર્કચિંતામણી' 'વિવેક ચિંતામણી' પંચપદીનિર્ણયપ્રથમ (૧૬૮૧) બાની 'જ્ઞાનસમુદ્ર' 'દીનવિજ્ઞાન' 'સુંદરવિજ્ઞાન' 'સુંદરકાવ્ય' મયેયા સુંદરાષ્ટક, સ્વર્ગયોગ, સુખમમાધી, સ્વપ્નપ્રોધ, વદેવિચાર, ઉક્તઅનુપ, સુંદરબાવની, સહજનનંદ, શૃદ્ધવૈગગપ્રોધ, ત્રિવિધ અંતઃ કરન ભેદ અને પદ. એ ઉપરાંત હિ. ત્રે. શોધમા રક્ષમા ગંધર્વી, એકાદશીકથા, જ્ઞાન સાગર, વિવેક ચેતાવની, સુંદરગીતા અને વિચારમાલા પણ મળ્યા છે.

સુંદરદામના જે છુટક છંદો મળે છે એ ઉપરથી એઓ ભક્ત હતા અને ભાવ ઉપર એમનું અનુકરણીય પ્રભુત્વ હતું એ સિદ્ધ થાય છે. સુંદરદામ કારસી અને સંસ્કૃતના પણ પંડિત હતા. એમની કવિતામા વ્રજભાષા, ખડીબોલી અને પંજાબીનું મિશ્રણ છે. પંડિત ચંદ્રિકાપ્રભાદ તિવારીએ દાદુપંથી કવિઓ માટે અને ખામ કરીને સુંદરદામ માટે ખુબ શ્રમ લઈને ચોતાના નિષ્કૃષ્ટ પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. એમનું કહેવું છે કે સુંદરદાસ દાદુપંથી સં. ૧૬૫૩ માં જન્મ્યા અને ૧૭૪૬ માં પંચત્વને પામ્યા. સુંદરદાસ ૧૧ વર્ષની વયે ક્ષીર ઘષ્ટ ગયા હતા એમનો કવિતાકાળ ૧૬૭૭ થી ૧૭૪૬ છે. ઉપરના ત્રયો સિવાય તિવારીજીએ બીજા ૨૩ ત્રયોના નામો પણ લખ્યા છે. સુંદરદામની કવિતા તોપની કલામા ભેગે છે.

સુંદરદામ પછી મં. ૧૬૭૮ માં તાહિર આઝાવાળીનું નામ મળે છે. એમણે 'કાકમાર' કેટલાક સુંદર છંદોમા કહ્યો છે. એમાં કાકશાંખના લિપિયો રચ્યાં છે. એમની કવિતા લલિત અને ગંભીર છે..

ધારીરામનું નામ પણ સં. ૧૬૮૦ માંજ મળે છે. એમણે ‘પક્ષિવિજ્ઞાસ’ નામનો એક અપૂર્વ ગ્રંથ રચ્યો છે. એમની કવિતા લલિત અને મોહક છે. એમણે પ્રેમ, નીતિ અને શૃંગારનાં ઉત્કૃષ્ટ વર્ણનો કર્યાં છે.

પંજગવાળા હૃદયરામે પણ સં. ૧૬૮૦ માં જ સંસ્કૃત હનુમન્નાટકનું આધારે હિંદીમાં હનુમાનનાટક લખ્યું છે. હૃદયરામની કવિતા સુંદર અને પરિમાર્જિત છે. ગૌસ્વામી તુલસીદાસે એ વખતની પ્રચલિત બધી જ પદ્ધતિઓમાં રામચરિતનું સંગીત ગાયું છે; માત્ર નાટક અને રૂપકના રૂપમાં એમણે કશું લખ્યું નથી. ગૌસ્વામીએ દેલાવેલા રામભક્તિના તરંગમાં લિંગધને ખીછ જે રચનાઓ થઇ છે એમાં હૃદયરામનું ‘હનુમાન નાટક’ અધિક પ્રસિદ્ધ છે.

જટમલ

જટમલની સાથે ભક્તિયુગ સમાપ્ત થાય છે. જટમલે સં. ૧૬૮૦ માં ગોરાબાદલની કથા ગદ્યમાં લખી છે. એમની બાપામાં ‘ખડીબોક્ષીનું’ સામ્ય છે. જટમલનું સ્થાન હિંદીસાહિત્યમાં પ્રાચીન ગદ્યરેખક તરીકે માનભર્યું છે.

ભક્તિયુગમાં કબીર, સૂર અને તુલસી જેવા ભક્ત મહાકવિઓ અને કેશવદાસ જેવા રસરીતિના આચાર્ય થયા છે. હિંદીબાણના વિકાસ અને વિસ્તારને વધારનાર ભક્તિયુગનાં સર્જનોથી હિંદીસાહિત્ય સમૃદ્ધ બન્યું છે.

૮

અલંકારયુગ.

(પૂર્વાર્ધ)

ચંદ્રયુગ એ હિંદી સાહિત્યની બાસ્તાવસ્થા હતી. ભક્તિયુગમાં એની પ્રપુષ્ઠ અને વિકસતી કુમારાવસ્થા દેખાય છે. અલંકારયુગ એ હિંદી ભાષા અને સાહિત્યનો મધ્યમધતો, મસ્તીભર્યો અને તેજસ્વી યૌવનકાળ છે. ચંદ્ર ભાષાનું સ્વરૂપ સ્થિર કર્યું, સુરમાં એમાં માધુર્ય આવ્યું, તુલસીદાસે એમાં પ્રૌઢતા ઉમેરી અને અલંકારયુગના મહાકવિઓએ એને લાલિત્ય, પ્રસાદ, ચારતા અને લાવણ્યભરી દેહીપ્રમાન રૂપસુંદરી બનાવી. અલંકારયુગમાં હિંદી સાહિત્યના વિકાસ અને વિસ્તાર અનુપમ છે.

અલંકારયુગના સાહિત્ય સાથે એ વખતના પ્રગ્નજીવનના સંસ્કારો અપૂર્વ રીતે વણાઈ ગયા છે. મુસલમાનોના સંસ્કાર અને સત્તાથી ગુંગળાતું હિંદુલોકજીવન મરણિયું થઈને પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવવા આ કાળમાં માર્યું ઉચકે છે; અને શતાબ્દિઓ થયાં સ્થિર થએલી વિજયી મોગલસલ્તનત

જમીનદોસ્ત થઇને કાળના વિકરાળ મુખમાં સમાઇ જાય છે. એટલે એક રીતે અર્ધકારયુગ એ ભારતના સમગ્ર પ્રજાજીવનો પ્રબોધકાળ છે. આજ યુગમાં રાષ્ટ્રવીર શિવાજી મહારાજે બિજાપુર, ગોવળકોંડા અને દોહડીને વિમર્દિત કરીને વિરાળ મહારાષ્ટ્ર સ્થાપ્યું, મહારાજા જયવંતસિંહે શિવાજી મહારાજને મળી જઈ શાહી સુબા સાધસ્તખાંની દુર્ગતિ કરી; અને મહારાણા રાજસિંહે મોગલોની પરાધીનતાની ઝુંસરીને લાત મારીને પાંચ પાંચ પ્રયત્ન કરી રહેનશાહ ઔરંગઝેબનું જીવન નીચોવી નાંખ્યું. આજ યુગમાં મહારાજા જયવંતસિંહના પરબોડવાસ પછી શરવીર રાડોડોએ સતત ત્રીસ વર્ષ સુધી મુગલમાનો સાથે ઘેર સંગ્રામ ખેલીને પોતાના બાળક મહારાજા અજીતસિંહ અને મારવાડ રાજ્યની રક્ષા કરી, ચંપનિરાયે પોતાના પ્રભાવથી છુદેવખંડને દીપ્તિમાન કરીને મોગલાઈને દલાવી દીધી; અને મહારાજા જયભાઈ છુદેવખંડના વિરાળ મહારાજાની સ્થાપના કરી. આજ યુગમાં શૌર્યમૂર્તિ બાલાજી વિશ્વનાથ અને વીર બાજી પ્રભુએ મોગલ સામ્રાજ્યનો પ્વન કરીને ૫૦૦ વર્ષોથી માઝીમાં મળી ગયેલા આર્યસામ્રાજ્યનું પુનર્વિધાન કર્યું.

આવા ગૌરવપૂર્ણ અને પ્રતિભાસાગી કાળમાં સાહિત્યની વિશદ સમુન્નતિ થઈ જે વાલાવિક હતી. સર અને પુલ્કસીના મમયમાં જેમ કૃષ્ણભક્તિ અને રામભક્તિના ધસમસતા પ્રવાહે મમસ્ત ઉત્તર ભારતને પુનિત કર્યું હતું તેવી રીતે બુલખુ, બિહારી, મલિરામ અને દેવના યુગમાં ઉત્સાહ અને ઉદ્ધામની મૂર્તિ જેવા વીર અને શ્રંગાર રસથી હિંદી સાહિત્ય નવવર્ણવિત બન્યું. અર્ધકારયુગના હિંદી સાહિત્યનું સ્વરૂપ જાણે દીપક રામનું પ્રતિરૂપ હતું. સરદાસના સમય પછી પુલ્કસીકાળમાં વિવિધ વિષય વર્ણનની જે પ્રણાલિકા શરૂ થઈ હતી તે અર્ધકારયુગમાં પુષ્ટ બની; અને એણે હિંદીના સેંકડો વિપ્લેનાં પુસ્તકોને સર્વાંગપૂર્ણ બનાવ્યાં. ભક્તિયુગે ત્રણ મહાકવિઓ મરજાવ્યા ત્યારે અર્ધકારયુગે

આર મહાકવિઓ પ્રકટ કરીને પોતાનાં સામર્થ્ય અને પ્રતિભા સિદ્ધ કર્યાં.
પ્રથમ કક્ષાના આટલા કવિઓ બીજા સમયમાં નથી દેખાતા.

હિંદી કાવ્યને પ્રૌઢતા વરી ચુકી હતી. સં. ૧૫૯૮ માં કૃપારામે થોડું રસ-
નિરૂપણ પણ કર્યું હતું. ત્યારપછી ગોપ કવિએ સં. ૧૬૧૫ માં અક્ષંકારે
તરફ વધારે ધ્યાન આપ્યું અને 'રામભૂપણ' તથા 'અક્ષંકાર ચંદ્રિકા' નામના
ગ્રંથો રચ્યા. લગભગ આજ સમયમાં ચરખાસેના મોદનનાથ મિશ્રે " શૃંગાર
સાગર " નામક શૃંગાર રસનો ગ્રંથ બનાવ્યો અને નરહર કવિના સાથી
કરનેસ બંદીજને ' કર્ણાભરણ ' ' શૃતિ ભૂપણ ' અને 'ભૂપ ભૂપણ' નામના
ત્રણ અક્ષંકાર ગ્રંથો લખ્યા. રમનિરૂપણ અને અક્ષંકાર નિરૂપણની આ પ્રકારે
શરૂઆત થઈ ચુકી હતી ત્યાં આચાર્ય કેશવદાસે કાવ્યનાં સર્વ અંગોનું નિરૂ-
પણ શાસ્ત્રીય પદ્ધતિસર કરીને એ પ્રણાલિકાને ખુબ વેગ આપ્યો. કાવ્યરીતિ
નું સમ્યક પ્રતિપાદન આચાર્ય કેશવે કર્યું એમાં સંદેહ નથી પરંતુ અક્ષં-
કાર ગ્રંથોની અવિરત અને અખંડિત પરંપરા તો કેશવદાસના ' કવિપ્રિયા ' ગ્રંથ
પછી લગભગ પચાસ વર્ષે ચાલી. એ પરંપરાએ કેશવનો આદર્શ ન
સ્વીકાર્યો પરંતુ એક જુદા જ આદર્શનો આશ્રય લીધો. કેશવે કાવ્યાક્ષંકારોના
નિરૂપણમાં દંડી અને રમ્યકનું અનુકરણ કર્યું હતું; પરંતુ પાછળથી રીતિ
ગ્રંથોની જે પરંપરા ચાલી એણે તો ચંદ્રસેોક અને કુવલયાનંદને આધાર
જુત માન્યા. આ કારણથી અક્ષંકારયુગનો આરંભ કેશવદાસથી ન માનતા
સેનાપતિથી માન્યો છે. સેનાપતિ પછી જ લક્ષણગ્રંથોનો વિસ્તાર વધતો ગયો.
ત્યાર પછીના કવિઓએ એક પ્રણાલિજ બનાવી દીધી કે પહેલાં હુલામા
અક્ષંકાર અથવા રસનાં લક્ષણો આલેખવાં અને પછી ઉદાહરણ રૂપમાં
કવિત્ત અને સર્વેશ લખવાં. હિંદી સાહિત્યમાં આ રીતે એક નવી જ
પ્રણાલિકા શરૂ થઈ. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કવિ અને આચાર્ય એ બન્ને ભિન્ન
ભિન્ન શ્રેણીઓની વ્યક્તિઓ છે. હિંદી કાવ્યક્ષેત્રમાં આ ભેદ લુપ્ત થઈ ગયો.
પરંતુ આ એકીકરણનો પ્રભાવ ઠીક ન પડ્યો. આચાર્યત્વને માટે જે સૂક્ષ્મ
વિવેચન અને પર્યાયોચનની શક્તિ હોવી જોઈએ એનો વિકાસ ન સધાયો.

કવિઓ એક જ દુહામાં અપર્યાપ્ત લક્ષણ કહીને પોતાના કાવ્યમાં પ્રાપ્ત થઈ જતા હતા. એટલે કાવ્યના અંગોનો વિકાસ અને એનું વિસ્તૃત વિવેચન, તર્કદારા ખંડનમંડન તથા નવા નવા સિદ્ધાંતોનું પ્રતિપાદન વગેરે જેટલું થવું જોઈએ તેટલું ન થયું. આનું કારણ એ પણ કહી શકાય કે મધ્યના વિકાસ એ વખતે ખીટકુલ થયો ન હતો. જે કંઈ લખાવું હતું તે લગભગ પદ્યમાં જ લખાવું હતું. એકલા પદ્યમાં કાંઈ પણ વસ્તુની, તત્ત્વની, મિદાતની કે આદર્શની સમ્યક્ મીમાસા અને વિવરણ થઈ શકતા નથી આવી અવસ્થામાં એક શ્લોક અથવા એક જ ચરણમાં લક્ષણ કહીને છુટી જવાની અંદાજોક્તી પદ્ધતિ કવિઓને વધારે મુગ્ધ પડી.

ઉપરની વાતો પર ધ્યાન દેતા સ્પષ્ટ થાય છે કે હિંદીમાં લક્ષણમયોની રચના કરનારા જે સંકેતો કવિઓ થયા તેઓ આચાર્યની કોટિમાં નથી આવી શકતા. વાસ્તવિક રીતે તેઓ કવિ જ હતા. એમનું આચાર્યત્વના શુદ્ધો લગભગ નહિ જેવા જ હતા. એમના અપર્યાપ્ત લક્ષણો માહિત્યશાસ્ત્રનો મમ્મક ખોધ 'કરાવવામાં અસમર્થ' છે. શબ્દશક્તિના વિષય તરફ તે એ ચાર જ કવિઓએ ધ્યાન દાંધું છે. કાવ્યના મામાન્ય રીતે જે ભેદ છે: અન્ય અને દશ્ય, આમાંથી દશ્ય કાવ્યનું નિરૂપણ તે લગભગ થયું જ નથી. આટલું લખવાનો સારાસ એટલો જ છે કે અલંકારયુગમાં હિંદીની અપૂર્વ ઉન્નતિ થઈ હોવા છતાં સાહિત્યશાસ્ત્ર ઉપર ગંભીર, સમર્થ અને વિશદ વિવેચન તથા નવા મૌલિક સર્જનો જોઈએ તેટલા થયા નથી.

અલંકારમયોના કર્તાઓ ભાનુક, સહદય અને નિપૂણ કવિઓ હતા. તેઓનો ઉદ્દેશ કાવ્યના અંગોનું શાસ્ત્રીય પદ્ધતિપર નિરૂપણ ન કરતાં કવિતા કરવાનો હતો. એટલે તેઓ દ્વારા જે મુંદર કાર્ય થયું તે એ કે રમો (ખાસ કરીને શૃંગાર) અને અલંકારમાં મગ્ન, ભવ્ય અને દૃઢ્યગમ ઉદાહરણોથી હિંદી માહિત્ય ભરાઈ ગયું. હિંદીના કેટલાક વિવેચકો અને અભ્યાસકોનું એટલે મુખી માનવું છે કે સંસ્કૃત સાહિત્યના લક્ષણ મયોના સરસ અને

મનોહર ઉદાહરણો એકત્ર કરવામાં આવે તો પણ હિંદી જેટલાં નહિ થાય. અક્ષંકારો કરતાં નાયિકાભેદ તરફ કંઈક વધારે ઝોક રહ્યો એટલે શૃંગારરસની અંતર્ગત ઘણી જ મુંઢર અને મુક્તક રચનાઓ હિંદીમાં થઈ. આ રસનો વિસ્તાર હિંદી સાહિત્યમાં એટલો બધો સધાયો છે કે એના એક એક અંગ ઉપર સ્વતંત્ર ગ્રંથો રચાયા છે. આ રસનો બધો જ વૈભવ કવિઓએ નાયિકાભેદના ગ્રંથોમાં જ દર્શાવ્યો છે. રસગ્રંથો ખરી રીતે તો નાયિકા ભેદના જ ગ્રંથો છે. એમાં પાછળથી ગૌણ રીતે બીજા રસોને વહેતા મુક્યા છે. નાયિકા શૃંગારરસનું આલંબન છે. આ આલંબનના અંગોનું વર્ણન એક સ્વતંત્ર વિષય થઈ પડ્યો; એટલે કોણે જાણે કેટલાય ગ્રંથો નખશિખ વર્ણનના લખાયા. આ પ્રકારે ઉદીપનના રૂપમાં છ ઝગતુઓના વર્ણનો પર પણ કેટલાક સ્વતંત્ર ગ્રંથો લખાયા. વિપ્રલંભ સંબંધી વર્ણનના બારમહિના પણ કેટલાક કવિઓએ લખ્યા છે.

રસગ્રંથોની આ પરંપરા દ્વારા સાહિત્યના સમગ્ર વિકાસમાં કંઈક બાધાઓ પણ નડી. પ્રકૃતિની અનેકરૂપતા, જીવનની લિંગલિંગ સમસ્યાઓ તથા જગતનાં વિવિધ રહસ્યો તરફ કવિની દષ્ટિ પહોંચી શકી નહિ. એ વખતે કવિ દાદા એક રીતે બદ્ધ અને પરિમિત થઈ ગઈ હતી અને એનું ક્ષેત્ર સંકુચિત બની ગયું હતું : એટલું અનુભવના કેટલાય ગોચર અને અગોચર વિષયો રસાગ્રિકત થઈને મમીપ આવના રહી ગયા. બીજી વાત એ બની કે કવિઓની વ્યક્તિગત વિગેપતાની અલિવ્યક્તિનો અવસર ધણો જ થોડો રહ્યો. કેટલાક કવિઓની ભાષાશૈલી, પદવિન્યાસ, અક્ષંકારવિધાન વગેરે બાહ્ય વાતોનો ભેદ આપણે કદાચ જોઈ શકીએ પરંતુ એમની આબ્યંતર પ્રકૃતિના વિશ્લેષણમાં સમર્થ અને હૃદય કાટિની આલોચનાની સામગ્રી આપણને નહિ જેવી જ મળશે. અંલકારયુગમાં બીજા પણ એક અભાવની પૂર્તિ થઈ જવી જોઈતી હતી પણ તે ન થઈ. જે સમયે હિંદી ભાષા મેંકડો કવિઓ દ્વારા પરિમાર્જિત થઈને પ્રૌઢતાને પહોંચી ચુકી હતી એ વખતે વ્યાકરણ દ્વારા એનું સ્વરૂપ વ્યવસ્થિત થવું જોઈતું હતું. આ

ત્રુટિ રહેવાથી ભાષામાં જેટલી સુવ્યવસ્થા, નિર્દોષતા અને સ્વચ્છતા આવતાં જોઈએ તે ન આવ્યાં. ઘણા થોડા કવિઓ આપણને મળે છે કે જેમની વાક્યરચના સુવ્યવસ્થિત અને નિર્દોષ છે. ભૂષણ મહાકવિ હતા. જે રસને એમણે લીધો એનો પુરો આવેશ એમનામાં હતો પરંતુ એમની ભાષા અનેક સ્થળોએ દોષભરી છે. જે શબ્દોનાં રૂપ સ્થિર બની જાત અને એમાં શુદ્ધ રૂપો ઉપર વધારે ભાર મુકવામાં આવ્યો હોત તો શબ્દોને તેડી મેરાડીને વિકૃત કરવાની કોઈ કવિ હિંમત અને સાહમ ન કરી શકત. આવી કોઈ વ્યવસ્થા ન હોવાને કારણે ભાષામાં બહુ જ ગડબડ રહી ગઈ.

ભાષાની આ ગડબડનું એક કારણ યજ્ઞ અને અવધી એ બંને કાવ્યભાષાઓનું કવિની ઇચ્છાનુસાર મિશ્રણ પણ હતું. અનંકારમયોનો વિકાસ અધિકતર અવધી ભાષામાં થયો છે. એટલે કાવ્યની યજ્ઞભાષામાં અવધીના પ્રયોગોનો તોટો નથી. મોટા મોટા કવિઓએ પણ પોતાની મરજી પ્રમાણે બંને ભાષાઓનું મિશ્રણ કર્યું છે. આ વસ્તુ તરફ દેટલાક કવિઓનું ધ્યાન પણ ગયું છે. દાસજીએ પોતાના ‘કાવ્ય નિર્ણય’ માં કાવ્યભાષા ઉપર પણ દાષ્ટપાત કર્યો છે, દામનું તો કહેવું છે કે તુલસી અને ગંગ જેવા કવિઓના મુકુટમણિઓએ પણ ભાષાનું મિશ્રણ કર્યું છે.

ભક્તિયુગની પ્રારંભિક અવસ્થામાં જ મુમક્ષમાનોના સંસર્ગથી દેટલાક કાવ્યી શબ્દો અને ભાવોનું આપણને દર્શન થાય છે. અનંકારયુગમાં આવા શબ્દો અને ભાવોમાં વધારો થયો. પરંતુ હિંદી ભાષાની સ્વાભાવિક સૂરમતાનું ધ્યાન ગણનાર ઉત્કૃષ્ટ કવિઓએ આવા શબ્દો અને ભાવોને નહિ જોવું સ્થાન આપ્યું છે, એટલે જ અનંકારયુગમાં દેર અને મતિરામ જેવા ભાષાની દષ્ટિએ શ્રેષ્ઠ કવિઓ આપણને મળે છે.

અનંકારયુગના કવિઓના પ્રિય છંદ કવિત્ત અને મઘેયા જ હતા. કવિત્ત છંદ તો શૃંગાર અને વીર બંને રસને માટે મગાન રૂપે ઉપયુક્ત મનાયો

હનો વાચવાની રીતમા થોડો ફેરફાર કરવાથી એમા બન્ને રમોને અનુદૂળ માદ્દમાર્થ મળે છે. સવૈયા શૃંગાર અને કરણ એ બન્ને ઠામગ રમને 'માટે ઉપયુક્ત છે. ખરી રીતે તો આ યુગમાં શૃંગાર અને વીરરમની કવિતા થઈ છે, પરંતુ પ્રધાનરસ શૃંગાર જ રહ્યો છે. શૃંગારના વર્ણુનોને દેટલાક કવિઓ તો અસ્વીકતાની સીમા સુધી લઈ ગયા છે. આતું કારણ જનતાની રચિ નહિ પરંતુ રાજ મહારાજની વિદ્વાસી અને પામર રચિ હતું. એટલે જ આ યુગમાં વીરજીવન કરતા શૃંગારજીવન આગળ તરી આવે છે. હિંદી-સાહિત્યની આ યુગની ગતિનો જે મંદિષ્ટ ઉલ્લેખ થયો તેનાથી અવંકાર-યુગની સામાન્ય પ્રવૃત્તિનું આશુ દર્શન થઈ શકે છે. હવે આપણે આ યુગના મુખ્ય મુખ્ય કવિઓનું વિવરણ કરીએ

સેનાપતિ.

સેનાપતિ અનૂપ શહેરના શહેવાસી હતા. એમના પિતાનું નામ ગગાધર અને દાદાનું નામ પરશુરામ હતું. એમના ગુરુનું નામ હિરામણિ હતું. સેનાપતિ કાન્યકુબ્જ આઠાણુ હતા એમનો જન્મ સ. ૧૬૪૬ ની આસપાસ મનાય છે. એમણે 'કાવ્યકપદ્રુમ' અને 'કવિત-રત્નાકર' નામક બે લોકપ્રસિદ્ધ ગ્રંથની રચના કરી છે 'કવિત રત્નાકર' ની રચનાનો સમય સં. ૧૭૦૬ કવિએ પોતે લખ્યો છે

‘કવિત રત્નાકર’મા પાંચ તરંગો છે. પહેલા તરંગમા ૯૪ ૭૬ છે અને એમા સ્લેષ કવિતા તથા રૂપકોનું કથન છે બીજા તરંગમા ૭૪ ૭૬ દ્વારા શૃંગારરસનું નિગ્ધણુ કર્યું છે. ત્રીજા તરંગમા ૫૬ ૭૬માં ૭ ઋતુ-ઓનું વર્ણન આવે છે. ચોથા તરંગમા ૭૬ ૭૬ છે અને એમા રામાયણુ કથા વર્ણવી છે, તથા પાંચમા તરંગમા ૫૭ ૭૬ દ્વારા ભક્તિ અને ૨૭ ૭૬ દ્વારા ચિત્રકવિતા ગાઈ છે.

સેનાપતિ સહૃદય કવિ હતા. ઋતુ વર્ણુનોમા એ અત્તેડ છે એમના ઋતુવર્ણુનોમાં સ્વભાવ ઉપરાંત પ્રકૃતિ નિરીક્ષણુ લખ્ય છે. એમના પદ વિન્યાસ

પણ લક્ષિત અને છટાદાર છે. પોતાની વિખ્યા નામના થાય એટલા માટે સેનાપતિ પોતાની કવિતા સંતાડી રાખતા હતા. એમની ભાષા શુદ્ધ વ્રજ-ભાષા છે. એમના અનુપ્રાસ અને ચમકના ચમત્કાર પણ મનોહર છે. એમણે પાછળથી ક્ષેત્રસંન્યાસ લીધો હતો. સેનાપતિના જીવનનો મુખ્ય ગુણ એમની અદ્ભુત ભક્તિ છે; એટલે ભક્તિબીના હૃદયમાંથી પ્રકટેલી કવિતામાં મીરાં જેવી તત્લીનના દેખાવ છે. દેટસેક દેકાણે કવિની પ્રતિભાએ જીવનના કામળ ભાવોને બહુ જ સુંદર અને સ્વાભાવિક રીતે મૂર્ત કર્યા છે. સેનાપતિની કવિતા જેની સજીવ કવિતા ધણા ઓછા કવિઓની છે. હિંદીના 'નવરત્નો' ને બાદ કરીએ તો સેનાપતિ હિંદી કાવ્યની પ્રથમ શ્રેણિના પ્રથમ કવિ છે. સેનાપતિની કવિતા મર્મરંપરી અને રચના ગ્રૌહ છે. માધુર્ય અને લાસ્ય અંતરે સેનાપતિની કવિતાના મુખ્ય ગુણો છે. એમનાં લોક વિખ્યાત ઋતુ-વર્ણનોમાંથી એક ઉદાહરણ બસ છે :—

લાલ લાલ દેસૂ કુલિ રહે હૈ વિલાસ સંગ શ્યામ રંગ
ભાવ માનો મસિમેં મિલાયે હૈ
તહાં મધુ કાજ આપ ઘેઠે મધુકર પુંજ મલય પવન
ઉપવન વન ધાયે હૈ
સેનાપતિ માધવ મહિના મેં પલાસ તરે દેખિ દેખિ ભાવ
કવિતા કે મન આપે હૈ
આપે અંગ સુલગિ રહે આપે ભાનો વિરહી દહન કામ
કેલા પરચાયે હૈ
કેતક અસોક નવચંપક બકુલ કલ કૌન ધો વિયોગિન કો
ઐસો બિકરાલુ હૈ
સેનાપતિ સાંવરે કી સૂરત કી સૂરતિ કરાય કરિ
કારતુ વિહાલુ હૈ

દન્વિજન પવન એના તાલુ કી દવન જઉ સૂનો હે ભવન
 , પરદેશ પ્યારો લાલુ હે
 સાલ હે પ્રવાલ ફુલિ દેખત બિસાલ જઉ ફુલે ચોટ
 સાલપૈ રસાલ ઉર સાલુ હે

ધ્રુવદાસ.

ધ્રુવદાસ સ્વપ્નમાં મહાત્મા હિતહરિવંશના શિષ્ય થયા હતા. આ વિના એમનો ખીન્ને કંઈ જ હવન પરિચય મળતો નથી. ધલુખરં એઓ વૃંદાવનમાં જ રહેતા હતા. એકંદરે અત્યારસુધીમાં એમના આળીસ અંશે મળ્યા છે. વૃંદાવનમત, સિંગારમત, રસરત્નાવલી, નેદમંજરી, રદસ્યમંજરી, સુખમંજરી, રતિમંજરી, બનવિહાર, રંગવિહાર, રસવિહાર, આનંદ દસાવિનોદ, રંગવિનોદ, નૃત્યવિદ્યાસ, રંગદુક્ષાસ, આનરસ લીલા, રદસક્ષના, પ્રેમક્ષના, પ્રેમાવલી, ભગ્ન કુંડમ્પિયા, ભક્તનામાવલી, મન સિંગારભગ્ન સન, પ્રીતિ યૌવલી, રસમુક્તાવલી, બાવન જૂઠન પુરાણકી ભાયા, સભામંડલી, રચાનંદલીલા, સિદ્ધાંત વિચાર, રસહીરાવલી, હિત સિંગારલીલા, મજલીલા, આનંદલતા, અનુસંગક્ષના, હવદશા, વૈંધલીલા દાનલીલા અને બ્યાહનો,

નાભાદાસની ભક્તમાળના અનુકરણ જેવી ધ્રુવદાસે ભક્તનામાવલી લખી છે; એમાં પોતાના સમય સુધીના ભક્તોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. એમના દેટલાક પુસ્તકોના સંવત પણ આપ્યા છે. આ ઉપરથી એમનો રચનાકાળ સં. ૧૬૬૦ થી ૧૭૦૦ સુધીનો આવે છે. ધ્રુવદાસની રચનાઓ શુદ્ધ મજાભાયામાં છે. એમની કવિતા મધુર, સરસ અને ભક્તિપૂર્ણ છે. ધ્રુવદાસની ભક્તનામાવલીને બાણ રાધામૃણ્ણદાસે સંપાદન કરીને નાગરી પ્રચારિણી સભાદ્વારા પ્રકાશિત પણ કરી છે. એમની કવિતાનું એક ઉદાહરણ:—

રૂપજલ ઉત્ત હે કટા છનકે અંગ અંગ ભોરન કી અતિ ગહરાઈ હે

નેનમ કે પ્રતિબિંબ પરચો હે કપલિનમેં તેધ ભયે મીન તહ્લ
 ઐસી ઉર આધ
 અરન કમલ સુમુકાન માનો ફળિ રહી થિરકન બેસરી કે માતી
 કી સુહાધ :
 ભયો હે મુદિત મખી લાલ કે મરા લ મન જીવન જીગલ મુવ
 એક ગેવ પાધ હે

ધ્રુવદાસ પછી સ. ૧૬૮૪ માં ગ્વામી ચતુર્ભુજદાસ, ૧૬૮૫ મ
 મયુરાવાળા વ્યાસજી અને સમનંદના નામે મળે છે. સ્વામી ચતુર્ભુજદાસે
 દસેક ગ્રંથો રચ્યા છે ધર્મવિચાર, બાની, ભક્તપ્રતાપ, સતપ્રમાદ
 વિચારસાર, હિતઉપદેશ, પતિતપાવન, મોહનીજસ, રાધાભજન, મંગળસાર
 અને વિમુખ સુખભંજન વ્યાસજીએ પણ મહાબાની, પદ, નીતિ કે દોહો.
 રાગમાવ, પદાવલી અને પંચાધ્યાયી નામના પુસ્તકો રચ્યા છે આ બન્નેની
 કવિતા મામાન્ય કહેવાઈ છે સમનંદના કોઈપણ પુસ્તકનો પત્તો લાગ્યો
 નથી પરંતુ ત્રાજુચાર છ દો મિશ્રણધ્રુઓને મળ્યા છે.

મહુકદાસ.

મનુકદાસનો સમય સ. ૧૬૮૫ મા આવે છે એમનો જન્મ અઘ્લા-
 બાદ જીલ્લાના કડા ગામે સુદરદાસ ખત્રીને ત્યાં સં. ૧૬૩૧ ના વૈશાખ
 વદ ૫ ને દિવસે થયો હતો મનુકદાસ ૧૦૮ વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવીને
 સ. ૧૭૩૯ મા મરણ પામ્યા ઔરંગઝેમના સમયમા નિર્ગુણમતના
 પ્રમિદ સત્ત તરીકે મનુકદાસ મરાહર છે એમના નામ પાછળ અમલકારેલી
 આખી પરપરા ઉભી છે ‘ રત્નખાન ’ અને ‘ રાનબોધ ’ નામના
 એમના બે ગ્રંથો પ્રમિદ છે મનુકદાસના કાવ્યોનો વિષય મુખ્યત્વે
 આત્મબોધ વૈરાગ્ય, પ્રેમ અને મોહ આદિ છે એમની રચના મોહક
 અને વ્યવસ્થિત છે. એમના કેટલાક દોહાઓ તો છેક ગુજરાતમાં
 માગનારા માધુઓ લવકારે છે

રામ જરૂરે બેઠકે સખકા મુજરા લે
જેસી છનકી ચાકરી વેચા ઉનકો દે.

એ પંક્તિઓ તો આખા ભારતમાં પ્રસિદ્ધ છે. મધુકદામ આત્મવિકાસમાં માનતા હતા. અને એમની કવિનામાંથી પણ આત્મબોધ નીતરે છે. એમના બે દોહા આ રથા :—

સખાહિન કે હુમ સખે હમારે છવ જંતુ મોહિ લગે પિયારે
તીના લોક હમારી માયા અંત કતહું સે કોઈ નહિં પાયા
કલિસ પવન હમારિ જાતિ હમહી દિન આ હમહી રાતિ
હમહી તરવર કીટ પતંગા હમહી દુર્ગા હમહી ગંગા.

કવીંદ્રાચાર્ય.

કવીંદ્રે શદ્ધાજ્ઞાની પ્રશંસા માટે “ કવીંદ્ર—કલ્પલતા ” નામનો ગ્રંથ બનાવ્યો હતો. આ ગ્રંથમાં ૧૫૦ છંદોમાં બાહ્યાહની સ્તુતિ છે. કવીંદ્રનો જન્મકાળ સં. ૧૬૫૦ છે. એમનો “ અમર સાગર ” ગ્રંથ સં. ૧૬૮૭ મા રચાયેલો લાગે છે. કવીંદ્ર સંસ્કૃતના વિદ્વાન હતા. એમની રચનામાં વજ અને અવધીનો મેળ છે. લાંબિય એ એમની કવિતાનો મુખ્ય ગુણ છે.

કવીંદ્રાચાર્ય પછી સં. ૧૬૮૭ મા માધુરીદાસ, સં. ૧૬૮૮ મા સુંદર પ્રાદાણ અને જેયસી કવિના નામો મળે છે, પરંતુ સેનાપતિ પછી પ્રાસદ્ધ કવિ તરીકે ચિંતામણિ ત્રિપાઠીનું નામ આવે છે.

ચિંતામણી ત્રિપાઠી.

કાનપુર ઇસ્લામા તિકવાંપુર ગામના રત્નાકર ત્રિપાઠીના ચિંતામણિ સૌથી નાના પુત્ર થાય. એમના બીજા ભાઈઓમાંથી બે તો પ્રામદ્ધ મદા-કવિ બ્રૂપણ અને મતિરામ અને ત્રીજા ભાઈનું નામ જટાશંકર. ચિંતામણિનો જન્મકાળ સં. ૧૬૬૬ છે. એમના રચેલા પાંચ ગ્રંથો છંદવિચાર કાવ્યવિવેક, કવિકુલકલ્પતરુ, કાવ્યપ્રકાશ અને રામાયણ છે. એમની

કવિતામાં રચેલું રામાયણ સરળ અને સુંદર છે. એમનો સૌથી પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ ‘કાવ્ય કંઠપત્ર’ છે. આ ગ્રંથમાં ગુણ, શ્લેષ, અલંકાર, દોષ, પદાર્થ પદાર્થ નિર્ણય, ધ્વનિ, ભાવ, રસ, ભાવાભાસ અને રસાભાસનાં વિશદ વર્ણનો છે. પ્ર. ત્ર. શૌધમાં એમનો ‘રસમંજરી’ નામનો બીજો એક ગ્રંથ પણ મળ્યો છે. ચિંતામણિની ગણના સાહિત્યના આચાર્યોમાં થાય છે. એમની ભાષા શુદ્ધ મજા ભાષા છે, સાનુપ્રાસવાળી મધુર ભાષાશૈલી એ એમના સંદર્ભ પ્રયોગ છે. એમનાં વર્ણનો છટાદાર અને મનોહર છે. એમની રચના પ્રથમ પંક્તિની કહેવાય છે. એમનો કવિતાકાળ ૧૭૮૦ માં આવે છે.

સં. ૧૬૬૦ માં અસનીના બંદીબન બેની અને મહારાજ જસવંતસિંહના ભાઈ અમરસિંહના રાજકવિ બનવારીએ પણ કવિતા કરી છે. આ બંને કવિઓએ રાજમહારાજને ખુશ કરવા કવિતા કરેલી હોવાથી એમની રચનાઓ લોકવિખ્યાત નથી બની.

મહારાજ જસવંતસિંહ.

મારવાડના પ્રસિદ્ધ મહારાજ જસવંતસિંહનું નામ જેમ વીર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે, એટલી જ કવિ તરીકે એમની કીર્તિ છે. એમનો ‘ભાષા બૂવણ’ ગ્રંથ અલંકારશાસ્ત્રનો બહુ જ પ્રમાણુલુત અને પ્રચલિત ગ્રંથ છે. મહારાજ ગજસિંહના પ્રથમ પુત્ર અમરસિંહને ઉદ્ધત સ્વભાવને કારણે પદમથ કરીને ન્નેધપુરના ગાદીપતિ તરીકે મહારાજ જસવંતસિંહની વરણી કરવામાં આવી હતી. જસવંતસિંહજી સાહિત્યમર્મજ્ઞ અને તત્ત્વચિંતક હતા. એમના ગજ અમલમાં જ્ઞાનચર્યા અને કાવ્યચર્યાનો સુમાર ન હતો. મહારાજના દરબારમાં ઘણા કવિઓ અને તત્ત્વજ્ઞાનીઓ અહર્નિશ આત્મા જ આવતા. ઔરંગઝેબે એમને કેટલાક સમય માટે ગુજરાતના સુબા બનાવ્યા હતા. ત્યાંથી શાહસ્તખાનની સાથે મહારાજ શિવાઈની સામે એમને દાદણુમા મોકલવામાં આવ્યા હતા. આખરે એમણે પોતે જ શાહસ્તખાનની દુર્ગતિ કરી અને મહારાજ શિવરાજને સંગીન સદાય કરી. ત્યાર

પંડી એમને અધ્યાનોને જીવવા મોકલ્યા, અને ત્યાંજ મં. ૧૭૩૮ માં એઓ પરલોકવાસી થયા.

હિંદી સાહિત્યના પ્રધાન આચાર્યોમાં મહારાજન જસવંતસિંહનું નામ પ્રથમ પંક્તિમાં આવે છે. મહારાજન કવિ કરતાં આચાર્ય હતા અને એ આચાર્યત્વ એમના ‘ભાષાભૂષણ’ માં દેખાય છે. અક્ષંકારયુગમાં ‘લક્ષણપ્રથો’ ના રચનારા ધણાખરા કવિઓ જ થયા છે અને એમણે કવિતા કરવાના ઉદ્દેશથી જ એવા પ્રથોની રચના કરી છે. પરંતુ મહારાજન જસવંતાસદ્દ તો કવિતા કરવા ખાતર નહિ પરંતુ વિગપનું વાસ્તવિક પ્રતિપાદન કરવા સાહિત્યક્ષેત્રમાં આવ્યા અને એ દૃષ્ટિએ ‘ભાષાભૂષણ’ રચ્યો. એમણે પોતાના આખા અંધમાં ચંદ્રલોકનું અનુકરણ કર્યું છે. અને એમની જ સંક્ષિપ્ત પ્રણાલિકાને અનુસર્યા છે. ચંદ્રલોકે જેમ એક જ દુહામાં લક્ષણ અને ઉદાહરણ બતાવ્યાં છે એવું જ ‘ભાષા-ભૂષણ’ માં પણ થયું છે. એટલે વિદ્યાર્થીને અક્ષંકારના અભ્યાસમાં આ ગ્રંથથી ખૂબ સગવડ થઈ છે. અને આ કારણથી આ ગ્રંથ ખૂબ લોકપ્રિય અને પ્રચલિત બન્યો છે.

‘ભાષાભૂષણ’ સિવાય બીજા તત્ત્વજ્ઞાન મંબંધી પ્રથો પણ એમણે રચ્યા છે; પરોક્ષસિદ્ધાંત, અનુભવપ્રકાશ, આનંદવિશ્વાસ, મિદ્ધાતબોધ, સિદ્ધાંતસાર અને પ્રબોધચંદ્રોદય નાટક એ મહારાજનના મુખ્ય પ્રથો છે. આ બધા જ પ્રથો પદ્યમાં છે. આ ઉપરથી પદ્ય ઉપરનો એમનો કાણુ અને પ્રેમ જણાય છે. પરંતુ સાહિત્યની દૃષ્ટિએ કવિ કરતાં એમને આચાર્ય કહેવા જ વાસ્તવિક છે.

‘ભાષાભૂષણ’ ઉપર ત્રણ ટીકાઓ રચાઈ છે. એક ‘અક્ષંકાર રત્નાકર’ નામની દલપતિગાય બંસીધરે સં. ૧૭૯૨ માં રચી, બીજી પ્રતાપસાહિબે રચી અને ત્રીજી ગુલાબ કાવની ‘ભૂષણચંદ્રિકા’. એ સિવાય કવિરાજ મુરારીદાને પણ ‘યશવંત યશોભૂષણ’માં ‘ભાષાભૂષણ’ ઉપર કેટલોક પ્રકાશ પાડ્યો છે.

મહારાજ જયવત્સિંહ પછી મ. ૧૭૮૦ માં તાજ નામની એક મુસલમાન બાઈએ પણ સરસ અને મનોહર કવિતા કરી છે એના સેકડો ૭ દો પ્રમિદ્ધ ગુજરાતી ચારણ સ્વ ગોવિંદ ગદાલાઈ પાસે છે રસખાનની જેમ તાજ પણ કૃષ્ણભક્તિથી રંગાયેલી હતી. એની કવિતામાં અવધી અને પંજાબીનું મિશ્રણ દેખાય છે

મહાકવિ બિહારી.

હિંદી કાવ્યસાહિત્યમાં બિહારીનું સ્થાન અનોખું છે. એમના અગ્રેકે પ્રથમ 'બિહારી સત સઘ' ઉપર આજસુધી લગભગ ૩૦ થી વધારે ટીકા અને સમાવેશનાના પ્રયો લખાયા છે. છતાં બિહારીની કવિતામાં વિવેચકોને હજી નનીનતા દેખાતી જ જાય છે હિંદીસાહિત્યના સમાવેશનાચાર્ય પંડિત પદ્મસિંહ શર્માએ 'સતસઘ'ની ઉત્ક્રાંત્યક અને તત્ત્વપર્યાય વિવેચના કરી અને એ પ્રથમ ઉપર હિંદી સાહિત્ય સમેલને એમને ૧૨૦૦ રૂપિયાનું પારિતા પિંક આપ્યું ત્યારથી 'બિહારી સત સઘ' હિંદીસાહિત્યનો એક સ્વતંત્ર વિષય થઈ પડી બિહારીએ આ એક જ પ્રયત્નની રચનામાં પોતાની તેજસ્વી અને સમર્થ પ્રતિભા પ્રતિભત કરી છે

બિહારી કઠોરકુળના માધુર્યોબા (ચતુર્વેદી બ્રાહ્મણ) હતા એમના પિતાનું નામ કેશવરાય હતું એમનો જન્મ સ. ૧૬૩૦ માં વ્યાલિય પાસે બસુઆ ગોવિંદપુરમાં થયો હતો એમનો મરણ કાળ મ. ૧૭૨૦ છે

બિહારી જયપુરના મહારાજ જયસિંહના દરબારમાં રહેતા હતા એવું કહેવાય છે કે જો સમયે બિહારી જયપુર પહોંચ્યા તે વખતે જયસિંહ પોતાની માનીતી રાણીના પ્રેમમાં એટલા બધા તણીન રહેતા કે રાજકાળ તરફ પણ લક્ષ આપતા નહિ. આ અન્યથા જોઈ કવિને ખેદ થયો અને એમણે એક દુરો લખીને એક વિશ્વાસુ માણસ સાથે મહારાજને મોકલાવ્યો

નાહુ પરાગ નહિં મધુર મધુ નહિં રિકાસ યહી કાલ
ચલી કલી હી સોં બંધો આગે દાન હવાલ,

આ મર્મકટાદાયી મહારાગ ગણીના રનેહપારમાથી ધુની બદાર આવ્યા અને ત્યારથી જ્યસિદની સખામા મિહારીનું સન્માન વધ્યું. એ દિવસથી મહારાગએ મિહારીને કવિતા ગ્યવાનુ કયું. બિહારી ગેગર બે ત્રણ દુહાઓ રચતા અને સંભળાવતા; એના બદલામા કવિને દુહા દીક એક એક અશરશી મળતી આ રીતે સાતમે દુહાઓ ગ્યાયા, જે મંત્રદીત થઇને ‘મિહારી સતસઘ’ નામથી પ્રસિદ્ધ થયા.

શ્રૃંગારગમના મયેમા જેટલી ખ્યાતિ અને જેટલો આદર ‘મિહારી સતસઘ’ના થયા છે એટલા બીજા કાઇના નથી થયા એક એક દોહરો હિંદી માહિત્યનુ એક રત્ન મનાય છે ‘સતસઘ’ ઉપર જે ગીકાઓ લખાઇ છે એમા પાંચ સાત દીકા પ્રામાણિક અને પ્રસિદ્ધ છે મૂળમુવિની કવિતમા લખેલી દીકા, હરિપ્રકાશ દીકા, લ પુત્રવાવના લાવચદ્રિકા, મરદાન કવિની દીકા અને સુરતિ મિશ્રની દીકા આ મિવાય બિહારીના દુહાઓના ભાવ પદ્ધતિત કરવા કેટલાય કવિઓએ છપ્પાઓ, કુડનિયો મરેયા આદિ છ દો રચ્યા છે પદાન સુતાનની કુડનિયો સુદર છે પણ અધુરી છ આના પૂર્તિ કરવાનો પ્રયત્ન ભારતે કુ હરિશ્વરે કર્યો હતો પડિત અમિકાદત વ્યાસે પોતાના ‘મિહારી બિહાર’મા મિહારીના દુહાઓનુ ભાવમૌર્ય બતાવવા ગેગા છદમા સુદર રચનાઓ કરી છે પડિત પરમાન દે ‘શ્રૃંગાર મત રાની’ નામથી મતમધનો સસ્કૃતમા અનુવાદ કર્યો છે મતમધનો ઉર્દુ અનુવાદ સુદેવખડના મુનશી દેવીપ્રભાદે (પ્રોતમ) કર્યો છે આરી ગીતે મિહારી સખધી સ્વતત્ર સાહિત્ય રચાવા માડયુ છે આજ વસ્તુ ‘સતસઘ’ની લોકપ્રિયતા સિદ્ધ કરવા માટે બમ છે સતસઘ’નુ ઉત્તમ અને પ્રામાણિક સસ્કરણ ‘બિહારી રત્નાકર’ નામથી સુદર અને મર્મગ્પર્તી દીકા સાથે થોડા વખત પહેલા જ વજ લાખાના પ્રસિદ્ધ કવિ અને વિવેચક બામુ જગન્નાથદામ રત્નાકરે ખુબ શ્રમ અને સાવધાનીથી પ્રસિદ્ધ કર્યું છે મિહારીએ ‘મતસઘ’ વિના બીજો શ્રય નથી રચ્યો આ એક જ શ્રય એમની યશસ્વીર્તિનો આધાર છે. આ વસ્તુથી એક સત્ય બહુ જ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે માઇ પણ કવિની

અમરતા એની કવિતાની વિપુલતા ઉપર નહિ પરંતુ એના ગુણ અને સામર્થ્ય ઉપર ઉતરે છે. મુક્તક કવિતામાં જે ગુણો હોવા જોઈએ એ ગુણો બિહારીની કવિતામાં સંપૂર્ણ સ્વરૂપમાં દર્શન દે છે. પ્રબંધ કાવ્યમાં વાચક પોતાની જાતને ભૂલી જઈને કથામાં મગ્ન થઈ જાય છે. અને હૃદયમાં એક સ્થાયી પ્રભાવ અદાજ કરે છે. મુક્તકમાં તો વાચકના હૃદયમાં એવા સ્નિગ્ધ સ્મરણાટલાં છંટાય છે કે ધડીલારને માટે રેમાંચ માથે અંતરકલ્પિકા ખીચી ઉઠે છે. પ્રબંધકાવ્ય એક વિશાળ બાગ છે અને મુક્તક ચુટેલા પુદોની સુંદર કલગી છે. એટલે જ મુક્તક કાવ્ય દરબારમાં કે સમાજમાં વધારે ઉપયુક્ત મનાયું છે. એમાં ઉતરોઉતર અનેક દશ્યોદ્દાર સંઘાટત-પૂર્ણ જીવન અથવા એના એકાદ પૂર્ણ અંગનું પ્રદર્શન નથી થતું પરંતુ એકાદ મર્મસ્પર્શી અંડસ્થ એવી સહજ રીતે સન્મુખ આવે છે કે ભાવક પગવાર મત્રમુગ્ધ બની જાય છે. એટલે જ કવિને અત્યંત મનોરમ, મર્મસ્પર્શી અને ગદન વસ્તુઓ તથા વ્યાપારોને એક નાનાશા સ્તવકમાં સમર્થ લાખા હાગ અત્યંત સંક્ષિપ્તમાં વ્યક્ત કરવા પડે છે. એટલે જ કવિમાં કંપનાની, મમાહાર શકિતની માથે લાખા સામર્થ્યને, એ નાનાશા સ્થળમાં કરીને ભરવાનું જેટલું વધારે દાક્ષિણ્ય હોય છે તેટલો જ તે મુક્તકની રચનામાં વધારે સફળ થાય છે. આ દાક્ષિણ્ય બિહારીમાં ખુબ દેખાય છે. બિહારીનો એક દુહો એ એક નાનુશું રસચિત્ર છે. હિંદીમાં એક લોક પ્રસિદ્ધ કહેવત છે કે “દુહા બિહારીદાસ કે”. એક વાચકના અંતરમાંથી બિહારીને માટે પ્રશ્ન સા નિકળી ગયો છે:

સત સૈયા કે દોહરે ચર નાયક કે તીર
દેખતમેં છાટે લગે ઘાવ કરે ગંભીર

. બિહારીની સ્મર્યજનનાનો સંપૂર્ણ વૈભવ એમના અનુભવોના વિધાનમાં દેખાય છે. અનુભવો અને હાવભાવોની આવી સુંદર યોજના ખીન્ને કોઈ અંગારી કવિ કરી શક્યો નથી. નીચેની હાવ ભરી સજીવ મર્તિઓ જુઓ.

લૌહ ઉચ્ચ ઔચર ઉલટિ માર મોરિ મુંહ મોરિ
 નીહિ નીહિ ભીતર ગધ દીહિ દીહિ મોં ભોરિ
 બત રમ લાલચ લાલ કી ચુરલી ઘટી લુકાઇ
 મૌહ કરે લૌહનિ હસે દેન કહે નટિ બાઇ
 નાસા મોરિ, નચાઇ દગ કરી કકા કી સાહ
 કાંટ કી કરસ કે હિયે ગડી કટીલી લૌહ
 લલન ચલત સૂનિ પલનમેં ઐમુવા ઝલકે આઇ
 ભઇ લખાઇન સખિનહ લૂ ઝૂંડે હી જમુ હાઇ-

ખાસ કરીને શોભા અથવા કાતિ, સકુમારતા, વિરહતાપ અને વિરહની
 દ્વીશુતા વગેરેના વર્ણનમાં બિહારીએ ભાવવ્યંજના અને રસવ્યંજના સિવાય
 વસ્તુવ્યંજનાની પણ સહાય લીધી છે. કેટલેક ઢેકાણે તો એમની વસ્તુવ્યંજના
 ઔચિત્યની સીમા ઓળંગી ગઇ છે:

‘પત્રાહી તિથિ પાઇએ વા ઘરકે ચહું પાસ
 નિત પ્રતિ પૂન્યો ઇં રહે આવત-ઓપ-ઉત્તસ
 છાલે પારિવે કે ડરતુ સઠે ન હાથ ધુવાઇ
 (અઝકતિ હિયે ગુલાલ કે ઝવા ઝવાવનિ પાઇ
 કત આવતિ અસિગત ઉતચલી છ સાતક હાથ
 મઢી હિંડારે સેં રહે લગી ઉસાસન સાથ
 મારે જતનનિ મિમિર ઝડતુ સહિ બિરહિ નિ તમ તાપ
 અસિયે કૌ ઓપમ દિનન પચો પરાસિનિ તાપ

અવંકારોની યોજનામાં પણ બિહારીનું નૃપુણ્ય સ્પષ્ટ દેખાય છે. ઘણા
 દુહામાં જોઇએ તે કરતા વધારે અલંકારો આપ્યા છે છતાં એ દુહામાંથી
 જે ચિત્ર ઉઠે છે એના રૂપમાં વાધો આવતો નથી ‘અસંગતિ’ અને
 ‘વિરોધાભાસ’ ની આ માર્મિક અને પ્રમિદ્ધ પંક્તિઓ જુઓ —

દંગ અરૂઝત દૂટત કુંકુમ જુરત ચતુર ચિત પ્રીતિ
પરતિ ગૌઠિ દુરજન હિયે દધ નધ ચહ રીતિ
તંત્રીનાદ કવિત રસ સરસ રાગ રતિ રંગ
અનખૂડે જુડે, તિરેજે બૂડે સખસંગ

શૃંગારના સંચારીભાવોની બ્યંજના પણ એટલી મર્મસ્પર્શી છે કે એ
દુહાઓ વિદ્વાનોમાં અને સહૃદયોમાં ખુબ જ ધર કરી ગયા છે. આ
' સમરણુ ' માં કેવી ચંલીર તન્મયતા દેખાય છે.

સઘનકુંજ, છાયા સુખદ સીતાલ મંદ સમીર
મન હે જાત અમોં બહૈ વાં જમુના કે તીર

વિશુદ્ધ કાવ્યઉપરાંત બિહારીએ સકિતઓ પણ રચી છે. આમાં ઘણી તો
નીતિ સંબંધી છે. આ સકિતઓમાં વર્ણનવૈચિત્ર્ય તથા શબ્દવૈચિત્ર્ય પ્રધાન
છે. હા, એટલું છે કે આવા દુહા બિહારીએ ઘણા થોડા રચ્યા છે.

કેટલાક વિવેચકોની માન્યતા છે કે બિહારીએ ઘણાખરા દુહાઓ
' આખ્યાં-સપ્તશતી ' અને ' માયા-સપ્તશતી ' ની છાયા લખને બનાવ્યા છે.
આ વસ્તુને પંડિત પદ્મસિંહ રામાંએ બહુ જ વિસ્તારથી બતાવી છે પરંતુ
સાથે સાથે એમણે એટલું પણ કહ્યું છે કે બિહારીએ જે ભાવો લીધા
છે તેમને પોતાની પ્રતિભાના સામર્થ્યથી સ્વતંત્ર અને સુંદર રીતે સર્જ્યા છે.

બિહારીની ભાષા આણુ હોવા છતાં સિદ્ધ છે. એમની ' વાગ્દરમના વ્યવ-
સ્થિત છે અને શબ્દોના રૂપોના વ્યવહારની એક નિશ્ચિત પ્રણાલિ પણ દેખાય
છે. આ સુયોગ બહુ જ ઓછા કવિઓમાં મળે છે. વળભાષાના કવિઓમાં
શબ્દોને તોડી અથવા મરોડી નાખીને કદરૂપા બનાવવાની ટેવ બહુ દેખાય
છે. બૂપણુ અને દેવ જેવા મહાકવિઓ પણ આ ટેવથી મુક્ત નથી. બિહારીની
ભાષા આ દોષથી ધણેખરે અશે મુક્ત છે. ઘણા ઓછા સ્થળોએ ' સમર ' ને
રેકાણે ' સમર ' જેવા વિકૃત રૂપો આપણને મળે છે.

બિહારીએ જો કે લક્ષણુમયના રૂપમાં પોતાની 'મત સમ' નથી લખી પરંતુ નખશિખ, નાચિકાબોદ અને પટત્રાતુની અંતર્ગત એમના બધા જ શૃંગારી દુહાઓનો મમાવેશ થાય છે, અને કેટલાક દીકાકારોએ દુહાઓને આ પ્રકારના કમર મુક્યા પણ છે આ રીતે બિહારી અલંકારકુળના તેજસ્વી અને પ્રતિભાશાળી પ્રતિનિધિ છે બિહારી શૃંગારરસના ઉપાસક હોવા ઉપગત પ્રેમી ભક્ત પણ હતા 'સતમધ'માં કૃષ્ણભક્તિના બધા ઉદ્દારણો મળે છે

નેનના વર્ણનો પણ થયા છે. કેટલાક કવિઓએ મારુકના નેનમાં અમિ જવાળા બનારી છે કોઈકે એ નેત્રોને ખજરો કહ્યા છે કેટલાકે કમળ, પુષ્પ અને ચંદ્રાર મૃગનયન કહ્યા છે પરંતુ અહિં બિહારીનું ભૌતિક અને પ્રભાવત કલ્પનાનું સમર્થ ઉદુપન જુઓ, રાધા પોતાની પ્રિય ગળીને કહે છે

કહત સાથે કવિ કમલસે, મામતિ નૈન પધાતુ

ન તરકે ઇન બિય ભગત કત, ઉપજત બિરહ કૃશાતુ

"હે સખી! જગના સર્વ કવિઓએ નયનોને કમળ સમાન કહ્યા છે, પરંતુ મારો અનુભવ તો એથી જુદો છે નયનો ખરેખરા પાપાણુ છે કારણુ જો એ પાપાણુ ન હોય તો બન્ને રસિકોના નયનો મળતા એમાંથી વિરહ નો અગ્નિ શા માટે જન્મે છે ? કમળ સાથે કમળ મળે તો આવું ન થાય "

બિહારીની ઘણી ખરી કલ્પનાઓ તો સઘન અને પાયાદાર છે બિહારીમાં કાવ્યનું જે સુદમસૌદ્ય છે એ હિંદી માહિત્યમાં એમને પ્રથમપક્ષિત-માં મુકે છે જ્યારે વર્ણવેલી "મધુર ક્રોધન કાન્ત પદ્મની" બિહારીમાં છે હિંદી નવરત્નમાં મિથળધુઓએ હિંદીના મહા કવિઓમાં બિહારીનું ચોથું સ્થાન મુક્યું છે

બિહારીની પ્રતિભાના પ્રકાશમાં અબજતા અને લપાટા બીજા કવિઓમાં રાગ શબ્દનાથ સોવડી, નરહરિદાસ, પ્રાણનાથ, ભરમી લિખ્ત કવિ

અને દામોદરદાસના નામો આવે છે. શંભુનાથ સોઝાંદી. મંબુકવિ નાથકવિ. ૪૫૨૦ બુ વગેરે ત્રણ ચાર નામોથી પ્રખ્યાત છે. આ કવિ સિતાગમના રાગ તા અને પોને કવિ હોવા ઉપરાંત કવિએને ખુબ મદદ કરતા. એમનો એકેક અંથ મંગતો નથી પરંતુ કેટલાક છુટક છંદો મળે છે. આ ઉપરથી સરોજકારે એમનો એક અંથ હોવાનો જે ઉલ્લેખ કર્યો છે એને કંઈક ધન્ય આપી શકાય. એમના છંદો સુંદર અને ગર્ભરપથી છે. એમની કવિતાનો સમય સં. ૧૭૮૭ માં આવે છે. નરદરિદાસના છ પ્રયોગો ઉલ્લેખ મળે છે: દશમસ્કંધ ભાષા, રામ ચરિતકથા, અલ્હિયા પૂર્વ પ્રસંગ, અવતાર ગીતા, બાની, અને નરસિંહ અવતાર કથા. આ જોએ ગ્રંથોમાં એમણે બહુ જ સરળ અને સાદી ભાષામાં કથાના વિષયો રચ્યા છે. એમની એક વિશેષતા એ હતી કે એમણે કથાપ્રમજોને અનુરૂપ છંદોની યોજના કરી છે. એમનો સમય પણ સં. ૧૭૦૭ માં જ આવે છે. આજ સમયમાં પન્નાના ધર્મપ્રચારક પ્રાણનાથનું નામ આવે છે. એમના કથામતાનામાં, રાજવિનોદ, અલ્હબાની, કીર્તન, પ્રગટખાંની, બીસગરો હોકા બાપ અને પદાવલી નામના ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ મળ્યો છે. એમ કહેવાય છે કે આજ પ્રાણનાથે પન્નાના મહારાજને હીરાની ખાણ જતાવી. પન્નામાં એમની હજી સુધી પૂજા થાય છે. એમની કવિતામાં જોશ અને ભક્તિ સ્પષ્ટ દેખાય છે. ભરમીનો સમય મં. ૧૭૦૮ માં આવે છે. એમના પશુ પરચુરણ છંદો મળે છે. લિખ્મ કવિએ સં. ૧૭૧૦ માં પોતાની કાવ્ય રચના કરી છે. એમણે દશમસ્કંધ ભાગવતના પ્રથમાર્ધનું મનોહર છંદોમાં 'બાલ મુકુંદસીલા' નામથી રૂપાંતર કર્યું છે. દામોદરદાસ દાદુદ્યાલના શિષ્ય જગજીવનદાસના શિષ્ય હતા. એમણે મં. ૧૭૧૫ માં ગદ્યમાં માકંડેય પુરાણ લખ્યું છે. આ ગદ્યની ભાષા રાજસ્થાની છે. પ્રાચીન ગદ્ય લેખકોમાં દામોદરનું નામ ગણાય છે.

મંડન.

‘૩૧ શુદ્ધિખંડના જેતપુર ગામના રહેવાસી હતા એમનો જન્મ

મ. ૧૬૯૦ માં થયો હતો. સ. ૧૭૧૬ સુધી રાજ મધ્યાસહના દરબારમાં એઓ વિદ્યમાન હતા એવી 'શોધ યંત્ર' છે. હજી સુધી એમનો એક પણ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થયો નથી. શોધમાં એમના પાંચ ગ્રંથોનો પત્તો મળ્યો છે. ૨૨ રત્નાવલી, રમવિજ્ઞાન, જનક-પત્નીમી, જનકી શુક્રા બ્યાહ અને નૈનપયામા.

પહેલાં બે ગ્રંથોમાં રમનિરૂપણ છે સંગ્રહ ગ્રંથોમાં એમના કવિત્ત સર્વેયા મળે છે જેટલા પદો, કવિત્ત અને સર્વેયા મળે છે, એ ઉપરથી મંડન મરસ અને ઉચી કંપનાવાળા ભાવુક કવિ દેખાય છે. એમની ભાષા શ્વાભાવિક અને વ્યંજનાપૂર્ણ છે. એમનો એક જંદ આ રલો.

ખેલન કેા રસ છાંડિ દિયો દિન 'દે કતે રાતિ કહ્લો બસતી હો
મંડન અંગ સમહારન કેા નતિ ચંદન કેમર લે ધસતી હો
છાતિ નિહારિ નિહારી કહૂ અપની અંગીઆડી તની કસતી હો
તો તનકો અચરો ઉધરો કહો મોતન તાકિ કહો હસતી હો.

મહાકવિ મતિરામ.

મહાકવિ બિહારી પછો એક દમકે એવા જ પ્રતિભાશાળો કવિનો ઉત્પત્તિ થાય છે. ભાષાની દૃષ્ટિએ હિંદી કાવ્ય સાહિત્યમાં મતિરામનું સ્થાન અપૂર્વ છે. હિંદીમાં દેવ અને મતિરામનું સ્થાન અપૂર્વ છે હિંદીમાં દેવ અને મતિરામ ન હોત તો હિંદીના ઘણા ગુણો અણખીવ્યા જ રહી જાત. મતિરામ કાનપુર શુદ્ધાના તિક્તવાપુર ગામના ગ્લાકર ત્રિપાડીના પુત્ર અને ચિતામણી તથા ભૂપણ કવિના ભાઈ થતા હતા. એમનો જન્મ સં. ૧૬૭૦ ની આસપાસ થયો છે. મતિરામ શુદ્ધના મહારાજા ભાઈસિંહને ત્યાં રહેતા હતા. મહારાજા ભાઈસિંહે સં. ૧૭૧૬ થી ૧૭૩૮ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું. એજ સમયમાં મતિરામે પોતાના 'લલિત લલામ' નામક અલંકાર ગ્રંથની રચના કરી હતી. લલિતલલામ ભાઈસિંહ મહારાજાને માટે જ બનાવ્યો હતો એટલે એમાં મહારાજાની પ્રશસ્તિના સો ઉપરાંત જંદ છે. મતિરામ શંભુનાથને ત્યાં પણ

હતા કારણ કે એમના નામથી પણ એમણે પોતાના " હંદસાર પિંગલ " નામક ગ્રંથની રચના કરી છે. શિવસિંહ મેંઘરે મતિરામ કુંભાઉ નરેશને ત્યાં પણ રહ્યા હતા એમ લખ્યું છે.

‘ લલિતલક્ષ્મી ’ માં મતિરામે રાવ બાહસિંહના પુર્વજેનું વંશવર્ણન કર્યું છે.

શુદ્ધી નરેશ સુરજનરાવના પુત્ર બોજસિંહ યથા. એમના પુત્ર રત્નસિંહ અને એમના ગોપીનાથ યથા. ગોપીનાથના પુત્ર છત્રસાલ અને એમના બાઈ તે બાહસિંહ. શુદ્ધીના મહારાજ રઘુવીરસિંહે સન ૧૮૬૭ માં ‘ લલિતલક્ષ્મી ’ ની ટીકા ગુલાબ કવિ પાસે લખાવી હતી. ગુલાબ કવિએ પોતાની ટીકાની ભૂમિકામાં બાહસિંહની પછીના શુદ્ધીની ગાદીના અધિપતિઓના નામ આપ્યા છે. બાહસિંહના પુત્ર કૃષ્ણસિંહ, એમના અનિરૂદ્ધસિંહ, એમના ભુદ્ધસિંહ અને એમના ઉમેદસિંહ યથા. ઉમેદસિંહના પુત્ર અણ્ણસિંહ, એમના વિશ્ણુસિંહ, એમના રામસિંહ અને રામસિંહના રઘુવીરસિંહ યથા. એમ કહેવાય છે કે આખા આરતમાં શુદ્ધીના ગાદીપતિઓની વીરતા, રાજબક્તિ, પરાક્રમ અને ચારિત્ર્ય ચિતોડના અધિપતિઓથી બીજે નંબરે મનાતા.

મતિરામે એકંદરે ૭ ગ્રંથોની રચના કરી છે જે પ્રસિદ્ધ છે. લલિતલક્ષ્મી, હમાર પિંગલ, સાહિત્યસાર, રસરાજ, લક્ષણુશ્રંગાર અને મતિરામ સતસઘ.

‘ લલિતલક્ષ્મી ’ અલંકારોના ગ્રંથ છે. એનો રચનાકાળ સ. ૧૬૭૪ મનાય છે એના ઉપરની ટીકા ગુલાબકવિએ સં. ૧૮૬૭ માં રચી ‘ લલિતલક્ષ્મી ’ ના મુદ્રણમાં એટલી સાવધાની રાખવામાં આવી છે કે એમાં એક પણ વીણામણ નથી. ‘ લલિતલક્ષ્મી ’ કદ અને વિસ્તારમાં ભૂષણકવિના ‘ શિવરાજ-ભૂષણથી વધારે વિશાળ છે. આ ગ્રંથમાંથી કેટલાક ઉત્તમ છંદો- ‘ રસરાજ ’ માં પણ મુકવામાં આવ્યા છે. અલંકારશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓને માટે પહેલાં ‘ લલિતલક્ષ્મી ’ અને ‘ શિવરાજ ભૂષણ ’ ગ્રંથો વધારે સરળ

‘રસરાજ’માં લાવેલું વર્ણન વિશદ છે. આ ગ્રંથમાં રસવર્ણનો નથી. માત્ર કેટલેક ઠેકાણે શૃંગારરસનું નામ આવ્યું છે. ‘રસરાજ’ એ મતિરામને પ્રસાદલયો અને ઉત્કૃષ્ટ ગ્રંથ છે. નાયિકાભેદના ગ્રંથોમાં ‘રસરાજ’નું સ્થાન બહુ ઉચું છે. દેવના ગ્રંથો સિવાય ‘રસરાજ’ના જેવો લાવભેદ ખીજા ગ્રંથોમાં નથી. નાયિકાભેદનો અભ્યાસ કરનારાઓ પહેલાં ‘રસરાજ’નો અભ્યાસ આવશ્યક માને છે. આ ગ્રંથની રચના સં. ૧૬૬૭ માં થઈ છે.

‘છંદસાર પિંગલ’નું અસ્તિત્વ પંડિત યુગલકિશોર મિશ્રના પુસ્તકાલયમાં છે. ‘સાહિત્ય સાર’ નામનો ખીજો એક ગ્રંથ પણ મળ્યો છે. ‘લક્ષણ ગ્રંથ’ અને ‘સતસપ્ત’ એ છેલ્લી શોધમાં મળેલા ગ્રંથો છે.

મતિરામની રચનાની સૌથી સુંદર વિશેષતા એ છે કે એમની સરસતા અત્યંત સ્વાભાવિક છે. એમાં લાવ કે લાપાની કૃત્રિમતા નથી. લાપા શબ્દા-ડંબરથી મુક્ત છે. માત્ર અનુપ્રાસના અમ્લકાર માટે લાવેને વ્યક્ત ન કરી શકે એવા અશક્ત શબ્દોનો શંભુભેજો કરવામાં નથી આવ્યો. મતિરામના જેટલા શબ્દો અને વાક્યો છે એ સૌ પ્રમાણિક અને પૂર્ણ રીતે પોતાની લાવબંધના કરે છે. અલંકારગ્રંથોના કવિઓમાં આ પ્રકારની સ્વચ્છ, નિર્દોષ અને સ્વાભાવિક લાપા માત્ર પદ્યકરની જ છે. અલંકાર યુગમાં મતિરામની રસસ્તિમ્બ અને પ્રસાદભરી લાપાનું અનુસરણ કરનારા કવિઓ થોડા છે.

લાપાની જેમ મતિરામના લાવો પણ ગૂઢ છતાં સ્વાભાવિક છે. નાયિકાના નિરક્ષાપને લઈ બિહારીની જેમ એમણે મળક નથી કરી. એમના લાવ-બંધનક વ્યાપારોની શૃંખલા બિહારીની જેમ ચક્કરદાર નથી પણ સીધી અને સરળ છે. મતિરામ સહૃદય કવિ હતા અને કાવ્યનું સુદૃઢ સૌંદર્ય માણવાની અને પ્રકટ કરવાની કવિમાં જે શક્તિ અને પ્રતિભા હોવાં જોઈએ તે તેમનામાં હતી, આર્પણવનમાંથી વીણેલા એમના મર્મવેદક ચિત્રોમાં જે ભાવો ભર્યા છે એ સમાનરૂપે સર્વની અનુભૂતિનાં અંગ છે.

‘રસરાજ’ અને ‘લલિતકલામ’ એ મતિરામના બહુ જ પ્રસિદ્ધ ગ્રંથો છે. હિંદીના પ્રસિદ્ધ વિવેચકોએ આ ગ્રંથોને પોતાના વિષયના અનુપમ ગ્રંથો કહ્યાં છે. ‘રીતિકાવ્યના કવિઓમાં’ મતિરામની મરસતાને દેવ અને પદ્માકર સિંવાય બીજા કોઈ કવિ પહેલેથી સમ્યો નથી. હિંદીના શૃંગારી સાહિત્યમાં માધુર્ય અને લાગિત્ય એ ગુણો પ્રધાન છે. આ ગુણોને મતિરામે પોતાની પ્રતિભાના સામર્થ્યથી વિદસાવવાનો સફળ અને અનુકરણીય પ્રયત્ન કર્યો છે. મતિરામની ભાષા શુદ્ધ અને ઉત્કૃષ્ટ વ્રજભાષા છે. મતિરામની રચનાઓની વિશેષતા એ એના ભાષાસૌંદર્ય અને ભાવગાંભીર્ય છે. એમનો સ્વર્મવાસ સં. ૧૭૭૩ માં થયો. ‘રસરાજ’ માંથી નામિકાના વણનનું એક ઉદાહરણ સહ્યો.

કુંદન કો દંગ ફીકો લગૈ, જલકે અનિ અંગન ચાડ ગારાધ
આંખિન મૈં અલસાનિ, ચિતૌનિ-મૈં મંલુ બિહાસનકી સરસાધ
કો ખિનમોલ ખિકાત નહિં મતિરામ લખે મુસકાનિ મિહાધ
જ્યોં જ્યોં નિહારિએ નૈરે હૈ નૈનનિ ત્યો ત્યો ખરી નિકરૈસી નિકાધ

બીજું એક ઉદાહરણ.

ઢાઉ અનંદ સો આંગન આંઝ બિરાજૈ અસાદકી સાંઝ મુહાધ
પ્યારીકે બુઝત ઔર તિયાકો અચાનક નામ લિધો રસિકાધ
આંધ ઉનૈ મુહમે હુંસી, કોહિ તિયા પુનિ આપસી બોહ ચદાધ
આંખિન તેં ગિરે આંસુ કે બૂંદ મુહાસ-ગયો ઉડિ હુંસકી નાધ.

મતિરામ પછી સત્તજસિંહ ચૌહાણ, સરસદાસજી અને અનન્યશિલ્પમણિની રચનાઓ મળે છે. સત્તજસિંહના નિવાસસ્થાન વિશે સાચો પત્તો નથી મળતો. ‘શિર્વસિંહમરાજ’ માં લોકવાયકા અનુસાર એમને ચંદ્રમઢ અથવા સત્તજ-ગદના રાજા બતાવ્યા છે. શિર્વસિંહજીએ પોતાનું સ્વતંત્ર અનુમાન દોર્યું છે કે એઓ ઇટાવાના જગીરદાર હતા. ‘વૃક્ષસીદાંસનું’ અનુકરણ કરીને એમણે

મહાભારતની કથા દુહા ચોપાઇમાં લખી છે. સખળસિંહ એમના મહાભારત ગ્રંથથી જ પ્રસિદ્ધ છે. પરંતુ એ વિના એમણે ‘ઋણસંહાર’નો ભાષાનુવાદ, રૂપવિલાસ અને એક પિંગલગ્રંથ પણ બતાવ્યા છે. મહાભારત ગ્રંથનો રચનાકાળ સં. ૧૭૧૮ થી ૧૭૮૧ સુધીનો મનાય છે. મિશ્રબંધુએએ એમનો જન્મકાળ ૧૭૦૨ અને પરલોકવાસ ૧૭૮૧ માન્યો છે. સરસદાસ-જીનો ‘બાની’ નામનો એક જ સાધારણ કાટિનો ગ્રંથ મળે છે. અનન્ય શિક્ષમણિ ગણતના મહાત્મા અગ્રદાસના ગુરૂવંશમાં આવે છે. એમણે ૧૧૦ છંદોમાં વર્ષાવર્ણન કર્યું છે અને ‘અષ્ટયામ’માં હોરી અને હિંડોળા વર્ણવ્યા છે. એમનો સમય સં. ૧૭૨૦ પછી આવે છે.

મહાકવિ ભૂપણ.

વીરસના પ્રસિદ્ધ કવિ તરીકે ભૂપણનું નામ અમર છે. એ વખતના લોકજીવનની અવગ્યાની દૃષ્ટિએ ભૂપણની કવિતાએ હિંદુપત રાખવામાં સંગીત સહાય કરી છે. ભૂપણ કાન્થકુળજી બ્રાહ્મણ અને કસ્થપ ગોત્રના ત્રિપાડી હતા. એમના પિતાનું નામ રત્નાકર ત્રિપાડી અને જન્મસ્થળ કાનપુર જિલ્લાનું તિકવાપુર ગામ હતું. કાશી નાગરી પ્રચારિણી સભાએ જે ભૂપણ ગ્રંથાવલી પ્રસિદ્ધ કરી છે એની ભૂમિકામાં મિશ્રબંધુએએ ઘણી દલીલો, અનુમાનો અને પ્રમાણોથી ભૂપણનો જન્મકાળ સં. ૧૬૭૦ ની આસપાસ કરાવ્યો છે. ભૂપણને માટે એવું કહેવાય છે કે લગભગ ૨૦ વર્ષની ઉંમર સુધી એઓ અલણ હતા; અને મોટાભાઈ ચિંતામણિની કમાઈ ઉપર પોતાનો નિર્વાહ ચલાવતા. એક દિવસ એમણે ભાભી પાસે મીઠું ‘માગ્યું’ અને એના જવાબમાં ભાભી તરફથી એમને મેણાદુણું સાલળવા પડ્યું. આ વયનોથી ભૂપણને રીસ ચઢી અને બોજન છાડીને તરત જ એમણે ઘર છોડ્યું. દસબાર વર્ષમાં એમણે વિદ્યા અને જ્ઞાન સંપાદન કરી પોતાની પ્રતિભા ખીવની. સં. ૧૭૨૩ ની આસપાસ ભૂપણ ચિત્રકુટના અધિપતિ ‘રૂક્ષામ સોલંકી’ને ત્યાં રહ્યા અને ત્યાં જ એમની કવિતાથી ખુશ થઈને ‘રૂક્ષામ’ એમને ‘કવિભૂપણ’ની ઉપાધિ આપી. ત્યારથી એઓ ભૂપણ કવિને

નામે વિખ્યાત થયા. બાકી એમનું મૂળ નામ તો કંઈક બીજું જ છે. 'શિવરાજ ભૂપણ'નો ૩૮ મો જન્મ આ વાતને વધારે વજન આપે છે.

કલ સુલકિ ચિતકુટપતિ સાહસસીલ સમુદ્ર
કવિ ભૂપણ પદવી દ્વ દ્વયરામ મુત રૂદ્ર

ભૂપણ સં. ૧૭૨૪ ના અંતમા લગભગ ૫૪ વર્ષની વયે છત્રપતિ શિવાજી મહારાજની પાસે પહોંચ્યા અને ત્યાં એમના રાજકવિ તરીકે એમણે "શિવરાજ ભૂપણ"ની રચના કરી. પ્રખ્યાત તવારીખનવેશ સર જુહનાથ સરકાર, શ્રી કેલુસકર અને તકાખળ વગેરે વિદ્વાનોએ શિવાજી સંબંધી ઇતિહાસ પર અતિશય શ્રમ લઈને ખુબ મહત્વનો પ્રકાશ નાંખ્યો છે. આ ત્રણે મહાશયોએ પણ મિશ્રબંધુએની 'ભૂપણ અંધાવલી'ના "ભૂપણ શિવાજીના રાજકવિ હતા" એ કથનને ઐતિહાસિક સત્ય માન્યું છે.

ભૂપણના મુખ્ય આશ્રયદાતા શિવાજી મહારાજ અને સુદેશખંડના મહારાજ છત્રસાલ હતા. આ બંને વીરોની એમણે પ્રશસ્તિઓ ગાઈ છે. ભૂપણના ચાર ગ્રંથો: શિવરાજ ભૂપણ, શિવખાવની, છત્રસાલ દશક અને સ્કુટ કાવ્ય, ભૂપણ અંધાવલીરૂપે કાશીનાગરી પ્રચારિણી સભા તરફથી પ્રસિદ્ધ થયા છે. આ સિવાય 'ભૂપણ ઉદાસ' 'દુપણ ઉદાસ' અને 'ભૂપણ હળરા' નામના બીજા પણ ત્રણ ગ્રંથો રચેલા મળ્યા છે. ભૂપણનો સ્વર્ગવાસ સં. ૧૭૭૨ માં થયો.

અત્રંકારયુગમાં શૃંગારરસની જ પ્રધાનતા દેખાય છે. કેટલાક કવિઓ એ પોતાના આશ્રયદાતાની સ્તુતિઓમાં એમના પ્રતાપ અને પરાક્રમ આદિના પ્રસંગોમાં વીરતાનું પણ થોડું વર્ણન કર્યું છે. પરંતુ એ વર્ણનો શુદ્ધ પ્રથાના પાલનરૂપે હોવાથી એમાં સજીવતા અને સામર્થ્ય દેખાતા નથી. આવા વર્ણનોની સાથે લોકસંઘની હાર્દિક સંકોનુભૂતિ નથી હોતી. જૂથજે જે જે નાયકોની પ્રતિભાને પોતાના વીરકાવ્યનો વિગમ બનાવ્યો એઓ હિંદુપતના તારણહાર, હિંદુધર્મના સંરક્ષક અને

હિંદુસંસ્કૃતિના પ્રતિનિધિ જેવા એ ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ વીર હતા. એ નાયકો પ્રત્યેના ભક્તિ અને સન્માન હિંદુ જનતાના હૃદયમાં એ વખતે હતાં અને ભવિષ્યમાં વધતાં ગયાં. આ કારણથી બૂપણના વીરરસના ઉદ્ગાર લોક હૃદયની સંપત્તિ બની રહ્યા. બૂપણની કવિતા કવિશીર્ષિ સંબંધી એક અવિચલ સત્યનું દર્શાવ છે. જેમની રચનાનો જનતાના હૃદયમાં સ્વીકાર થશે, એ કવિની કીર્તિ જ્યાંસુધી એની સ્તીકૃતિ રહેશે ત્યાંસુધી અખંડિત રહેવાની, સંસ્કૃત અને હિંદી સાહિત્યમાં કેટલાય કવિઓએ પોતાના આશ્રયદાતા રાજા મહારાજાઓની પ્રશંસાનાં પુસ્તકો લખ્યાં છે પરંતુ એ પુસ્તકો લોક હૃદયની સંપત્તિ નથી બન્યાં. એમાંથી કેટલાય ગ્રંથોનો પતો નથી અને કેટલાક ગ્રંથો તે તે રાજાઓના વંશજોનાં પુસ્તકાલયોમાં સંઘરાષ્ટ્ર રહ્યાં છે, જેનો કંઈ ઉપયોગ નથી.

શિવાજી અને જનસાક્ષી વીરતાના વર્ણનો એ કવિએ કરેલી જુદી ખુશામદ નથી. આ બન્ને વીરોનું સ્મરણ જે ઉત્સાહ અને ભાવથી હિંદુ લોકસમાજ કરે છે એની બ્યંજના એજ બૂપણની કવિતા છે. બૂપણ હિંદુ જાતિના પ્રતિનિધિ કવિ છે. શિવાજી મહારાજની પાસે જતા પહેલા બૂપણ ને ઘણા રાજાઓ પાસે જતું પડેલું અને તેમની પ્રશસ્તિઓ રચવી પડેલી; પરંતુ એને આજે કશું પુછે છે ? એ જુદી પ્રશસ્તિઓ હતી એટલે તે કાળના પ્રવાહમાં તણાઈ ગઈ અને આ સાચી અને યથાર્થ પ્રશસ્તિઓ આજસુધી અખંડિત જળવાઈ રહી છે.

બૂપણ વીરરસના કવિ હતા; પરંતુ એમના શ્રંગાર વિષેના પણ થોડાંક કવિતો મળ્યાં છે. અલંકારયુગના કવિ હોવાથી બૂપણે 'શિવરાજ બૂપણ' અલંકાર ગ્રંથની દૃષ્ટિએ બનાવ્યો; પરંતુ રીતિગ્રંથની દૃષ્ટિએ અને અલંકાર નિરૂપણના વિચારથી એને ઉત્તમ ગ્રંથ કહી શકાતો નથી. એમની ભાષા ખાસ કરીને મજાલાળા છે; પરંતુ એમાં એમણે પ્રાકૃત, સુદૃશખંડી અને ખડીબોલીના પ્રયોગો પણ કર્યાં છે. કેટલેક ઠેકાણે ક્ષરસી અને અરબ્બીના પ્રયોગો પણ મળે છે. બૂપણની ભાષા અવ્યવસ્થિત છે અને વ્યાકરણની:

દષ્ટિએ દોષપૂર્ણ છે. એમણે કેટલાક સંબંધોને મચેડીને વિગ્ન બનાવી દીધા છે. આમ હોવા છતાં જે કવિતો આ દોષોથી મુક્ત છે તે સર્વ સમર્થ ભાવનાળાં અને પ્રભાવશાળી લાગે છે. બૂપણના ત્રયોમાંથી ઐતિહાસિક સામગ્રી ખુબ મળે છે; અને એ સામગ્રી પ્રમાણુબુત મનાય છે. એવું કારણ બૂપણની સત્યપ્રિયતા છે. એમના ત્રયોમા ઐતિહાસિક સત્ય ઘટનાઓને બદલે ગપા કે બીનપાયાદાર કલ્પનાઓનો સંભુ મેળો નથી. બૂપણની કવિતામા 'ઓજસ્વિતા' અને ઉદ્વેગતા પ્રધાન છે. હિંદી નવરત્નમા બૂપણનું સ્થાન પાંચમું આવે છે. હિંદીના એક નવ મહાકવિઓમાં બૂપણનું સ્થાન આવે છે એજ એમની પ્રતિભાનો પુરાવો છે. 'એમનાં કેટલાક ઉદાહરણો'—

કામિની કંત સો, જામિનિ ચંદસોં દામિનિ પાવસ એઘ ઘટાસોં
કીરતિ દાન સોં સૂરતિ જ્ઞાનસોં પ્રીતિ બડી સનમાન મહાસોં
'ભૂપન' ભૂપન સોં તરૂની, નલિનિ નવ પૂપન કેવ પ્રસાસોં
જાહિર-ચારિહૂ જહાન, લસે હિંદુ આન ખુમાન શિવાસોં

x   '   x   x   x

દારા કીન દૌર ચહ રાર નહિં ખજુવે કી
બાંધિયો નહીં હૈ કેધો મીર સહવાલકો
મઠ વિસ્વનાથકો, નખાસ ગ્રામ ગોકુલકો
દેવી કો ન દેહરા ન મંદિર ગોપાલકો

ગાઠે ગઠ લીન્હે અરૂ બૈરી કતલામ કિન્હે
ઠૈર ઠૈર હાસિલ ઉગા હત હેમાલકો
પુકતિ હૈ દિલ્લી સો સૈલારે કયોં ન દિલ્લીપતિ
ધક્કા આનિ લાગ્યો સિવરાજ મહાકાલકો

ચક્રિત ચક્રતા ચૌંકિ ચૌંકિ ઉઠે બારબાર
 દિલ્લી દહસતિ ચિતે આહિ કરપતિ હૈ
 બિલ ખિ બદન બિલખત વિજૈપુર પતિ
 ફિરત ફિરંગિન કી નારી ફરકતી હૈ
 થર થર કૌંપત કુતુબસાહિ ગાલકુંડા
 હહરિ હબસ ભુપ-લીર ભરકતિ હૈ
 રાજા સિવરાજ કે નગારન કી ધાકમુનિ
 કે તે બાદસાહન કી છાતી ધરકતિ હૈ
 કુલપતિ મિશ્ર.

કુલપતિ માધુર્યોબા પરશુરામ મિશ્રના પુત્ર હતા. એમનું નિવાસસ્થાન આગ્રા હતું. મહાકવિ બિહારીના ભાણેજ તરીકે એમનું નામ ઠીક ઠીક પ્રસિદ્ધ છે. કુલપતિ બિહારીના આશ્રયદાતા જયપુરના મહારાજા જયસિંહના પુત્ર રામસિંહના દરબારમાં રહેતા હતા. એમના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ 'રસરહસ્ય'નો રચનાકાળ સં. ૧૭૨૭ ના કાર્તિક વદી ૧૧ ઠરે છે. હજી સુધી એમનો આ એક જ ગ્રંથ પ્રકાશિત છે. એ ઉપરાંત એમના બીજા ગ્રંથો દ્રોણપર્વ (૧૭૩૭) યુક્તિતરંગિની (૧૭૪૩), નખશિખ, સંગ્રહસાર અને ગુણુરહસ્ય પણ મળ્યા છે. એટલે એમનો કવિતાકાળ સં. ૧૭૨૪ થી ૧૭૪૩ ની વચ્ચેનો કહેવાય છે.

કુલપતિ સંસ્કૃતના પ્રખર પંડિત હતા. એમનો જન્મકાળ સં. ૧૬૭૭ મનાય છે. એમણે પોતાના 'રસરહસ્ય' માં 'કાવ્ય પ્રકાશ' અને 'સાહિત્ય દર્પણ' ના મતો ઉપર વિચાર કર્યો છે. કાવ્યરીતિ ઉપર ચિંતામણિ પટ્ટી સંગોપાંગ વિચાર કરનાર તરીકે કુલપતિ આવે છે. આ ગ્રંથ લગભગ મગ્નટના 'કાવ્ય પ્રકાશ' નો છાયાનુવાદ છે. પરંતુ જ્યાં જ્યાં મગ્નટના મત સાથે એઓ સહમત નથી થયા ત્યાં ત્યાં એમણે એ મતનું ખંડન મંડન પણ કર્યું છે. કુલપતિએ કાવ્યના

ત્રણ પ્રકાર બતાવ્યા છે: ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ. ઉત્તમ કાવ્યમાં રસ અને વ્યંગ્યની પ્રધાનતા હોય છે, મધ્યમમાં વ્યંગ્ય અને અર્થની સમતા રહે છે અને અધમમાં વ્યંગ્યનો અભાવ અને ચિત્રનું પ્રાબલ્ય હોય છે. 'રસરહસ્ય' માં રસ કરતાં કાવ્યના અંગો અને ઉપાંગોનું જ વધારે વિશદ નિરૂપણ છે. જેટલાક વિવેચકોનું કહેવું છે કે 'રસરહસ્ય' માં કુલપતિ પોતાનાં ભાવ અને મંતવ્યો મમર્થ અને યથાર્થ રીતે પ્રજ્ઞ કરી શક્યા નથી; એનું કારણ એ કે એ વખતે સામીય નિરૂપણ માટે મજબૂતામાં પ્રૌઢતા ન હતી અને એમને પ્રચલિત પદભાષા તરીકે મજબૂતામાં જ મંથ રચના કરવી પડી. આ કારણને લઈ : અંથ જોડો લોકોએ અને લોક પ્રિય થયો જોઈએ તેટલો ન થયો. જેટલેક ટેકણે તો ભાવો એના મૂળ સ્વરૂપ સાથે ન ઉતરવાથી માત્ર ભાષાની અશક્તિને લઈ વિરૂપ બની ગયા છે. આ કારણથી ધણે ટેકણે વાક્યરચના ક્લિષ્ઠ બની બની ગઈ છે.

શબ્દશક્તિ અને ભાવ અદ્વિતિ નિરૂપણમાં લક્ષણ અને ઉદાહરણો બન્ને ધણાં ખરાં કાવ્યપ્રકાશના જ આખ્યાં છે. માત્ર અલંકાર પ્રકરણમાં એમણે પોતાના આશ્રયદાતા રામસિંહની પ્રશંસા માટે સ્વરચ્ચિત ઉદાહરણો વાપર્યાં છે. કુલપતિ મજબૂતના નિવાસી હોવાથી મજબૂતી આણુ ભાવા ઉપર એમનો કાણુ સુંદર હતો. જ્યાં જ્યાં એમના મૌલિક ભાવો અને ઉદાહરણો છે ત્યાં ત્યાં ભાષા વધારે સ્વાભાવિક અને સરસ બની છે. એમની કવિતાનું એક ઉદાહરણ આ રહ્યું

ઐસિય કુંજ બની છળિ પુંજ રહૈ અલિ ગુંજત યોં મુખ લીલૈ
 નૈન વિસાસ હિયે બનમાલ વિલોક્ત રૂપ-સુધા ભરિ પીલૈ
 જમિનિ જમ કી કૈન કહૈ જુગ જાત ન જાનિએ જ્યો છિન છીજૈ
 આનૈદ યોં ઉમગ્યો ધ રહૈ પિય મોહન કો મુખ દેખિ બો કિજૈ
 સુખદેવનું મિશ્ર.

સુખદેવ મિશ્રનું નામ ભાષાના આવ્યર્થોમા આવે છે. એમના જન્મે

અને મરણના પ્રામાણિક સવતો મળી શક્યા નથી, પરંતુ એમના બનાવેલા એ ત્રથેના એમણે ૧૭૨૮ અને ૧૭૩૩ સવતો લખ્યા છે આ સવતોને આધારે એમનો જન્મકાળ સ ૧૬૯૦ અને મરણકાળ ૧૭૬૦ મનાયો છે સુખદેવે પોતાના 'વૃત્ત વિચાર' નામક ત્રથમા પોતાની જન્મભૂમિ કે પિલા બતાવી છે એમના વસન્તે હજી દૌલતપુરમા વિદ્યમાન છે એ લોકોની માહિતી ઉપરથી પડિત મહાવીરપ્રસાદ દ્વિવેદીએ સુખદેવ મિત્રનું હકીકતોથી ભરપુર જીવનચરિત્ર 'સરસ્વતી' પત્રીકામા લખ્યું છે એમના સાત ત્રથેના પત્તો મળ્યો છે વૃત્તવિચાર (૧૭૨૮), હૃદયવિચાર, જ્ઞાનિનબધી પ્રકાશ રસાર્ણવ શ્રગારનિતા, દશરથરાય અને અધ્યાત્મપ્રકાશ (૧૭૫૫) દ્વિવેદીના નિર્ણય પ્રમાણે સુખદેવનો સર્વોત્તમ ત્રથ રસાર્ણવ છે એમા નવરસોનું વિલક્ષણ અને વિશદ વર્ણન છે અધ્યાત્મપ્રકાશમા કવિએ વેદાતને અનુસરીને બ્રહ્મજ્ઞાન સબધી વાતો કરી છે આ ઉપરથી લોકકથા એવી છે કે એઓ વિરક્ત સ્વાભાવના સાધુ પુરૂષ હતા કાગીથી વિદ્યાધ્યન કરીને પાછા ફર્યા પછી સુખદેવ ફતેહપુર જીલ્લાના અમોથરના રાજા ભગવતરાય ખીચીને ત્યાં તથા ડોડીઆ-એરેના રાવ મર્દનસિંહને ત્યાં રહ્યા હતા કેટલોક સમય એઓ ઔરંગઝેબના મંત્રી જ્ઞાનિલબધીશાહને ત્યાં હતા અંતે એઓ સુરાર મંડિના રાજા દેરીસિંહને ત્યાં રહ્યા અને એમની ઇચ્છા અને પ્રેમથી એમણે મહકુટુંબ દૌલતપુરમા કાયમ વસવાટ કર્યો રાજા રાજસિંહ ગૌડે એમને 'કવિરાજ'ની ઉપાધિથી નવાન્યા હતા એમની હવિનામા પ્રૌઢતા અને આચાર્યત્વ એ સુખ્ય તત્ત્વો છે હૃદયશાસ્ત્ર ઉપર એમના જેવું વિશદ નિરૂપણ કોઈપણ કવિએ નથી કર્યું એમનામા જેમ પાડિત્ય હતું તેમ કાવ્યકના પણ સ્વાભાવિક જ હતી એમની કવિતાનું એક ઉદાહરણ અહિં મુખ્ય છે

નનદ નિનાગી, મામુ માયજે સિધાગી

અહૈ નૈનિ આધયાગી ભરી, સૂઝત ન કરે હૈ

પીતમ કો ગૌન કવિરાજ ન સોહાત ભોલ
 દાર ન બહુત પૌન લાગ્યો મેઘ ઝર હૈ
 સંગ ન સહેલી ગૈસ નવલ અકેલી
 તનપટી તલબેલી મહા લાગ્યો મૈન સર હૈ
 લાઇ અધિરાત મેરો જિયરા ડરાત
 જાગુ જાગુ રે બટોહી । યહા ચૌરનકા ડર હૈ
 કાલિદાસ ત્રિવેદી,

શિવસિંહજી સેંગરે 'શિવસિંહ-સરોજ' માં કાલિદાસનો જન્મ સં.
 ૧૭૫૦ માન્યો છે. એમના સ્વીદિ અને દૂલહ નામના બે પુત્રો પણ કવિ
 થઇ ગયા છે. કાલિદાસ અંતરવેદના કાન્યકુબજ બ્રાહ્મણ હતા. એમણે સં.
 ૧૭૪૫ ની ગોવર્ગકાંડની લગ્નમંડાપાંચાંગમાં ઔરંગઝેબની માથે રહીને એ લગ્નમંડાપાંચુ
 વર્ણન કર્યું છે. મિત્ર બંધુઓએ કાલિદાસનો જન્મકાળ સં. ૧૭૧૦ માન્યો
 છે. કાલિદાસ જંજુનરેશ રાજા જોગાણતસિંહને ત્યાં પણ રહ્યા હતા. એનું
 પ્રમાણ એમણે પોતાનો વારવધુવિનોદ નામનો ગ્રંથ એ રાજાના નામનો
 બનાવ્યો છે એ મળે છે. 'વારવધુ વિનોદ' નામિકા બેદનો ગ્રંથ છે. ગ્રંથમાં
 લગભગ ૨૮૦ છંદ પાંચ અધ્યાયમાં વહેંચી નાખ્યા છે. એમનો 'જંજુરા-
 બંદ' નામક ધંનાશ્રીમાં રચેલો બીજો મુદ્રિત ગ્રંથ પણ મિત્ર બંધુઓ
 પાસે છે.

આ ગ્રંથો ઉપરાંત કાલિદાસ જે ગ્રંથથી લોકવિખ્યાત બન્યા તે ગ્રંથ તો
 એમનો 'કાલિદાસ હજાર' છે. એમાં સં. ૧૪૮૧ થી માંડીને ૧૭૭૬ સુધીના
 ૨૧૨ કવિઓના એક હજાર ઉપરાંત છંદ મંત્રલિપિ છે, એમણે પોતાનું
 નામ મહાકવિ રાખ્યું હતું.

'હજાર' ગ્રંથ રચીને કાલિદાસે હિંદી સાહિત્યની ન બૂલાય એવી
 મેવા કરી છે. હિંદી સાહિત્યના ઇતિહાસ લેખકને માટે આ પુસ્તક ખુબ

ઉપયોગી છે. શિવસિંહજી સેંગરે જેમ ‘સરોજ’ રચીને હિંદીની અનુપમ સેવા બજાવી છે, એ દૃષ્ટિએ કાલિદાસની સેવા પણ મહામુક્તી છે. ‘સરોજ’ અને ‘હનરા’ એ બન્ને ગ્રંથો આજે ન હોત તો કેટલાય કવિઓની પ્રમાણિક માહિતી કે જે હિંદી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં નવો રંગ અને પ્રકાશ પુરે છે, તે ન મળત. કાલિદાસની કવિતાનું ઉદ્ધરણ આ રહ્યું :—

ચૂંઝો કરકંજ મંજુ અમલ અનૂપ તેરે
રૂપ કે નિધાન કાન્હ ! મો તન નિહારી દે
કાલિદાસ કહે મેરે પાસ હરે હરિ હરિ
માથે ધરિ મુકુટ લકુટ કર ડારિ દે

કાલિદાસના કવિતાકાળ સાથે રામજી અને ધનશ્યામનાં નામો આવે છે. ‘સરોજ’માં રામજીનો જન્મ સં. ૧૭૦૩ લખ્યો છે. એમાં એવું પણ લખ્યું છે કે રામજીના છંદો કાલિદાસે પોતાના ‘હનરા’માં સંધ્યા છે. એમનો ‘ઝૂંગાર-સૌરભ’ નામનો નાવિકા ભેદનો એક ગ્રંથ મિત્ર બંધુઓ પાસે છે. રામજીની કવિતા મનોરમ છે. શાધમાં એમનો ‘હનુમાન નાટક’, નામક બીજો પણ એક ગ્રંથ મળ્યો છે. એમની કવિતાનો સમય સં. ૧૭૩૦ થી શરૂ થાય છે. સં. ૧૭૩૭ ની આસપાસ ફતેહપુર જીલ્લાના અસનીવાસી ધનશ્યામ શુક્લનું નામ મળે છે. ‘સાહિત્ય સમાજોચકે’ એમને વિષે થોડી માહિતી આપતો એક લેખ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. ધનશ્યામે રીવાંનરેશને ત્યાં રહીને એમની પ્રશસ્તિઓ પણ લખી છે. એમની કવિતા ખાસ કરીને વીરરસની છે

નેવાજ.

નેવાજ અંતરવેદના કાન્યકુબજ આહણ હતા. સં. ૧૭૩૭ ની આસપાસ એઓ વિદ્યમાન હતા અને પન્નાના મહારાજા છત્રસિંહને ત્યાં હતા. ‘સરોજ’માં એમનો જન્મકાળ ૧૭૩૯ લખ્યો છે પણ એ ખરોખર નથી લાગતો. એમના ‘શકુન્તલા’ નાટકનો નિર્માણકાળ સં. ૧૭૩૭ છે. એટલે વિવે-

અધ્યાએ એમનો કાળ ૧૭૩૭ જ માન્યો છે. એમનું 'શકુંતલા' નાટક ગદ્ય અને પદ્યમાં છે. આ મિવાય એમના પરચુરણ હંદો પણ ધણે સ્થળે સંગ્રહિત છે. નેવાજના હંદો હિંદી સાહિત્યમાં ખુબ પ્રશંસા પામ્યાં છે. એમની ભાષા પરિમાર્જિત, વ્યવસ્થિત અને ભાવપૂર્ણ છે. સંયોગ શૃંગારનાં એમનાં વર્ણનો બહુ જ સ્વાભાવિક અને સરસ છે. વિવેચકોએ નવાજને સહૃદય આશક, 'સાચો,' 'પ્રેમી' વગેરે વિશેષણોથી નવાજ્યા છે. સન ૧૮૦૩ ની શોધમાં એમનો 'ખિરદાવલી' નામક ગ્રંથ મળ્યો છે. સંયોગ શૃંગારના વર્ણનમાં અતિશય સ્વાભાવિક થતાં એઓ કેટલેક ઠેકાણે અશ્લિષ્ટતાના ભોગ થઇ પડ્યા છે. એમની કવિતાના નમુના તરીકે એમનો એક હંદ આ રહ્યો:—

તપિ હૃદયે સખ આપુમ મેં જો કહુ મન ભાવે સોધ કહતી હું
એ ઘરહાથ લોગાથ સખે નિસિ ઘોસ નવાજ હૃદયે હતી હ
આતેં ચખાખ ભરી મુનિ કે રિસ આવત પે ચુપ હું રહતી હું
કાન્હ પિયારે તિહારે લિયે સિગરે બ્રજ કો હૃસિલો સહતી હું

મં. ૧૭૪૮ માં વૃંદ અને ૧૭૪૯ માં બાવઅલી નામના કવિઓએ પણ રચના કરી છે. વૃંદ મેડતા (જોધપુર) ના રહેવાસી અને મૃણ્મગદ નરેશ મહારાજ રાજમિહના ગુરુ હતા મં. ૧૭૬૧ માં મૃણ્મગદ નરેશની સાથે ઔરંગઝેબની ફાજમાં એઓ લાકા સુધી ગયા હતા. એમના વંશજો દજ સુધી મૃણ્મગદમાં વિદ્યમાન છે. એમના 'વૃંદવનમઘ' (૧૭૬૧) 'શૃંગાર શિક્ષા' (૧૭૪૮) અને 'ભાવપ્રાશિકા' નામના ત્રણ ગ્રંથોનો પતો મળે છે. 'વૃંદવનમઘ'માં નીતિ વિષયના અને કહેવતો ઉપર રચાયેલા આત્મો દુહાઓ છે. બાકીના બે પુસ્તકો અસંનિષ્ક્રમના છે. એમની કવિતા લગભગ ઉપદેશના રૂપમાં જ રચાયે છે. બાવઅલીએ મં. ૧૭૪૯ માં 'નેહ પ્રકાશ' અને 'ગીતારામ ધ્યાનમંજરી' નામના ગ્રંથો રચ્યા છે.

સીતારામ વિશે જુદાં જુદાં વર્ણનો છે. એમના અંથો ઉપર જનકલાડિલી શરણે દીકાઓ પણ લખી છે.

મહાકવિ દેવ.

હિંદી સાહિત્યમાં શૃંગારના શાયર મસ્ત દેવદત્તનું નામ મશહુર છે. મિત્ર બંધુઓએ દેવના બધા અંથોના અભ્યાસ પછી એમને તુલસી અને સૂર પછી ત્રીજું સ્થાન આપ્યું છે. અત્યારે હિંદી સાહિત્યમાં લઘુમતિવાળો એક પક્ષ છે કે જે દેવને આટલી બધી મહત્તા અર્પવા તૈયાર નથી. દેવની કાવ્યપ્રતિભા એ પક્ષને સામાન્ય કરતાં જરા વિશેષ લાગે છે. અસાધારણતા અને અપૂર્વતા એમને નથી લાગતી. એક પક્ષે એમને કવિ અને આચાર્ય બંને કલા છે અને બીજા પક્ષે આચાર્યમાંના થોડા ગુણોવાળા કવિ બનાવ્યા છે. પ્રસિદ્ધ સામયિક વિશાલભારતના તંત્રી બનારમીદાસ ચતુર્વેદીએ આજના હિંદી સાહિત્યની સમાલોચનાની અવસ્થા બહુ જ યથાર્થ રીતે બતાવી છે. એમનું કહેવું છે કે આજે અંથોની સમાલોચના અંથના ગુણઅવગુણ પર નથી થતી પરંતુ અંગત દ્રેષ, સ્વાર્થ અને કર્તાના ગુણ અવગુણ ઉપર થાય છે. આ રીતે આપણે જો પહેલી યથાર્થ સમાલોચનાની દ્રષ્ટિએ દેવ અને એમની કવિતાનો સમ્યક્ અભ્યાસ કરનારના મતને વધારે વજન આપીએ તો દેવની તેજસ્વી કાવ્યપ્રતિભા સ્વીકારવી જ પડે છે.

દેવ ઇટાવાના સનાતન બ્રાહ્મણ હતા. એમનું પુરું નામ દેવદત્ત હતું. એમનો જન્મ સં. ૧૭૩૦ માં થયો હતો. ‘ભાવવિલાસ’ અંથને અતે એમણે પોતાનો સંવત કલો છે.

મુલ સત્ત્વસૈ ઈયાલિમ અદત સોરહી વર્ધ
કહી દેવ-મુખ દેવતા ભાવવિલાસ સહર્ષ

કવિએ પોતાના અંથોમાં સંવતો બહુ જ ઓછા લખ્યા છે; અને પોતાના વિકાસમાં તો એણે, કશું જ લખ્યું નથી. આ કારણથી એમના જીવનની બહુ જ આજો વિગતો મળે છે. એમની કવિતાના અભ્યાસ ઉપગ્રી

એમના જીવનની એક માહિતી ચોક્કસરીતે મળે છે કે એમને રાજ્ય ભોગીલાસ સિવાય કોઇ કદરદાન નથી મળ્યો. આ કારણે એમને બહુ જ ભટકવું પડ્યું હતું. આનું કારણ દેવનો સ્વતંત્ર મિલ્લજ હશે એમ અનુમાન થાય છે. કવિએ પોતાના ‘અષ્ટયામ’ અને ‘ભાવવિલાસ’ અથો ઔરંગઝેબના પુત્ર આજમશાહને વાંચી સંભળાવ્યા હતા. આજમશાહ હિંદી કવિતાના પ્રેમી હતા. એમણે બિહારીની સતસધના જે કમ નક્કી કર્યો છે તે આજ પણ આજમશાહીકમને નામે પ્રચલિત છે. ત્યારપછી કોઇ જવાનીદત વૈશ્યને નામે ‘ભવાની વિલાસ,’ ધટાવા જીલ્લાના કુટુંબ ગામના કુશલસિંહને નામે ‘કુશલ વિલાસ’ અને મર્દનસિંહના પુત્ર રાજ્ય ઉદ્યોતસિંહ બેસતો માટે ‘પ્રેમચંદ્રિકા’ નામક અથો રચ્યા. અથો જોતાં આ લોકોએ પણ દેવનો સત્કાર કર્યો હોય એમ લાગતું નથી. ત્યાર પછી એમણે આખા ભારતમાં પરિભ્રમણ કર્યું અને એના અનુભવ રૂપે ‘જાતિવિલાસ’ ની રચના કરી. આ પ્રવાસ દરમ્યાન એમને રાજ્ય ભોગીલાસનો મેળાપ થયો. આ કદરદાન પુરૂષથી પ્રસન્ન થઇને એમણે એમને મારે પોતાનો પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ ‘રસવિલાસ’ રચ્યો. ત્યારપછી થોડા વખતમાં ભોગીલાસનું અવસાન થયું કે બન્ને વચ્ચે કંઇક મનદુઃખ થયું, તેથી કવિ ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા. ત્યારબાદ દેવે પોતાના મુખ્ય ગ્રંથ કાવ્યરસાયનની રચના કરી અને ત્યાર પછી પોતાની બધી કવિતાનો સંગ્રહ કરીને ‘સુખસાગર તરંગ’ ગ્રંથ બનાવ્યો. આ છેલ્લો ગ્રંથ એમણે પિહાનીના અકબરઅલીખાનને સમર્પિત કર્યો છે. દેવના એકંદરે જીવિસ ગ્રંથો મળે છે. કેટલાક એમના ૭૨ અને કેટલાક ૫૨ ગ્રંથો પણ બતાવે છે. કવિની શક્તિ અને પ્રતિભા જોતાં એમના ૫૨ ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ છેક અશક્ય નથી લાગતો. કારણ એઓ એક જ જીંદને નજીવા ફેરફાર માથે બીજા ગ્રંથમાં મુકી દેતા. આ રીતે એમને નવો ગ્રંથ રચવામાં બહુ મુશ્કેલી પડતી નહતી. ‘રસવિલાસ’ અને ‘જાતિવિલાસ’ માં ઘણું થોડું અંતર છે. એમના નીચે લખેલા ૨૬ ગ્રંથોનો આજે પતો મળે છે:—ભાવવિલાસ, અષ્ટયામ, ભવાનીવિલાસ, સુખનવિનોદ, પ્રેમતરંગ,

નગરત્નાકર, કુશનવિવામ, દેવચરિત્ર, પ્રેમચ દ્રિકા, જનિવિવાસ, રમવિવામ, કાવ્યરસાયન અથવા રાઘવરસાયન, મુખમાગર તરંગ, દેવમાયા પ્રપચ નાટક, વૃક્ષવિવામ, પાવનવિવાસ, બલદર્શન પચ્ચીસી, તત્ત્વદર્શન પચ્ચીસી, આત્મદર્શન પચ્ચીમી, જગદર્શન પચ્ચીમી, રસાનદ્વલદરી, પ્રેમદીપિકા, મુખિય વિનોદ, રાધિજાવિવામ, નીતિશતક અને નખશિખ-પ્રેમદર્શન

અલ્પકારયુગના કવિઓમાંથી સૌથી વધારે રચનાઓ દેવની છે અને એમાંથી રમવિવાસ, કાવ્યરસાયન, નગરત્નાકર અને મુખસાગરતરંગ એ અનકારયુગના મુખ્ય ગ્રંથો મનાય છે અત્યારમુધી દેવના નીચેના ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ થયા છે —

ભાવવિવામ, અષ્ટયામ, ભવાનીવિવાસ, ગસવિવાસ, મુખમાગરતરંગ, મુગ્ધનચરિત્ર, રાગત્નાકર અને પ્રેમચ દ્રિકા દેવશતક ગ્રંથ પણ જ્યપુગથી પ્રકાશિત થઈ ગયો છે, જેમાં જગદર્શન, આત્મદર્શન, તત્ત્વદર્શન અને પ્રેમદર્શન પચ્ચીમીઓ આની જાય છે આ સિવાય ભારતેદુએ એમના છુટક છ દોનો સંગ્રહ કરીને ‘મુદ્દરી સિદ્ધુ’ નામથી પ્રસિદ્ધ કર્યો છે

ભાવવિવામ, અષ્ટયામ, ભવાનીવિવાસ, મુગ્ધનચરિત્ર, પ્રેમતરંગ કુશલ વિવામ, પ્રેમચ દ્રિકા, જનિવિવાસ રમવિવાસ અને નખશિખ એ દેવના અલ્પકાર ગ્રંથો છે આ ગ્રંથોમાં જુદી જુદી રીતે નામિકાબેદ દ્વારા, પ્રેમ દ્વારા, સ્વભાવ દ્વારા શ્રુગાન્સસનુ વિશદ નિરૂપણ છે ‘રાગ રત્નાકર’ મા ગજો અને નાગિણીઓના સ્વરૂપ વિષે દ્રવિએ વિસ્તૃત ચર્ચા કરી છે ‘કાવ્ય રસાયન’ મા દ્રવ્યના બેદ અને અજો વિષે પાંડિત્યભરી સાર્થક વિવેચન કર્યું છે મહાકવિ દેશવે જેમ ‘કવિપ્રિયા’ મા આચાર્યતા બતાવી છે તેમ દેવે ‘કાવ્યરસાયન’ મા શુદ્ધતા પ્રદર્શિત કરી છે દેવના મુખ્ય ગ્રંથોમાં પણ ‘પાદ્ય’ ‘ગસવિવામ’ અને ‘કાવ્યરસાયન’ નું ગ્ધાન પ્રથમ આવે છે. ‘મુખ માગરતરંગ’ દેવના છ દોનો સંગ્રહ છે ‘દેવમાયા પ્રપચ’ એ નાટક નથી પણ એને નાટકનું સ્વરૂપ આપવાનો પ્રયત્ન થયો છે એમાં કવિએ ડાહ્યા

હારા માનવ સ્વભાવનું આલેખન કર્યું છે. એમની ચાર પચ્ચીસીઓ મળીને વૈરાગ્યશતક અથવા દેવશતક બને છે. આમાં કવિએ પોતાની ઉત્તરવર્યાના ચિત્તની વિરાગી દશાની છાયા પાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

દેવની કાવ્યભાષા વ્રજભાષા છે. કેટલાક વિવેચકોનું માનવું છે કે દેવ અને મતિરામ જેવી ભાષા ખીજા કોઈ કવિની નથી. દેવની સામેનો પક્ષ માને છે કે એમની ભાષા સામાન્ય છે. કારણ કે વ્રજભાષાનો વિકાસ અને સામર્થ્ય તે વખતે એટલાં બધાં ન હતાં કે દેવને સાહિત્યશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોનું પદ્યમાં નિરૂપણ કરવામાં સફળ કરે. આમ હોવા છતાં કવિએ અયાગ પરિશ્રમ અને સુદૃઢ દષ્ટિએ શાસ્ત્રીય રીતે કાવ્યને જોવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. દેવની કવિતાનો મુખ્ય રસ શૃંગાર છે. એમની કવિતાની મૌલિકતા એ એમની વિશિષ્ટતા છે. દેવે ખાસ કરીને નૈસર્ગિક રૂપવર્ણન કરતાં શશુગાર સંજ્ઞવ રૂપનું વધારે વર્ણન કર્યું છે. કવિનાં નામિકા વર્ણનો સ્વાભાવિક, સુંદર અને સરસ છે. કવિની નામિકાનું એક એક વર્ણન એક એક સ્વતંત્ર અને મનોરમ ચિત્ર છે. આવી ઉત્તમ તસ્વીરો ઉતારવામાં દેવને અનુભવ સફળતા મળી છે. સામાન્ય વિષયને લાંબને એના નિરૂપણમાં સફળતા મેળવવી એના કરતા જટિલ વિષય લાંબને સફળતા મેળવવા માટે અયાગ પ્રયત્ન કરવો એમા વધારે સામર્થ્ય જોઈએ. દેવે જટિલ વિષયોને છેડીને પોતાની શક્તિ અને પ્રતિભાનો પરિચય કરાવ્યો છે. માધુર્ય, પ્રસાદ અને લાલિત્ય એ દેવની કવિતાના મુખ્ય ગુણો છે. દેવની કાવ્યકલાના સમ્યક્ વિવેચન માટે તો વૃક્ષસી અને મૂરતી જેમ એક સ્વતંત્ર ગ્રંથ રચવો પડે. એમની કવિતાનાં ઉદાહરણો એમનો કંઈક પરિચય આપશે :—

સૌસન હીમિં સમીર ગયો અરૂ ઝાંસુન હી સખ નીર ગયો હરિ
તેજ ગયો ગુન હૈ આપનો અરૂ ભૂમિ ગઇ તણકી તણતા કાં
જીવ જિયે મિલિ બેઠકી આસકે આસહૂ પાસ અકાસ રહ્યો ભાં
જા દિન તેં મુખ ફરિ હરે હૈસી હરિ હિયો જી લયો હરિજી હરિ

x

x

x

x

સાંવરી સુન્દરી પીત હુદ્લિનિ ફૂલ રસાલ કે મૂલ બસન્તી
લીન્હે રસાલકિ મંજરી હાથ મુરંગિત ત્યાંગી હિયે હુલસન્તી
પૂરન પ્રેમ મુરંગ. મૈ ધો ધની સંગહી સંગ બિલોલ હસન્તી
હૈ ઉત હૈ ઉત હી દિન મૈઝ સમૈ કરિ રાખો બસન્ત બસન્તી

x x x x

જોખનકે રંગ ભરી ઇંચુરસે અંગિન પૈ
એડિન લૌ આંગી છાજૈ છમિનકી લીરકી
ઉચકે ઉચો હૈ કુચ ઝપે ઝલકત ઝીની
કિલ્લ મિલી આછતી કિનારીદાર ચીરકી
ગુલ ગુલે ગોરે ગાલ કોમલ કપોલ મુધા
ખિન્દુબોલ ધન્દુમુખી નાસિકા નપોં કીરકી
દેવદૂતિ લહરાતિ છૂટે છહરાત કેસ
ખૈરી જૈસે કેસરિ કિસોરી કસમીરકી

x x x x

લાજકી નિગડ ગડદાર ચડદાર ચહુ
ચૌકિ ચિતવનિ ચરખીન ચમકારે હૈ
બહુની અહુન લીક પલક ઝલક ફૂલ
ઝૂમત સઘન ઘન ઘૂમત ઘૂમારે હૈ
રજિત રજો ગુન ઝૂંગાર પુંજ ફુંજરત
અંજન સોહન મન મોહન દતારે હૈ
દેવ દુખ મોચન સકોચ ન સકત ચલિ
લોચન અચલ એ મતંગ મતવારે હૈ

દેવના ઝગમગતા પ્રકાશમાં તારલા જેવા કેટલાક આજી ચમકારવાળા
કવિઓનાં નામો આવે છે. સં. ૧૭૫૭ માં છત્તિસહ કાવચ અને એજ

કાગમા ઐતાવ બદીજનના નામે આવે છે જનગિદ્ધ બટ્ટેશ્વર દેવની પામેના અટ્ટેર ગામના રહેવાસી હતા એઓ અમરાવતીના દલ્પાણસિંહજીના આશ્રિત હતા એમણે ‘વિજય મુક્તાવલી’ નામના ગ્રંથમાં મહાભારતની કથા વર્ણવી છે એમણે આચાર્ય કેશવનું અનુકરણ કરીને પ્રબંધ કાવ્ય લખ્યું છે એમની કવિતા ઓજસ્વિની છે. ઐતાવનો એકેય અવતર ગ્રંથ નથી; પરંતુ છુટક છંદો મળે છે એમનો જન્મકાળ સં. ૧૭૩૦ છે એમણે લૌકિક વ્યવહારો, નીતિ અને મત્ય વિષે સાદી ભાષા અને ભાવમાં કવિતા કરી છે એમની કુંડલિયો સરળ ભાવો અને માદી ભાષા હોવા છતાં વ્યમકારવાળી લાગે છે

આલમ.

આશકે આલમની કથા રગદર્શી છે. આલમ જાતના બ્રાહ્મણ હતા; પરંતુ શેખ નામની એક મુસલમાન રગરેજ બાઈના પ્રેમમાં પડીને એની માથે વિવાદ કરવા ખાતર મુસલમાન બની ગયા હતા આલમને એ બાઈથી જટાન નામનો એક પુત્ર પણ થયો હતો આલમ ઔરંગઝેબના બીજા પુત્ર મુઆઝમના આત્રય નીચે રહેતા હતા આલમનો કવિતાકાળ સં. ૧૭૪૦ થી ૧૭૬૦ સુધીનો મનાય છે એમની કવિતાઓનો એક સંગ્રહ “આલમકલિ” પ્રસિદ્ધ છે આ સંગ્રહમાં મધરાયલા પદો સિવાય એમના બીજાં છુટક પદો પણ લોકોમાં પ્રુમ પ્રચલિત છે ‘માધવાનવ કામકંદલા’ નામની એક પ્રેમકથા પણ એમણે લખી છે પરંતુ એમની પ્રમિદ્ધિ તો પ્રેમ અને શૃંગાર સંબંધીની છુટક કવિતાને લઈને જ છે.

રગરેજનાથ શેખ પણ સુંદર કેરિતા કરતી હતી એમ કહેવાય છે. આલમે એક દિવસ એ બાઈને પોતાની પાવડી ગમવા આપી હતી એ પાવડીને છેડે એક કાગળનો દુકડો બુનથી બધાએનો રહી ગયો હતો એ દુકડામાં દુકાની એકજ પકિત લખી હતી “કનક છરીસી કામિની કા હે કા કટિ છીન” પેલી બાઈએ પાવડી રગતા આ કાપડી જોઈ અને અદરમો

દુહો વાચીને એની પાદપૂર્તિ કરી આપી " કટિકો કંચન કાટિ મિધિ કુચન મધ્ય ધરિ દીન " અને એ ચિટ્ટીને પાંચી પાઘડી માથે બાધીને આપી દીધી એ દિવસથી આવમ શેખ પર આશક થયા અને અતે મુમત્તમાન બનીને એમણે એની સાથે નિકાહ કર્યા શેખ બહુ જ ચતુર અને રમિક રસા હતી એક દિવસ મુઆઝમશાહે એને પુછ્યું કે " આવમની ઓરત આપ જ છો ? " ગેએ તરત જ ઉત્તર વાળ્યો " હા, જહાપનાહ અને બાકીની દુનિયાની માતા પણ હું જ છું. "

આવમ તરંગી શવ હતા, એટલે એમની રચનાઓ કમબહ કે રીતિ-બહ નથી એમના તત્ત્વોમા હૃદય પ્રધાન છે એમના વાક્યોમા " પ્રેમ હી પીર " અને " ધરક કા હર્દ " બે જ દેખાય છે આપણા ' કથાપી 'ની જેમ આવમ હર્દી કવિ હતા એમની ભાષા પણ અવ્યવસ્થિત છે પ્રેમમા તક્લીન થકને એમણે રચનાઓ કરી છે એટલે અનુપ્રાસ વગેરેનું ટેકાણું નથી. એમની ભાષા મુખ્યત્વે વ્રજ છે પણ એમા અવધી અને પુરવીના પ્રયોગો પણ મળે છે રનેહસમાધિમા લીન રહેનાર તરીકે આવમની કવિતાને વિવેચકો રસખાન અને ધનાનહની કોટિમા મુકે છે એક ઉદાહરણ આ રથુ જા થર કીન્હે બિહાર અનેકન તા થર કાંકરી બૈઠ ચુન્થો કરૈ જા રસના સોં કરી બહુ બાતન તા રસના સોં ચરિત્ર

ગુન્થો કરૈ

આલમ જૈનસે કુંજન મૈં કરી કોલ તહા અખ સીસ ધુન્થો કરૈ નૈનન મૈં જે સદા રહતે તિનકી અખ કાન કહાની મુન્થો કરૈ

ગુરુ ગોવિંદસિંહ.

ગુરુ ગોવિંદમિહનું નામ શિખ સપ્રદાયના દમમા અને છેલ્લા ગુરુ અને હિંદુત્વની રક્ષા કરનાર વીર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. પરંતુ ગોવિંદસિંહના અતરમા જે પ્રબળ ભક્તિભાવ હતો અને જેના ઉપર ધર્મને ખાતર મરણિયા થવાની તમન્ના પ્રતિષ્ઠિત હતી, એ સ્વરૂપે એમને મ પ્રદાયની

મદાર બહુ ઓઠો મમજી ઓગળે છે એમનો જન્મ સ ૧૭૨૩ મા
અને સત્યનોકવાસ સ. ૧૭૬૫ મા થયો શિખોના લગભગ મધ્ય જ
ગુરુઓએ થોડા થોડા પદો અને ભજનો ઉપર શ માટે બનાવ્યા છે, પરંતુ
ગોવિંદસિંહ તો કવિ અને ત્રયકાર બનેલતા કાવ્ય વિશેની એમની સમગ્ર શુ
હિંદી અને વિશદ હતી શિખોમા શાસ્ત્રજ્ઞાનનો અભાવ એમને ખુબ ખટતો
હતો આ કારણથી એમણે ઘણા શિખોને વ્યાકરણ, માહિત્ય, ઈર્શન આદિના
અભ્યાસને માટે કાશી મોકલ્યા હતા એમાથી ગુનાબસિંહે પાઠ આવીને
ચાર પાંચ મથોની રચના પણ કરી હતી ગોવિંદસિંહે હિંદુ સભ્યતા અને
આર્ય સંસ્કૃતિના રમણ માટે ઘણીવાર મમરાગણો ખેંચા છે શિખ સપ્રદાય
નિગુણીભાવને પૂજનારો હોવા છતાં ગોવિંદસિંહે મગ્રણ ઉપામનામા પણ
આરથા અને ભક્તિ પ્રદ કર્યા છે

એમણે હિંદીમા જે મથો રચ્યા છે તેમાથી મુનીતિપ્રકાશ સર્વલોહ
પ્રકાશ પ્રેમસુમાર્ગ ભુદિમાગર એ ચડીચિત્ર પ્રસિદ્ધ છે ચડીચિત્રની રચના
પદ્ધતિ સુદર અને ઓજસભરી છે એમની કવિતાની ભાષા મગ દેખાય
તે ચડીચિત્રમા એમણે દુર્ગાશક્તિની કથા સુદર મધ્યારા મ્હી છે
આ ઉપરથી એઓ શક્તિ ઉપામક હતા એમ પણ મનાય છે એમનો સમય
મ ૧૭૬૧ મા આવે છે એમનું એક પદ આ રથુ —

આદિ અપાર અલેસ અનત

અકાલ અભેષ અલેખ્ય અનાસા

૧ શિવ શક્તિ દયે સ્તુતિ ચારિ

રબેતમ સત નિહું જ પુરવાસા

ઘોસ નિસા સસિ સૂર કે દીપક

સૃષ્ટિ રચી પચિ તત્ત પ્રકાસા

ઐર બદાઇ લરાઇ મુરા સૂર

આપુલિ દખત આપુ તમાસા

સં. ૧૭૬૦ ના આરસામાં ગ્રીધરના 'જંગનામા' નો ઉલ્લેખ મળે છે. કાશીનાગરી પ્રચારિણી સભાએ સ્વ. બાથુ રાધાકૃષ્ણદાસે સંપાદિત કરેલું 'જંગનામા'નું પ્રમાણિક સંસ્કરણ પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. એમાં કર્ણભક્ષિયર અને જહાંદારના યુદ્ધનું વર્ણન છે. એમનો જન્મકાળ સં. ૧૭૩૭ આવે છે. એમના ખીન્ન પણ કેટલાક રીતિ ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ મળે છે.

લાલકવિ.

પ્રસિદ્ધ ઐતિહાસિક ગ્રંથ 'જનપ્રકાશ'ના કર્તા તરીકે લાલકવિનું નામ લોકવિખ્યાત બન્યું છે. એમનું મૂળનામ ગોરલાલ પુરોહિત હતું. એમના એક વંશજ ખીજનેરવાસી ભટ્ટ ઉત્તમલાલ ગૌસ્વામી તેલંગે જે મૂચના આપી છે તે અનુસાર તો લાલ કવિના પૂર્વજો દક્ષિણના આંધ્રદેશના રાજ-મહેન્દ્રી જિલ્લાના નૃસિંહજેત્રમા રહેતા હતા. એમાંથી એક ભટ્ટ કાશીનાથની કન્યા પૂણિના વિવાહ વલ્લભાચાર્ય સાથે થયો. આ વંશમાં નાગનાથ ભટ્ટ થયા. એમનો જુદેલખંડના મહારાજાએ સત્કાર કર્યો ત્યારથી તેઓ જુદેલખંડવાસી બન્યા. એ નાગનાથની દસમી પેઢીએ ગોરલાલ થયા એમ કહેવાય છે. મિત્ર બંધુઓએ એમના દસ ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. જનપ્રકાશ, જનજાણ, જનકીત, જનજંદ, જનસાલ શતક, જનહજારા જનદંડ, જન પ્રકાશ, રાજવિનોદ અને વિષ્ણુવિવાસ

જનપ્રકાશમાં સં. ૧૭૬૪ સુધીનું જ જનસાલનું વૃત્તાંત છે. આથી અનુમાન થાય છે કે ગ્રંથ અધુરો મળ્યો છે અથવા તો તે પહેલા લાલ કવિનું અવસાન થયું છે. ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ જનપ્રકાશ મહત્વનો ગ્રંથ છે. જુદેલખંડ ગેઝેટીયરે જનપ્રકાશના સંવતો અને હજીકતોને પ્રમાણભૂત કહ્યા છે. આમાં જનસાલ એક વખત યુદ્ધમાંથી નાસી ગયેલા તેનું પણ વર્ણન આપ્યું છે. આ ઉપરથી લાલની સત્યપ્રિયતા અને હિંમત દેખાઈ આવે છે. આ ગ્રંથ કાશી નાગરી પ્રચારિણી સભાએ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે.

કવિતાની દૃષ્ટિએ પણ વિવેચકોએ આ ગ્રંથની મહત્તા આંકી છે.

અંધની રચના પ્રૌઢ અને કાવ્યના ગુણોથી ભરેલી છે. વર્ણનની વિશદતા ઉપરાંત ધણે સ્થળે ઓર્ગસ્વિ સંભાષણ છે. લાલ કવિની પ્રબંધપદ્ધતિ સંપૂર્ણ કહેવાય છે. લાલકવિ જેવું પ્રબંધકૌશલ ધણા ઓછા હિંદી કવિઓનું છે. રાજ રમત અને ચમત્કારોમાં લોભાધને એમણે સ્વભાવિકતા નથી વિસારી. જ્યાં જ્યાં ભાવોનો ઉત્કર્ષ બતાવવો પડ્યો છે ત્યાં ત્યાં સીધી અને સ્વભાવિક ઉક્તિઓ વડે દર્શાવ્યો છે. એમની કવિતામાં કલ્પનાનાં ઉદ્યુનો અને વિષયની જટિલતા નથી. શિવાજીનું જે વીરવ્રત તેજ જીવનવ્રત જત્રસાલનું હતું. જત્રસાલનો જે ભક્તિભાવ શિવાજીમહારાજ ઉપર હતો અને એ બંનેના સમ્મિલનનું જે ચિત્ર કવિએ સરજ્યું છે એણે બધા જ વિવેચકોનું લક્ષ્ય ખેંચ્યું છે.

જત્રપ્રકાશમાં શુદ્ધલવંશની ઉત્પત્તિ 'સંપતિરાયનાં વિન્યવૃત્તાંતો, એમનાં ઉદ્યોગ અને પરાક્રમે, જત્રસાલનો મુકીબર માથુસો સાથેનો વિન્ય અને પોતાના આદર્શની સાધનામાં જ આત્મવિસર્જન વગેરે પ્રસંગોનું' વિશદ અને સ્વભાવિક વર્ણન છે. કાવ્ય અને ઇતિહાસ બંને દ્રષ્ટિએ આ ગ્રંથનું રચાત હિંદીસાહિત્યમાં મહત્વનું છે. લાલકવિએ દુહા અને ચોપાઇનો જ ઉપયોગ કર્યો છે. દુષસીદાસ પછી દુહા ચોપાઇમાં આદર્શી સફળતા બીજાને નથી મળી. લાલની ભાષામાં ત્રજ, શુદ્ધલખંડી અને અવધીનું મિશ્રણ છે. સ્વભાવિકતા અને સરસતા લાલકવિની કવિતાના આગળપડતા ગુણો છે. એમની કવિતાનું ઉદાહરણ:

સદા પ્રબુદ્ધ બુદ્ધિ હૈ જાકી તાસોં કૈસે ચલે કમકી
સાહસ તજિ ઉર આલસ માંડે ભાગ ભરોસે ઉદમ છાંડે
તાહ તજૈ, જગ સંપત્તિ ઝૈસે તરણી તજૈ વૃદ્ધ પતિ જૈસે
પિપત્તિ માંડું હિમ્મત ફિક્કે કાને બઝતી ભયે છિમા ઉર આને

કર્વોદ્ર (ઉદ્યનામ).

ઉદ્યનામ બનપુત્રના કાગિદાસ ત્રિવેદીના પુત્ર હતા. એમનો જન્મકાળ

સં ૧૭૩૬ મનાયો છે. અમેડીના રાજા હિંમતસિંહે એમને રસયંત્રોદય નામક ગ્રંથ રચવા માટે ક્વીંટીની ઉપાધિ આપી હતી. હિંમતસિંહના પુત્ર શુરદત્તસિંહે સતસઘની રચના કરી હતી. એનો સં ૧૭૬૧ મળે છે. આ ઉપરથી ક્વીંટીના સમયનો પણ પત્તો મેળવી શકાય છે. એમનો રસયંત્રોદય ગ્રંથ બહુ જ પ્રસિદ્ધ છે.

આ સિવાય એમના વિનાદ્યંત્રિકા અને નેગસાગ્રા નામના ગ્રંથોના ઉલ્લેખ પણ મળ્યો છે. એમની કવિતાનો સમય સં ૧૭૭૭ થી ૧૮૦૪ નો મનાય છે. રસયંત્રોદય શૃંગારરસનો ગ્રંથ છે. એમની ભાષા મધુર અને પ્રસાદપૂર્ણ છે. વર્ણનને અનુકૂળ કલ્પનાઓ પણ રમ્ય છે. એમણે વગ્ન-ભાષામાં કવિતા કરી છે. એમનું એક કવિતા આ રચું:

સહર મંઝાર હી પ્રહર એક લાગિ જૈ હૈ
છાર પૈનગર કે સરાય હૈ ઉતારેકી
કહત કવિંદ મગ મોઝ હી પડેગી સોઝ
ખબર ઉડાની હૈ ખડાહી દુક મારેકી
ઘરકે હમારે પરદેસ કો સિધારે
યા તેં દયા કે વિચારી હમ રીતિ રાહવારેકી
ઉતરૌ નદી કે તીર, બર કે તરેહી તુમ
ઝાંકો જાનિ ચૌકી તહૈં પાહર હમારેકી
સૂરતિ મિથ્ર.

સૂરતિ મિથ્ર પોતાના વિષયમાં એક દોહરો કહ્યો છે. “સૂરતિ મિથ્ર કનૌજિયા, નગર આગરે બાસ.” આ ઉપરથી એમનાં નિવાસ અને જાતિ સ્પષ્ટ થાય છે. એમણે સં. ૧૭૬૬ માં અલંકારમાલા અને સં. ૧૭૯૪ માં બિહારી સત સઘની અમરચંદ્રિકા નામે ટીકા લખી. એટલે એમની કવિતાનો સમય અઢારમી સદીના અંતમાં હોય છે. સૂરતિ મિથ્ર દિલ્હીના બાદશાહ

મુહમ્મદશાહના દરબારમાં જતા આવતા હતા એમણે અમરચંદ્રા ઉપરાંત આચાર્ય કેશવના રસિકપ્રિયા અને કવિપ્રિયા ઉપર દીકરો લખી છે આ દીકરો મજલાવાના ગદ્યમાં છે આ ઉપરથી એમના સાહિત્યજ્ઞાન અને મર્મસ્પર્શી દષ્ટિ દેખાય છે આ દીકરો ઉપરાંત એમણે વૈતાલ-પંચ વિશંતિનો મજલાવાના ગદ્યમાં અનુવાદ પણ કર્યો છે આ પુસ્તકો સિવાય એમના અન્ય દારમાયા, રમરત્નમાયા, સરસરસ, રસગ્રાહક ચંદ્રિકા, નખશિખ, દાખ્યસિદ્ધાંત અને રસરત્નાકર ગ્રંથોનો પણ ઉલ્લેખ મળે છે સૂરતિ મિત્ર એમની કવિતા કરતા દીકરોથી વધારે લોકપ્રસિદ્ધ થયા છે એમના ગદ્યનું ઉદાહરણ

કમલ નયન કમલમે હૈ નૈન જિનકે કમલદ વરન કમલદ દહિએ મેધ કે વરણુ હૈ શ્યામ સ્વરૂપ હૈ કમલ નાભિ શીકૃષ્ણુ કે નામ હી હૈ કમલ જિન હી નાભિ તે ઉપલ્યો હૈ કમલાપ કમલા લક્ષ્મી તારે પતિ હૈ તિનકે ચરણુ કમલ મમેન ગુન કે જાપ કયો મેરે મનમે રહો

અટ્ઠતસિંહ જોધપુરના પ્રસિદ્ધ મહારાજા અને ભાષાશૂણ્યના રચિયતા જસવતસિંહના પુત્ર હતા એમનો જન્મ ૧૭૩૭ માં થયો હતો આજ બાનક મહારાજા અટ્ઠતસિંહની સરોડોએ પ્રાણના ભોગે રક્ષા કરી અને મારવાડ રાજ્ય ભોગનો પાસે જતા અટકાવ્યું. એમની ભાષા મજ છે અને કવિતા મામાન્ય છે એમનો સમય પણ અદ્વારમી સદીના અંતમાં જાય છે.

ધનઆનંદ.

આલમકવિની કહાણી જે રીતે રંગદર્શી છે તેના કરતા ધનઆનંદની જીવનકથામાં વધારે વિશુદ્ધ અને હૈયા પ્રકારનો Romance (રંગદર્શન) છે ધનઆનંદનો જન્મ સ. ૧૭૪૬ માં થયો અને સ. ૧૭૯૬ માં દિલ્હીમાં નાદીરશાહની ચનાવેલી કતલમાં એમનું મૃત્યુ થયું એઓ બાદશાહ મુહમ્મદશાહના મીરમુશી હતા અને જાતના કાયસ્થ હતા એક દિવસ દરબારમાં કેટલાક અદ્ભુતઓએ કહ્યું કે મુશી સાહેબ બહુ સગસ ગાય છે બાદશાહે

એમને ગાવાનું કંઈ પણ એમણે ન જ ગાયું. પિના અદેખાઓએ પાછો વ્યુદ રચ્યો કે મુશી સહિમને તો એમની પ્યારી નીચિકા સુગ્મન દોરે ત્યાં જ એઓ ગારો સુગ્મનને દરમાગમા બોલાવવામા આવી અને એની વિનતી ઉપરથી મુંશી સાહેબે નાચિકા તરફ મુખ અને માથાદ તરફ પીઠ ફરીને ગાયું. સંગીત એટલું મધુર અને અપૂર્વ થયું કે અભાગનો મનમુગ્ધ મની રહ્યા બાદશાહ એમના મંગીન ઉપર જોટવા આફરીન થયા તેટલા જ એમની બેઅદમી ઉપર ખંડા થયા આખરે બાદશાહે મુશી સાહેબને શહેરમાથી ચાલ્યા જવાનું કહ્યું મુશીએ સુગ્મનને પણ પોતાની માથે આનવાનું કહ્યું પણ બેવકા સુગ્મન સાથે ન ગઈ આ બેવકાઈથી એમને દુનીઆ તરફ વિરામ થયો અને વૃદાવન જઈને એમણે નિંમાર્ક સપ્રદાયના વેપ્થુવધર્મની દીક્ષા લીધી અને ખાફીનું વિરક્ત જીવન ત્યાં જ પુરું કર્યું

સ ૧૭૬૬ માં ત્યારે નાદીરશાહની સેનાના સિપાઈઓ ઠેક મયુગ સુધી આની પટોન્યા ત્યારે કેટલાક લોકો તરફથી ખમર મગી કે બાગાદના મોગમુશી વૃદાવનમા રહે છે, અને એમની પાસે વધારે માયમતા કે સિપાઈઓએ આનીને એમને ઘેરી લીધા અને 'જર લાવો' એમ જુમરાણ શરૂ કરી. ધનઆનંદે શબ્દનો અવગો અર્થ કરીને એમની પામે જે માયુ જર (ધન) હતું તે રજા ના નણ્ય ચાર બોના સિપાઈઓ પર નાખ્યા સિપાઈઓ આથી દોષે લરાયા અને એમાથો એક સિપાઈએ તો ધન આનંદનો પ્રભો હાથ કાપી નાખ્યો કહેવાય છે કે આ નીતરતા લોહીવડે જમણા હાથથી ધનઆનંદ નીચેનું કવિત લખ્યું

બહુત દિનનકી અવધિ આસપાસ પરે
ખરે અરખરનિ ભરે હૈ ઉઠિ જાનકે
કાહ કહિ આવત છબી લે માન ભાવન કે
ગહિ ગહિ રાખતી હી દૈ દૈ મનમાન કે
સુઠી બતિયાનિ કી પત્યાનિ તેં ઉદામ હૈ દૈ
અખના ધિરત ધનઆનંદ નિદાન કે

અધર લગે હૈ આનિ કરિ કે પયાન પ્રાન
આહત, ચલન ચે સંદેખો લૈ મુજનકો

ધનઆનંદના નીચે લખ્યા અથોનો પતો મળે છે સુખનસાગર,
મિરહીયા, ક્રોકસાર, રસકેવિની, અને કૃપાકાંડ, આ સિવાય ઈવિત અને
મવેયાના ખુબ સંગ્રહો મળે છે કૃષ્ણભક્તિ સંબંધીનો એમનો એક વિશાળ
અથ ૮૪૫૨ દરબારના રાજપુસ્તકાલયમાં છે આ અથમાં ઘણા વિષયો
વિવિધ રીતે વર્ણવ્યા છે.

ધનઆનંદની ભાષા શુદ્ધ વ્રજભાષા છે. પડિત સમયદ્ર શુક્રમે તો
લખ્યુ છે કે રમખાન અને ધનઆનંદ જેની શુદ્ધ સરસ ભાષા બીજા કોઈ
કવિની નથી સર મિહારી દેવ અને મતિરામની ભાષામાં હજી બીજી ભાષા
ના પ્રયોગો મળે છે ધનઆનંદની ભાષા વિશુદ્ધ ઉપરાત પ્રૌઢ અને મધુર
તે ધણુ ખડ એમણે વિવ્રનભ શૃંગાર જ ગાયો છે વિયેગ શૃંગારના જે
કવિઓ થઈ ગયા તે તેમાં ધનઆનંદ પ્રધાન મુકતક કવિ છે પ્રેમના દર્દમાંથી
એમની વાણીનો પ્રાદુર્ભાવ થયો છે એમના ભાવોમાં આભાવિક મૃદુતા
અને કામગીતા કે એમનો વિરહ તોફાની ઝગાવાત જેવો નથી પણ પ્રશાન્ત
અને મીઠા સમીર જેવો છે આજ એમના વિરહદર્દની વિશેષતા અને ગૂઢ
નથા ગભીર પ્રેમની લાક્ષણિકતા છે સાચા અને મબીર બાનુકે હોવાને
કારણે એમણે વિરહતાપની અસુકિતઓનો જોગો શણુમેજો નથી કર્યો
પ્રેમમાર્ગનો આવો પ્રવીણ અને ધીર પથિક તથા પોતાની જવાબદારી
સમજનારા વ્રજભાષાનો કવિ ધનઆનંદ એક જ છે ધનઆનંદની કવિતા-
ના આ એક જ દોહરાથી એમની પ્રતિભા પ્રકટ થાય છે

તપ્પ તો દુરિ દૂરહિ તે સકાય બચાય કે જૌર કી દીઠિ હુંસે
દરસાય મનોજ કી મૂરતિ ઐસી રચાય કે નૈનન મેં સરમે
અબ તો ઉરમાંહિ બસાય કે મારત એ જૂ બિસાસી કહા ધીબમે
કહુ નેહ નિખાહી ન જાનત હે તો સનેહકી ધારમેં કાહે ધુંસે

શ્રીપતિ.

કાવ્યસંગેજના કતોં તરીકે અને કાવ્યનાં અંગો અને ઉપાંગોના ૨૫૯ વિવેચક તરીકે શ્રીપતિનું નામ દિલી સાહિબના દ્વિતિયાક્ષમાં માનખર્ચુ રચાન લે છે. શ્રીપતિ કાલપીના કાવ્યકુજ્જ આલણ દના. એમણે મં. ૧૫૭૭ માં કાવ્યસંગેજ નામક પ્રમિદ્દ રાનિઅંચની રચના કરી. આ અંચ ઉપરાંત એમના કવિ કૃત્પદ્મ, રમસાગર, અનુપ્રાય ચિનોદ, વિક્રમ વિજ્ઞાન, સરોજ કલિકા અને અમકારંગંગા નામના બીજા પાત્ર અથો છે.

પંડિત રામચંદ્ર શુક્લે એમના કાવ્યકલાનું બહુ જ સુંદર અને માર્મિક વિવરણ કર્યું છે. મિત્રઅંધુઓએ શ્રીપતિના કાવ્યો ઉપર જેટલું ધ્યાન આપવું જોઈએ તેટલું નથી આપ્યું. શ્રીપતિએ કાવ્યનાં સર્વ અંગોનું નિરૂપણ વિશદ રીતે કર્યું છે. દોષોનો વિચાર પડેલાના અંથો કરતાં વધારે વિસ્તૃત રીતે એમણે કર્યો છે અને એ દોષોના ઉદ્ભવસ્થામાં આચાર્ય દેશવના ઘણા જંદો મુખ્યા છે. આ ઉપરથી માદિત્ય વિખતો એમનાં સમ્યક્ બોધ તથા વિચારસ્વાતંત્ર્ય પ્રકટ થાય છે. કાવ્યમંગેજ પ્રૌદ અંચ છે. કાવ્યના અંગોનું નિરૂપણ જેટલી નિષ્ણતાપૂર્વક શ્રીપતિએ કર્યું છે, એ જોતા એમની તિવ્ર અને વિશદ જુદોનો પરિચય મળે છે. આ વખતે જો ગદ્ય વધારે સમુત્કાંત હોત અને શ્રીપતિએ એવા ગદ્યમાં પોતાના વિચારો પ્રદર્શિત કર્યા હોત તો એ વિચારોના નિરૂપણમાં વધારે આચાર્યત્વ અને વધારે પૂર્ણતા આવી શક્યા હોત. દામ કવિએ પોતાના 'કાવ્ય નિર્ણય' માં શ્રીપતિની ખુબ મહાપ લીધી છે. એક રીતે કહીએ તો ઘસ શ્રીપતિના કાવ્યસંગેજની સહાય લઈને એનો ઉદ્દેશ્ય સુદ્ધ કર્યો નથી પરંતુ આચાર્ય શ્રીપતિની મદદતા વધે છે. શ્રીપતિમાં આચાર્યતાની સાથે કવિત્વનો પણ સુંદર સંવાદ દેખાય છે. એમનો રચનાવિવેક સતત જાગ્રત દેખાય છે અને એમની રચિત પણ અત્યંત સૌમ્ય અને સંસ્કારી કહી શકાય એવી છે. જુદા શબ્દાંબરના વમળમાં એઓ નથી પડ્યા, અનુપ્રાસ એમની રચનામાં જસગર જગવાયા

છે પણ તેથી કરીને એમના અર્થ અને ભાવની વ્યવસ્થામાં જરાપ બાધા નથી આવી ઘણા અનુભાવો તો રૂઝ ને અનુકૂળ વર્ણવિન્યાસના કેપૂમા આવડેને ભાષામાં આજમ અને માધુર્ય પૂરું છે. એમનું 'વર્ણનકવિત્વ' વર્ણન યોગ્ય છે. એમના કાવ્યનું એક ઉદાહરણ આ રહ્યું.

જલ ભરે કુમ્ભે માનો ભામ પરસત આય
 દસ હૂ દિસાન કુમ્ભે દામની લએ લએ
 ધૂરિધાર ધૂમ રેમે ધૂમસે ધૂધારે કારે
 દુરવાન ધારે ધારે છબિ મો છએ છએ
 થીપત સુકવિ કહે પરિ ધરે ઘલરાહિં
 તકા અતન તન તાવ તે તએ તએ
 લાલ બિલુ દેમે લાજ-આદર રહેગી આજ
 કાદર કરત મોહિં બાદર નએ નએ.

શ્રીપતિનો માથે સાથે મ ૧૭૭૫ માં ડીના શ્રીવાનવ કાવ્ય બીરે પણ દુધાનુચ્છિકા નામના નાયિકાબેદના એક ગ્રંથની રચના કરી છે એમની કાવ્યલાખા વજ અને મુખ્ય ૭૬ ધનાક્ષરી છે. એમનો કવિતા સાધારણ શૈલિની મનાય છે ત્યાં પછી મ ૧૭૮૦ ની લગભગ દસી સંપ્રદાયના મહંત મીતલદાસનું નામ આવે છે. મીતલદાસનો 'ગુણગર ચમન' ગ્રંથ મુદ્રિત છે એમના આ ગ્રંથની સંપૂર્ણ પ્રત મળી છે. એમ બાકીના આનંદ ચમન અને બિહાર ચમનનો મમાવેશ થઈ જાય છે. દસી સંપ્રદાયના આજના મહંતે બહુ જ શ્રમ લખેને આ ગ્રંથ છપાવ્યો છે. આ ગ્રંથમાં નાયિકાબેદ અને ખામ કરીને ચેષ્ટાકના બહુ જ વિગ્નૃત વર્ણનો છે. સીતલદામન્ડના છંદે ખડખોલીમાં મળે છે. એમની કવિતા વેગવળી અને મનોરથ છે. મિશ્રબધુઓનું કહેતું છે કે મીતલદામ ખડખોલીના પહેલા કવિ છે. આ પહેલા ખડખોલીનો એકકય પદ્યગ્રંથ દાય લાખે નથી. એમની કવિતા ઉપરથી એઓ ફારસી અને સંસ્કૃતના વિદ્વાન હતા એમ જણાય છે.

સં. ૧૭૬૭ માં રીવાના સહ્યો વિદ્યાર્મિક નરેશ તથા પ્રસિદ્ધ કવિ સદારાજ રધુરાજસિદ્ધના પિતા મદગજા વિશ્વનાથસિંહનું નામ આવે છે. એમણે મં. ૧૭૬૮ થી સં. ૧૭૬૭ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું. એઓ લખ્યા કવિઓના આશ્રયદાતા હતા. એમણે વિવિધ વિષયો ઉપર સમગ્રમ ૩૨ ગ્રંથોની રચના કરી છે. આ ગ્રંથોથી એમનું વિશાળ જ્ઞાન અને વિદ્વતા જાણાઈ આવે છે. એઓ રામલક્ષ્મી હતા. એમણે વ્રજભાષામાં સૌથી પહેલું નાટક રચ્યું. એ દૃષ્ટિએ ‘આનંદ રધુનંદન’ નાટક વિશેષ મહત્ત્વની વસ્તુ મની છે. ભારતેન્દ્રએ આજ નાટકને હિંદીનું પ્રથમ નાટક માન્યું છે. આ ગ્રંથનો સંવાદ વ્રજભાષાના ગદ્યમાં છે. અંકવિધાન અને પાત્રવિધાન પણ વધારે રસપ્રદ હોવાથી અને ‘દેવના’ દેવમાયા પ્રપંચ નાટક કરતાં વધારે મહાન અને મંપૂર્ણ હોવાથી એમને જ હિંદીના પ્રથમ નાટ્યકાર ગણવામાં આવ્યા છે.

નાગરીદાસ (મદારાજ)

નાગરીદાસ નામના ચાર પાત્ર કવિઓ વ્રજમાં થઈ ગયા છે. એ અવંમાંથી વલ્લભીય મંપ્રદાયના નાગરીદાસ (મદારાજ) સોઠવિખ્યાત છે. મદારાજકાર એમનો સં. ૧૬૪૮ આપ્યો છે અને આજ આધારે ડૉ. ગ્રિયર્સને પણ ઇ. સ. ૧૫૬૧ લખ્યો છે. પરંતુ આ બંને સંવત અને સન ખોટા છે. નાગરીદાસે ચોતે જ પોતાના મ્રથ મનોરથમંજરીમાં એનો રચનાકાળ સં. ૧૭૮૦ આપ્યો છે.—

‘સંવત સત્તદસૈ અસી ચૌદસિ મંગલવાર

પ્રગટ મનોરથ મંજરી બદિ આસૂ અવતાર

નાગરીદાસના જીવનચરિત્રમાં એમનો જન્મકાળ સં. ૧૭૫૬ ને પોષ વદ ૧૨ લખ્યો છે. આ જીવનચરિત્ર વિદ્યમાન કૃષ્ણમદ નરેશની આરાધી લખાઈને મં. ૧૬૫૫ માં પ્રગટિત થયું છે.

નાગરીદાસનું મૂળ નામ સાવંતસિંહજી હતું. એઓ કવિતામાં પોતાનું નામ નાગર, નાગરી, નાગરિયા અથવા નાગરીદાસ લખતા હતા. એમની રાજધાની રાજપુતાનામાં કૃષ્ણગઢ રાજ્યમાં હતી. સાવંતસિંહજી રાડોડકુળના હતા. એઓ અંચલણથી જ તેજસ્વી અને ગરવીર હતા. તેર વર્ષની નાજીક વયે એમણે છુંદોના મહારાજા જેતસિંહને માર્યા હતા. સં. ૧૮૦૪ માં એઓ દિલ્હીના શાહી દરબારમાં હતા. આ દરમ્યાન એમના પિતા મહારાજા રાજા મિહનો દેહાંત થયો. બાદશાહ અહમદશાહે એમને દિલ્હીમાં જ કૃષ્ણગઢના વારસ સ્વીકારીને અભિષેક કર્યો. પરંતુ ન્યારે એઓ કૃષ્ણગઢ ગયા ત્યારે ત્યાં એમના ભાઈ ગહાદરસિંહજીનો અમલ મોકો. આ બેવકાઈથી ચિદાગ્રને એમણે મરાઠાઓની સહાય લીધી અને કૃષ્ણગઢ ઉપર પોતાનો અધિકાર જમાવ્યો. પરંતુ ગૃહકલહ એમને જાંખીને બેસવા ન દીધા. આખરે મંસાર નરક એમને એટલો બધો વિરાગ લાગ્યો કે એઓ સં. ૧૮૧૪ માં રાજપાટ મેડી મારી પોતાના પુત્રને સોંપીને વૃંદાવન આત્મા ચલા અને વલ્લભીય વંદનાવના માદીપતિ મહારાજા રણછોડદાસજી પાસે વૈષ્ણવ ધર્મની શિક્ષા લીધી. ગૃહકલહ વખતનાં એમની મનોવ્થા એમણે લઘુ જ અપ્રીતિ રાખી છે.

જહો કલહ તહા સુખ નહીં કલહ સુખન કો મૂલ
સખે કલહ એક રાજમે રાજ કલહ કો મૂલ
કહા ભયો નૃપ હૂ ભયે ઠાવત જગ બેગાર
લેતન સુખ હરિ ભક્તિ કો સકલ સુખન કો સાર
મેં અપને મન મૂલતે ડરત રહત હોં હાંચ
વૃંદાવન કી ઓરતે મંત કખહૂં દિરિ ભય,

ન્યારે વૃંદાવન ગયા અને સાધુસત્તો તથા લોકસંમાજને ખુબર પડી કૃષ્ણગઢના રાજા આવ્યા છે ત્યારે એમની કાષ્ટએ પણ દરકાર કરી નહિ; રંતું પાછળથી એમ ખબર પડી કે કવિ નાગરીદાસ આવ્યા છે ત્યારે લોક

અમારો એમનું બહુમાન થયું એ વખતે એઓ દાવનને પેનેપાઝ ગયા
હતા ત્યાંથી રાત્રી રાત્રી પડી ગઈ જમીનને કિનારે આપ્યા ત્યાં એકે ય
નાવડી ન હતી પરંતુ દાવન પ્રત્યે એમને ક્રોધની મધી મમતા હતી કે
જમીનના કાગિને દાવન પડે-આ આ સ્થિતિનું એમણે સુદર વર્ણન કર્યું છે.

૨૭૨ શ્રીકૃષ્ણ વિધિન પાઝ બિચ બહુતિ મહા ગંભીર ધાર
નહિ નાચ, નાહિં કહુ એર દાવ હે ૨૭૧ કહા કીજે ઉપાવ
જોઆર લગનકી લગે બાજ ગએ પા-હિ પૂરે સદલ કાજ
ચહુ ચિત્ત માહિં કરિ કે વિચાર પડે કુદિ કુદિ જલ મધ્ય યાર

નાગરીએ મ ૧૮૭૧ ની જાહેરાત ને વિન ૧૫ વર્ષ
ગોનોન્નામ થયો નાગરીદાસ ભત્રાચરિઓમા મ. જ વિપુલ સિતો ૨૧
ગયા કે એમનો સ્થિતિનો મમમ મ ૧૭૦૦ થી મ ૧૮૨૫ સુધીનો
મનાય કે એમનો મનોરથ મજરી અથ મ ૧૭૮૦ માં પુરો થયો અને
મ ૧૮૧૪ માં એમણે ગજપાઝ જોડ્યુ આ દરમ્યાન અમના નમેનાં નક્કા
મોગ ૭૫ અથો મજે ૭ જેમથી ૭૦ અથોને ૧૫ વિભાગમાં ૧ આ
નાખીને મિગાઝ માગઝ વૈરાગ્ય માગર અ. ૫૮ માગઝના નામદા ના
સાગઝ ૫ નાનના માનીક શ્રીધર રોવનાન-એ ૨ મગ ના રિદમાન મદ
ગજની આનાનમા મુદિત રીન પ્રમણિત ૫ ૭ ઠારીના મે અથો રિદય
વિનામ અને ૧૧૦મ પ્રમગ મગના નથી નાગરો અને ગજગતા મા વારી
પજામી અને ળિગન જાસના પલ પરિચય હતા ભમિયુગ. એના મધી
વિચોએ ૨ પુનીલા મ મધી મિના રિ. નાજિયને એ ૨૦૦ થો ૨૦૦ થી કે
આ યામા મારી વિના જનામને એ મરિઓનું પિટર ૧૧૦ જ લોગ
કે પરંતુ નાગરો ભમા એ વાન દેખાય ૨ ન એ ૨ કે એમણે મોનિ ય
ની નજિએ મિના નથી ને સાનાનો ભમિના ઉલ. ૫ ૧૦ રામમી
મુથો મ મા કે આપ્ય તા પપુ એમના નાનો અો ભનામી મીક
નરો ના અ ય થોગે કે દન- એ ના એમની જાહેર-૧૧ ૨૨૨

અને મધુર છે. એ સમયને અનુસરીને એમણે કારસી દંડપર પણ કેટલીક કવિતા લખી છે. એમની કવિતાનો એક નમુનો આ રજો:—

ભાદ્રી કી કાકી અધ્યારી નિસા કુકિ બાદર મંદ ફુહી બરસાવે
રયામાણુ આપની ઉચી અદાપે છરી રસ રીતિ મહાર હી ગાયે
તા સમૈ મોહન કે દગ દરિ તે આતુર રૂપ કી લીખેયો પાર્વ
પૌન મયા, કરિ ધુંધટ ટારે દયા કરી દર્મિન દીપ દિખાવે.

સં. ૧૭૮૧ માં બુદરદાસ જૈને મહારાજ સવાઇ જયસિંહના કર્મ-
ચારી હરીસિંહના કહેવાથી જૈન શતક નામનો રચેશો ગ્રંથ મળે છે.
સં. ૧૭૮૯ માં 'પાર્વ પુરાણ' નામે જાણે પણ ગ્રંથ એમની રચનાનો
મળે છે. અને એ ઉપરાંત બુદર વિજ્ઞાસ નામના ગ્રંથનો થોડોક ભાગ પણ
જડ્યો છે. બુદરની વર્ણનાત્મક શૈલિ મિત્ર અંધુઓએ એમના ગ્રંથના
અવલોકન પછિ વખાણી છે. એમની ભાષા ગ્રજ છે. પણ એમાં અવધી
અને ખટ્ટી બોલીના પ્રયોગો પણ મળે છે. એમના ગ્રંથોમાં ખાસ કરીને
જૈન કથાઓ વર્ણવાયેલી છે.

કૃષ્ણકવિ.

કૃષ્ણ કવિ મહાકવિ ગિહારીના પુત્ર તરીકે અને સતમઘના દીકકાર
તરીકે પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિ છે. એમણે ગિહારીના આશ્રયદાતા મહારાજ જયસિંહ
ના મંત્રી આયામજની આગાથી ગિહારી સતમઘની દીકમાં મહારાજ
જયસિંહને માટે વર્તમાન કાળની ક્ષિપ્રાનો પ્રયોગ કરીને એમની પ્રશંસા
પણ કરી છે. દીકનો મમય સં. ૧૭૮૫ થી ૧૭૯૦ સુધીનો મનાય છે.
એમણે પોતાના દોહરાના ભાવ પદ્યવિત કરવા માટે સર્વથાએનો પણ
ઉપયોગ કર્યો છે. એટલે કૃષ્ણની દીકા અંલકારયુગનો મહત્ત્વનો ગ્રંથ છે.
એમની ભાષા સરળ અને પ્રવાહી છે. એમના સર્વથા જોનાં એમનાં સહૃદયતા
રચનાકૌશલ અને ભાષાપ્રભુત્વ દેખાય છે.

જોધરાજ

બુધ્ધની જેમ જોધરાજે પણ એક ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ વ્યક્તિને લઈ ને એના ઉપર એક પ્રમંથકાવ્ય રચ્યું છે. રણથંભોરના પ્રસિદ્ધ હમીરદેવને ચરિત્રનાયક બનાવીને જોધરાજે હમીરસસો નામક પ્રસિદ્ધ ગ્રંથની રચના કરી છે. આ રચના ચંદ્રયુગની હરપથપદ્ધતિ પર થઈ છે. જોધરાજે ચંદ્ર વગેરે પ્રાચીન કવિઓની ભાષાનો પણ ઉપયોગ કર્યો છે. એમાં ઘટનાઓના વર્ણનો વિશદ અને સરસ છે. કાવ્યનું સ્વરૂપ બાધવા માટે કવિએ કેટલીક કાલ્પનિક ઘટનાઓ પણ લીધી છે. પ્રાચીન વીરકાવ્યના અતિમશણપત વીરનું ચરિત્ર જે રૂપમાં અને જે પ્રકારની ભાષામાં અંકિત થયું તેમજ એજ રૂપમાં અને એ જ પ્રકારની ભાષામાં અંકિત કરવામાં જોધરાજ સફળ થયા છે. હમીરસસો એમને હિંદીકાવ્યની ઐતિહાસિક પરંપરાના ઉડા અભ્યાસી તરીકે પણ સિદ્ધ કરે છે. એમનો ભાષા ગજ છે.

મં ૧૭૮૫ માં રસિક સુભતિએ કુવલયાનંદના આધાર પર અંલકાર ચંદ્રોદય નામના અલકારગ્રંથની રચના કરી હતી.

ગંજન

ગંજનરાય કાલીના ગુજરાતી શ્રીગોડ બાલણ કહેવાય છે. એમણે પોતાના ગ્રંથનો પણ પરિચય આપ્યા છે. મુકુટરાયના માનસિંદ થયા, તેમના ગિરિધર તેમના મુરલીધર અને મુરલી રના ગંજનરાય થયા એમણે કમરદીનખાને નામે “કમરદીનખા કુતાત” નામનો ગ્રંથારસનો ગ્રંથ રચ્યો. કમરદીન હિંદીના આદર્શાદ મહમ્મ-ત-ના વચ્ચે હતો અને હિંદીકાવ્યના પ્રેમી હતા ગ્રંથના પહેલા ભાગમાં કમરદીનના વચ વણ્યો છે. અને બાકીના ભાગમાં ભાવબેદ દ્વારા નાયિકા બેદ ઠલો ન. એમના યતુવર્ણનોના રૂપકો સુદર ૭ પંક્તિ ગ્રમચંદ્ર શુકલનું કહ્યું છે કે આ ગ્રંથમાં સાચો ભાવુક્તા અને પ્રકૃતિ રંગનની શક્તિ બહુ આ છે અને ભાષા પણ શિષ્ટ અને શુદ્ધ નથી

અલીમુહિબખાં (પ્રીતમ)

અલીમુહિબખાં આપાના રહેવાની હતા. એમણે સં ૧૭૮૭ માં 'અમય બાઈમી' નામના હાસ્યરસના પુસ્તકની રચના કરી છે. અવકાર સુગમ શૃંગારમની જ પ્રધાનતા રહી છે કેટલાક કવિઓએ વૌરમની માથે પણ શૃંગારને ગાયો છે પરંતુ હજી મુઘી કોઈ કવિએ આ બે ગમ વિના કોઈ રીત્ત ગ્રંથ ન રચ્યો કવિતા નથી કરી અલીએ સાહસ કરીને હાસ્યરસને પોતાની કવિતા માટે પમદ કર્યો હાસ્ય આવબન પ્રધાન રમ કે આવબન માનતું વર્ણન જ આ ગમમાં થાય કે આ વાતનું અગ્રણ્ય રાખીને ત્યારે આપણે હાસ્યમની પાંખગાની તપાસ ગમે ત્રીએ ત્યારે એ પ્રકારની બહુ રૂઢિ જોઈએ ત્રીએ હિદી આક્રિયમાં મજામાં વગેરે ભાવો ઉપર જ હાસ્યમ ગ્યાયો કે આ નામે શિષ્યદાસનું નવું જ પ્રકરણ જો મુ એમનું હાસ્ય ગભીર કે નુદ્ર અન મહાનના અનની સુવામ એમાં હુપાયની જડે છે ભાના પણ વહેલી અને અને અનુ. ૧ ૭ ૫ પના પણ મીઠી તા. મચો કે આ મધી રત્નુઓ જોતા આ સાદે ન ઉતમ રેણિના હાસ્યમ મથપ્રશ્ન કવિ ગણાય કે

જગત કે કાળ કરન ચારો વેદન કે

કમલ મે અસે પૈ સુજાન જ્ઞાન રજિ કે

પોપન અનનિ દુખ મોપન તિલોકન કે

મસુમ જાય મોએ મેમ મેજ રજિ કે

મદન જગથો એ મહાર નિહિ હિમે મધિ

અમે હ પહાર વેડિ ભાજિ હજબજિ હે

મિદિ હરિહર આજે જનતે ન કોડિ

તે હ આ પન સો વે અમયન કો રજિ કે

અલી હ મરાજ.

પન્નામાં થયો હતો. એમના વડવા હરિસુકન બપૂથી પન્ના રાજ્યના મંત્રી હતા. પન્ના નગર અમાનમિદના દરબારીઓમાં હંસરાજનું સ્થાન માનીતું હતું. રાજના પ્રેમમખી મપ્રદાયના વિજયમખી મહામાના હંસરાજ શિખ્ય હતા. મખીભાવના ઉપાસક હોવાને કારણે એમણે પ્રેમ અને માધુર્યભરી રચનાઓ કરી છે. એમના ચાર ગ્રંથો મળે છે: સનેહસાગર, વિરહ વિલામ, ગયત્રીદ્રિકા અને બારહમાસા (૧૮૧૧).

આ બધાંમાંથી સનેહસાગર એમનો વિશાળ અને મુખ્ય ગ્રંથ છે. કાવ્યા ભગવાન દીને બહુ જ શ્રમ અને કાળગુપ્તક એનું મંપાદન કર્યું છે.

મનેહસાગર નવ તરંગોમાં સમાપ્ત થયો છે. એમાં કૃષ્ણની વિવિધ લીલાઓનું વર્ણન છે. ભાષા મધુર, મરસ અને વેગવળી છે. ભાષાને આપો મિન્ય અને સરળ પ્રવાહ ધણ થોડા કવિઓની રચનામાં માણુમ પડે છે. પદવિન્યામ પણ કામગ અને લલિત છે. રાતુપ્રામ સ્વભાવિક લાગે છે. હંમગજની કવિતામાં મમ્મન પદાવલી જેવું માધુર્ય નથી પરંતુ દિગ્ગંતુ મરળ અને સુભોધ માધુર્ય ભર્યું છે. એમની કવિતામાં વાક્યોનો મમાવેગ પાત્રપત્તિ માટે નહિ પરંતુ ભાવપૂર્તિ માટે થયો છે એમનો કલ્પના ભાવવિધાનમાં જ પ્રજ્વળે વાગે છે પોતાના સ્વતંત્ર ઉદ્ભવનો નથી કરતી ભાવવિદાનને માટે ન્વાભાવિક અને પગિચિત ન્યાપાગેનો જ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે આ રીતે મનેહમાગગ્નુ મ્યાન દિગ્ગંત દાન્યમાદિત્યમાં પ્રતિષ્ઠાભર્યું છે. ઉદાહરણ

દમકતિ દિપતિ દેહ દામિનીસી ચમકત ચંચલ નૈના
ધૂંધટ ખિચ એલત ખંજનસે ઉડિ ઉડિ દીડિ લગના
લટકતિ લલિત પીઠપર ચોટિ ખિચ ખિચ મુમન મંવારી
દેખે તાહિ મૈઝ સૌ આવત મનહ ભુજંગિની કારી

અવ કારકુમનો પ્રતાર્ધ હંસરાજ ગયે ગયે થાય છે અને વિવર નનથી એનો લતનારનો આગલ થાય છે.

અસંકારયુગ. (ઉત્તરાર્ધ)

સૂર અને તુલસીદાસે હિંદી સાહિત્યને જે પ્રતિષ્ઠા અને મોરચા અર્પ્યા અને કેશવદાસ, બ્રૂણ્ય, દેવ, મતિરામ અને આનંદધનના સમયમાં એને કે વિસ્તાર સધાયો એવો અને એટલો વિસ્તાર અસંકારયુગના આ ઉત્તરાર્ધમાં એટલે દાસ પદ્માકરના સમયમાં નથી સધાયો. આ કાળમાં પૂર્વાર્ધ કરતાં વધારે કવિઓ થયા છે પરંતુ એકેએક કવી નવરત્નમાં સ્થાન મેળવી શક્યો નથી. નવરત્નની પ્રથમ પંક્તિ બાદ કરીએ તો બાકીની એણિઓમાં ધણા ઉત્કૃષ્ટ કવિઓ થયા છે; પરંતુ એ કે તુલસી, બ્રૂણ્ય કે દેવના પ્રતિભા અને સામર્થ્ય કોઇને વર્ષા હોય એવું એક પણ નામ નથી દેખાતું. હા, જુદી જુદી પ્રતિભાવાળા કવિઓ જુદા જુદા ક્ષેત્રમાં અધિક પ્રભાવ્યમા થયા છે એ વાત સાચી.

આ સમયના કવિઓમાંથી ધણાખરાઓએ તો શ્રૃંગારરસની જ ખવિતા કરી છે; અને તેમાંય નાવિકાએદને જ મુખ્ય વિષય તરીકે સ્વીકાર્યો.

છે. ભક્તિયુગ પછીના કવિઓએ શૃંગારરસની કવિતા કરવાની જે પ્રણાલિકા શરૂ કરી તે બૂબણ અને દેવના સમયમાં ખૂબ વિકાસ પામી અને આ દાસ-પદાકરના કાળમાં તો એણે એટલી બધી ધૂમ મચાવી કે પ્રત્યેક કવિ નાયિકાભેદ, પટકતુ અને નખશિખના ગ્રથો રચવા એને 'પોતાનું' કર્તવ્ય માનવા લાગ્યો. પટકતુમાં નૈસર્ગિક કલાવિધાનો કરવા મુકીને કવિઓએ ત્યાં પણ નાયક નાયિકાને જ આગળ કર્યાં. એટલે સમયના પ્રમાણમાં કવિઓની દૃષ્ટિ જે માનવજીવનનાં બીજા અંગો તરફ વળતી જતી હતી તે ન વળતાં માત્ર શૃંગારમાં જ ગુંથાઈ રહી.

બીજી રીતે વિદ્યમાન ખડીબોલીના સ્વરૂપ મુરેખ રીતે પોતાના ગદ્યમાં ઉતારનાર આધુનિક ગદ્યના પિતા લક્ષ્મણાણે આ જ સમયમાં પોતાનો પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ 'પ્રેમસાગર' રચ્યો અને એમના સમકાલીન સદસ્યમિત્રે 'નાયકે તોપામ્યાન' નામની અપૂર્વ કથા દહી. ભક્તકવિઓનો આ સમયમાં કવિઓના નામો એકઠા કરવા હોય તો મળી શકે પરંતુ આ ઉત્તરાર્ધમાં તો એટલું પણ બની શકે એમ નથી.

ચીરરસની કવિતા પણ બહુ નથી થઈ. મુદ્દન કવિનું " મુજ્જન ચરિત્ર " અને 'ખદ્ધાકરની = હિમ્મત બહાદુર બિરદાવણી " મા જ વીરકવિતા સમાઈ જાય છે.

આ યુગના કવિઓએ લાવેલા વિકાસ અને વિસ્તાર તરફ વધારે ધ્યાન ન આપતાં માત્ર અલંકારો તરફ જ પોતાનું બધું ધ્યાન આપ્યું છે. ભાષાની આ વસ્તુ સ્થિતિથી પરિણામ એ આબુ' કે થોડો ઉન્નતિ થઈ પણ લાવેલાં સિંચિત્વતા આવી. નવા લાવેલી આવાત અટકવાથી નવા વિષય પણ આવતા અટક્યા, અને આ રીતે સાહિત્યનો સમગ્ર વિકાસ ન થતાં માત્ર એક એ અંગોનો જ વિકાસ થયો ખરી રીતે આ સમયમાં સાહિત્યને લાભ કરતાં હાનિ વધારે થઈ છે.

આજ સમયમાં અંગ્રેજોએ પણ પોતાનાં સંસ્કાર અને સત્તાને શાંતિ-પૂર્વક છતાં સંખીન રીતે ફેલાવા માંગ્યાં હતાં. જેની પ્રવીણતા સમયથી.

અંગ્રેજ સંસ્કારની અસર દિલ્હી સાહિત્ય પર સ્પષ્ટ દેખાય છે. ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની તે વખતે માત્ર વેપારી મંડળી મંડળી જાહેરને ભારતના કેટલાક પ્રદેશ ઉપર રાજ્ય સ્થાપીને મત્તા બની હતી. બ્રિટીશ પાર્લામેન્ટ તરફથી કંપનીને જે જે જવાબદારીઓ સોંપવામાં આવી હતી તેમાં એક જવાબદારી એ પણ હતી કે કંપનીના વહીવટવાળા પ્રદેશમાં લોકોના મંદિર અને કેળવણીના વિકાસમાં મદદ કરવી. એ વખતે જાપાનાઓની સંસ્થાન થવા માંડી હતી. અંગ્રેજ પ્રજાએ પોતાના સંસ્કારોનો પ્રચાર કરવાનું આ ઉત્તમ માધન પામી લીધું, અને એનો જરામર ઉપયોગ કર્યો. આ માધન વડે એઓ માત્ર ભારતની કેળવણી ઉપર જ નહિ પરંતુ ભારતના વિચારો અને જીવન ઉપર પણ પોતાના મંદિરોની અસર જમાવતા ગયા. યુરોપમાં જેમ લેટીન અને ગ્રીકના પ્રચાર અને અભ્યાસથી યુરોપના માહિત્ય ઉપર એ વિચાર-બળોની છાપ ઉઠી એ પ્રમાણે અંગ્રેજ ભાષાના પ્રચારથી ભારતના જીવન ઉપર પણ એની અમુક અસર થઈ. ઉત્તરાર્ધમાં જે જાનનું માહિત્ય સર્જાયું છે એને એ મમયના પ્રજાજીવન માથે પણ ગાદ મંચાય છે. અંગ્રેજોએ આપણા દેશમાં આવ્યા અને ચિર થયા તે પહેલાં મમજામાં આગમનું માત્રાજ્ય હતું. રાજાઓના વર્ષામનો ઉપર, કવિતા કરીને, ખુશામદ કરીને, મામાન્ય નોકરી કરીને અને એક જણ કમાય તો દમ જણાવું પેટ ભરે એવો વ્યવહાર સ્થાવીને એ વખતનું પ્રજાજીવન મદ, ઓછા ખર્ચવાળું અને તેજવિહોણું બની ગયું હતું. *capable for disoblige-* જીવન મંદામ-ના પ્રજા તરફ એ વખતે પ્રજાજીવનનું જોડનું ધ્યાન પોતાનું જોઈએ તેટલું પેચાયું ન હતું; અને આ જીવન પશ્ચિમમાં મદિય ભારતના લોકજીવનથી અજાણ જ રહ્યો હતો. પશ્ચિમના દેશોમાં જીવન મંદામની જે પ્રગતિ થઈ હતી તે જિવને જિવસે વરતી ગઈ. અને એ વાળથી ત્યાં માનવજીવનની માધારણ ઘટનાઓ માથે પણ માહિત્યનો મર્દા સંપર્ક રહ્યો એટલે જીવનને ઉપયોગી નહિ એવા વિષયો માહિત્યમાં આવતા અટક્યા. આ રીતે એમના સાહિત્યમાં જીવનની જે Reality ના પશ્ચિમ દેખાય છે તે હિંદી માહિત્યમાં નથી.

ભારતમાં કેવળ વર્ણ થયા કાષ્ઠ પણ માવજામ સત્તા ન હાવાવા
ભાનની એકતાનો ભાવ હિંદુશાસનમાં પણ મુર્ચ્છિત નથી થયો મુસનમાન
કાળમાં હિંદુ મુનનમાનના ઝવડાઓને પણ હિંદુત્વનો ભાવ મળ્યો અને એ
વિનુ મહિત્વ પણ જન્મ્યું પણ મમમ મમાજનુ ધ્યાન દેશભક્તિ
જેવો એકપ્રભાવના નયન વિના તરફ ન ગયું જીવનન્યામની નમન અસર
ન હાવાથી અને માથે માથે દેશભક્તિના અભાવથી હિંદી કવિમહાજ
જીવનની વાસ્તવિયતાથી દુઃ દુઃ જ રહ્યો

એ વખતે ઉડું કવિનાનો જે વિમમ થયો હતો તેમાં પણ નૃમારગમનુ
જ પ્રાનન્ય હતું એટલે એની અમ પણ હિંદી માહિત્ય પણ નકામી જ પડી.
આમ આ ઉત્તરાર્ધનું હિંદી માહિત્ય સમન્ત પ્રજાજીવનને જોડતું ઉપયોગી
મદાય- અને પ્રેમ નિવડતું જોઈએ તેટલું ન નિવડતું હવે આપો આ
મમયના મુખ્ય મુખ્ય વિષો અને માહિત્યમાં નાઈએ

દામ.

દાનનું મૂળ નામ શિખારીદામ હતું એઓ અવધપ્રાંતના પ્રતાપગઢ
પામેના ટયોગા ગામના શ્રીવાન્ત્ર મયગ્ય હતા અમણે પોતાનો વશપગિયુધ
આપ્યો છે રથ નરોત્તમદામ પણ ગય રામદામ પણ રથ નીરભાનુ પછી
રાય રૂપાનસ અને રૂપાનદામના પુત્ર તે શિખારીદામ દાસના પુત્ર અવધેશ
ભાન થયા અને અવધના ગોરીશકર થયા ગોરીશકર અપન મગી જવાયા
વશપગ પરા ત્યા જ અગ્રી ગઢ હતું એમના પાતિના માણસો ટયોગામાં ગે
છે દામના નીચે લખેના ગ્રંથો આજ મુદ્ધા મળ્યા —

રમમારાશ (સ ૧૭૬૯) છંદસુવ પિંગળ (સ ૧૭૬૯) કાન્ય-
નિર્ણય (મ ૧૮૦૩) શ્રુતારનિર્ણય (સ ૧૮૦૭ નામપ્રકાશ
(કો. ૧૭૬૫) વિષ્ણુપુરાણ ભાગ ૭૬ પ્રમથ શતરજશતિકા
અને અમરપ્રકાશ (મન્દૂત અમરકો. હિંદીપદ્ધતિ)

‘કાવ્યનિર્ણય’ માં દામે પ્રભાવેગદના એમવંગી રાજા, પૃથ્વીપતિસિંહના આદ્ય બાપુ દિંદુપેનિસિંહને પોતાના આશ્રયક્ષતા લખ્યા છે: રાજા પૃથ્વીપતિ સિં. ૧૭૬૧ માં ગાદીએ ચઢ્યા અને સં. ૧૮૦૭ માં ફોલ્લોના વહુર મંકરવંગ હારા છળયા માર્યા ગયા. એટલે વિવેચકએ એવો મત આપ્યો છે કે ૧૮૦૭ પછી દામે રચનાઓ નથી કરી આ ઉપરથી એમનો કવિનાકાળ સં. ૧૭૮૫ થી ૧૮૦૭ સુધીનો મનાય છે. એમનો જન્મકાળ સં. ૧૭૫૫ છે.

કાવ્યાંગોના નિરૂપણમાં દાસતું રચાન પહેલું આવે છે. એમણે હંદ, ગમ, અંલકાર, રીતિ, ગુણ, દોષ, રાજ્જશક્તિ આદિ સર્વ વિષયોનો ખીજે કવિઓ કરતા વિનૂત ગીતે પ્રતિપાદન કર્યા છે. શ્રીપતિના વિવરણ વખતે જ એમ લખ્યું છે કે દામે શ્રીપતિમાંથી ઘણું લીધું છે. અને માથે જ દાસહ એ ગીતે શ્રીપતિના ઝલિ છે. એમની વિષય પ્રતિપાદનની શૈલી ઉત્તમ અને આસોયનશક્તિ વિશદ દેખાય છે, દિંદી કાવ્યક્ષેત્રમાં પરકીયાના પ્રેમની પ્રચુરતા દામહજે અતિશય જોષ: અને ખીજી ગીતે આ વસ્તુ રસની દૃષ્ટિએ ગ્સાલાસના અંતગત આવે છે. ઘણે ઠેકાણે તે સધાકૃષ્ણના નામે આવવાથી એ ફવકાવ્ય બની જાય છે અને દોષ ગૌણ બની જાય છે: પરંતુ એ દોષ છે એ તો રહે છે જ. આ સુદમ વાનને દામે જોષ લીધા અને એમણે અક્ષીયાના લઢાણને જ વધારે આપક કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. એક ઠેકાણે એમણે કહ્યું છે —

શ્રીમાનનિ કે ભૌનમે ભોગ્ય ભામિત્ત ઓર
તિન કુકે મુકિયા હિમે ગમે મુકવિ સીસર-ભો

પંક્તિ ગમચડ શુકલે લખ્યું છે કે દિંદી આદિત્યમાં દામના વધારાના દસ હાવોના નામ જોષને કેટલાક સાદિત્યકો ચોંકી ઉઠ્યા છે. પરંતુ એ ચોદી હિનાગજોએ ‘આદિત્યદર્પણ’ ના નાવિકાઓના અદાર અભાવ અલંકારો જાણ્યા નહિ દોષ એ અલંકારો એમણે આ પ્રમાણે બનાવ્યા છે. શીલા, વિલામ, વિવેક, કિલકિમિત, મોદા વિશેષ,

દેહમિત, વિસમ, વૌચિત, વિદન, મદ, નપન, મીઝ્યં વિસિપ, 'કુદ્દલ
દમિત, ચંદ્રિત અને 'કેચિ. આમાથા! અનિમ આગે લઈ તમે
પ્રચલિત 'દમ દાવોમા કેમકે દીધા' એમાં આશ્ચર્ય શું છે? આગળ
ધર્મને એઓ નો એટલું પણ કહે છે કે દિંદીમા જ્યાં નુધી સંસ્કૃતનાં
મુખ્ય મુખ્ય મિદાત્રયોના મર્ચ વિષયોનો યથાવત્ર મમાવેશ નદિ
ધાય અને 'સાહિત્યસાત્રના અન્યકે અધ્યયનનો ગોખ નદિ તમે ત્યામુધી
આવાં આમયોં રહેવાના જ.

આચાર્યનાની દ્રષ્ટિએ પણ તમનું નામ મોખર મકાય છે. જતા
દાસમા ન પૂર્ણ આચાર્યના પ્રકટ નથી થતી તાસની ભાષા માહિત્યક અને
પરિમાર્જિત છે. એ મમયનો નુખ્ય વિષય શૃંગાર દોવાથી એમણે પણ
એનું દેશી જેમ ચિનારથો વર્ણન કર્યું છે. દેશભિન્ન દેશની જાતની-
એના ન્યભાવ વર્ણનો જેમ 'ગતિવિધામ' મા કર્યાં છે અને તેમા
ધોખણ, કુંભારણ વગેરે બધા જ જાતનીની જીંજાનો સમાવેશ કર્યો છે. પરંતુ
દામે 'સાલામના ડગ્થો મયાંજા ધ્યાનમા ગળીને કેટલીક જાતિઓને આ
લખના ડપમા ન ગળતા દુનિના ડપમા ગળાં છે. એમના 'અસારાદ' મા
દગમકો, ધોખણ, નટો કુંભારણના પ્રકાંન દુનિના ડપમા મોલુદ છે, તમમા
દેવ કરનાં અધિક અવિવેક દના અમ કહેવાય છે એમનું શૃંગાર-નિર્ણય
એક અપૂર્વ કાવ્ય છે. એમના ઉદાહરણો મનોહર અને મગમ છે. ભાષામાં
શબ્દાડબર નથી. તમની રચનાઓ કથાપત્રમા મપમ અને ભાવપત્રમા
રંજનકાગિણી છે. વિશુદ્ધ કાવ્ય મિધાય એમણે નીતિ વિષે પણ ધણી
સૂક્તિઓ કહી છે. દેવના જેટલા ઉચ્ચ કલ્પનાવિદાને અને મનનગામી
મનોરથો દાસમા નથી. અને માર્થ સાથે દેવના જેટલી નિષ્કૃષ્ટતાઓ પણ
તમમા નથી તાસની કહેવાના ઈન મનુ વિવશણ અને નવતાવાળી ન હતી
હતા જે રીતે એમને યોનાના આવે પ્રકટ કરવા દના તે પ્રકટ કરવાનું એ-
મનામા મામર્થ હતું. તમના ભાષાના મુખ્ય ગુણો માધુર્ય અને પ્રસાદ છે.
દિંદી સાહિત્યમાં તમનું ધ્યાન આનંદ પડતું છે. એ હિદાહરણો.

આહી ધરી તે' ન સાન રહે. ન ગુમાન રહે ન રદ મુરદાન
 દાસ ન લાજકો સાજ' રહે ન રહે તન કો ઘરકાજ ખી વાજ
 હોં દિખસાધ નિવારે રહે. નખહી હોં બહુ સખ બંધન બલાક
 દેખન કાનહે ન ચેત રહે નહિ' ચિત રહે ન રહે મનુરાજ

* * *

અંખિયો હમારી રહ ખારી મુદિ બુદિ દારી
 મો નુ તે' બુન્યાદી દાસ રહે સખ કાલમે
 કોન ગદ્દ સાને કાલિ સોપન સયાન
 કોન લોક મોક જાને વે નહિ' હૈ નિજ દાસમે
 પ્રેમ પગિ રહી. મદા મોહમે ઉમંગિ રહી
 દીક હગિ રહી લગિ રહી બન મા લામે
 લાજ કો અંચે કે કૃષ્ણ ધરમ પચ કે
 પૃથા બંધન અંચે કે ભા મગન મોપાલમે

ગુરુદત્તસિંહ (બૂપતિ)

બૂપતિ અમેગિના રાજ દતા એમણે મ. ૧૭૯૧ માં શુગાર રમણ
 નિરપણ કરતા ૭૦૦ દોહરાનો એક 'સતમઘ' નામનો ભાવપૂર્ણ ગ્રંથ રચ્યો
 છે. ઉપનામ કવીંદ બૂપતિને ત્યાં પછા દિવસ રજા દતા એમ કરેવાય
 છે. બૂપતિ સદૃશ કવિ અને સાહિત્ય મર્મગ દતા. કવિઓનો ગ્રંથ એમના
 દરગારમા દમેશાં જામેસો જ ગહેતો. એક વખત અયોધ્યાના નવાજ
 સઆદતખા માથે એમને મુદ્દ થયું ત્યાં સઆદતખાએ અમેગિને ચાને
 તરક્યા ધિરી લીધું. ગુરુદત્તસિંહે એ વખતે હિમત જતાવીને મામે મોટે મુદ્દ
 કરીને પોતાનો આગળનો માર્ગ કરી લીધો. એમનાં કવિતા સરમ. મધુર
 અને મોહામણી છે. મિત્રગણુઓનો મત છે કે બૂપતિના દોહરાની સરસતાને
 માત્ર બિદાગી જ વટાવી શકે છે. 'સતમઘ' ઉપરાંત એમના કંદાબરજ
 રસરત્નાકર ભાગવતભાષા અને રસદીપ નામના ગ્રંથો છે.

તોપનિધિ.

તોપનિધિ શૃંગવેરપુર (સિંગરૌર-અન્ધાખાડ) ના રહેવાસી ' ચતુર્ભુજ શુકલના પુત્ર હતા. એમણે સં. ૧૭૬૧ માં ' સુધાનિધિ ' નામના રમભેદ અને ભાવભેદના એક લઘ્ય ગ્રંથની રચના કરી છે. દ્વિતીય ત્રિવાર્ણિક ગોધમા અથોધ્યા નરેશનાં રાજ પુત્રકાવ્યમા ' સુધા નિધિ ' ની સં. ૧૮૪૮ માં લખાયેલી એક પ્રત મંધરાઈ છે. એમા ગ્રંથનો નિર્માણ કાળ મં. ૧૬૬૧ લખ્યો છે. પરંતુ પંડિત રામચંદ્ર શુક્લે લક્ષીયાની જૂઠા માનીને એ મમય મં. ૧૭૬૧ નો જ સ્વીકાર્યો છે; અને એ જ સમય પ્રમાણિક લાગે છે. ગોધમા એમના વિનયશાનક અને નખશિખ નામના બીજા પણ એ ગ્રંથો મળ્યા છે. દામની જેમ તોપનિધિએ પણ કાવ્યાંગોના સુંદર લક્ષણો અને સ્વાભાવિક તથા સરસ ઉદાહરણો આપ્યા છે. એમની કવિતામા કંપનાનો ઉગ્મવ અંત સુધી કાવ્યમ રહે છે એમની ભાષા સ્વાભાવિક અને વહેતી છે. તોપનિધિની સદૃશ્યતા અને ભાવમયતાનું દિંદી કાવ્યમાહિત્યમા ઉંચું સ્થાન છે. ભાવોનું વિધાન મધન હોવા છતાં કથા અચ્છાદ્ય નથી. ઉદાહરણ:—

ભૂપન-ભૂપિત દૂપન હીન પ્રવીન મહા રસ મૈં છબિ છાઈ
પૂરી અનેક પદારથ તેં બેહિમેં પરમારથ સ્વારથ પાઈ
ઓ ઉકતૈ મુકતૈ ઉલહી કવિ તોપ-અતોપ ભરી ચતુરાઈ
હોત સમે સુખકી જનિતા બનિ આવતિ જૈ બનિતા કવિતાઈ

દલપતિરાય અને બંસીધર.

દલપતિરાય અને બંસીધર બન્ને અમદાવાદના ગુજરાતીઓ હતા. દલપતિરાય વાણીયા અને બંસીધર ગ્રાહણ હતા. ગુજરાતીઓ હોવાથી બન્ને મિત્ર હતા. આ બન્ને જણાએ મળીને સં. ૧૭૯૨ માં ઉદયપુરના મહારાણા જગતસિંહના નામ ઉપર ' અલંકાર-રત્નાકર ' નામના ગ્રંથની રચના કરી છે.

આ અથનો આધાર મહારાજન જન્મવત્તમિદનો 'ભાષા બૂપણ' અથ છે
આ અથની વિશેષતા એ છે કે એમાં અલકારોના સ્વરૂપો સમજાવવાનો
પ્રયત્ન થયો છે, અને આ કાર્યને માટે ગદ્ય ઉપયોગમાં લીધું છે, અને કાર
યુગમાં કેટલેક રેકાએ ગદ્યનો ઉપયોગ થયો છે, એ એ અલકારોની અમ્યક
નિરપેક્ષની ઉત્કૃષ્ટ પ્રશંસા કરે છે આ ઉત્કૃષ્ટ જેમ જેમ અલકારોમાં
વધારે પ્રયત્ન થતી ગઈ તેમ તેમ ગદ્યનો વિકાસ વધતો ગયો.

'અનકાર રત્નાકર' મા ઉદાહરણો પર અનકાર ધગવીને મતાવવામાં
આવ્યા છે આ કારણથી બીજા લગભગ ૪૪ કવિઓનો આશ્રય લેવાયો
છે આ ઉપરાંત મન્નૂતમાંથી ૬૬૦ વર્ગોના ઉદાહરણો પણ લીધા છે આ અથ
અભ્યાસમાં ખુબ જ સંગતતા દરી આપે છે આ બંને કવિઓ બીજા
કવિઓથી એક રીતે જુદા પડે છે એમની પદ્યરચનાની નિપુણતા ઉપરાંત
એમનો ખાસ ગુણ તો એમનો શુદ્ધિવેશવ કે એટલું જ નહિ પણ એમની
કવિતામાં લાનુકતા પણ મળે છે લાનુકતા અને શુદ્ધિવેશવનો સંયોગ એ
અસાધારણ વસ્તુ છે હિંદીના બહુ ઓછા કવિઓમાં આવો સુદર મવાદ
મળે છે અનકાર રત્નાકર'માં કેટલાક કવિઓના નામો જે આ મિત્રયુગને
આપ્યા કે તે શિવમિત્ર મરોજમાં પણ નથી મળતા એટલે આ રીતે
અનકાર રત્નાકર'નું આત્મ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ પણ 'કાલિદાસ હનગ'
અને 'મરોજ'ની જેમ નહત્તવું કે ઉદાહરણ --

અરૂન હુગેલ નલમંડલ મુનુકં પઠ

ચંદ્રો અક્ક અક્કવૈ કિ તાનિ કે દિરન દેર

આવત હી આવત ન છત્ર જોય ધાય ધાય

પોઠ ઘમસાન કરિ દામ આઝે ઠાન દેર.

સ ૧૭૯૨ મા શિવનારાયણી પંથના આદિ પુરુષ શિવનારાયણ ગાન-
પુરવાગાનું નામ મળે કે એમણે ઉપદેશની દૃષ્ટિએ લગભગ છ માર અથોની
રચના કરી છે પરંતુ કવિતાના ગુણો એમાં ન હોવાથી એ અથો જેટલા
યોગ્ય થવા જોઈએ તેટલા થયા નથી

મોમનાથ

‘રસપિયુષ-નિધિ’ના રચયિતા તરીકે સોમનાથનું નામ દિગ્ગે કાવ્ય માહિત્યમાં જાણીતું છે. અલકારયુગના કવિઓમાં પણ એમની વિશદ ગ્યનાને કા-લે એમનું નામ પ્રથમ પકિતમાં આવે છે મોમનાથ માયુર બ્રાહ્મણ દત્તા અને ભરતપુત્રના મદારાજ બદ્ધમિહના નાના પુત્ર પ્રતાપસિંહને ત્યાં રહેતા દત્તા એમણે સ. ૧૭૯૪ ના જૂન વદ ૧૦ ને દિવસે ‘રસપિયુષ-નિધિ’ મહાપ્રત ક્યોં એમ કહેવાય છે આ ગ્રંથમાં પિંગલ, કાવ્યલક્ષણ, પ્રયોજન, બેદ, શબ્દ શક્તિ, ખનિ, ભાવ, રસ, ગીતિ, ગુણ દોષ ઇત્યાદિનું નિરૂપણ છે કદમાં આ ગ્રંથ દામન કાવ્યનિર્ણયથી લગભગ સવાયો છે કાવ્યગોના નિરૂપણમાં સોમનાથ, દામ અને શ્રીપતિની કક્ષામાં જાય છે. વિષયને સ્પષ્ટ કરવાની એમની પ્રણાલિકા સુદૃઢ છે કવિતામાં એઓ પોતાનું નામ ‘સસીનાથ’ લખતા દત્તા મિશ્રનપુત્રોનો મત છે કે શ્રીપતિ અને દાસના રીતિ તથા પત્રી ‘રસપિયુષ-નિધિ’નું સ્થાન આવે છે કાવ્યના દમ અગોને જોટલી સરળ અને સ્વાભાવિક રીતે આ કવિએ ચર્ચ્યા છે એટલી મરજતા અને સ્વાભાવિકતા વિરલ છે કાવ્યના દસ અગોનું સ્પષ્ટ વર્ણન કરનારાઓમાં દેવ, શ્રીપતિ દામ અને સોમનાથના નામો આવે છે. એમાંય મોમનાથની વિષય સમજાવવાની રીત પ્રશસનિય છે મોમનાથની ભાષા શુદ્ધ પ્રજ્ઞભાષા છે એમની એક અન્યોક્તિ કે પનાની માર્મિકતા અને પ્રસાદપૂર્ણ વ્યંજને માટે લોકપ્રસિદ્ધ છે ગોધમાં એમના જીજ્ઞ ત્રણ ગ્રંથો પણ મળ્યા છે કૃષ્ણીલાવની પચાંબ્યાયી (સ ૧૮૦૦), સુત્રનવિનાસ (સિંહામન બત્રીસી પદમાં ૧૮૦૭) અને માધવવિનોદ (૧૮૦૬)

આ ગ્રંથોના નિર્માણ કાળને આધારે મોમનાથની કવિતાનો અમય સ ૧૭૮૦ થી ૧૮૧૦ નો હશે છે

ગીતિ ગ્રંથ અને મુક્તક રચના ઉપરાંત મોમનાથે પ્રબલ કાવ્ય તરફ પણ ધ્યાન આપ્યું છે મિહાસન બત્રીસીનો અનુવાદ એનું ઉદાહરણ છે.

માધવવિનોદ, માલતી મૃધવ નાટકના આધારે રચાયેલો પ્રેમપ્રબંધ છે. કસ્થિત પ્રેમકથા અથવા ફીક્ટ બાતની પણ કસ્થિત. કથાઓ લખવાની પ્રથા પહેલી કવિઓમાં નહિ જેવી છે. જલ્લાભીરના સમયમાં સં. ૧૬૫૩ માં પુલકર કવિએ ‘રસરત્ન’ નામક એક કસ્થિત પ્રબંધકાવ્ય રચ્યું હતું. એટલે સોમનાથનો આ પ્રયત્ન એમના હાલિવિસ્તારનો પરિચાપક છે.

ઉદાહરણ:—

પ્રીતિ નમ્ર નિત કીમત હું, સખ સો છલકી બતરાની પરી હું
સીંધી કિઠાઈ કહું સસિનાથ, હમે દિન દેક તેં જાનિ પરી હું
ઓર કહું લહિએ સજની, કહિનાઈ ગરં અતિ આનિ પરી હું
માનત હું બરજ્યો ન કહું અખ અંસી મુજાનહિં આનિ પરી હું

રસલીન.

ઉત્તરમાં હરદોષ શૃલામાં વિજગ્રામ નામે એક ગામ છે આ ગામ વિદ્વાન મુસલમાનોની જન્મભૂમિ તરીકે વિખ્યાત છે. રસલીન એ વિજગ્રામના મુમલમાન હતા એમનું મળ નામ ગુલામ નથી. એમના પિતાનું નામ બાકર હતું. એમનો જન્મ અનુમાનથી મં. ૧૭૪૬ મનાય છે. સં. ૧૭૯૪માં એમણે પ્રમિદ્ધ ગ્રંથ ‘અંગદર્પણ’ ની રચના કરી આ ગ્રંથોમાં અંગોના ઉપમા અને ઉપેક્ષાથી સુક્ત ચમત્કારપૂર્ણ વર્ણનો છે. સક્રિયોના ચમત્કાર ને માટે આ ગ્રંથ કાવ્યરસિકોમાં ખૂબ વિખ્યાત છે. નીચેનો એક દોહો તો ખૂબ જ લોકપ્રિય છે.

અગ્રિય, હલાહલ મઝ હારે સેત રયામ રતનાર

જિત, મરત કુકિ કુકિ પરત જેહિ ચિતવત એકબાર

એમણે ‘રસપ્રબોધ’ નામનો એક બીજો પણ રસગ્રંથ બનાવ્યો છે. એમાં રસ. ભાવ, નાયિકાબેદ, પટકપટુ, બારમાસ આદિ અનેક પ્રસંગોનો સમાવેશ કર્યો છે. રસવિષયનો આ નાનો છતાં મુંદર ગ્રંથ છે. રસલીન

નથી મંગળુ. એમણે તો ચમત્કાર અને ઉન્નિર્વાચિત્ય તરફ વધારે ધ્યાન દીધું છે. રમયીનની સાથા તો મજા છે. પરંતુ મુસલમાન હોવાથી દેહલેક દેશણે કારસી પ્રયોગો આપ્યા ગયા છે.

રઘુનાથ.

રઘુનાથ બદીજન કાશીરાજ મહારાજ, પરિબંધમિત્તની મહાના મુખ્ય કવિ હતા. કાશી નરેશ એમને ચૌરા ગામ ધનામમાં આપ્યું હતું. શિવમિદ સંગરે એમના ચાર ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે:-કાવ્યકલાધર, રસિકમોહન, જંગમોહન અને ઇશ્વરમોહન. આ ઉપરાંત જિહારી મતમંદની ટીકા પણ એમણે લખી છે. એમનો કવિતાકાળ મં. ૧૭૬૦ થી ૧૮૧૦ સુધીનો આવે છે.

રમિક મોહન (મં. ૧૭૬૬) અલંકાર ગ્રંથ હોવા છતાં એમાં ધીરંદ્ર આદિ રસોનો પણ સમાવેશ થયો છે. એ એક આ ગ્રંથની વિશેષતા છે. બીજી વાત એ છે કે એમાં જે પદ છે એના સગલમ બધા જ ચરણો પ્રસ્તુત અલંકારના મુંદર અને રપષ્ટ ઉદાહરણ થઈ જાય છે. આ પ્રકારે એમના કવિત્વ અને સર્વેશનું આપું કસેવર અલંકારને ઉદાહરત કરવામાં પ્રયુક્ત બની જાય છે બ્રૂપણ વગેરે ઘણા કવિઓએ અલંકારના ઉદાહરણમાં જે પદ મુક્યા છે એનું અતિમ અથવા બીજું કોઈ ચરણ ઉદાહરણ હોય છે. રઘુનાથની કવિતાની એ ગીતે આ એક વિશેષતા છે.

‘કાવ્યકલાધર’ (સં. ૧૮૦૨) રસગ્રંથ છે. એમાં પ્રયાનુસાર ભાવભેદ, રસભેદ કહીને નાચિકાભેદ અને નાયકભેદનું વિસ્તૃત વર્ણન કર્યું છે. એનો ઉદ્દેશ વિષય નિરૂપણ નથી લાગતો ‘જંગમ મોહન’ એક પ્રતાપી, સમર્થ અને અશ્વર્યાવાન ગજની દિનચર્યા બતાવવા માટે લખ્યો જણાય છે. શ્રીકૃષ્ણની ૧૨ કલાકની દિનચર્યા બતાવવામાં આવી છે. આમાં ગ્રંથકારે પોતાની બહુશ્રુતતા બતાવી છે. રાજનીતિ, મામુદિક, વૈદ્ય, વ્યોતિષ,

શાસહોત્ર, મૃગયા, સેના, નગર, મહરક્ષા, પશુપદી, શતરંજ છત્યાદિ વિષયોનાં વિસ્તૃત અને રચક વર્ણનો છે. દરેકમહોત્સવની રચના ખડીબોલીમાં થયે છે. ઉદાહરણ:—

આપ દરિયાવ, પાસ નદિયાં કે જાના નહીં

દરિયાવ પાસ નદી હોયગી સો ધાવેગી

દરખત બેલિ આસરે કો કલી રાખતા ન

દરખત હી કે આસરે કો બેલિ પાવેગી

આચા હિતધું વંદાવનદાસ.

આચા પુષ્કરના ગૌડ આત્મણુ દતા. એમનો જન્મ સં. ૧૭૬૫માં થયો હતો. એઓ રાધાવત્સલીય ગૌડવામી હિન્દુરખના શિષ્ય હતા અને મહારાજા નાગરીદાસના ભાઈ બહાદુરસિંહના આશ્રયમાં રહેતા હતા. પરંતુ જ્યારે રાજકુળમાં કસબ થયો ત્યારે એઓ કૃષ્ણમદ છોડીને વંદાવનમાં જઈ રહ્યા. સં. ૧૮૦૦ થી ૧૮૪૪ સુધી એમની રચનાઓ મળે છે. જેમ સૂરદાસે સવા લાખ પદ રચ્યા એવી લોકવાયકા છે તેમ વંદાવનદાસે પણ એક લાખ પદ રચ્યા છે એવી જનશ્રુતિ છે. આમાંથી વીસ હજાર પદ તો એમનાં મળ્યાં છે. એમણે નખશિખ, અષ્ટયામ, સમય, પ્રબંધ લીલા આદિ ધણા પ્રસંગોના વિશ્લેષ વર્ણનો કર્યાં છે. એમના ધણા ગ્રંથો જનપુરના ગુજપુસ્તકાલયમાં સુગદિત છે. એમની કરૂપના વેગવની અને ભાષા સરસ છે. ઉદાહરણ:

પ્રીતમ તુમ ,મે દગન બસત હો

કહા ભરોસે હું પૂછત હો કે ચતુરાઇ કરિ જી હુંસત હો

લીજો પરજિ સ્વરૂપ આપનો પુતરનિમેં તુમહીં ના લસત હો

વંદાવન હિત રૂપ-રસિક તુમ કેજ સડાવત હિય હું બસત હો

ગિરિધર-કવિરાય.

સાધારણ લોકમમાજના પ્રિય કવિ તરીકે ગિરિધરનું નામ પ્રસિદ્ધ છે. ગામડે ગામડે એમની રચનાઓ પહોંચી ગઈ છે. આનું કારણ એ લાગે છે કે એમણે કંપનાના ઉડ્યનો ન કરતાં વાસ્તવિક જીવનનાં તત્ત્વોને સરળ અને માદૃશી રીતે પોતાની રચનાઓમાં ગૂંથવાનો સરળ પ્રયત્ન કર્યો છે. એઓ જાતના ભાટ હતા. શિવસિંહે એમનો જન્મ ૧૭૭૦ આપ્યો છે એટલે એમનો કવિતા કાળ ૧૮૦૦ પછીનો મનાય છે. એમણે કુંડલિયોમાં જ કવિતા કરી છે. એમણે સાહિત્યક ભાષા ન વાપરતાં લોક ભાષાનો ઉપયોગ કર્યો છે. આ કારણ પણ એમની લોકપ્રિયતામાં ઉમેરો કરે છે.

મં. ૧૮૦૦ થી ૧૮૨૦ ના વચ્ચે દહીં સંપ્રદાયવાળા લલિતકિશોરી લલિતમોહિની અને ભગવત ગનિકનાં નામો મળે છે. ત્રણે ભક્તોનાં છુટાં પદો મળે છે. એમા ભક્તિ, પ્રેમ અને વૈરાગ્યના ભાવો દેખાય છે. મં. ૧૮૩૭ માં ‘રાધા સુધા શતક’ ના રચયિતા હરીજીની કવિતા મળે છે. ભારતેન્દુએ આ ગ્રંથની ખૂબ પ્રશંસા કરી છે. આજ મમયમાં નરમહમદે જાણવીની ‘પદમાવત’ જેવી ‘હંદ્રાવતી’ નામની પ્રેમકથા લખી છે. હંદ્રાવતીની ભાષા ગામડી છતાં જટાદાર છે.

મં. ૧૮૦૦ પછી દાકુનું નામ પણ આવે છે. એઓ જાતના ભાટ હતા. દાકુનો જન્મકાળ મ. ૧૭૬૦ મનાય છે. એમની કવિતા મુખ્યત્વે મઘયામાં જ રચાઈ છે. એમના છ દોમાં નિર્મોહ અને પ્રેમોન્મત નાયિકાઓના વિશદ વર્ણનો છે. પ્રેમ વિષયક આવા તેજસ્વી અને મગ્ન છંદો ઓછા લખાયા છે જે લોકો ગરીબાઈની મરકરા કરતા એવા લોકો તરફ એમણે પણ દટાક્ષ કર્યો છે. ઘણીખરી ઘટનાઓમાં કવિની આપવીતી આવતી હોય એવું લાગે છે. એમનું માનવજીવનના ભાવોનું નિરૂપણ હૃદયગમ છે. એમની ભાષા સ્વચ્છ છે.

આજ મમયમાં શિવકવિના ‘ગનિકવિલાસ’ અને ‘અલકાર ભૂપણ’ નામના ગ્રંથોનો પત્તો મળે છે. જન્મે અલકાર ગ્રંથો છે

ગુમાનમિત્ર.

ગુમાનમિત્ર મહોબાની રહેવાસી ગોપાલમણિના પુત્ર હતા. એમને ત્રણ ભાઈઓ હતા: દીપશાહિ, પ્રમાન અને અમાન. ગુમાને પિતાનીના રાગ અકબરઅલીખાંના આશ્રયમાં સં. ૧૮૮૦ માં શ્રીહર્ષ કૃત નૈપથ કાવ્યનો પદ્યાનુવાદ કર્યો હતો. આજ એમનો પ્રમિદ્ધ અને પ્રકાશિત ગ્રંથ છે. એ સિવાય શોધમાં કૃષ્ણચંદ્રિકા અને હંદાટવી નામના બે ગ્રંથો પણ મળ્યા છે. કૃષ્ણચંદ્રિકાનો નિર્માણકાળ સં. ૧૮૩૮ છે. એટલે ગુમાને મં. ૧૮૦૦ થી ૧૮૪૦ સુધી કવિતા કરી છે.

‘નૈપથ’ ના અનુવાદમાં એમણે ધણુ જ દેનો પ્રયોગ કર્યો છે. કેટલાક ગ્રંથોક્રિનો અનુવાદ તો સ્વનંત્ર રચનાઓ એટલે સ્વાભાવિક લાગે છે. જે ગ્રંથોક્રિના ભાવ જલિલ છે ત્યાં એમને કંઈક મુરકેલી નહીં છે. અંલકાર યુગના એક બે અપવાદ સિવાય લગભગ બધા જ અનુવાદો કવિઓએ મંસ્કૃતના નિર્દળ અનુવાદો કર્યા છે.

ફલક.

ફલક કાલિદાસ ત્રિવેદીના પૌત્ર અને કવીંદ્રના પુત્ર હતા. એમને ત્રણે એવું મનાય છે કે એમના પિતાની હયાતીમાં જ એઓ સરમ કવિતા કરતા હતા. કવીંદ્રની રચના મં. ૧૮૦૪ સુધી મળે છે. એટલે એમનો સમય ૧૮૦૦ થી ૧૮૨૫ સુધીનો કદી શકાય. એમનો રચેલો એક જ ગ્રંથ ‘કવિ કુંડ-કંદારહરણ’ મળ્યો છે. આ ઉપરાંત એમના બીજા છુટક કવિત્ત પણ મળ્યા છે. ‘કંદારહરણ’ દિંદી કાવ્યમાહિત્યનો પ્રમિદ્ધ ગ્રંથ છે. આમાં લક્ષણ અને ઉદાહરણ બન્ને એક જ પદમાં કહેવાયા છે. પરંતુ કવિત્ત અને મર્યા જેવા મોટા જંદો હોવાથી અસંકાર-સ્વરૂપ અને ઉદાહરણો બન્નેના મધ્યક કથનને માટે પૂરો અવકાશ મળ્યો છે. આ ગ્રંથ વાચનથી અપકારોનો મરણ અને જલ્દી બોધ થઈ જાય છે એમણે એક દુરો લખ્યો છે:—

એ યા કંઠા ભરણુંકો કંઠ કંઠે ૧૪૮ લાય
સભા મધ્ય સોણા લેહે અલખી કહરાય

એમાં ૮૫ પદો છે. બીજાં ચોટાક પંદ મળીને એમનાં ૧૦૦ પદોથી વધારે નથી થનાં. આટલી થોડી રચના દોવા છતાં એમની પ્રતિભાએ એમનું સ્થાન પ્રથમ પંક્તિના કવિઓમાં મુક્યું છે. દેવ, દાસ, મનિરામ વગેરે સાથે દૂલહનું નામ પણ લેવાય છે. એમની સર્વપ્રિયતાનું કારણ એમની મધુર કવિપ્રના, ધીરી આર્મિકતા અને પ્રસાંત પ્રૌદતા છે. એમનાં વચનો અલંકારના પ્રમાણે તરીકે મુકાય છે. એક કવિએ દૂલહ ઉપર આશ્રીન થઈને કહ્યું છે કે:—

ઔર બરાત સકલ કવિ દૂલહ દૂલહરાય

“દૂલહ એકલો જ વરરાજ છે, બાકીના બધા કવિઓ એના જાનૈયા છે.” ઉદાહરણ:—

માને સનમાને તેમ માને સનમાને સન

માને સનમાને સનમાન પાઘ યતુ હૈ

કહું કવિ દૂલહ અજાને અપમાને

અપમાન સો સદન તિનહી કો છાઘ યતુ હૈ

કુમારમણિ લટે સં. ૧૮૦૩ માં ‘રસિકરસાલ’ નામના રીતિ ગ્રંથની રચના કરી અને સરચુરામ પાંડિતે મં. ૧૮૦૫ માં કથાત્મક ગ્રંથ ‘જૈમિની પુરાણ ભાષા’ બનાવ્યો. મરચુરામની રચના તુલસીદાસને અનુભરે છે. સં. ૧૮૦૬ માં શંભુનાથ મિત્રે ‘રમકથોલ’, ‘રસ તરંગિણી’, અને ‘અલંકાર દીપક’ નામના ત્રણ ગ્રંથ રચ્યા. શંભુનાથ અસોધરના ભગવંતરાય ખીચીને ત્યાં રહેતા હતા. એમણે કોઈ વિષયને નુસ્પર્શતા પોતાના આશ્રયદાતાના જ ચરણોને લખ્યા છે. ગયપુરવાંજા શિવ સહાયદામના ‘શિવ ચોપાઈ’ અને ‘લોકોક્તિ-રમ-કૌમુદી’

નામના ગ્રંથો પણ સં. ૧૮૦૬ માં મળે છે. એમના બીજા ગ્રંથમાં વિશેષના એ છે કે એમણે કહેવતો અને ઉખાણાઓમાં નાપિકાભેદ કહ્યો છે. સં. ૧૮૧૩ માં પન્નાના શ્રીવાસ્તવ રૂપસાહિના ‘રૂપવિલાસ’નું નામ પણ આવે છે. એમાં પણ દોહરામાં પિંગલ અને અલંકાર વર્ણનો આપ્યાં છે. ભગવંતરાય ખીચીનો રચનાકાળ સં. ૧૮૧૭ મનાય છે. એઓ પેતે સહૃદય કવિ ઉપરાંત કવિઓના આશ્રયદાતા હતા. શિવસિંહ-સરોજમાં લખ્યું છે કે એમણે આપ્યા રામાયણને બેડુ સુંદર કવિનામાં ઉતાર્યું છે. આ રામાયણ મળતું નથી પરંતુ હનુમાનગીતા બનાવેલો ૫૦ કરિતો મળે છે. એટલે એવું અનુમાન થઈ શકે છે એ રામાયણનો એકાદ અંશ હોય. એમની કવિનામાં માધુર્ય કરતા ઓળસ અને લાલિત્યના મુલ્ય વધારે આમળ પડતાં છે.

મુદ્દન.

મુદ્દન મધુગના માધુર્યોખા હતા. એમના પિતાનું નામ વસંત હતું. એઓ ભરતપુરના મહારાજ બદનમિહના પુત્ર મુળનાસિંહ ઉપનામ રૂરજ-મક્ષને ત્યાં રહેતા હતા. સુરજમક્ષના પરાક્રમી અને પ્રતાપી ચરિત્રનું વર્ણન મુદ્દાને ‘મુળન ચરિત્ર’ નામના પ્રબંધ કાવ્યમાં કયું છે. મોગલ સામ્રાજ્યના આયમતા કાળમાં ભરતપુરના જટરાજાઓનાં પ્રભાવ અને બળ ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે. એમણે શાહી મહેલો અને ખજાનાઓ કેટલીય વાર લૂંટ્યા હતા. પાણીપતની છેલ્લી લડાઈના સંબંધમાં નવાગીખનવેશોની એવી ધારણા છે કે જો પેરવાની સેનાનું સંચાલન ભરતપુરના અનુભવી મહારાજના કહેવા અનુસાર થયું હોત અને એઓ દીવગીર થઈને પાછા ન ફર્યા હોત તો પેરવાઈ લરકર કદાપિ ન હારત. આ ઉપરથી ભરતપુરના જટરાજા શક્તિનો ખ્યાલ આવી શકે છે આ રીતે મુદ્દન કવિનો ચરિત્ર નાયક વીર અને પ્રતાપી વ્યક્તિ છે.

‘મુળન ચરિત્ર’ મોટો ગ્રંથ છે. એમાં સ. ૧૮૦૨ થી માડીને ૧૮૧૦ સુધીની ઘટનાઓનું વર્ણન છે. એટલે એનો રચનાકાળ ૧૮૧૦ પછી અને

૧૮૨૦ ની આસપાસ મનાય છે. મુદ્દને મુઝ્જમલની ચોરનાની જે ઘટનાઓ વર્ણવી છે એ કલ્પિત નથી પણ ઐતિહાસિક છે. બાદશાહી મેનાપતિ અમદાબાદે ફતેહઅલી પર ચઢાઈ કરી ત્યાં ફતેહઅલીનો પણ લખને અમદાબાદો મૈન્ય માથે વિનાશ કરવો; મેવાડ, માંડવગઢ વગેરે જીતીને પોતાના કરવા, સં. ૧૮૦૪ મા જયપુર તરફ ચાલે મરાઠાઓને દહાવવા, સં. ૧૮૦૫ મા બાદશાહના મેનાપતિ સલાવતખા બખ્શીને પગસ્ટ કરવો, મં. ૧૮૦૬ મા શાહી વઝીર સફદર જંગ મંમુરના મૈન્યને મળી જઈને બંગલ પહોંતો પર ચઢાઈ કરવી અને ખુદ બાદશાહ સાથે લડીને દીલ્લી પુટવી વગેરે ઘટનાઓ તવારીખમાં મશહૂર છે. આ રીતે ‘મુઝ્જમલ ચરિત્રનું’ કાવ્ય ઉપરાંત ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વધારે મહત્વ છે.

કાવ્યની દૃષ્ટિએ આ રચનાને જોતા નોંધા પહેલું ધ્યાન વર્ણનોના અધિક વિસ્તાર અને પ્રચુરતા ઉપર જાય છે વસ્તુઓની મજબૂત કરાવવાની પ્રણાલિનો આ કવિએ ખુબ આશરો લીધો છે. આથી કેટલેક ઠેકાણે પાઠકોને અશ્વિ થાય છે. ઘોડાઓનું વર્ણન આવે એટલે એમની બધી જ જાતો મળાવે અને એના ચલાવોનું, કપનું આદિનું વર્ણન કરે સમ્રો, વસ્ત્રો અને ભિન્ન ભિન્ન દેશવાસીઓ અને જાતિઓનાં જાણે લાખી ફેરીશ કરી હોય એવું લાગે છે. કવિને માહિત્યક મર્યાદા અને વિવેકનું લાભ ઓછું હતું એમ કેટલાક વિવેચકોની માન્યતા છે તે આ બધું જોતા યથાર્થ લાગે છે. એમની ભાષામાં પણ એમણે વજ્ર, અવધી, પૂર્વી અને પન્નખીનું મિશ્રણ કર્યું છે. આવા વીર ચરિત્રના વર્ણન માટે કવિમાં જે ગાભાર્ય અને વિવેકદૃષ્ટિ હોવા જોઈએ તે એમનામાં ન હતા. અથવા આરભમાં ૧૭૫૫ સુધીના નામ ગણાવવામાં આવ્યા છે આનો અર્થ અથવા સ્પષ્ટ કરી જ મમજાતું નથી. મુદ્દનમાં યુદ્ધ, ઉત્સાહપૂર્ણ મહાપ્રયત્ન અને ચિત્તનો ઉમંગ વગેરે વર્ણન કરવાની રીત પ્રતિભા હતી; પરંતુ ઉપરના તુટિઓને કારણે અથનું સાહિત્યક મહત્વ બહુ નથી મનાતું. મુદ્દનમાં જેટલી પ્રતિભા હતી તેનો જોઈએ તેટલો તુદ્ધ ઉપયોગ નથી થયો એમ વિવેચકોનો એક પક્ષ માને છે મિશ્રજન્યુઓનું કથન

છે કે મુદ્દની તૈયારીના વર્ણનમાં સુદ્ધ, મુદ્ધ વર્ણનમાં સાલ અને મુદ્ધમાંથી પલાયન કરી જવાના વર્ણનમાં બૂપણુ એ સર્વશ્રેષ્ઠ કવિઓ છે. પ્રગલ્ભતા અને પ્રચુરતાનું પ્રદર્શન સીરે। ઝોજંગી જવાને કારણે ખટકે છે. બાપા સાથે પણ એમણે ઘણું છુટ લીધી છે. આ અંથ ધીરરસનો છે. એમાં જુદા જુદા મુદ્દોનું વિનૂત વર્ણન છે. અંથમાં અધ્યાયોનું નામ જંગ રાખવામાં આવ્યું છે અને એ રીતે સાત જગોમાં આ અંથ સમાવેત થયો છે.

સં. ૧૮૧૨ માં હરનારાયણે “ માધવાનલ કામકંદેશ ” અને “ વૈતાલ-પચ્ચીસી ” નામના એ કથાત્મક કાવ્યો લખ્યાં છે. સં. ૧૮૧૨ માં ચરણદાસની શિખા અને હરિપ્રસાદ દૂસરની કન્યાએ કેટલાંક ભંજિતકાવ્યો રચ્યાં છે. એમનાં એક મંત્રદ ‘ સંહ્યોપ્રકાશ ’ નો ઉલ્લેખ ‘ મહિલા મૃદુવાણી ’ માં મળે છે. એમની બાપામાં રાજપૂતાની અને મજસાયાનું મિશ્રણ છે. ભંજિતકાવ્યો હોવાથી એમાં માધુર્ય સ્વાભાવિક રીતે જ વસ્યું છે. સં. ૧૮૧૭ પછીના મમયમાં પ્રસિદ્ધ નાગરીદાસજીના બહેન સુંદરકુંવરીના અગીઆર અથોના ઉલ્લેખ મળે છે. આ બધા જ અથો જુદીની રાજમાતાના આશ્રયથી છપાઈને પ્રકાશિત થયા છે. એમની બાપા મજ છે અને રચના સરસ તથા મનોહર છે. સ્ત્રી હૃદય હોવાથી એમની કવિતામાં એક પ્રકારની આર્દ્રતા અને સહજ કામળતા દેખાય છે. હરદોઈ જીવજાના મલ્લાયા ગામના રહાશ ગણેશ કવિએ સં. ૧૮૧૯ મા ‘ રમ બચ્ચી ’ નામના અંથની રચના કરી છે. એમાં રમબેદ અને બાવબેદ મામાન્ય કવિતામાં વર્ણવ્યો છે. સં. ૧૮૨૫ મા અમનીના બ્રહ્મભટ્ટ ઐરિસાહે ‘ બાપા ભરણુ ’ નામનો અલંકાર અંથ રચ્યો છે. એમના દોહરા સરસ અને અલંકારોના ઉદાહરણો માદા અને સ્વાભાવિક છે. એમનો જન્મ સં. ૧૭૭૬ મનાય છે. ઐરિસાહે કુવલયાનંદની પ્રણાલિ સ્વીકારી છે. એમનો કવિતા પદ્ધતિનો કલામા આવે છે. મં. ૧૮૨૫ માં કિશોર કચનનું વર્ણન પણ ‘ સરોજ ’ માં આવે છે. મં. ૧૮૨૭ માં ચરખારીના મહારાજ ખુમાનસિંહના દરબારી કવિ દત્તે ‘ લારિય લના ’ નામક એક અલંકાર અંથ રચ્યો છે.

વ્રજવાસિદાર

વ્રજવામીદાસ.વૃંદાવનના રહીશ અને વ્રજલક્ષ્મીપ્રદાયનાં અનુયાયી હતા. એમણે સં. ૧૮૨૭ માં ગુલસીદાસના અનુકરણપર 'વ્રજવિલાસ' નામક પ્રથમ કાવ્યની રચના કરી છે. એમાં ખાસ કરીને દુહા અને ચોપાઇનો જ ઉપયોગ થયો છે. આ સિવાય એમણે 'પ્રબોધ ચંદ્રોદય' નાટકનો અનુવાદ પણ કર્યો છે. એમના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ 'વ્રજવિલાસ' નો પ્રચાર સામાન્ય વાચક વર્ગમાં વધારે થયો છે. આ ગ્રંથની કથા 'મૂરસાગર' ના ક્રમ પ્રમાણે જ ગોઠવવામાં આવી છે. ઘણા સ્થળોએ તો શબ્દો અને ભાવો પણ સૂરસાગરના જ લઘને મુકી દીધા છે. વ્રજવામીદાસનું સૌથી મુંઢર કાર્ય તો એ છે કે એમણે સૂરના એ ત્રણનો સ્વીકાર કર્યો છે:—

યામે કંબુક જુહિ નહિં મેરી, ઉક્તિ યુક્તિ સખ સૂરહિ કેરી.

એમની ભાષા શુદ્ધ વ્રજભાષા છે. 'વ્રજવિલાસ' માં શ્રી કૃષ્ણના જન્મથી માડીને મથુરા ગમન સુધીની વિવિધ લીલાઓનું વ્યવસ્થિત અને મરજ ભાષામાં વર્ણન કર્યું છે. વ્યર્થ શબ્દોની ભરતી ન હોવાથી એની સ્વચ્છતા ચિત્તાકર્ષક છે. 'વ્રજવિલાસ' માં પ્રતિભાનું તેજ ન હોવાથી એનો ખંડાળો પ્રચાર થયો નથી. જીવનસમસ્યાઓની અનેક રૂપતા, ગંભીરતા મર્મસ્પર્શીતા જે ગુલસીની વાણીમાં છે તે વ્રજવાસીદાસમાં નથી એમની વાણીએ તો કૃષ્ણની કીડાઓના સાદા અને ભાવવાદી ચિત્રા આપ્યા છે.

રતનકવિ.

એમના પ્રમાણભૂત સમાચાર મળતા નથી. એમનો જન્મ સરોજ કારે સં. ૧૭૯૮ લખ્યો છે. અને એમની કવિતાનો મમય સં. ૧૮૩૦ આસપાસ મનાયો છે. એમ કહેવાય છે કે એઓ શ્રીનગર (ગદવાલ)ના રાગ કતોહને ત્યાં રહેતા હતા. એમના નામથી એમણે 'કતોહ જૂવણુ' નામના એક વિશદ અલંકાર ગ્રંથની રચના કરી છે. એમાં લંકાણા, વ્યંજના, કાવ્યભેદ, ખનિ, રસ, દોષ વગેરેનું વિનૃત વર્ણન છે. ઉદાદરણોમાં એમણે

શ્રંગારના પદો ન સુકતાં, ચોનાના આશ્રયદાતાના જ પદો સુકયાં છે. સં. ૧૮૨૭ માં એમણે 'અલંકાર-દર્પણ' રચ્યાનું પણ કહેવાય છે. એમનું નિરપણુ વિશદ અને ઉદાહરણ સરમ અને મનોહર છે. એમની કવિતા દાસની શ્રેણિમાં આવે છે. એમની ભાષા મધુર ત્રજલાયા છે. ઉદાહરણ:

કાજરકી કોરવારે ભારે અનિયારે મૈન
કારે સરકારે ખાર છહરે છવાનિ કૈ
શ્યામ સારી ભીતર ભલક ગોરે ગાતનકી
ઓપવારી ત્યારી રહી બદન ઉઝારી બૈ
મૃગમદ બેંદી ભાલમે હી યાહી આલરન
હરને હિયે કો રહે રંભા રતિ હી અપે
નીકે નહુની કે નૈસે મુંદર મુહાત માતી
ચંદ પર ચૈ રહે મુમાનો મુખા બુંદ દૈ

સં. ૧૮૨૬ માં કાશીના ગુજરાતી બ્રાહ્મણ હરિનાથના 'અલંકાર-દર્પણ' નામના એક રીસિ ગ્રંથની રચના મળે છે. એમનો કંમ ખીજા કવિઓ કરતા વિદ્વક્ષણ છે. પહેલા એમણે દોહરાઓમાં ત્રણેય જ કથાં છે અને પાછળથી દુહામાં ઉદાહરણો મુક્યા છે. એમની કવિતા સાદી અને માધારજી કાદિની છે.

ગોકુલનાથ, ગોપીનાથ અને મણિરેવ.

કાશી નગર મહારાજા ઉદ્દિતનારાયણગિરદને ત્યાં રઘુનાથ કવિવરનું બહુ જ માનપાન હતું. એમને મહારાજાએ ચૈરા નામનું ગાય ભેટ આપ્યું હતું. ગોકુલનાથ અને ગોપીનાથ કવિના પુત્રો હતા. બન્નેની સારા કવિઓ તરીકે હિંદી સાહિત્યમાં નામના છે. મણિરેવ ગોકુલનાથના શિષ્ય હતા. આ ત્રણે કવિઓએ મળીને કાશીનરેશની આગ્રાથી મદ્રાસારત અને દરિયંશનો અનુવાદ મનોહર અને વિવિધ

‘૭ દોમા કર્યો’ કે કથાપ્રબધનું આજ નિરાદા કાવ્ય હિંદી માહિત્યમાં બીજું નથી આગ્રય સંગ્રહ ૨૦૦૦ દેખીને મનાત થયો કે આટલો વિશાળ ગ્રંથ હોવા છતાં એમાં કથા કવિતા શિથિલ નથી દેખાતી હિંદી વિવેચકોએ આ ગ્રંથનો ખુબ આદર કર્યો છે છંદોની ગ્યના પણ રસને અનુકૂળ કે રૂપમાળા ધનાક્ષરી અને સરેલા છંદો વધારે કે વચમાં વચમાં દુહા ચોપાઇનો પણ ઉપયોગ કર્યો છે ભાષા પ્રાજ્ઞ અને વ્યવસ્થિત કે ગ્રંથગ્યના મર્વ પ્રમાણથી સાહિત્યિક અને મનોહર કે અને લેખકોની કાવ્યકુશળતાનો પરિચય આપે છે આ ગ્રંથને તૈયાન કરતા ૫૦ વર્ષ થાયા કે એવી ચોકકસ છે એનો આગલકાળ સ ૧૮૩૦ અને સ ૧૮૮૪ માં એની નમાણિત કરવાય કે કાશીનરેએ આ ગ્રંથની સમાપ્તિ વખતે ત્રણે કવિએને એક વાખ મુદ્રા પુરસ્કારમાં આપા હતી આગ્રય પછેના વનકામાં છપાયો હતો ત્યાર પછી અમેરિકા ગળ માધવસિંહની ઇજાનુસાર વખતોના નવનકિશોર પ્રેસમાંથી સ ૧૯૩૦ માં પ્રસિદ્ધ થયો હતો આ ગ્રંથનું તૃતીય પ્રમાણભૂત સરકારણ હમણા જ પ્રસિદ્ધ થયું કે

ગોકુલનાથે મહાભારત ઉપરાત બીજા પણ નીચેના ગ્રંથો નખ્યા કે
 ચેતચક્રિકા ગોવિંદ મુખમદિહાર રાધાકૃષ્ણ વિનાસ (૧૮૫૮) ગદ્યા
 નખશિખ નામરત્નમાના (૧૮૭૦) મોનાગમ ગુણાલ્લુચ અમરકોના ભાષા
 (૧૮૭૦) અને ઈવિ મુખમજન

ચેતચક્રિકા અનન્ય ગ્રંથ કે જેમાં કાશીરાજની વશાવધી પણ આપી કે રાધાકૃષ્ણ વિનાસ ગ્રંથ ગ્રંથ કે અને હમાં જગતવિનોદ જેટલો કે સીતારામ ગુણાલ્લુચ અધ્યાત્મ રામાયણનો અનુવાદ કે કવિ મુખમડળ પણ અનન્ય રતો જ ગ્રંથ કે ગોકુલનાથની કવિતાનો મમય ૧૮૪૦ થી ૧૮૬૦ સુધીનો ગણાય કે એમની રચનાઓ પરથી જ ખ્યાય કે એમને ગીતિ અને પ્રમદ મન્નેની ગ્યના કરી કે ગોકુલનાથને વિવેચક તરફથી ‘માહિત્યમર્મજન’ ‘વ્યવહાર’ અને ‘ભાષાપ્રબ’ના સંબોધનો મળ્યા કે મહાભારતના ત્રણે અનુવાદોમાં ગોકુલનાથની

પ્રતિલા ત્રેષ્ઠ કે માહિત્યક્ષેત્રમાં પણ એમનું નામ આગળ પડતું છે રીતિઝ ચરચના અને પ્રત્યક્ષતા બંનેમાં સમાન રૂપથી ડુરાળ બીજે કાંઈ કવિ અવકારધુગમાં મૂક્યો થયો મદાલારતના દરેક અશની અનુવાદને ડેડે અનુવાદકનું નામ પણ આધુનિકે મહિદેવનો પરલોકવાસ મ ૧૯૦૦ માં થયો

મ ૧૮૭૮ પત્રી શિવનાથ દ્વિવેદી, મનીગમ મિશ્ર અને તીર્થરાજના નામો પણ મને કે શિવનાથ દ્વિવેદી બારામાદી હવાના દુરસી ગામના હાન્યકુળ બ્રાહ્મણ હતા શિવનાથએ 'રસશૃષ્ટિ' નામનો રમઝ થ બનાવ્યો છે એમાં રસભેદ, ભાવભેદ અને નખશિખનું વર્ણન છે એમની ભાષા અને અનુપ્રામ સુદર છે મનીરામ મિશ્ર કોનો નિવાસી હવે ગરામ મિશ્રના પુત્ર હતા એમણે સ ૧૮૭૬ માં '૧૬ છંપના' નામનો પિંગવનો મેટો ઝ થ રચ્યો છ એમના 'આનંદમગન' નામના બીજા ઝ થનો પત્તો પણ લાગ્યો છે 'આનંદમગન' ભાગવતના દશમસ્કંધનો પદ્યાનુવાદ છે મનીરામ એમના '૧૬ છંપના' ઝ થથી સાહિત્યમાં ખુબ પ્રસિદ્ધ છે મ ૧૮૩૦ માં અરખારીવાળા પરાગીનાથ તીર્થરાજે 'રસાનુરાગ' નામના રસઝ થની રચના કરી છે એમાં શૃંગારરમનું વિસ્તૃત વર્ણન છે એમની કવિતા ભવિત અને અનુપ્રામવાળી છે

બોધો.

બોધાનુ મૂળ નામ બુદ્ધિસેન હતું એઓ રાગપુર હાવાના બાદ ગામના સરયુપારી બ્રાહ્મણ હતા પત્ની દરગારમાં એમના મબધીએની હીક પ્રતિધા હતી મહારાજને એમના ઉપર પણ ખુબ પ્રીતિ હતી, એટલે એમને બુદ્ધિસેનને બદલે બોધાના બ્લાવમોષા નામથી બોલાવતા પાછળથી એજ નામથી એઓ પ્રસિદ્ધ થયા દિંદી ઉપગત એમને સંસ્કૃત અને કારસીનું પણ મારૂ જ્ઞાન હતું શિવસિંહ મરોજમાં એમનો જન્મકાળ મ ૧૮૦૪ લખ્યો છે એટલે એમનો કવિતાકાળ મ ૧૮૩૦ થી ૧૮૬૦ મુધીનો માન્યો છે

મેઘાણ ગમિક હતા પન્ના દગ્ધાગ્ની મુગધાન નામની એક નાનકોત્રી
ઉપર એઓ આસક થયા હતા આ ગુહાને ઝાંખી મહાગત્તએ એમને
મદિનાનાં દેશનિકાનમી સન્ન કરી હતી એ નમ્મના સમન દગ્ધ્યાન એમને
'વિગ્ધ વારીશ' નામનું પુત્રક વખતે અને જ્યાર મુદત પુરી થયે ત્યાર
મા પાછા આ યા ત્યારે પોતાના ગ્યેના પુત્રકમાથી થોડાં દોહરા મળ્યા
ને મહાગાવ્યા મહાગત્તે પ્રમન્ન થઈને કંઈક માગવાનું કહ્યું એમણે
નુમાનના માગી અને મહાગત્તએ પણ એને આપીને મેઘાના મુગધ
પુરી કરી

'વિગ્ધ વારીશ' સિવાય એમનું ઇશનામા પણ પ્રસિદ્ધ પુત્રક
કે મેઘાણ ગ્યોન્મત કવિ હતા એને એમણે કાષ્ઠપણ કમમદ્ધ ગ્યના
દરી નથી મનસ્વા રીતે ગુરુણા થઈ ત્યાર પહેલે વખતે નાખ્યા કે મેઘાણ
એમના મમયના પ્રસિદ્ધ કવિ હતા એમની 'પ્રેમપીડા'નાં ગ્યજના મમ
ગ્યારી કે મેઘાના દગ્ધ પદમા એમનો પ્રેમઉમગ દેખાય તેઓ
ભાનુક અને ગમ્મત હતા એમના મિત્રા એમને કહ્યું મ્ની આન
મ્લાણના ઉગદગણ

અતિખીન મૃતસલ કે તારહુ તે તહિ ઉપર પાવ કે આપનો હૈ
મુગ એહ કે દ્વાર સકે ન તહો પગતીતિ કે દોડો લખાયનો હૈ
કવિ મેઘા અનધની નેજ હુ તે અદિ તાપે ન ચિત્ત કરાયનો હૈ
યહ પ્રેમકો પથ ગાલ મહા તરનાર કી ધાર પ ધાયનો હૈ

રામચંદ્ર.

ગમચ કે પોતાનો કદપણ ગ્યિય નરી આયો અને મહાગ્યી
પણ એમનું વૃત્તાત મળતું નથી મદિમા ના કર્તા કાળીવામી મનિયાર
મિહે ચાકર અખડિત શ્રીરામચંદ્ર પડિત કે વામ્ય નખ્યુ કે આ
ઉપગ્યી ગમચદનો મમચ પણ કાવવામા આવ્યો છે એમના 'ભાયા

મહિમ્ન' નો સં. ૧૮૪૧ છે, એટલે સમયદ્રોનો સમય, પણ સં. ૧૮૪૦ ની આસપાસ માનવામાં આવ્યો છે. એમનું એક જ પુસ્તક 'ચરણ ચંદ્રિકા' પ્રસિદ્ધિમાં છે અને એ એક જ પુસ્તક ઉપર એમનો કીર્તિધ્વજ હિંદી આદિત્યમાં ગૌરવપૂર્વક ફરફરી રહ્યો છે. આ લક્ષિતરસાત્મક ગ્રંથમાં માત્ર ૬૨ કવિત છે. વિનયવિશ્વાસ, અભયવિશ્વાસ, વિભવવિશ્વાસ, વિરવિશ્વાસ અને વિજયવિશ્વાસ નામના પાંચ અધ્યાયમાં ગ્રંથ પુરો થાય છે આ ગ્રંથમાં પાર્વતીના ચરણોનું વર્ણન સમય દ્રે પોતાની મૌનિક અને તેથી અપૂર્વ ગીતે કર્યું છે આટલી ઘોડી કવિતા છતાં હિંદી વિવેચકોએ એમનું સ્થાન હિંદી કાવ્યસાહિત્યમાં મોખરે મુક્યું છે મિશ્રનધુઓએ તો એમને સેનાપતિ સાથે મરખાવ્યા છે એમના વર્ણનોમાંથી અલૌકિક સુખમાં, વિભૂતિ, શક્તિ અને શાન્તિ પ્રકટે છે. ઉપાસના એક અગમ જ આવ્યા અને ત અંશ્વર્યની લાવના, લક્ષિતની ચરમ લાવુકતામાં જ સંભવિત છે એમની સાથે લાક્ષણિક અને પાડિત્યપૂર્ણ છે. ઉદાહરણ—

નૂપુર ખજત માનિ મૃગસે અધીન હોત
 મીન હોત જાનિ ચરનામૃત ઝરનિકો
 ખંજન સે નચે દેખિ સુખમાં સરદ કી સી
 મયે મધુકર સે પરાગ-કેસરનિકો
 રિંછિ રિંછિ તેરી પદ છળિ પે તિલોચન કે
 લોચન ચે અંબ ધારે કેતિક ધરનિકો
 ફૂલત કુંમુદ સે મયંક સે નિરખિ નખ
 પંકજ સે ખિલે લખિ તરવા-તરનિકો

અદન.

અદન શહાજહાનપુર શ્રધાના નાહિલપુવાયા ગામના બદીજન હતા
 જેણે તે ગામને ત્યાં એમન નિવાસસ્થાન હતું. એમણે શ્રગાર

સાગર, કાવ્યાલરણ, કલ્પોલતરંગિણી નામકૃતરણ અલંકાર ગ્રંથો અને કેશરીપ્રકાશ, ચંદનસતસપ્ત, પચિકબોધ, નખશિખ, નામમાલા, પત્રિકા બોધ, તત્ત્વસંગ્રહ, શીતવસંત, કૃષ્ણકાવ્ય અને પ્રાસવિલાસ નામના બીજા ગ્રંથો પણ રચ્યા છે.

એમણે ‘કાવ્યાલરણ’ ની રચના સં. ૧૮૪૫ માં કરી છે. એમની કવિતાનો સમય સં. ૧૮૨૦ થી ૧૮૫૦ સુધીનો મનાય છે. એમણે ‘શીતવસંત’ નામક કથા પણ પ્રબંધકાવ્યના રૂપમાં લખી છે. આ રાચક અને સુંદર કથા ઉત્તર ભારતમાં બહુ પ્રચલિત અને પ્રસિદ્ધ છે. એમના પુસ્તકોની સૂચિ જોતા એમની દષ્ટિ માત્ર અલંકાર ગ્રંથોમાં જ ગુંથાઈ ન રહેતાં સાહિત્યના બીજા ઉપર પણ પડી છે. ચંદન કારસીના પણ અચ્છા શાયર હતા. એઓ ‘પોનાનું’ તખલ્લુસ ‘સંદલ’ રાખતા. એમનો ‘દીવાને સંદલ’ નામનો એક ગ્રંથ પણ કારસીમાં મળે છે.

સં. ૧૮૩૩ માં ‘સમર સાગર’ના રચયિતા જન્મગોપાલનું નામ મળે છે. એઓ ગ્રાંસી જિલ્લાના મહિરાનીપુરના રહેવાસી હતા. ‘સમર સાગર’ ભાવપૂર્ણ ગ્રંથ છે. સ. ૧૮૩૫ માં ગ્રેમીયમન નામના દીલ્હી નિવાસી કવિનો ‘અનેકાર્થનામમાલા’ નામનો ગ્રંથ મળે છે. એમાં શબ્દોના અનેકાર્થ બતાવવામાં આવ્યા છે.

ભંજાવર તુલસીદાસના પદ્ય ચોપાઈની રીતનું અનુકરણ કરીને સં. ૧૮૩૬ ની આસપાસ જુદેલખંડના મહુનિવાસી ચંચિત બ્રાહ્મણે “મુરબી દાનલીલા” અને “કૃષ્ણાયન” નામના બે ગ્રંથો રચ્યા છે. ‘મુરબી દાનલીલા’માં બાળલીલા દાણુલીલા વગેરે લીલાઓનું વિનૃત વર્ણન છે અને ચોટી અલંકાર ચર્ચા પણ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. ‘કૃષ્ણાયન’માં તુલસીદાસની પદ્યવૃત્તિનું અનુકરણ કરવામાં આવ્યું છે. એમની ભાષા અનુપ્રાસવાળી અને સરકૃત શબ્દોથી ભરપૂર છે. તુલસીની ભાષા અવધી હતી પણ ચંચિતની વંજ છે. ‘કૃષ્ણાયન’ કરતા ‘મુરબી દાનલીલા’ની રચના વધારે

મધુસુન્દરનામ.

મધુસુન્દરનામ માનુસ્યોના હતા એમણે એવિન્દ્રના નામના એક ભદ્ર પુત્રના અનુગ્રહથી મ ૧૮૭૬ મા 'રામાશ્વમેધ' નામના એક વિરાગ અને મનોહર પ્રગલ્ભાચારી ગ્યના કરી કે આમા અને ગૌરવામી હુનગીદામના 'રામચરિત માનસ'મા પ્રુપ જ મામ્ય છે એક વિવેચનું તો એને સુધી હોય છે કે આ અથ રામચરિત માનસનું એક પગિશિ જ છે એવિ કહે છે - આ અચારી ગ્યના પદ્મપુરાણને આધારે કરવામા આવી છે વધુ નો વિશ્લ અને ગેચ્ય છે. ગ્યનાજૈલિ ઔસ્વામીને મળતી છે ગૌરવામીના અનુકરણમા પ્રધને વધારે મદગતા મળી હોય તો તે મધુસુન્દર દામને મળી છે એમની પ્રગલ્ભ કુરાગના કાન્યપ્રતિભા અને ભાતમોદવ હચી કાગિના છે

દેવકીનંદન.

દેવકીનંદન કનોજ પાસેના મકરદનગર ગામના રહેવામી હતા એમના પિતાનું નામ મની ગુરુત હતું એમનો જન્મ 'સરોજ'મા મ ૧૮૦૧ લખ્યો છે એમણે મ ૧૮૪૧ મા શ્રુગાર-ચરિ' અને મ ૧૮૫૭ મા 'અવધૂત બૂધ' નામના એ પ્રયોની ગ્યના કરી ન અનૂત નપધૂતો રચના એમણે હરદોષ દરના ઉપમકિ આમના મોકિ અવધૂતમિત્ય માટે ની છે એની જ રીતે મ ૧૮૮૩ મા ધનાન્ય મદત મરદગારગિગિના નામ ઉપરથી 'મરદગાર ચરિ' અથ લખ્યો ? મિતમિદગ એ એમના 'નપશિષ્ય' અચનો પળુ ઉ નેપ્ય કર્યો છે

શ્રુગાર-ચરિમા રસ ભાવ નાપિકાએ આદિ વિગો ઉપગત અન્યાર અચોનો પળુ સમાવેશ કર્યા કે અવધૂત બૂધ એ પ્રથમ પુત્રકનું જ વધારે વિનૂત રૂપ છે એમની બાકા વ્યવસ્થિત અને પ્રૌઢ છે એમની રચનામા બુદ્ધિવૈભવ પદ્મ દેખાય કે એમની કવિતાનો એક કવાચેચિત્ય તરફ દોવા બતા એમા લાક્ષિય અને માધુર્ય મળે છે

મ ૧૮૪૧ મા કાશીના ક્ષત્રિય મનિયારમિહે ‘ભાગ્ય મહિમ્ન’ નામના ગ્રંથની રચના કરી કે એ ઉપરાંત એમણે મૌલ્વી નદરી હનુમત છખીમ અને સુદરકાડ નામના ગ્રંથો પણ રચ્યા કે એમની ભાગ્ય શિષ્ટ પરિમાર્ગિત અને ઓગ્ગરી કે એઓ પોતાનું નામ ‘યા’ નખતા હતા એમના ભાગ્ય વળ ગેના હતા એમા મસ્કૂત શમ્સોનો અધિ- ઉપયોગ કે એમના ખામિ એક ગ્રંથ “ભાગ્યાર્થ ચક્રિય” નામક ગ્રંથનો પણ ગોધમા ખનો મળ્યો છે એજ મમદમા નરવનગદના મદારાજ ગમમિહે પણ અનકાગ ઉપર પણ ગ્રંથો રચ્યા કે અનકાગ દર્પણ રમનિવાસ અને ગમરિનોદ આ ત્રણે ગ્રંથમા વિના મામાન્ય કે

મ ૧૮૪૫ મા નન્દનુલના ખર્તા ભાન પ્રવિનો મમય આવ છે એમના પુત્ર નામનો પતો નથી મળ્યો એમણે એજ ગ્રંથ ખના થો છે એ ગ્રંથ ઉપગથી માહિતી મળે કે એઓ રાજા નેરાવર્ગમિહના પુત્ર હતા અને નાત ગણનેરમિહને ત્યાં રહેતા હતા એમના ગ્રંથમા ગગાગમ ઉપગત નીગ ભાગ્ય અને અલખત ગ્સો પણ મળે કે આ ગ્સોના મિત્રણથી એમના ગ્રંથમા નીનતા દેખાય કે, અને એ-ડો વર્ષથી યુગારસ નેરાને ગેવારની નિને ગગ આવતમ અને આમાએત મળે કે

ધાન કવિ

ધાન પ્રવિએ એમના નાત ગમગ ગ્રંથમા જ ગોતાનો પરિચય આપ્યો કે એઓ ચદનના ભાગ્ય હતા અને ગમગરી ગરાના ડોડીઆ-ખે ગામમા રહેતા હતા એમનું પુત્ર નામ ધાનગણ હતું એમણે મ ૧૮૪૮ મા મમગાહના ચદના હાકાન નેરમિહના નામ ઉપર દેવેવત્ર શ નામના ગીતિગ્રંથની રચના કરી કે એમા ગુરિચાગ મનદ ભાવભે ગુણો આદિના વણનો કે કેટલે-દેશ । ગમગીગીએના વણણ પણ આપ્યો મનદે ગાડી । ગમગીની ગમ ગ્રંથમા દમ નાચ્યો નથી અનમા વિન મળ્યો । મયા કે એમ । અમ વિચન ગેતાનો પ્રતિભા

ખર્ચવાને બદલે અનેક વિષયમાં પોતાનું સામર્થ્ય બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે; અને એમાં બંધે ઠેકાણે થોડા થોડા મુશ્કેલ પણ થયા છે. એમની બાબા મંજુલ અને લલિત છે. હસ્તકાળમાં એમણે મધુર યોજના સુંદર રીતે કરી છે. એમણે ઘણા વિષયોનું નિરૂપણ કરવાનું મમત્વ છોડી, દૃઢને ગમે તે એક વિષયને પોતાનો બનાવ્યો હોય તો એમની કાવ્યપ્રતિભાનું તેજ પ્રથમ પંક્તિના કવિ સાથે આવી શકત. એમણે ભારતમાતાની એક સુંદર આરતિ પણ રચી છે.

બેની બંદીજન.

બેની રાખરેલી જીજ્ઞાના બેની ગામના રહેવાસી હતા. એમને અવધના પ્રસિદ્ધ વગ્રીર ટિકૈતરાય મહારાજનો આશરો હતો. એમના જ નામથી કવિએ “ટિકૈતરાય-પ્રકાશ” નામના અધિકારગ્રંથની મં. ૧૮૪૯ માં રચના કરી છે. એમણે ‘રસવિદ્યાસ’ નામક ગ્રીષ્મ ગ્રંથમાં રસનિરૂપણ પણ કર્યું છે. પરંતુ બંદીજનને પ્રસિદ્ધિ આપનાર આ બે ગ્રંથો નથી. એમને લોકવિખ્યાત કરનાર તો એમના “ભંડોવા” છે. ભારતજીવન પ્રેસદ્વારા એમના ભંડોવાનો એક સંગ્રહ “ભંડોવા-સંગ્રહ” નામથી બહાર પડ્યો છે.

“ભંડોવા” હાસ્યરસની અંતર્ગત આવી જાય છે. એમાં કોઈની ઉપહાસપૂર્ણ નિંદ્રા હોય છે. કારસી અને ઉર્દુશાયરીમાં જેમ ‘હજ્જે’નું એક વિશેષ સ્થાન છે, અંગ્રેજી સાહિત્યમાં જેમ Staring નું સ્થાન છે તેમ હિંદી સાહિત્યમાં “ભંડોવા”નું સ્થાન છે. પુર્વી સાહિત્યમાં ‘ઉપહાસ કાવ્ય’નું સ્વયં અધિકતર કંજુસં અગીર અથવા આશ્ચર્યદાતા પણ હોય છે. યુરોપીય સાહિત્યમાં તો સમકાલીન લેખક અને કવિને પણ પાત્ર બનાવી દેવામાં આવે છે. આ બેદ હોવાથી યુરોપીય ‘ઉપહાસ કાવ્યો’માં વિનોદ અને મનરંજનની સામગ્રી વધારે હોય છે. ઉર્દુસાહિત્યમાં ‘સૌદા’ નામનો શાયર ‘હજ્જે’ને માટે વિખ્યાત છે. એણે કોઈ અગીરના બેદ કરેલા થોડાની જોડણી બધી હાંસી કરી છે કે સાંભળનારને હસવું આવ્યાં વગર રહે જ.

નહિ. આજ પ્રકારે એક બીજા કવિએ ઔરંગઝેબે ઇનામમા આપેલી એક હાથણીની નિંદા કરી છે. આજ પદ્ધતિનુ અનુસરણ કરીને બેનીએ કોઈની પાસેથી મળેલી, કાટલી રત્નકાંઠી નિંદા કરી છે અને કોઈ કોઈ નાની ફેરીઓ મળી છે એનો પણ ઉપહાસ કર્યો છે. •

ઉર્દુ શાયરો અને અંગ્રેજ કવિઓ જેમ ક્યારેક બીજા કવિ ઉપર પણ આવા વ્યંગચિત્રો દોરે છે તેમ બેનીએ લખનઉના લલકદાસને માથે પણ ભારે કરી છે. " બાજે માજ અમે હલમઉ મેં બમત જેસે મઉ કે જુલાદે લખનઉ મેં લલકદાસ " એ વાક્યવાળું કવિત લોકપ્રસિદ્ધ છે. એમના ટિકેત પ્રકાશનો રચનાકાળ સં. ૧૮૪૯ થી સ. ૧૮૭૪ સુધી જાય છે. ઉત્તરરણ:

અક્ષિ હસે અધર મુગંધ પાય આનન કો
કાનન મેં એસે ચાર ચરન ચલાએ હૈ.
ફરિ ગઝ કંચુકી લગે તેં કંદ કુંજ ૧ કે
બેની બરહીન બોલી બાર છબિ છાએ હૈ.
વેગ તેં ગવન ફીનો ધક ધક હોત સીનો
ઉચ્ચ હિસાસેં તન સેઠ સરસાએ હૈ.
ભલી પ્રીતિ પાલી બનભાલી કે જુલાઝ બંકો
મેરે હૈત આલી બહુ તેરે દુખ પાએ હૈ.

મ. ૧૮૫૧ માં 'શક્તિ પ્રિતામણિ' અને 'અરતાકર'ના કતોં ભૌન કવિનું નામ મળે છે એઓ જાનિતા ભાટ હતા અને રાયબહેલી જીજ્ઞાના બેની ગામમાં રહેતા હતા એમના પિતાનું નામ ખુશાલચંદ મહાપાત્ર હતું. 'અરતાકર'માં ૪૩૦ છંદ છે અને એમાં રમબેદ અને ભાવબેદ વર્ણિત છે. એમની ભાષા વજ છે અને એ સુંદર છે. એમની કવિતાનાં મુખ્ય ગુણ માધુર્ય અને નિર્દોષતા છે.

સં. ૧૮૫૨ માં ‘માધુર્ય લક્ષ્મી’ના રચયિતા કૃષ્ણદાસનું નામ પણ આવે છે. આ ગ્રંથ જનપુત્રના રાજપુત્રનાયકમાં સુરજિત છે. એમની કવિતા સાધારણ કાવિની કહેવાય છે.

એનીપ્રખીન.

એનીપ્રખીન લખનડના ઉપમન્યુ ગોત્રી વાજપેથી હતા. એઓ લખનડના પ્રસિદ્ધ બ્રાહ્મણ ગાંધીજીના દેવના દીવાન રાજા દયાપ્રજા કાપમ્થના પુત્ર નવવક્રજી ઉદે લક્ષ્મણના આશ્રયમાં રહેતા હતા. એમની જ આજ્ઞાથી એમણે ‘નવરત્ન-તરંગ’ નામક ગીતિગ્રંથની રચના કરી હતી. આ પહેલાં એમણે શૃંગારભૂષણ નામનો એક ગ્રંથ રચ્યો હતો. થોડાક દિવસો માટે એઓ મદાગન નાનાગવ પામે વિદર પણ રજા હતા અને એમના નામ ઉપર ‘નાનાગવ પ્રતાપ’ નામક અવંશરગ્રંથ પણ ‘કવિ પ્રિયા’ના હસ્ત ઉપર લખ્યો હતો. પંડિત કૃષ્ણ મિલારી મિત્રે એમના ‘નવરત્ન-તરંગ’ ગ્રંથને ત્રણ હારફ મંપાવ્ન કરીને પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. એક વખતે એમને એની મદીજન માથે વિવાદ થયો હતો. એ વિવાદમાં પ્રમત્ત થઈને અંદીજને એમને પ્રમાણ ની ઉપાધિ આપી હતી. જીવનના છેલ્લા દિવસો માં ગંગી અવસ્થાને લીધે એઓ પત્નીસહ આશુ પર રહેવા ગયા હતા અને ત્યાંજ અવર્ગવાસી થયા હતા. એમને મંતાન નહતું.

એમને ‘નવરત્ન-તરંગ’ ગ્રંથ લલ્લયગમ છે એમાં નાવિકાનેફ ઉપરાત ગમ્મેફ અને જાવમેદનું મક્ષેપમા નિરૂપણ કયું છે. અલ્પ કારકુમના ખીમ્મ ગ્રંથોની રૂમ આ પણ શૃંગારમનો જ ગ્રંથ છે. આમા નાવિકા મેદની અતર્ગત ‘પ્રેમકોષ’ ની મુદર કમ્પનાઓ છે. એમની ભાષા વહેતી અને આભાવિદ છે એમણે ઝડપુવણનો પણ ઉદીપનની દષ્ટિએ ત્યાં મુધી રમ્મખીય અને શરે ત્યાં મુધી જનાવજનો પ્રયત્ન કર્યો છે. એમની અભિમારિતન ન્પ અને સ્વભાવવર્ણન એ એમની લક્ષણિકતાં અને મૌલિકતા અને ગ્રગજાણને એમણે પોતાની કાવલ્યાવા નરીકે

ગીતગોવિંદ છે ભાષાની દૃષ્ટિએ એઓ મતિગમની હોવામા અને ભાવ તથા માધુર્યમા પદાકરની નેડે એસે છે ઉદાહરણ—

ભોરહી ન્યોતિ ગમતી તુમ્હૈ વહ ગોફલ જાવકી જ્વાલિની ગોરી
આધિક રાતિ લૌ બેની પ્રવીન કહા કિંગ ગાખિ કરી બગ્જેગી
આવે હસી મોહિં રખત લાલન ભાલમેં ૧૬૬૫ મહાવગ ઘોગી
એ તે બડે વજમંદલમેં ન મિલી કંહુ મોગહુ રંચક ડોગી

મ ૧૮૫૬ મા ડોનાજ પામેના ગ્રાવા નરેશ બીજા જન્મવનમિહે
‘ગગાર-શિરોમણિ’ અને ‘માનિહોન’ નામક બે ગ્રંથોની રચના કરી
કે એમનો ‘ગગાર શિરોમણિ’ કવિતાના દૃષ્ટિએ મામાન્ય રમગ્રંથ કે.
મહાગજ પોતે કવિતા ઉપરાત વિદ્યાપ્રેમી મન્નજન હતા અને પોતાના
કુમ્ભકાવયમા મગ્ધૂત અને હિંદીના ધણા પુસ્તકો મધરતા

મગ્ધે નાથિકા બેન’ નામના એક નાનાગા ગતા મુદર અને મનોદર
અનનરમ્મથના ગચનાગ યજોદાનદત્ત નામ સ ૧૮૭૨ ની માન માથે
મગ ૭ એમનો જન્મ મ ૧૮૭૮ મા થયો હતો

મ ૧૮૫૭ ની લગભગ ત્રાન-રિના પોન અને ગુલામ-વિના પુન
ગગેરાનુ નામ મગે કે એઓ ૧૭૧૧ગેશ મહાગજ ઉદિતનાગયણમિહને
૧૧ ગેના ના પ્રેમબે વા મીની ગમ ૧૧ નોકાર્થ પ્રનાર’ નામથી
૧૧ મીની ગમાયપના કેટલા-લાગતો ૧૧ાનવાદ થો કે એમની કવિતામા
આભાવિડ ભાસા લેવાથી મન્મતા જગવાઈ કે

રમક નોન’ ના કતા કન્ન રિનુ નામ મ ૧૮૬૬ મા આવે છે
એમની અગ્રક પાડે હતી એથી કાન્યકજ્જ તાલિણુ પના એમ સિદ્ધ થાય
કે એઓ પના નગેશ મહારાજ ગમાના ૧૧ાધન હિંદુપતિના મલા
નિહતા એમના પ્રમિ. ગીતિ ગ્રથ જ્મ-નાય ઉપરાત એમણે
‘માહિય ગમ’ નામનો પીત્રે ગ્રથ પા. નખ્યો ૬ નહિય મ’

માં લક્ષણા, બ્યંજના, ખનિમેદ, રસમેદ, મુણદોષ વગેરે કાવ્યના વિષયોનું વિસ્તૃત વર્ણન છે. ‘સાહિત્ય રસ’ નું સ્થાન રીતિ પ્રથોમાં ઉંચું છે. એમની કવિતા સરસ અને મધુર છે.

રસિક ગોવિંદની કવિતાનો સમય સં. ૧૮૫૩ મનાય છે. મિત્રમંધુઓએ આ સમય સં. ૧૮૫૮ માન્યો છે. એમનો ‘ભુગવરસમાધુરી’ મંથ એતાં કવિ કૃણ્ણલક્ષ્મણે હશે એમ જણાય છે. એમાં વૃંદાવનની શોભા અને રાધિકાનું વર્ણન છે. કેટલાકે ગંભીર ભાવોને બહુજ સ્વાભાવિક અને સુંદર રીતે વ્યક્ત કરવામાં આવ્યા છે. શોધમાં એમના ખીજા છ મંથો ‘અદ્વૈતમાયા-ગોવિંદાનંદધન, કલિયુગરાસો (સં. ૧૮૬૫), પિંગલ, સમયપ્રબંધ, શ્રીરામાયણ-સુચનિકા નામના મળ્યા છે.’

સં. ૧૮૬૦ માં હરદોષ જીજ્ઞાસા મત્રાચા ગામના બ્રાહ્મણ અને ‘પિંગલ કાવ્યભૂષણ’ નામક રીતિમંથના રચયિતા સમ્મનનું નામ મળે છે. એમના દોહરા ગિરિધરની કુંડલિયોની જેમ ગામડામાં ખુબ પ્રસિદ્ધ છે. એમના દુહાના ભાવો મર્મસ્પર્શી અને ભાષા સ્વભાવિક તથા મરળ હોવાથી સામાન્ય લોકસમાજમાં એ ધર કરી ગયા છે.

સં. ૧૮૬૦ માં ગૌસ્વામી જતનસાગર અને મુન કવિના નામનો ઉદ્દેશ્ય પણ મળે છે. જતનસાગરએ ગૌસ્વામી દિનદરિવંશનું જીવનચરિત્ર અને એમના પ્રવર્તાવિલા મતનો મર્મ બહુ જ સરળ બાષામાં લખ્યાં છે. એમનું એ ‘અનન્યસાર’ પુસ્તક હજી અપ્રસિદ્ધ છે. મુન કવિએ ‘સમ રાવણયુદ્ધ’ નામક એક કથાત્મક મંથની રચના કરી છે. બંનેની કવિતા સામાન્ય શ્રેણીની છે.

લક્ષ્મણલાલ અને સદસમિત્ર.

વર્તમાન મધ્યના જન્મસત્તા તરીકે લક્ષ્મણલાલ અને સદસમિત્રનું સ્થાન હિંદી સાહિત્યમાં માન લાયક છે. લક્ષ્મણલાલ મુજરાની ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણ

હતા એમની જન્મશૂભિનો પતો નથી. મા
વિદ્યમાન હતા અને કવકતાની ફેટ વિવિધમ કૌનેજમા નોડર હતા એ
કૌનેજમા એમણે વ્રજભાષા અને ગુજરાતી મિશ્રિત ખડીમોરીમા પ્રેમમાગર
નામક ગદ્ય તથા લખ્યો હતો એમા ભાગવતના દશમસ્કંધની ડયા ઉતાગ્વામા
આવી છે કેટલાક દુહા ચોપાઇ પણ એમા મુકવામા આન્યા છે એમના
અથેના નામ નીચે પ્રમાણે

પ્રેમમાગર લતાવકહિંદી રાજનીતિ-વાર્તિક, સમ્રાટ-મલાવિનામ
માધવ વિનાસ સનસધરી ગીકા (લાનયટ્રિકા) ભાષા વ્યાકરણ મમાદિ
ભાષા મિહાસન બત્રીસી વેતાગ પચ્ચીસી માધવાનન અને શકુતલા

૧ ગુનાવતો જન્મકાગ સ ૧૮૨૦ અને મૃત્યુ સવત ૧૮૮૭ દહેવાય
૭ કેટનોક વખત એઓ આગ્રા અને મુર્શિદાબાદમા પણ ગળેલા જણાન છે

૫ ગુજાવાવના પળેલા ઘણા ગદ્ય લેખકો થઈ ગયા છે પરંતુ કેમના પણ
ગદ્યની ભાષા આનવી લખિત સુરેખ અને સરસ નથી, એટલે હિંદી વિવેચ
કેએ એમને અને મદનમિત્રને વર્તમાન ગદ્યના જન્મદાતા માન્યા છે
હ ગુનાવતી કવિતા સામાન્ય છે એટલે એમની પ્રમિદિ કવિ કળતા ગદ્યલેખક
નરી વધારે છે એમનો બીજો પ્રસિદ્ધ અથ તે લાનયટ્રિકા (મતમધની
ગીકા) કૌ ક્રિયર્મને એને શોધિત કરીને અને વિમૂળ જૂમિકા લખીને
લાનયટ્રિકા ને વધારે પ્રસિદ્ધિ આપી છે

૪ લમિત્ર પણ હ ગુનાવતો મમકાનીન ગદ્યલેખક છે એમની
જન્મશૂભિ મિહારમા હતી એમણે પણ ખડીમોરીમા નામકોતોપાખ્યાન
નામક અથ લખ્યો છે સનમિત્રનુ ગદ્ય હ ગુલાન કળતા વધારે સુરેખ
અને શુદ્ધ છે

હ ગુજાવત અને મદનમિત્ર મુખ્યત્વે ગદ્ય લેખકો હોવાથી એમના
અથોની વિવેચના અને જાનેના ઉવનનુ વધારે વિવરણ આધુનિક યુગના
પ્રખ્યાતમા ગદ્યના ક્રમવિકાસ દરમ્યાન આપણે જોઈશું

મ. ૧૮૬૦ માં મુસ્લીમ પાંડેએ પણ 'માગ મનોહર' નામના વિશાળ
 ગીતિગ્રંથની રચના કરી છે એ ગ્રંથમાં આચાર્ય કેશવદાસના ગ્રંથ
 'કવિપ્રિયા' નું અનુકરણ દેખાય છે, ગ્રંથમાં પિંગળ રસ, અનકા
 મુણ્દોપ શબ્દશાસ્ત્રિ આદિ વિષયોનો મમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે દિર્ઘ
 માહિત્યમાં જે મોટા સર્વાંગ સુદર ગ્રંથો છે તેમાં 'માગ મનોહર' નું
 ધ્યાન આવે છે એમની રચના ગદ્યક અને મધુર છે

કારી નરેશ મહારાજ ઉત્તિનારાયણસિંહના નાના મધુ માસુ દીપ
 નાનાપણમાં હતા આશ્રિત અભદત શાસ્ત્રીએ પણ મ. ૧૬૦ માં 'ચિંતિવામ'
 અને ૧૮૬૫ માં 'દીપદાસ' નામના અનકારગ્રંથો રચ્યાં ૭ શબ્દાંતની
 રચના સંગ્રહ અને વ્યવસ્થિત છે એમની જગિયા માધારણ પદ્ધતિની મનાય
 ૭ એજ માનમાં માખન પાંડે 'વમત મજરી' નામના ગ્રંથની રચના
 કરી ૭ આ ગ્રંથમાં કોરીમાં જ નામિત બેઠ વર્ણિત છે

હાકુર.

હાકુર નામના નણુ જિવ્યો થઇ ગયા છે આ નજો જિવ્યોના વિના
 એટલી બધા નેગએગ થઇ ગઇ છે કે પાગખની મુસ્લેવ પડે માન ૧૬
 હાકુર જોએ જુનેખડી હતા એમની કવિતા કેટલાક જુનેખડી તા દોન
 નીધે ઓગળાય છે અસનીવાળા પટેલા મકુર મ. ૧૧૦૦ ની ૧૨૫૫મ
 નગભગ અનકારમુગના આગભમાં થયા હતા એમનું પદ્યનણુ નવિતા
 ઉપગત બીણુ કંઈ જ નથી મીન હાકુર અમ માગના મનાયના પ
 અને એવડ નવિતા પિતા યાચ એવડના ભગિન શ્રી, જે પોતાના પર્વનેતુ
 જે વાન નામુ છે તે પ્રમાણે ઋષિનાથના સર્વજ દેવજીનન ગોગમ
 ંશના એક નીન દુકુબના સંજપારી શાસ્ત્રી હતા આ બીજા મ.
 સં. ૧૮૬૧ માં સતસત મરનાર્થ' નામક વિદગી નતસતની એક ગીત
 વળી મ. ૧૬૬૬ વધાર મતાન નવ પતિ અનિકાસ્ટા ર્યામે એમના
 'મિદાગી-મદાગ' ની નૃમિકામાં નખુ છે આ મ. ૧૬૬૬ સંગ્રહ કવિતા

કગ્તા હતા. એમના પદોમાં ભાવ અને દૃશ્યના ગુણો આગળ પડતા છે. ત્રીમ્ત-ભુદેશખંડી હાકુર લખનાર જીજ્ઞાના કોકેરી ગાંધના કાયસ્થ ખડગરાયના પુત્ર હતા. ખડગરાયના પુત્ર ગુલાબરાયનું લખ્ત એકાદા (ભુદેશખંડ) ના રાવરામની પુત્રી માથે ખુબ ધામધુમથી થયું હતું. ગુલાબરાયના પુત્ર તે કવિ હાકુર. ગુલાબરાયે પોતાનો કાયમનો વસવાટ સાસરે આવીને કર્યો, ત્યાર પછી સં. ૧૮૦૩ માં હાકુરનો જન્મ થયો. બચપણથી જ હાકુરની કવિતામાં પ્રતિભા ચમકતી. ક્યારેક તો એઓ પદ્માકરની સાથે બાંધના દિનમન બહાદુર ગોસાહની દરબારમાં પણ જતા.

હિમ્મત બહાદુર ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ વ્યક્તિ છે, પોતાના સ્વાર્થને માટે એઓ ક્યારેક અંગ્રેજોને તો ક્યારેક લખનારના નવાબને મળી જતા. હિમ્મત બહાદુર અને હાકુરનો સંબંધ હિંદી પ્રેમીઓની જાણીતી વાત છે. હાકુરનો પરજોક્ત્રાસ મં. ૧૮૮૦ માં થયો એમની કવિતાઓનો એક મુંદર સંગ્રહ 'હાકુર-કમક' નામથી લાલ્લા ભગવાનદીને પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. આ સંગ્રહમાં પણ ત્રણે કવિઓની કવિતા મેળમેળ થઈ ગઈ છે. પરંતુ સંગ્રહનું મુખ્ય આકર્ષણ એની શરૂઆતમાં આવેલું કવિનું જીવનચરિત્ર છે. હાકુરની કવિતામાં વ્યર્થ શબ્દભંડાવ નથી દેખાતા જુદા ઉદ્યનો નથી અને અનુભૂતિ વિરહ ભાવોનો ઉદ્ધર્ષ પણ નથી એમાં મવેદનોનું અને નાકાશકારોનું અંભાવિક અને મરમ વર્ણન છે લોકોક્તિઓની પુલકચંચળી માટે હાકુર લોકવિખ્યાત છે. એઓ મુખ્યત્વે પ્રેમનિરૂપક હોવા છતાં પણ લોક-વ્યાપારના અનેકાગંધર્શી કવિ છે. લોકજીવનમાં રંગ પૂરતા અખાત્રાજ, ફાગ, વસંત, હોળી અને હિટાળા આદિ ઉત્સવોના મજલ વર્ણનો એ હાકુરની વિશેષતા છે.

હાકુરની માથે સાથે લખનારના લલકદાસ. ખુમાન બદીજન, ધનીરામ ચલ્લભટ્ટ અને નવલમિંહ કાયસ્થના નામો આવે છે. લલકદાસે સંવત ૧૮૬૦ થી ૧૮૮૦ ની વચ્ચે 'સત્યોપાખ્યાન' નામક એક વિશાળ

વર્ણનાત્મક ત્રય લખ્યો છે, એમાં રામચદ્રણના જન્મથી માડીને વિવાહ સુધીનો દત્તાત વિસ્તારથી વર્ણવ્યો છે ‘સત્યોપાખ્યાન’ માં મૌલિકતા જોવા કશું નથી, ભાષા અને ભાવ બંનેમાં અષ્ટ અનુકરણ છે ખુમાન મદીજનના દસ અથોના નામો મળે છે અમરપ્રકાશ (૧૮૩૬), અષ્ટનામ (૧૮૫૨) લક્ષ્મણસતક (૧૮૫૫) હનુમાન નખશિખ હનુમાન પથક, હનુમાન પન્નીસી, નીતિવિધાન સમરસાર, વૃમ્મિહ ચરિત (૧૮૭૬) અને વૃસિહ પન્નીસી

આ અથોમાંથી લક્ષ્મણસતક પ્રસિદ્ધ છે એમાં લક્ષ્મણ અને મેઘનાદના મુદ્દનુ રોચક વર્ણન છે કવિતા સાધારણ ગ્રેણિની છે નવલસિદ્ધ કાવ્યગ્રંથનાં પણ લગભગ ૩૦ પુસ્તકોના નામો મળે છે એમાંથી કેટલાક તો બુ નાના છે નવલસિદ્ધે પ્રજ્જલાપામાં થોડા ગદ્ય પણ લખ્યું છે એઓ મત્રિ ઉપગત ચિત્રકાર પણ હતા સ ૧૮૮૦ ની આસપાસ એમનો રચનાકાળ આવે છે ધનીરામે કાવ્યપ્રકાશ’ નો અનુવાદ કરીને બીજા પણ બે અનુવાદ કર્યા છે

પદ્માકરભટ્ટ.

અવ કારયુગના કવિએમાં પદ્માકરભટ્ટનું નામ પહેલી હરોળમાં આવે છે એમની સર્વાત્રિયતા બિહારી દેવ અને મનિરામની જોડે બેસે છે આ યુગની કવિતાનો મધ્યાન્હ પદ્માકર અને પ્રનાપસાદિની કવિતાવડે દીધો છે અત કારયુગના છેવા પ્રતિભાશાળી કવિ તરીકે પદ્માકરનું નામ અમર છે

પદ્માકર તૈલગ બ્રાહ્મણ હતા એમનો જન્મ મોહનલાલ લાન્ડે ઘેર માદામાં સ ૧૮૧૦ મા થયો હતો એમને મન્દૂત અને પ્રાકૃતનો અન્હો અભ્યાસ હતો એઓ પ્રતિભાવત અને તેજસ્વી કવિ હોવાથી ધણા ગાલોમાં એમનો સત્કાર થયો હતો એઓ યુગના અર્જુનસિંહના મત્ર ગુડ બનીને સ ૧૮૪૮ મા દિગ્મત બહાદુર ગૌસાહને ત્યા ગયા અને ત્યા જામજે દિગ્મત બહાદુર મિન્નાવનિ’ નામક વીરસની એક રોચક પુરિતમ

સખીને હિમ્મત બહાદુરને અર્પણ કરી સ ૧૬૫૬ માં પદ્માકર મનાગના પ્રસિદ્ધ મહારાજ સંધ્યાના દરબારમાં ગયા અને ત્યાં પોતાની પ્રતિભાવડે ૧ લાખ રૂપિયા, ૧ હાથી અને દન ગામનો સરપાલ પામ્યા ત્યાં પછી એઓ જ્યપુર નરેશ પ્રતાપસિંહજીને ત્યાં રહ્યા ત્યાં એમણે પ્રતાપસિંહના પુત્ર જગતસિંહને નામે પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ ‘જગદિનોદ’ની રચના કરી એમણે ‘પદ્માલરણ્ય’ નામનો બીજો ગીતિગ્રંથ પણ જ્યપુરમાં જ બનાવ્યો. ન્યાયી કવિ ઉદયપુર પણ ગયા હતા ઉદયપુર નરેશ પાસેથી માત્ર મન્માન પામીને એમણે ‘ગાવગોટ’ના મેળાનું સુદ વર્ણન કર્યું હતું. મ ૧૮૧૦માં મહારાજ જગતસિંહનો પગેનોઆમ થયો અને કવિ જ્વાલિયરમાં દોષતરાવ મિધીઆના દરબારમાં ગયા જ્વાલિયરમાં મહારાજાએ એમને ભાવપૂર્વક ગમ્યા ત્યાં મગ્ગ ઉદ્દાહરણ આગ્રહથી એમણે હિતોપદેશનો અનુવાદ રૂપે પાછી અવસ્થામાં કવિ ગંગાગ્રન્થ ગ્રહેતા એ મમયમાં એમણે પ્રમોદ પચાસ’ નામક વિગગ અને ભક્તિરસ લયો એક ગ્રંથ બનાવ્યો હતો. પગેનોઆમ પહેલા ભદ્ર ગંગા નદિ આરી વચ્ચે અને ત્યાં જ જીવનના છેવા માત વર્ષો પુરા કરી મ ૧૮૬૦ માં નવગવાસી થયા કવિની પ્રસિદ્ધ ગંગા લક્ષ્મી’ આ અનિમ વમનાદ દરબાર જ ગયાછે તે

નાયિકાભેદના અભ્યાસીઓ મતિગમના ‘સસરાજ’ અને પદ્માવતના ‘જગદિનોદ’ નો પ્રથમ અભ્યાસ કરે છે મારણ કે આ મન્ને ગ્રંથો જેવા મનોદર અને અપદ ઉગદાઓ અને વક્ત્રો બીજા ગીતિગ્રંથોમાં નથી કન્યારમિકામાં પણ જગદિનોદનો પુન આદર છે ભદ્રના મવ ગ્રંથોમાં ‘જગદિનોદ’ ગ્રંથરિતમણિ છે અને એને નીધે જ એમની યશસ્વીતિ આજ સુધી અખડ છે એમની મધુર કંપનાઓ એનું સ્વાભાવિક અને ભાવમૂર્ત મૂર્તિવિધાન છે કે વાચકો ધીરેલ પ્રત્યક્ષ અનુભૂતિમાં મન્ન થઈ નય છે આન મજીવ મૂર્તિવિધાન મન્નવનારી મમથ કંપના મિહારી વિના બીજા કોઈની નથી આજા હવગમ ન ન્યારિદા મિવાય ભાવુક્તા કોનો અદર ને અદર લીન થઈ ગય છે પથવા અમમથ પગનીમાં

આ મતસહ ઉપરાત કવિએ 'વાણીભૂષણ' 'વૃત્ત તરંગિણી' અને 'કંઠરા' નામના બીજા ત્રણ ગ્રંથો પણ રચ્યા છે. વાણીભૂષણ અલંકાર નો ગ્રંથ છે અને વૃત્ત તરંગિણી પિંગળો કંઠરા જામણીના 'અખરાવ' જેવું નાનું પુસ્તક છે એમા ધમ અને નીતિના ઉપદેશો છે. રામસહાયનો કવિતાકાળ સં ૧૮૬૦ થી ૧૮૮૦ છે.

ન્યાય કવિ.

જ્ઞાન મયુરાવાસી સેવારામ બદોજનના પુત્ર હતા. મજાલાખાના કવિએ મા એમનું નામ આગળ પડતું ગણાય છે એમની કવિતાનો સમય સં ૧૮૭ થી ૧૯૧૮ સુધી જાય છે એમણે પહેલો ગ્રંથ 'મયુનાનહરી' સં ૧૮૭૮ માં અને છેલ્લો ગ્રંથ 'લક્ષ્મીભાવન' સં ૧૮૧૮ માં બનીયો. એમણે ચાર રીતિગ્રંથો પણ લખ્યા છે. ગમિકાનંદ રસરંગ કૃષ્ણલોકો નખશિખ (૧૮૮૪) અને દુષણ દર્પણ (૧૮૮૧) આ સિવાય એમના મીઠા બે ગ્રંથો હમીરદા અને ગોપી પંચામી પણ શોધમાં મળ્યા છે એમની કવિતાનો એ નાનાશો સમ્રાટ કવિ હૃદય વિનોદ નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

રસરંગ માં જ્ઞાન કવિ એટલા મધ્યમ જાણાય છે કે મયુનાનહરી નામક દેવ સ્તુતિમાં પદ્ય નવરસ અને રસપુના અમકદાર વર્ણનો મળ્યા છે. જ્ઞાનના સત્ત્વવર્ણનો નોખવિખ્યાત છે એમની જાણ વહેતી અને વ્યવસ્થિત છે. કવિએ ઘણા દેશાનુ કરેલું હોવાથી પર પ્રાતની પણ કેટલીક જાણઓનું જ્ઞાન એમને હતું. પુરી દિદી ગુજરાતી અને પંજાબીમાં પણ એમણે કેટલાક મલેયા ગ્રંથો છે ફારસી અને અરબી શબ્દોનાય એમણે ખુબ યોગો મળ્યા છે. એક દેરે જ્વાલને દિદી મધ્ય રસિકો વિદ્ય કુશળ અને કમ્પડ કવિ તરીકે જાણમાં છે.

ચંદ્રશેખર નાજપેયી.

ચંદ્રશેખરનો જન્મ સં ૧૮૫૫ માં ફતેહપુર જિલ્લાના મુઅજ્જમાબાદ મા થયો હતો. એમના પિતા મનીરામ પણ અજ્ઞાત કવિ હતા. ચંદ્રશેખર

કુટુંબોક સમય દરમિયાનમાં રહ્યા પછી ૬ મર્થ સુધી જોધપુર નરેશ મહારાજ માનસિંહને ત્યાં રહ્યા હતા. આખરે એએ પતિયાળા નરેશ મહારાજ કર્મસિંહને ત્યાં ગયા અને જીવનભર ત્યાં જ રહ્યા. એમનો દેહાંત સ. ૧૯૩૨ માં થયો. કવિ છેક મહારાજ નરેન્દ્રસિંહના સમય સુધી વિદ્યમાન હતા; અને એમના જ આદેશથી એમણે પ્રસિદ્ધ વીરકાવ્ય 'હમીરહઠ' ની રચના કરી. આ ઉપરાંત એમણે વિવેક વિલાસ, રસિક વિનોદ, હરિભક્તિ વિલાસ, નખશિખ, વૃંદાવન શતક, ગુહપંચાશિકા, તાજક-જ્યોતિષ અને માધવી વસંત નામના ગ્રંથો પણ બનાવ્યા છે.

ચંદ્રશેખરે શ્રુગારસની સરસ કવિતા કરી છે. પણ એમની ચિરંજીવ કીર્તિ માટે તો 'હમીરહઠ' જ બસ છે. ઉમંગની સ્વાભાવિક, વહેતી અને સમર્થ બંજના જેવી ચંદ્રશેખરે કરી છે એવી ઐતાય, લાલ, બૂધણ અને હરિકેશ વિના ખીજ કોઈની નથી. વીરરસના વર્ણનમાં કવિએ એમના માહિત્યક વિવેકનો પરિચય કરાવ્યો છે. સુદન વગેરે કવિઓની જેમ રાખ્દોના લાખા લાખા અર્થહીન વાક્યો ન મુકતા કવિએ ઉગ્ર ઉત્સાહની બંજનાને માટે આવશ્યક અને જાજતી રાખ્દરચના કરી છે. વસ્તુઓની લાખી લાખી ગણતરી કરાવતા વર્ણનોના અનાવશ્યક વિસ્તારને ચંદ્રશેખરે પોતાની કવિતામાં સ્થાન નથી આપ્યું. એમની લાખા પણ બ્યવગ્રિત અને સંગ્રહ છે. વીરરસના વર્ણનની શ્રેષ્ઠ પ્રજ્ઞાવિકા આપણને ચંદ્રશેખરમાં દેખાય છે.

પ્રમગવિધાનમાં કવિએ નવી અને મૌલિક ઉદ્દેશનાઓ ન કરતા પૂર્વવર્તી કવિઓનું અનુકરણ કર્યું છે એક રૂપવતી અને ચતુર સ્ત્રીની માથે મગોવતું હમીરના દરમારમાં નારી આવતું, અલાઉદ્દીનની હમીર પામે પાનાના ચોરની માગણી, હમીરનો શરણાગત મહેમાનને સહાય કરવાનો નિર્ધાર વગેરે વાતો જોધરાજ અને એના પૂર્વવર્તી પ્રાકૃત કવિઓની કલ્પના છે, જે વીરગાથાકાળની રૂઢિ બની ગયેલી દેખાય છે. ગદના ઘેસ વખતે ગદની નિશ્ચિતતા અને નિર્બીકના દેખાડવા પ્રાચીન

કવિઓ-ગદ્યમાં નાચરગના નેલસાં બનાવતા અવસીએ પદમાવનમાં ચિતોડગદના મેરા વખતે રૂતનસેન ગદ્યમાં નાચ કરીવે છે અને ગરુના એક અથક નીરચા નતકી ઘોંચર્વ ચક્રને મત્સુ પામે છે. 'હમીરક' માં પણ બરાબર ઓવું વર્ણન આવે છે એટલે વસ્તુવિધાનમાં અદ્યોખર પ્રાચીન કવિઓને અનુનચા છે એ અપદ છે

'હમીરક' ની એક ત્રુટિ ધ્યાન ખેંચે એવી છે મમથ કવિઓ નાયકને જેવે પ્રતિભાશાળી અને પ્રતાપી ચિતરે છે એવો પ્રતિનાયકને પણ ચિતરે છે; અને બળવાન પ્રતિનાયકની ઉપર વિજય કરાવી પોતાના મૂળ નાયકની પ્રતિભા સિદ્ધ કરે છે રામ અને રાવણ, કૃષ્ણ અને કંભ એ મર્વ ચિત્રામાં પ્રતિનાયક પણ પ્રતાપી દેખાય છે. પરંતુ 'હમીરક' માં તો અવાઉદ્દાન એક ઉદગના અડખડાટથી કરીને ગલરાધ જાય છે.

આી એકાદ બે ત્રુટિઓ 'હમીરક' ના ગુણોમાં દખાલ જાય છે અદ્યોખરના ચુદ્ધ અને મૂમયા વગેરેના મવા તથા વર્ણનો માર્મિક છે. રસને અનુકૂળ પદવિન્યાસ એ અદ્યોખરની વિશેષતા છે

પ્રતાપસાહિ.

રતનેસ બદીજનના પુત્ર પ્રતાપસાહિ ચરખારીના મહારાજા વિક્રમસાહિને ત્યાં રહેતા હતા એમણે મ. ૧૮૮૩ માં 'બાઆર્થ કૌમુદી' અને મ. ૧૮૮૬ માં 'કાવ્યવિલાસ' ની રચના કરી આ બે પ્રસિદ્ધ ગ્રંથો ઉપગત એમણે નીચેના પુસ્તકો પણ લખ્યા છે —

જ્યસિદ્ધ પ્રકાશ (મ. ૧૮૫૦) શૃંગારમંજરી (મ. ૧૮૮૬), શૃંગાર શિરોમણિ (સ. ૧૮૯૪), અવકાર ચિંતામણિ (૧૮૯૪), કાવ્ય વિનોદ (૧૮૯૬) રસરાજ દીકા (૧૭૯૬) રત્નચંદ્રિકા (સત-મહત્તી દીકા ૧૮૯૬), સુમત્ર નખશિખ અને બલભદ્ર નખશિખતી દીકા

ડિપરનો પુસ્તકોની સાલવારી પ્રમાણે પ્રતાપનો કવિતા કાળ સં. ૧૮૮૫ થી ૧૯૦૦ સુધીનો નક્કી થાય છે. ત્રીયોની રચના જોતો કવિનાં સાહિત્ય મર્મજતા અને પોર્ડિત્ય દેખાય છે. આચાર્યતામાં પ્રતાપસાહિત્ય નામ મતિ-રામ, શ્રીપતિ અને દાસની સાથે આવે છે. બીજી રીતે પ્રતાપે એ પૂર્વોક્ત કવિઓએ આરંભેલા કાર્યને પૂર્ણતાએ પહોંચાડવાનો સફળ પ્રયત્ન કર્યો છે. લક્ષણા વ્યંજનાનું ઉદાહરણોદ્ધારા વિસ્તૃત નિરૂપણ એ તથ્ય પૂર્વવર્તી. કવિઓએ ક્યું ન હતું. પ્રતાપે વ્યંજનાના ઉદાહરણો માટે ‘વ્યંજ્યાર્થ કૌમુદી’ નામનો એક સ્વતંત્ર ગ્રંથ રચ્યો. એ ગ્રંથમાં ૧૩૦ કવિન, દ્વદશ અને મરેયા છે; જે બધાય વ્યંજના અથવા પ્વનિનાં ઉદાહરણો છે. ઉદાહરણ તરીકે ‘વ્યંજ્યાર્થ કૌમુદી’ નો એક સરેયા લખ્યો. —

સીખ સખાઇ ન માનતિ હૈ અરહી બસ સંગ સખીન કે આદે
ખેલન ખેલ નચે જલમે ધિન કામ વૃથા કત જામ ખિતાવે
છાડિ કે સાથ સહેલિન કે રહિ કે કહિ કેન સંવાદ હિ પાવે
કેન પરીયખાનિ અરી ! નીત નીરજર ગગરી કરકા વે.

મહદયોની સામાન્ય દષ્ટિમાં તો વયમંધિની મધુર કિડાટિતિનું એક મનોહર દશ્ય દેખાય છે. પરંતુ હસ્તાદ લોકોની દષ્ટિ એક બીજી બાજુ પહોંચે છે. એ આમાથી એવો વ્યંજ્યાર્થ તારવે છે કે ધડાના પાણીમાં પોતાના નેત્રાનું પ્રતિબિંબ જોઈને એને માછલીઓનો ભ્રમ થાય છે. આ પ્રકારનો ભ્રમ એક અલંકાર છે. એટલે ભ્રમ અથવા પ્રાંતિનો અલંકાર અહિં વ્યંગ ચાર્ય છે. બીજી દષ્ટિએ જોઈએ તો આવો ભ્રમ અચાતયૌવનાને થાય છે. એટલે ઉપરોક્ત છંદ એ અચાતયૌવનાનું ઉદાહરણ છે. આટલી મોટી આ અર્થચાત્રા રૂઢિને આશરે જ થઈ છે. જ્યાં સુધી એવું જથ્થાત્મક નહિ કે કવિ પરંપરામાં આંખને માછલીની ઉપમા આપવામાં આવે છે ત્યાં સુધી આવું અર્થરહસ્ય ન્પષ્ટ થતું નથી.

આચાર્યત્વ અને કવિત્વ બન્નેના અપૂર્વ સંયોગની દષ્ટિએ વિચાર કરીએ.

તો પ્રતાપ નિઃસ્કંકપણે શ્રીપતિ, મતિરામ અને દાસની હશે/ગમા બેસે છે. એમની ભાષાની સ્તિ, સરલ ગતિ, કદપનાની મૂર્તિમતા અને હૃદયની આર્દ્રતા મતિરામ, શ્રીપતિ અને બેનીપ્રવીન સાથે હરિદ્રાંધ્ર બેસે છે અને આચાર્યત્વમાં તો આ ત્રણેય કવિઓને વટાવી પ્રતાપ છેક પદ્માકર પાસે પહોંચી જાય છે. એમની સમર્થ પ્રતિભાએ પદ્માકરની પ્રતિભા સાથે રહીને રીતિબદ્ધ કાવ્યકલાને પૂર્ણતાએ પહોંચાડી દીધી. પદ્માકરની અનુપ્રાસ યોજના ક્યારેક રચિકર સીમાને ઓળંગી જાય છે, પરંતુ આ ભાષુક અને પ્રવીણ કવિની વાણીમાં એ દોષ નથી. એમની ભાષાનો મુખ્ય ગુણ તે એની નિર્દોષતા, કૃત્રિમ આડંબર, ગતિનું શૈથિલ્ય અને શમ્ભેની નોડમગેડથી પ્રતાપની ભાષા મુક્ત છે. હિંદીના મુક્તક કવિઓમાં સમમ્યાપૂર્તિની પદ્ધતિ અનુસાર રચનાઓ થવાને કારણે એમાં એક પ્રત્યક્ષ દોષ જોવામાં આવે છે, એમના અતિમ ચરણની ભાષા બહુ જ પરિમાર્જિત, વ્યવરિયત અને માર્મિક હોય છે; પરંતુ બાકીના ત્રણ ચરણની ભાષામાં આ ગુણો નથી હોતા એથી ઉચ્છ્વ ધણે ઠેકાણે તો પહેલા ત્રણ ચરણની ભાષા ધણી જ અવ્યવરિયત અને નજળી હોય છે. પ્રતાપની ભાષા તો ચારેય ચરણમાં એકસરખી રીતે વહે છે. આ અર્થગુણ અવગુણનો વિચાર કરીને હિંદી વિવેચકોએ પ્રતાપઆદિને પદ્માકરના મુમક્ષ માન્યા છે એમની કવિતાના ઉદાહરણો.-

ચંચલના અપની તજિ કે રસહી રસસોં રસ મુંદર પીજિયો
કોઉકિત કે કહે તુમસોં તિનકી કહી બાતન કો ન પતોજિયો
ઓજ ચવાઇન કે મુનિયોત યહી મુક મેરી કહી નીત કીજિયો
મંજુલ મંજરી પહેલા મહિંદ! વિચારી કે ભાર મંભારિ કે
દીજિયો

x

~x

x

તડપે તડિતા અહુ ઓરન તેં છિતિ છાઇ સમીરન કી લહુ
મદમાતે મહા ચિરિશ્રંગન પે ગન મંજુ મયૂરન કે કહરે

ધનકી કરની બરની ન પડે મગર ગુમ્મત ન સોં ગહરે
ધન ચે નલ મંડલ મેં છહરે, ઘહરેં કહું જાય, કહું ઘહરેં.

બાબા દીનદયાલગિરિ.

બાબાજી ગોસાઇ હતા એમનો જન્મ સ. ૧૮૫૯ માં વસતપચમી ને શુક્રવારે કાશીમાં એક પાંચ કુળમાં થયો હતો બચપણમાં જ એમના માતાપિતા એમને મહત કુશાગિરિને સોંપીને પરનોકવામી થયા કુશાગિરિ કાશીમાં પ્રતિષ્ઠિત મહત ગણાતા બાબાજી વખત જતા કુશાગિરિના શિષ્ય થયા અને એમના જ મઠમાં રહેવા લાગ્યા મહતજીના અવમાન પડી ગયાં બધી જ મીઠાઈ લીધામ થઈ ગઈ ત્યારે બાબા એ મઠ છોડીને મોઢ્યો મઠમાં રહેવા લાગ્યા એમની સરૂત અને હિંદીની વિક્રતા લોકપ્રિય હતી માણુ ગોપાલચંદ (ગિરિધરદાસ) સાથે એમને ગાઢ સ્નેહ હતો એમનું મૃત્યુ સ. ૧૯૧૫ માં થયું હિંદી સાહિત્યમાં સહૃદય અને ભાવુક કવિ તરીકે દીનદયાનનુ નામ પ્રસિદ્ધ છે એમના જેની સદગ અન્યોક્તિઓ બખ્તાર હિંદીમાં ગજાગાર્યા કવિઓ જે એમનું ભાગપરનું પ્રભુત્વ ચમત્કારિક હતું એમની પરિકૃત મ્બલ અને વ્યવસ્થિત ભાષા તો કેટલાક મહાકવિઓની પણ નથી અમનો અન્યોક્તિઓની મામિકતા એમની એની જ ભાષાદ્વારા સુદર રીત વ્યક્ત થાય છે એમનો ‘અ ચોક્તિ-૦ પદ્યમ’ પ્રથમ હિંદી સાહિત્યની અણુનો વસ્તુ છે અન્યોક્તિના ક્ષેત્રમાં કવિનો મામિકતા અને સૌં ભાવનાના મુરજીને ઠીક રીત અવકાશ મળે છે પરનું એમાં સદગતા તો કોઈ ભાવુક અને સહૃદય કરિને જ વરે છે પ્રેરણા લોકિક વિચારો ઉપર તો એમની મસ્ત બે ચોક્તિઓ છે

બાબાજીનો કામચ પદવિન્યામ પર નેટનો અધિકાર દેખાય છે તેટલો જ અધિકાર શબ્દ ચમત્કારના વિધાન પર પણ દેખાય છે જે રીતે એઓ એમના ભાવુકતા વ્યક્ત કરે છે એ જ રીતે ચમત્કારમંશય પણ બતાવી દે છે એટલે એમાં ક્યાપણ પ્રધાન છે કે હૃદયપત્ય એ કહેવું મુશ્કેલ છે એમ-

કવિતાના અભ્યાસીને એઓ બહુરંગી કવિ લાગે છે. રચનાની વિવિધ પ્રણલિકાઓ ઉપર એમનો અજબ અધિકાર દેખાય છે. એમના નીચે લખેલા ગ્રંથો છે:-

અન્યોક્તિ કદમ્બ (સં. ૧૯૧૨) અનુરાગબાગ (સં. ૧૮૮૮)
વૈરાગ્ય દિનેશ (૧૯૦૬), વિશ્વનાથ નવરત્ન અને દૃષ્ટાંત તરંગિણી
(સં ૧૮૭૯)

આ સંવત્સર પ્રમાણે એમનો 'કવિતાકાળ' મં ૧૮૭૯ થી ૧૯૧૨ સુધીનો મનાય છે. 'અનુરાગબાગ' માં થી કૃષ્ણની વિવિધ લીલાઓનું વિવિધ ઇંદમાં લલિત અને છટાદાર વર્ણન છે. માત્રિની ઇંદનો એમાં રથાને અને સુમધુર પ્રયોગ થયો છે. 'દૃષ્ટાંત તરંગિણી' માં નીતિ સંબંધી દોહરા છે અને 'વિશ્વનાથ નવરત્ન' એ સિવસ્તુતિ છે. 'વૈરાગ્ય દિનેશ' માં જ્ઞાન અને વૈરાગ્યની વાતો સામાન્ય રીતે કહી છે.

પજનેસ.

પજનેસ વિષે પ્રમાણભૂત હકીકત મળતી નથી, તેમ એમના જાણ અંધનો પણ પત્નો મળતો નથી. માત્ર એ પત્નીના રહીશ હતા એટલી વાત મળે છે. એમની પરચુરણ કવિતાઓ જુદા જુદા ગ્રંથોમાં સંઘરાયલાં મળે છે. પજનેસની કેટલોક કવિતા તો લોકજીવનમાં એટલી બધી વણાઈ ગઈ છે કે નવા સંશોધકોને એને લોકકવિતામાથી તારવવી મુશ્કેલ થઈ પડી છે. એમની પરચુરણ કવિતા જોતાં પણ મજલાયાના કવિઓમાં એમનું નામ ઉલ્લેખનિય દેખાય છે. કાકુર સિવસિંહજીએ 'મધુરપ્રિયા' અને 'નખશિખ' નામના પજનેસના બે ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. એ ઉપરાંત બારતજીવન ગ્રેસ તરફથી એમની પરચુરણ કવિતાનો સંગ્રહ 'પજનેસ પ્રકાશ' નામથી પ્રસિદ્ધ થયો છે. એમાં ૧૨૭ કવિત-સંવેદ્યા છે. એમની કવિતામાં શરસીના ધણા પ્રયોગો મળે છે. પજનેસે અંગ વર્ણન ઉપર જાણી ખરી કવિતા કરી છે. -

ગિરિધરદાસ

ગિરિધરદાસનું નામ વજ્રલાપાના પ્રૌઢ કવિ કરતાં 'ભારતે' હરિશ્ચંદ્રના પિતા નરીકે વધારે મશહૂર છે. એમનું મૂળ નામ તો બાણુ ગોપાલચંદ્ર હતું પણ કવિતામાં એઓ પોતાનું નામ ગિરિધરદાસ, ગિરિધર, ગિરિધારન, વગેરે લખતા. ભારતે'દુએ એમના ચાળીસ અથોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. એમનો જન્મ મં. ૧૮૯૦ ના પોપ માસની અમાસને દિવસે થયો હતો. એમના પિતા હર્ષચંદ્ર કાશીના પ્રતિષ્ઠિત જમીનદાર હતા. ગિરિધરે પુસ્તકોનો જો મંગ્રહ કર્યો હતો એ સંગ્રહાલયને એઓ સરસ્વતી ભવન કહેતા. ૨૧. બાણુ રાજેન્દ્રલાલ મિત્રે એ પુસ્તકાલયની કિંમત એક લાખ રૂપીઆ કરેલી. ગિરિધરનું ઘર કવિઓનું વિશ્રામભવન મનાતું. એમનું મૃત્યુ મં. ૧૯૧૭ માં થયું.

ભારતે'દુએ એમના જો ૪૦ અથોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે એમાંથી ઘણાનો પત્તો નથી મળતો. ભારતે'દુના દોહિત્ર અને દિંદીના પ્રસિદ્ધ લેખક બાણુ વજ્રલનાદાએ પોતે નજરે જોએલા અઢાળ અથોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે નીચે મુજબ:—

જરામંધવધ મહાકાવ્ય, ભારતી બૂપણ, લાપા વ્યાકરણ, રસ રત્નાકર, ઔખ વર્ણન, મળમ કથામૃત, બારહ કથામૃત, તૃસિંહ કથામૃત, વામન કથામૃત, પરશુરામ કથામૃત, રામ કથામૃત, બલરામ કથામૃત, શુદ્ધ કથામૃત, કલિક કથામૃત, નહપ નાટક, ગર્ગમંહિતા અને એકાદશી મહાત્મ્ય.

ગિરિધરની એ પ્રકારની રચનાઓ દેખાય છે. ગર્ગમંહિતા વગેરે ભક્તિ-માર્ગની કથાઓ તો સરળ અને સાધારણ પદ્યમાં કહી છે. પરંતુ કાવ્ય-કૌશલની દૃષ્ટિએ જો રચનાઓ કરી છે, જેમકે જરાસંઘ વધ, ભારતી બૂપણ, રસ રત્નાકર, ઔખ વર્ણન વગેરે યમક અને અનુપ્રાસથી એટલી બધી લદાયલી લાગે છે કે કેટલેક ગ્યજે અવગિહર બની ગઇ છે. આ દોષ માત્ર જરાસંઘવધમાં કંઈક ઓછો દેખાય છે. એમની કવિતા જોતાં

અમનુ વલણ કલાપદ તરફ વધારે દેખાય છે. રસાત્મકતા એમની રચના-
ઓમાં જોઈએ તેટલી દેખાતી નથી. ૨૭ વર્ષની ઉંમરે આટલી વિપુલ
કાવ્યરચના મુકી જવી એ એમનો કવિતાપ્રેમ મૂલ્યે છે.

દ્વિજદેવ.

અયોધ્યાના મહારાજાં માનસિંહ ' દ્વિજદેવ ' ના નામથી હિંદીના
રસિક કવિ તરીકે પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિ હતા. એમનાં ઋગ્વલ્કનો હૃદયગમ છે.
એમના બે ગ્રંથો ' શૃંગાર જતીસી ' અને ' શૃંગાર લતિકા ' હજી અપ્રસિદ્ધ
છે. પરંતુ દ્વિજદેવનાં કવિતો તો પદ્માકર જેટલા લોકપ્રસિદ્ધ છે. અંકાર-
યુગના લક્ષણગ્રંથના રચનારોમાં જોઈએ પદ્માકર છેલા છે તેમ શૃંગારી
કવિઓમાં દ્વિજદેવ છેલા પ્રસિદ્ધ કવિ છે. એમના જેટલા ગુણવાળી
શૃંગારી કવિતા ત્યાર પછી કુલ જની ગઈ.

એમની કવિતાનો મુખ્ય ગુણ એ એમની ભાષાની સ્વચ્છતા છે. અનુ-
પ્રાસ અને શબ્દચમત્કારના મોહમાં ફસાઈને એમણે ભાષાને દોષિત બનાવી
નથી ઋગ્વલ્કનોમાં એમનો જીવનઉત્સાહ સુરેખ દેખાય છે. મેનાપતિ
પછી ઋગ્વલ્કનોમાં દ્વિજદેવ આવે છે એ ઉદાહરણ -

મિલિ માધવી માલિક કુલ કે વ્યાજ વિનોદ-સવા બરસાપો કરે
રચિ નાચ લતાગન તાનિ વિતાન સળે વિધિ ચિત્ત ચુરાપો કરે
દ્વિજદેવ જુ દેખિ અનેાળી પ્રભા અલિ ચારન કીરતિ ગાયો કરે
ચિરજીવો વસંત ! સદા દ્વિજદેવ પ્રસૂનનકી અરિ લાયો કરે.

અંકાર યુગના પહેલા કવિ સેનાપતિ અને છેલા કવિ દ્વિજદેવ; અને
ઋગ્વલ્કનોમાં ચંકાર અને નિપુણ આ રમણી મમાનતા સાથે અંકાર
યુગ આવ્યો છે અને નવા જોડા અને નવી પ્રેરણાથી સમન્વિત થએલા
વર્તમાન યુગની પ્રતિભા ઉગે છે.

૧૦

વર્તમાન યુગ.

(પ્રથમ ઉત્થાન.)

અત્ર કાર યુગ આયમના સુધી દિગ્ગી માહિત્યના સમ્યક વિકાસમા સંગીન કાળે આપતા જોઈએ તેટલા વિવિધ મજાનો થયા નથી એક યુગમા માત્ર શૌર્ય, પ્રતાપ અને પરાક્રમના ઝમ દાર વર્ણનો થયા છે, ભક્તિ યુગમા પ્રેમભક્તિના ફર્ગીતો ગવારા છે, અને અલ દાર યુગમા નરી અગાર કવિતા જ અવતરી છે માનવજીવનની મમુલકાતિને સહાય કરે કે લોકજીવનના મર્મને અપરો અથવા સમસ્ત જીવનના ઘડતરમા ઉપયોગી અને પ્રેરક થાય એવા સાહિત્યની જોટ અદાગી સદીના અત સુધી જેવીને તેવી જ રહી લગલગ ઓગણીસમી સદીની શરૂઆત સુધી લેખકો અને કવિઓની કંપનારંગી અને રસમસ્ત દષ્ટિ જીવનની વાસ્તવિકતા તરફ વળી જ નહિ અદ દાર યુગના અતમા જ અગ્રેજ સત્તાનો પ્રભાવ દેશમા જામતો હતો તે વર્તમાન યુગની શરૂઆતમા સ્પૂર્ણ રૂપે સ્થિર થયો આ રાજનૈતિક ઘટનાની સાથે સાથે દેશવાસીઓની શિક્ષણપ્રણાલિકામા પણ પગિવર્તન થવા

માંડપું, અંગ્રેજ સરકારે અંગ્રેજ શિક્ષણના પ્રચાર તરફ આખ દેશી. ઇ. મ. ૧૮૫૪ માં આર્થર્સ ટ્રાટે ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપનીના ડિરેક્ટરો પાસે અંગ્રેજ શિક્ષણ દ્વારા ભારતવાસીઓને કેળવણી આપવા માટે એક નિવેદન મોકલ્યું; પરંતુ એના ઉપર બહુ ધ્યાન ન અપાયું. કારણ કે કંપનીના મંચાલકોનું બહુ ય લક્ષ હજી વેપાર અને મત્તાની જમાવટ પાછળ જ રોકાયેલું હતું. આજ સમયમાં બંગાળમાં રાજા રામમોહનરાયની પ્રતિભાએ દર્શન દીધા જુના મંચાલકો સાથે નવા મંચાલકો અને નવા બજોનો સમન્વય કરનાર પહેલા ભારતવાસી તરીકે આ મહાપુરુષનું નામ હિન્દી તવારીખમાં અમર છે. રામમોહનરાય અને એમના સહચારી સુધારકોના ઉદ્યોગથી અંગ્રેજ કેળવણી માટે કલકત્તામાં પહેલી હિંદુ કોલેજ અપાઇ. હિંદુ કોલેજમાંથી જે વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ પુરો કરીને નીકળ્યા તેમની પાસે આગળથી નક્કી કરેલી યોજના પ્રમાણે સરકારી નોકરીના લવચાવનારા હોદ્દાઓ મુકવામાં આવ્યા; અને કોલેજમાં બહુતા માનમ ઉપર એવા સંસ્કાર જમાવી દીધા કે કોલેજનું શિક્ષણ પુરો કરીને મગકારી નોકરી કરવી એમાં જ લાભ આપ્યું અને શોભા છે દેશી લાખ લખીને પણ સંસ્કારી બની શકાય છે એ વિચાર બહુ મોડો હતો. અંગ્રેજ સિવાય માત્ર સંસ્કૃત અને અગ્ની ઉપર શ્રેષ્ઠિકાની કંઈક આશ્વા હતી. સંસ્કૃતની પાઠશાળાઓને અને અરખીના મહેસાઓને સરકાર તરફથી થોડી ધણી મદદ મળતાં; પરંતુ અંગ્રેજના ગોખ આગળ આ પુરાતન સંસ્થાઓ તરફ લોકો ઉઠાસીને રહેતા ધીર ધીરે આ સંસ્થાઓને મળતી મદાય પણ અંધ થઇ સં ૧૮૮૩ માં બોર્ડ મેકેલેએ અંગ્રેજ શિક્ષણના પ્રચારનું જે જોરદાર સમર્થન દ્યું તેમાં પૂર્વીય સાહિત્ય તરફ ઉપેક્ષાનો લાવ પ્રગટાકરીને પણ એમણે દેશલાખ દ્વારા શિક્ષણની સંલાવના સ્વીકારી

પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ એવી હતી કે સંસ્કૃત અથવા અગ્ની વ્યવહાર યોગ્ય મનાતી ન હતી. વ્યવહારની મુશ્કેલીને કારણે જ સરકારી દફતરોમાંથી કારગી કાઢી નાખીને અંગ્રેજ અને હિંદુસ્થાનીની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી.

એ વખતે હિંદીભાષા બોલતા પ્રદેશમાં જે ભાષાનું રાજભાષા બનાવવામાં આવી તે ઉર્દૂ હતી દ્વિતીય અને અદ્યક્ષતોની ભાષા ઉર્દૂ નિયત થઈ ગયા પછી પણ વિચારશીલ અંગ્રેજો સારી રીતે મમજતા હતા કે એ ભાષા સર્વ માધ્યમ્ય જનતાની નથી, એમાં ફેરના પર્વરાગત સાહિત્યનો મત્ત્ય નથી એટલે અંગ્રેજો જે પ્રમાણે અદ્યક્ષતી વ્યવહારને માટે ઉર્દૂ શીખવું આવશ્યક માનતા હતા તેજ પ્રમાણે એમને પ્રચલિત અને સાહિત્યિક ભાષા ગીબવાની પણ ઉત્કેષા રહેતી હતી એ વેખતે સાહિત્યની ભાષા તો ત્રજભાષા હતી અને એ માત્ર ત્રજમહગમાં જ બોલાતી હતી એટલે એ વખતે ફેરના જુદા જુદા ભાગોમાં મુનબમાનોના વિસ્તાર માથે હિંદીના ખડીમોવી રાષ્ટ્ર સંસ્કૃતના પગપગ વ્યવહારના ભાષા બનતી હતી અગ્રીમ જુદાંજુદાં વિક્રમના યૌભી ગદીમાં ત્રજભાષાની માથે માથે ખડીમોવીમાં કેટલીક ગ્યના કરી હતી ઔરગઢેમના નમયથી તો શગ્મી મિશ્રિત ખડીમોવી અથવા રેખતાની મોનીમાં રાધરી પણ શઃ થઈ ગઈ હતી અને એનો પ્રચાર શગ્મી જાણકારમાં ખૂન વિસ્તરનો ગયો આ પ્રમાણે ખડીમોવીની પાછળ ઉર્દૂ માહિત્ય ઉદભવ્યું અને જગમ્ય પગતુ પાછળથી એમાં વિદેશી (અરબી તુર્કી વગેરે) ભાષાઓના સન્દો વધતા ગયા અને એનો આદર્શ પણ વિદેશી જેવો જ બની ગયો

ખીલ રીતે મોગલ માત્રાન્ત્યનો ધ્વસ થવાથી પણ ખડીમોવીના વિસ્તારમાં મહાય મળી હિંદી આત્રા આદિ પત્રિમના શહેગની નમૃદ્ધિ નષ્ટ થતી ગઈ અને લખનૌ પટના અને મુર્શિદાબાદ વગેરે નવી ત્રજધાનીઓ ચમકી ઉઠી જેની રીતે ઉલ્લગડ બનતા હિંદીને ઊડીને મોઢ શશાઅવ્યાખા જેવા અનેક ઉર્દૂ રાધરો પૂર્વ તરફ જવા માગ્યા તેવીજ રીતે હિંદી અને તેના આસપાસના પ્રદેશની હિંદુ જાતિઓ આશ્વિક્ષને ખાતર લખનૌ, ફૈઝાબાદ, પ્રયાગ, પટના વગેરે પૂર્વના શહેરોમાં કેવાવા માડી આ લોકોની માથે માથે એમની બોલચાલની ભાષા ખડીમોવી પણ માથે ગઈ સમૃદ્ધ અને મુખી શહેરોના લોક મહેનતુ અને ઉદ્યોગી નથી

હોતા. વિલાસ એ ત્યાંની મુખ્ય વસ્તુ હોય છે. આ પરિસ્થિતિનો લાભ લઇને આ પૂર્વના શહેરોમાં પશ્ચિમના વેપારીઓની સત્તા જામતી ગઇ. આ રીતે મોટા મોટા શહેરોના બજારની વ્યવહાર ભાષા પણ ખડીબોલી બની ગઇ. આ ભાષા અસહી અને સ્વાભાવિક ભાષા હતી. કેટલાક લોકોનું એમ માનવું છે કે ખડીબોલીનાં અસ્તિત્વ અને વિસ્તાર મુસલમાનોને આભારી છે; પરંતુ આ મત જામમૂલક છે. ખડીબોલી એ જુની હિંદી ભાષા જ છે. અદ્યતન સદીના અંત સુધી સાહિત્યક ભાષા તરીકે વજલાવાનું આધિપત્ય રહ્યું એટલે બિચારી ખડીબોલી એક ખૂણામાં જ પડી રહી. ગદ્ય કે પદ્યમાં એનો ઉપયોગ જ ન થયો. સાહિત્યમાં કોઇ ભાષાનો વ્યવહાર ન થાય એટલા ખાતર એનું અસ્તિત્વ જ નહતું એ દલીલ ત્યાંથી અને મથાઈ નથી. ઉર્દૂનું રૂપ પ્રાપ્ત થયું તે પહેલાં પણ ખડીબોલી પોતાના દેશી રૂપમાં વિદ્યમાન હતી અને હજીય છે. સાહિત્યમાં પણ એનો ક્યારેક કોઇ ઉપયોગ કરવું હતું. અકબરના મંત્રમાં ગંગ કવિએ “અંદ’છંદ વરનન છી મહિમા” નામક ગદ્ય પુસ્તકમાં ખડીબોલીનો ઉપયોગ કર્યો છે. સં. ૧૭૬૦ માં જટમલે ગોરાબાદની કથા લખી તેમાં પણ રાજસ્થાની મિશ્રિત ખડીબોલી જ છે. આ દાખલાઓથી જણાશે કે અકબર અને જહાંગીરના સમયમાં પણ ખડીબોલી જુદા જુદા પ્રદેશોમાં શિષ્ટ સમાજના વ્યવહારની ભાષા હતી. આ ભાષા ઉર્દૂ નથી. એમાં કેટલાય સંસ્કૃત અને રૂઢિ હિંદી શબ્દોના પ્રયોગો છે.

અકબરની પહેલાં નિર્ધુલ્ય ધારના મંત કવિઓ પણ ખડીબોલીનો ઉપયોગ કરતા એનો ઉલ્લેખ ભક્તિ મુગના પૂર્વકાળમાં થઇ ગયો છે.

ખડીબોલીના રૂપરંગ ન્યારે મુસલમાનોએ ધણાખરાં બદલી નાખ્યાં અને એમાં વિદેશી ભાવો મનપસંદ રીતે ભરવા માંડ્યા ત્યારે હિંદી કવિઓની દૃષ્ટિમાં એ મુસલમાનોની ખાસ ભાષાના રૂપમાં આવી. આ કારણથી ભૂપણ, મુઠન વગેરે કવિઓએ મુસલમાની દરબારોના પ્રસંગોમાં અથવા મુસલમાન પાત્રોના સંભાવણુમાં આ ખડીબોલીનો જ વ્યવહાર કર્યો

છે. મુમવમાનોએ આપેલા કૃત્રિમ સ્વરૂપના મ્થાથ સ્વતત્ર ખડીમોલીનું
સ્વાભાવિક રૂપ પશ્ચુ દેશના બુદ્ધ બુદ્ધ ભાગોમા પશ્ચિમના હિંદુ વેપારીઓ
સાથે ફેલાવું હતુ. એના પ્રચારને ઉર્દુ સાહિત્યના પ્રચાર સાથે કશી નિસ્પત
ન હતી ધીરે ધીરે ખડીમોલી વ્યવહારની સામાન્ય શિષ્ટ ભાષા બની ગઇ
જે વખતે અગ્રેજી ગભ્ય ઉત્તર ભારતમા પ્રતિષ્ઠિત થયું તે વખતે આખા
ઉત્તર ભારતમા ખડીમોલી ન્યવહારની શિષ્ટ ભાષા બની ચુકી હતી

હિંદી ગદ્યના વિકાસ.

અગ્રેજો વિદેશી હતા છતાં એમને સ્પષ્ટ રીતે લક્ષમા આવી ગયું
હતુ કે ઉર્દુભાષા દેશની સ્વાભાવિક ભાષા નથી અને એનુ સાહિત્ય પશ્ચુ
જેમા જનતાના ભાવ અને વિચાર મધરાગ અને સરક્ષાયા હોય એનુ
દેશનુ સાહિત્ય નથી એટલે ત્યારે એમને દેશની ભાષા શીખવાની ગરજ
પડી અને એ ભાષાના ગદ્યની મોઢમા તેઓ પડ્યા ત્યારે એમને એ
પ્રકારના પુસ્તકો તૈયાર કરાવવા પડ્યા ઉર્દુ અને હિંદી પરતુ એ વખતના
ગદ્યના પુસ્તક વાસ્તવિક રીતે હિંદી કે ઉર્દુ ગમે તે એક જ ભાષામા ન
હતા જે વખતે કલકત્તાની ફોર્ટ વિલિયમ કોલેજ તરફથી ઉર્દુ અને હિંદી
ગદ્યના પુસ્તક નખાવવાની વ્યવસ્થા થઇ તે પહેલાં હિંદી ખડીમોલીના એ
પુસ્તકો લખાઇ ગયા હતા મુની સદમખખાવનુ 'સુખસાગર' (ભાગ
૧તની વચનો અનુવાદ) અને ઈસાઅ તખાનુ 'રાગ કેતકી કી કહાની"
ત્યારથી દિલ્હી અને બીજા પારિમના રાજેશભાથી હિંદુ જનતા પર્વના
રાજેશમા વિસ્તરી અને વ્યવહારની ભાષા ખડીમોલી બની ગઈ ત્યારથી
એ ભાષાના ગદ્ય તરફ યોક્ષાનુ ધ્યાન ખેંચાયુ ત્યાં મુધી હિંદી અને ઉર્દુ
બન્નેનુ સાહિત્ય નગમગ પદમાજ હતુ હિંદી ભાષામા પગપરાગત નજ-
ભાસનો વ્યવહાર આનનો આવતો હતો અને ઉર્દુ કવિતામા ખડીમોલીનુ
સરમીઅગળી મિશ્રિત રૂપ પ્રચલિત હતુ ત્યારે ખડીમોલી પોતાના મૂળ
વ્યવહારમા ચારે તરફ વિસ્તરી ગઇ ત્યારે એની ન્યાપકતા હતી એના કરતા

સ્વાભાવિક રીતેજ વધી ઝડપે એટલે હિંદીગઘને માટે એના સ્વીકારને સંકળતા મ અવિન દેખાઈ

આ કારણથી મં. ૧૮૬૦ માં ફોર્ટ વિલિયમ કોલેજના પ્રમુખ તેજ ગિલકાષ્ટરે દેશીભાષાના ગદ્યપુસ્તકો તૈયાર કરાવવાની વ્યવસ્થા કરી ત્યાં એમણે હિંદી અને ઉર્દુનાં લુલેજ પ્રબંધ કર્યો. આ વ્યવસ્થામાથી એ સદસ્ય સ્પષ્ટ થાય છે કે ગિલકાષ્ટરને સ્વતંત્ર હિંદી ખડીમોક્ષીનું અસ્તિત્વ શિષ્ટભાષાના રૂપમાં મળ્યું. ફોર્ટ વિલિયમ કોલેજના આગમ સંદર્ભ સંસ્કૃતભાષાને 'પ્રેમ સાગર' અને મદ્ય મિત્રે 'નાનકંતોપાખ્યાન' તૈયાર કર્યાં. એટલે ખડીમોક્ષીના ગદ્યની સુરેખ સ્વરૂપે પ્રતિષ્ઠા કરનાર એ વખતે ચાર લેખકો થયા મુંગી મહામુખલાલ, ચૈયદ દુઆઅલ્લાખા, વપુલમાય અને મદલ મિત્ર.

આ પૂર્વે હિંદીગદ્યનું અસ્તિત્વ કેવા રૂપમાં હતું એનો મહિપ્તમાં વિચાર કરી લઈએ હિંદી પુસ્તકોની શોધમાં ગોરખનાથના ઘણા ગ્રંથો મળ્યા છે. એ ગ્રંથોનો નિર્માણકાળ મં. ૧૪૦૭ ની આમપામ આવે છે. એમાંથી ઘણા તો ગોરખનાથના નહિ પણ એમના શિષ્યોના છે. પરંતુ કેટલાક ગ્રંથો એવા છે કે જેમને ગોરખનાથના ગ્રંથો માની શકાય કેટલાક વિવેચકોએ આ ગ્રંથોને ગોરખનાથના ગ્રંથો તરીકે સ્વીકાર્યા નથી. તેઓનું માનવું છે કે એ ગ્રંથો પાછળથી શ્રુતિપરંપરાને આધારે એમના શિષ્યો દ્વારા મંદુહીત અથવા રચિત છે. ગોરખનાથ દસ્યોગના પ્રમુખ આચાર્ય મનાય છે. દસ્યોગનો એમનો એક ગ્રંથ મસ્કનમા મળે છે. એનો મમય મ. ૧૪૦૦ થી પછી પડેવાનો જણાય છે. નિબેટ, નેપાળ, મિટીમ આદિ પહાડી દેશોમાં બૌદ્ધોની મહાયાન સંપ્રદાયના પ્રભાવથી તંત્ર અને યોગનો બહુ પ્રચાર હતો. તેવો અને બૌદ્ધો બન્ને મમાન આવથો યોગમાધના કરતા હતા. સૈવો અને બૌદ્ધો વચ્ચેની આ એકરૂપના નેપાળમાં સ્પષ્ટ દેખાય છે.

શોધમાં મળેલા અથો ગ્રોગ્રાફીયના ન હાય, અનુ. અમતા શિયોના હોય. છતાં અંગ્રમા આપેલી નિર્માણકાળને આધારે તે સં. ૧૪૦૭ ની આસપાસના છે. આ અંગ્રમા એક સદસ્ય છે અને એનો સંપત્તિ પુછિયા, કલિયા' કયોરે કેટલાક પ્રયોગોને આધારે રાજપૂતાનાનો લાગે છે. સાહિત્યની ભાષા વજલાવા જ હતી એટલે આ પુસ્તક પણ વજલાવા છે. આ ભાષાને કેટલાક તો વજ પણ નથી કહેતા એને ગમે તે ભાષા માનવામાં આવે પણ એ ૧૪૦૭ ની આસપાસની ભાષા છે એમાં બે મત નથી એનો નમુનો નોંધ્યો :—

“ શ્રી શુર પરમાનંદ તિનકા દંડવત દં. દે દેમે પરમાનંદ, આનંદ સ્વરૂપ દે સરીર જિન્દિકા. નિત્ય ગાએ તેં મરીગ ચેતનિ અર આનંદમય હોગુ દે. મ. જુહો ગોરિય મો મહંદરનાથ કો દંડવત કરત દો. દે દેમેવે મહંદરનાથ ? આમજ્યોતિ નિશ્ચલ દે અંતરકરન જિનકે અર મુલદાર તેં જહચક જિનિ નીકી તરહગને. આમી તુમ્હતો સતગુરુ, અમ્હનો મિય સમજ એક પુછિયા, ક્યા કરિ કલિયા, મનિ ન કરિયા રોગ ”

આ ગદ્ય વજલાવાનું પ્રાચીન રૂપ છે ‘અમ્હ’ તુમ્હ સર્વનામ અને અધિદેવ્યનું રૂપ ‘મનિ’ (મનમાં) પ્રાચીનતાના પક્ષે છે આ મ. ૧૪૦૭ ની આસપાસના વજલાવાનું ઉદાહરણ

આ હિપરાત મગુજોગાસનાની કૃષ્ણભક્તિ રાખામાં બે સાપ્રદાયિક ગદ્ય-અંથ વજલાવામાં મળે છે: “ ચોતારી વેપ્પુવો કી વાર્તા ” અને “ દોસો બાવન વેપ્પુવો કી વાર્તા. ” આ બન્ને વાર્તાઓ મહાપ્રભુ વજલાવાચાર્યના પૌત્ર ગૌસ્વામી જોકુલનાથની છે એનો ગ્રન્થાકાળ નં. ૧૬૨૫ ની આસપાસ મનાય છે. આ કથાઓ બોલચાલની ભાષામાં લખાઈ હતી એટલે એમાં કેટલાક દારસી રાજો પણ આવી ગયા છે. માહિત્યક નિપુણતા અથવા ચમત્કારની દૃષ્ટિએ નહિ પણ લોકોનો મહિમા પ્રકટ કરવાના હેતુથી આ કથાઓ લખાઈ છે.

પ્રચલિત ઉદ્દેશથી નખાયતું આ ગદ્ય કદમ્બક સરળ અને વ્યવસ્થિત છે એ નમય પછી જે ઉત્તરોત્તર વ્રજગદ્યની ઉન્નતિ થઈ હોત તો વિક્રમની અદારમી શતાબ્દિમા ભાગા સંબંધે એમ વિષમ સમસ્યા ઉપસ્થિત થાત જેટલી જલ્દી ખડીખોરીને ગદ્યને માટે સ્વીકારવામાં આવી એ ન થાત કેવોક સંમત તો વિચાર અને વાદવિવાદમાં જ જાત અને જેટલામ મમય મુધી ગદ્યની બે ધારાઓ સમાતરે ચાલત પરંતુ મોગમી સદી પડી વ્રજના ગદ્યની ઉન્નતિ અટકી અને ત્યારપછી જ્યારે ગદ્યની આવશ્યકતા અનિવાર્ય જણાઈ ત્યારે ઉત્ક્રાંત વ્રજભાષા ન મળી એને તે વખતે પ્રચલિત હતી એ ખડીખોરીને મદદમાં સ્થાન મળ્યું.

ગદ્ય વખવાની રીતનો મમ્યક પ્રચાર ન હોવાને કારણે વ્રજનું ગદ્ય ત્યાજ અટકી ગયું. રૈષ્યુવવાર્તાઓ પડી ગીકાના રૂપમાં જે ગદ્ય મળતું તે ઘણ જ અવ્યવસ્થિત અને નમળું હતું એમાં અર્થ અને ભાવને સંબંધ અને સુરેખ રૂપમાં પ્રકટ કરવાની શક્તિ ન હતી આ ગીકાઓ સરકૂતની ‘પદ્યમ’ અને ‘શ્લોકમ’ વડાની ગીકાઓની પદ્ધતિ પર રચાની એને એ દ્વારા ગદ્યનો વિકાસ અશન્ય હતો ભાગ એવી અણુપણ અને અધરી બનતી કે મૂળ સમજાય પણ ગીકાના ગુચવાડામાંથી જ નીકળ્યું મરકેન થઈ પડ.

ત્યાર પડી સ ૧૮૭૨ માં જાનકીપ્રમાદે બખેરી રામચંદ્રિડા ગીકાની પણ એવી જ દશા છે સરદાર કવિ છેક અગરમી મદોના અતમા થયા તો પાઠ એમનો કવિપ્રિયા રમિકપ્રિયા અને મતસંધ ઉપરની રીકાની ભાગા અ કુદ અને અમબદ્ધ છે એને ગદ્યને માટે જ્યાં મુધી ખડીખોરીને સ્વીકારવામાં આવી ત્યાં મુધી ગદ્યનો વિકાસ જ થયો ન હતો.

હવે ખડીખોરીના ગદ્યના આરભમાંજે જેમજે ખડીખોરીના નિયમિત અને સુરેખ ગદ્યના પ્રણેતા તરીકે ચાર લેખકો-મુન્દી મદ્યસુખવાવ ઇશા અઘાખા લ નુક્ષા ન અને સદનમિથ મ ૧૮૬૦ ની આસપાસ મળે છે

૧ મધ્યમુખલાલ-‘નિયાજ’-દિલ્હીના રહેવાસી હતા. એમનો જન્મ મં. ૧૮૦૩ માં અને મૃત્યુ સં. ૧૮૮૧ માં થયું. સં. ૧૮૫૭ ની આસપાસ કંપની મરકારના તાબામાં યુનાર (જિલ્લા મીરજપુર) માં એઓ એક પદાધિકારી હતા. એમણે હિંદુ અને ફારસીમાં ઘણાં પુસ્તકો લખ્યાં છે અને કવિતા પણ બહુ કરી છે. એમણે એમની ‘મુક્તઅણુતવારીખ’માં જે લખ્યું છે એ આધારે એઓ ૬૫ વર્ષની અવસ્થા પછી નોકરી છોડીને પ્રયાગ આવ્યા મયા અને ત્યાં જ બાકીનું જીવન હરિભજનમાં ગાળ્યું. મુંગાએ શ્રીમદ્ ભાગવતનો ભાવાનુવાદ ‘મુખસાગર’ નામથી કર્યો છે. એમના ગદ્યનો નમુનો બીજા પ્રકરણમાં આપ્યો છે.

મુશીનું મધ કોઇ અગ્રિજ અધિકારીની ટ્રેરણાથી લખાયું નથી. એ તો બિચારા ભકત આદમી હતા. એમના સમયમાં હિંદુઓની બોલચાલની જે શિષ્ટભાષા ચારે તરફ પ્રચલિત નેહ તેમાં એમણે રચના કરી. એમના ગદ્યમાં ઘણા સ્થળોએ શુદ્ધ તન્મ મંસ્કૃત શબ્દોનો પ્રયોગ કરીને એમણે એ ગદ્યના ભાવી સાહિત્યક રૂપનો મંપૂર્ણ પરિચય કરાવ્યો. મુશી દિલ્હીના રહેવાસી હોવા છતાં એમણે પોતાના ગદ્યમાં કથાકરો, પંડિતો, સાધુસંતો અને હિંદુ જનતામાં પ્રચલિત ખડીબોલીનું રૂપ રાખ્યું.

‘સ્વભાવ કૃતે વે દેત્ય કલ્પા એ અણુત જાધા ચુક કુષ્ઠ ઉન્હી સોગો એ બન આવૈ દે જો બાત સત્ય હોય” વગેરે પ્રયોગો સ્વતંત્ર ખડી-બોલીના પ્રચારની સૂચના આપે છે.

૨ ઈશાઆલાખા હિંદુના પ્રસિદ્ધ કાવ્યર હતા અને દિલ્હી ઉજ્જવલ થયા પછી લખનારમાં વચ્ચા હતા એમના પિતા મીર માશાઅલ્લાખા ફારસીથી દિલ્હી આવ્યા હતા અને ત્યાં શાહી હકીમનું માન પામ્યા હતા. મોગલ-સમ્રાટની અવસ્થા ગરીબ અને દયામણી થઇ જવાથી હકીમ ગાહેબ મુશિદામાદના નવાબને ત્યાં આવ્યા ગયા હતા. દરિયાનો જન્મ મુશિદામાદમાં થયો હતો બંજારામાં જ્યારે નવાબ મિરાજુનૈલા માર્યો ગયો અને ત્યાં

અધર મનુ ત્યાર છ મ્મને દિલી આવતા રહતું પડ્યું અને ત્યાં એમણે
 સાદઆયમ ખીજની તદનાત ન્યામગે જ્યા મુખા એમો મોગન દરબાખમા
 રણા ત્યા મુખા પોતાની અંદબૂત પ્રતિભા અને તેજસ્વી શુદિરેલનું વડ
 ન્યામ નામચીન સાયરોને માત્ર ઉચ્ચના ન હોયું એક મનમાં ન દિવમે
 મુનામમદિ બાદશાહને અધ મનાવીને સાદા ખજનો લુટી ગયો ત્યાર
 પછા સાયગ અને દરબારોઓને નિર્વાહ દિલીમા થવો મુશ્કેલ થઈ પાગો
 આ વખતે ઇશાને દિલી છોડીને વખનો ચાલુ પડ્યું સ ૧૮૫૫ મા
 નવાબ અબ્દાલ અલીખાના દરબારમા એમનું બુમાન હતું પરંતુ એક
 દિવસ નવાબની સાથે જગ દિલ્હી કરા એમને એમનું વેતન અને
 સાનીઆલ મેધ થઈ ગયું કચનમો અતિમ મમય બાદુરુ ખમા મિયો
 અને સ ૧૮૭૫ મા એમનું મૃત્યુ થયું

ઇશાએ ઉદયબાન ચરિત્ર યા મની કેતકીકી કહાની' નામક કથા મ
 ૧૮૫૫ અને ૧૮૬૦ ની વચમાં લખી એમણે પોતાની ભાષાને ત્રણ
 પ્રકારના શબ્દોથી મુક્ત રાખવાનો પ્રતિજ્ઞા કરી હતી

બહારની મોની = અરમી, ફારસી તુર્કી

ગામરી = વજ, અવધિ વગેરે

ભાષાપન = મસ્કૃત શબ્દોનો મેળ

આ વિશ્લેષણથી એક વાત ખપ્પ થાય છે કે ઇશાનો ઉદ્દેશ વિશુદ્ધ
 અને હિદી ખડીમોલી લખવાનો હતો અને એમા ખીજ કેમપણ ભાષાનો
 મેળલેખ ન થઈ જાય એની એમણે ખાસ કાળજી રાખી હતી આટલી બધી
 કાળજી રાખવા છતાં એમા ફારસીની વાક્યરચનાની અસર કેટલેક ડેકાણે
 સ્પષ્ટ દેખાય છે આરલ કાળના ચારે મેખમોમાંથી ઇશાનો ભાષા સૌથી
 વધારે વેધક સરસ અને મહત્તી છે

૩ લ મુનાબ આગાના રહેવાસી અને ગુજગતી ગ્રાહણ હતા એમનો
 જન્મ મ ૧૮૨૦ અને મૃત્યુ મ ૧૮૮૨ મા થયું મ મૃત્યુનું વિશદ સ્થાન

એમનામા દેખાતું નથી પણ હિંદી કવિતાનો એમનો અભ્યાસ ૨૫૪ દેખાય છે. એમનું ઉર્દુનું જ્ઞાન પણ મુંદર હતું. સં. ૧૮૬૮ માં કલકત્તાની ફોર્ટ વિલિયમ કોલેજના પ્રેમભૂષે જોન ગિલક્રાઇસ્ટના ઔદ્દેશથી એમણે ખડીબોલીના ગદ્યમાં 'પ્રેમસાગર' લખ્યો. આ ગ્રંથમાં ભાગવતના દશમસ્કંધની કથા વર્ણવી છે. ઇર્શાની જેમ એમણે અસલ ખડીબોલી લખવાની પ્રતિજ્ઞા કરી ન હતી પણ વિદેશી શબ્દોના વ્યવહારથી રમતોને અંધવાં ઔચિત્યભંગ ન થાય એની એમણે ખાસ કાળજી રાખી છે. અને આ કાળજી રાખવામાં એમના ઉર્દુ જ્ઞાને એમને ખૂબ સહાય કરી છે.

મુંગા મદ્યસુખલાલે અરબી, ફારસી વગેરે વિદેશી ભાષાઓના શબ્દ પ્રયોગ ન કરીને મંદરૂત મિશ્રિત માતૃ ભાષા લખવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. લઝુલાલની ભાષા મદ્યસુખની ભાષાથી જુદી પડે છે. હિંદી વિવેચકોએ મુંશીની ભાષાને શુદ્ધ ખડીબોલી અને લઝુલાલની ભાષાને મજરૂગિત ખડીબોલી કહી છે. અકબરના સમયમાં ગંગ કવિએ જેવી ખડીબોલી લખી છે એવી જ તત્કાલી ખડીબોલી લખવાનો લઝુલાલે પ્રયત્ન કર્યો છે. બેદ માત્ર એટલો જ છે કે ગંગે તે વખતે પ્રચલિત ફારસી અને અરબી શબ્દોના છૂટકા ઉપયોગ કર્યો છે; અને લઝુલાલ એવા શબ્દોથી પોતાની ભાષા અચ્ચાલ શીધી છે. લઝુલાલનું ગદ્ય કવિતાનો આભાસ કરાવે એવું અને કથાચર્ચાના કામનું છે, નિત્ય વ્યવહારને અનુકૂળ અને સંબંધ વિચારધારાને ઉપયુક્ત નથી એવો પણ ફેટલાક હિંદી વિવેચકોનો મત છે.

લઝુલાલે ઉર્દુ, ખડીબોલી અને મજરૂ એમ ત્રણે ભાષાના ગદ્યમાં પુસ્તકો રચ્યાં છે. ઉપરથી અમલદારોના કહેવાથી એમણે મજરૂભાષામાંથી ઉર્દુ અને ખડીબોલીમાં ભાષાતરણ પણ કર્યાં છે. આ રીતે લખાવકા પુસ્તકોમાં સિંદસન બતીસી, વૈતાવપત્નીગી, શકુન્તલા નાટક, માધાનંદ અને પ્રેમનાગર એ મુખ્ય છે. આ ઉપરાંત મંચન ૧૮૬૬ માં એમણે દિનાપદિશની કથા (જે પદ્યમાં લખાઈ હતી) ને ' રાજ-

નીતિ' નામના પુસ્તકમાં મંજગંધમાં લખીને પ્રકટ કરી. માધવવિદ્યાસ અને મલાવિદ્યાસ નામના યજ્ઞલાપાના સંગ્રહરચો પણ એમણે પ્રસિદ્ધ કર્યા હતા. ત્યારબાદ એમણે કલકત્તામાં પોતાની માલિકીનું એક છાપખાનું પણ ખોલ્યું હતું. પરંતુ ત્યારે સં. ૧૮૮૧ માં કોલેજની નોકરી છોડીને પેન્શન ઉપર એઓ આગ્રે ગયા ત્યારે છાપખાનાને પણ સાથે જ લેતા ગયા. આગ્રામાં છાપખાનું વ્યવસ્થિત કરીને એઓ ફરી એક વાર કલકત્તે ગયા અને ત્યાં મરણ પામ્યા. છાપખાનાનું નામ 'સંસ્કૃત પ્રેસ' રાખ્યું હતું અને એ પ્રેસદ્વારા રામાયણ વગેરે પ્રાચીન ગ્રંથો પણ પ્રસિદ્ધ કર્યા હતા એમના પ્રેસમાંથી પ્રસિદ્ધ થતા પુસ્તકોને લોકો બહુ આદરની દૃષ્ટિથી જોતા અને સત્કારતા.

૪ સદસ્ય મિશ્ર બિહારના નિવાસી હતા. એઓ પણ કોર્ટ વિલિયમ કોલેજમાં જ કામ કરતા હતા જેથી રીને કોલેજના અધિકારીઓની પ્રેરણા થી લલ્લુલાયે ખડીઓવી ગઘનુ 'પ્રેમસાગર' પુસ્તક તૈયાર કર્યું. તેમ સદસ્ય મિશ્રે "નાસકેતોપાખ્યાન"ની રચના કરી પરંતુ આ જન્ને પુસ્તકની લાપામાં બહુ અંતર છે. લલ્લુલાયની જેમ સદસ્ય મિશ્રની લાપામાં યજ્ઞની કોપોની ભરતી અને પરપરાગત કાવ્યલાપાની પદ્યવલીનો મમાવેશ નથી. એમણે વ્યવહારપયોગી ખડીઓવી લખવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે; અને એમાં લલ્લુલાય કરતા એમને વધારે મક્કગતા મળી છે. એમના ગદ્યમાં યજ્ઞલાપાના રૂપો નહિ જેવા જ છે પણ ઘણે ઢેકાણે પૂરી ઓળીના કોપોનો ઉપયોગ થયો છે.

ગદ્યની એક સાથે પ્રતિષ્ઠા કરનાર ઉપર્યુક્ત ચાર વેખકોમાંથી આધુનિક હિંદીનો પુરો આભાસ મળે એવી લાગા તો સદાસુખલાલ અને સદસ્ય મિશ્રની જ છે; અને આ જન્નેમાં પણ સદાસુખની સાધુભાષા શ્રેષ્ઠ ગણાઈ છે.

સં. ૧૮૬૦ માં હિંદી ગદ્યની પ્રતિષ્ઠા તો યજ્ઞ મઠ પરંતુ એની અખંડ પરંપરા એ વખતથી ન આવી. એની પરંપરા પચાસ પંચાવન વર્ષ પછી

રાંગ લક્ષ્મણસિંહ અને રાંગ શિવપ્રસાદના સમયથી અગ્રુટ ચાલી. સં. ૧૯૧૫ સુધીનો ગાળો ગદ્ય રચનાનો દષ્ટિએ સાવ નિર્જીવ છે. સં. ૧૯૧૪ ના બળવા પછી હિંદી ગદ્યસાહિત્યની જે રચનાત યજ્ઞિતે આજ સુધી અખંડિત છે.

સં. ૧૮૬૦ માં હિંદી ગદ્યના જે બીજ વચાસાં એનો એ વખતે ખ્રિસ્તીધર્મ પ્રચારકોએ સંગીન લાલ લીધો. સિરામપુર એ વખતે પાદરીઓનું મુખ્ય સ્થાન હતું. વિલિયમ કેરી અને બીજા કેટલાક અંગ્રેજ પાદરીઓના ઉદ્દેશથી 'ધ'જીલ'નો અનુવાદ ઉત્તરભારતની ધણી પ્રચલિત ખેલીઓમાં થયો હતો. બાઈબલના અનુવાદ માટે તો એવું કહેવાય છે કે એ અનુવાદ તો 'ખુદ કેરી સાહેબે જ કર્યો હતો. સં. ૧૮૬૬ માં એમણે 'નવેધર્મ નિયમ' નામક હિંદી અનુવાદ પ્રસિદ્ધ કર્યો અને સં. ૧૮૭૫ માં 'સમગ્ર ઇસાઈધર્મ' પુસ્તકનો અનુવાદ પુરો થયો. આ ખ્રિસ્તી અનુવાદોએ સદામુખ અને લઙ્ગુલાક્ષની ભાષાને જ આજ તરીકે સ્વીકારી અને ઉર્વપણાને બીલકુલ દૂર રાખ્યું. આ ઉપરથી એમ મમગમ્ય છે કે જે જનતામાં ખ્રિસ્તીઓને પોતાના મતનો પ્રચાર કરવો હતો એમાં ઉર્દુ પ્રચલિત ન હતી. જે ભાષામાં સાધારણ હિંદુજનતા પોતાની કથાવાર્તા સાંભળતી એજ ભાષાનું અવલંબન ખ્રિસ્તી ઉપદેશકોએ આવરણક માન્યું.

ખ્રિસ્તીઓએ પોતાના ધર્મપુસ્તકોમાં ફારસી અને અરબીના શબ્દો કરતા ગામડી હિંદીના વધારે શબ્દો મુક્યા છે. ખ્રિસ્તીઓની શૈલી લઙ્ગુલાક્ષ કરતાં જરા વિશ્લેષણ લાગે છે; અને એવું કારણ અંગ્રેજ ભાષાના રચના શૈલીનું અનુકરણ છે. જે ભાષામાં અનુવાદ કરવાનો હેતુ તેની નંસર્ગિક શૈલીની હથોટી અનુવાદકને સિદ્ધ નથી હોતી ત્યારે એમાં ટેકાણું ટેકાણું રસક્ષતિ અને ઔચિત્યભંગ થાય છે. આટલું છતાં પણ ખ્રિસ્તીધર્મ પ્રચારકોએ શુદ્ધ હિંદી વાપરવાની કાળજી રાખી છે.

સં. ૧૮૬૩ માં સિરામપુર પ્રેસ તરફથી 'દાઉદ કે ગીન' નામક એક પુસ્તક છપાયું. ત્યાર પછી ધણાં સહેરોમાં બાઈબલના શિક્ષણ માટે ખ્રિસ્તી-

ઝોંઝે નાની મોટી નિશાળો શરૂ કરી અને શિક્ષણને આવશ્યક પાઠ્ય પુસ્તકો પણ રચવા માંડ્યાં. આ પુસ્તકોની ભાષા પણ મરજા હિંદી જ રહેતી. આમાં, મિરજાપુર, મુગેર, વગેરે એ વખતે પ્રિન્સિપાલનાં પ્રચારનાં મુખ્ય સાધનો હતાં.

અગ્રેજી શિક્ષણને માટે કેટલેક ટેકાણે, માધ્યમિક શિક્ષણ ઉપરાંત કોલેજો પણ સ્થપાઈ હતી અને એમાં અગ્રેજીની સાથે હિંદી અને ઉર્દૂનું શિક્ષણ પણ અપાતું હતું. એટલે સં. ૧૮૦૦ પહેલાં જ પાંચ પુસ્તકોની આવશ્યકતા જાણાઈ. આ આવશ્યકતાને પૂરેરૂં વગવા પાઠરીઓએ આગ્રામાં સં. ૧૮૮૦ માં ‘મુલત્યુક-મોમાઈરી’ ન્યાપી અને એ મંઝ્યા દ્વારા, સં. ૧૮૯૪ માં હંજાંડના ધનિલાસનો અનુવાદ અને મં. ૧૮૯૬ માં માર્મ મેઇન સાહેબના પ્રાચીન ઇતિહાસનો ‘કથાસાર’ નામનો અનુવાદ પ્રસિદ્ધ થયાં. ‘કથાસાર’ના અનુવાદ પંડિત ગતનધામ હતા આ અને પુસ્તકોની ભાષા શુદ્ધ અને મરજા છે.

આગ્રાની એ મોમાઈરી માટે મં. ૧૮૯૭ માં પંડિત ઝોંઝાર ભટે ‘ભૂગોલસાર’ અને ૧૯૦૪ માં પંડિત બ્રહ્મલાલ શર્માએ ‘રમાયન પ્રકાશ’ લખ્યા. કલકત્તામાં પણ આવી એક મુકમોમાઈરી સ્થપાઈ અને એણે પણ મં. ૧૯૦૩ માં ‘પદ્યાર્થ વિદ્યામાર’ નવને વૈજ્ઞાનિક પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કર્યાં. આ પ્રકારે કેટલીક વાચનમાળાઓ પણ મિશનરી છાપખાનાઓમાંથી નીકળી સં. ૧૮૯૭ માં અપ્પાઆદ મિશનમે પ્રસિદ્ધ કરેલી આજમગદ રીડર એનું દર્શાવ છે.

સં. ૧૯૧૦ ની આસપાસ મિર્જાપુરમાં ખિન્નીઓનું એક ‘ઓગ્રન પ્રેસ’ અસ્તિત્વમાં આવ્યું હતું; અને એમાંથી ગૌરંજ સાહેબના સંપાદન હેઠળ ભૂચરિત્ર દર્પણ, ભૂગોલવિદ્યા, મનોરંજક વર્તાત, જંતુપ્રત્યેધ, વિદ્યા-સાગર, વિદ્યાન સર્વમ્મ વગેરે શિક્ષણ વિષયક પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયાં હતાં. આ પુસ્તકોના સંવતો ૧૯૧૨ અને ૧૯૧૬ ની વચ્ચેના છે. ત્યાર, સદી, મિથુન

એસાછીઓ અને છાપખાનાઓ દ્વારા નિયમિત રીતે હિંદીગદ્યમાં પુસ્તકો લખાવા માંડ્યાં. ગદ્ય ઉપરાંત કેટલાંક ભજનો પણ ખ્રિસ્તીઓએ રચ્યાં છે. આવા ભજનો રચનારાઓમાં દેશી ખ્રિસ્તીઓ ઉપરાંત આસી અને બેન નામના અંગ્રેજ પાદરીઓ પણ પ્રસિદ્ધ છે. એમનાં ભજનો દેશી ખ્રિસ્તીઓમાં ખુબ પ્રિય અને પ્રચલિત થઇ પડ્યાં છે. આ રીતે હિંદીગદ્યના પ્રચાર અને વિકાસમાં ખ્રિસ્તીઓનો નમુનેદાર અને મંગીન કાજો છે.

કેટલાંક શહેરોમાં છાપખાના શરૂ થઇ ગયા હતાં અને સામાયિકપત્રા નરક પણ લોકોનું ધ્યાન મેળું હતું. બંગાળમાં કેટલાંક અંગ્રેજ અને બંગાળી પત્રા પ્રસિદ્ધ થવા માંડ્યા હતાં; અને એના વાચકો પણ મળી ગયા હતા. પરંતુ હિંદીની સ્થિતિ વિચિત્ર હતી. મરકારની રહેમથી ખડીઓલીનું અગ્નીકાગ્નીમય સ્વરૂપ લખવા વાંચકની અમથતી લાપા બનીને સૌની મમકત આબુ હતું. આશ્ચર્યજનક અને માનવ્યાબરૂના દષ્ટિએ ઉર્દૂ જાણતું અનિવાર્ય બની ગયું હતું. દેશભાષાના નામ હેઠળ બાળકોને પણ ઉર્દૂની જ રેગવાણી મળતી હતી. ઉર્દૂ ભણેલા લોકો જ ગિદ્દિત કહેવાના હતા હિંદીના કાવ્ય પરંપરા યદ્યપિ ગુજરજીવોના આશ્રય નાંચે મરવાને વાંકે જીવની હતી પરંતુ એના વાચકો અને ચાહનારાઓ ઘટના જતા હતા. નવા રેગવાણલા લોકોનો એની માથેનો સંબંધ આજે થતો હોય. આવા પ્રતિકુળ સંજોગોમાં પણ ઉર્દૂ ભણેલા હિંદુ લોકોનો મહાનુભૂતિ ધર્મભાવનાને કારણે પોતાના પુરાણના સાહિત્ય તરફ કંઈક હતી. તુલસીદાસના રામાયણ અને સૂરદાસના ભજનો વિના એમને પણ એન પડતું નહતું. શૂમારી કવિના પણ શોખનું નિમીત્ત બની રહી હતી. આવી કંઇ પરિસ્થિતિનું વર્ણન કરના મ્હં બાણુ બાલમુકુંદ લખે છે:—

“ જે લોકો નાગરો અદાંગે જિખના હતા તેઓને વિવશ બનીને કારસી નમરો શિખવા પડ્યા અને હિંદી ભાષા ઉર્દૂના કબોમાં સમર્પણ કરવી આવી. માત્ર દેવનાગરી અક્ષરોમાં જે છટી પુટી જાણ લખાની એજ ફગાવ હિંદીનું સ્વરૂપ મગ્નનું ”

સં. ૧૯૦૨ માં રાજા શિવપ્રસાદે પોતાની પ્રિય હિંદી તરફના પક્ષપાતને કારણે કાશીમાં બનારસ અખબાર નામક છાપું શરૂ કરાવ્યું. આ છાપાના વાંચનાર શિક્ષિતો હતા પરંતુ એમની ભાષા ઉર્દૂ હતી. એટલે પત્રની ભાષા પણ નાગરી અક્ષરોમાં ઉર્દૂ જેવી જ રાખવી પડી.

આ પ્રયત્નથી હિંદીને જોઈએ તેટલું બળ ન મળ્યું. અને જનતામાં પણ એનો પ્રચાર ન વધ્યો. એટલે કાશીમાંથી બાણુ તારામોહન મિત્ર વગેરે કેટલાક હિંદી પ્રેમીઓના પ્રયત્નથી 'મુધાકર' નામનું બીજું પત્ર સં. ૧૯૦૭ માં શરૂ થયું. આ પત્રની ભાષા કંઈક હિંદી કહી શકાય એવી હતી, પણ એનું આયુષ્ય વધારે વખત ટક્યું નહિ. સં. ૧૯૦૯ માં આગ્રાથી મુંશી સદાસુખસાહના પ્રબંધ અને સંપાદન હેઠળ 'શુદ્ધિપ્રકાશ' નીકળ્યું અને કેટલાક વર્ષ ચાલ્યું. મુંશી પ્રથમના ગદ્ય લેખકોમાં માનવ્યું સ્થાન ભોગવના હતા એટલે એમની પ્રેક્ષીના આદર થયો.

સં. ૧૯૧૧ માં ચાર્લ્સ લુડે એક આયોજનપત્ર તૈયાર કર્યું અને એમાં ગામડાઓમાં અને કંપાઓમાં દેશી ભાષાની નિશાળો કાઢવાની વ્યવસ્થા કરી. આ વ્યવસ્થાનુસાર જ્યારે નિશાળો અસ્તિત્વમાં આવી ત્યારે હિંદીના પ્રશ્ને પાછું લક્ષ્ય ખેંચ્યું. અદ્યક્ષતોની ભાષા તરીકે ઉર્દૂને સ્થાન મળી ચુક્યું હતું પરંતુ એ ભાષા સામાન્ય જનવર્ગની ભાષા નથી એ સત્યની સૌને જાણ હતી. જેમ નાગરીલિપિનો ત્યાગ એ અશક્ય વાત હતી તેમ હિંદી સાહિત્ય તરફ પણ બેદરકાર થવાય એવું નહતું. એટલે અદ્યક્ષની ભાષા ઉર્દૂ રહેવા છતાં નિશાળોના શિક્ષણમાં હિંદીને સ્થાન આપવું જ પડ્યું. કવિતાની સમૃદ્ધિ તો છલકાતી હતી એટલે એનું જે સ્વરૂપ હતું તેજ સ્વરૂપ સ્વીકારવું પડ્યું, પરંતુ ગદ્યની ભાષા માટે ખેંચતાણુ શરૂ થઈ. આ ખેંચતાણુના નાણુક સમયમાં રાજા લક્ષમણસિંહ અને રાજા શિવપ્રસાદ જેવા હિંદીપ્રેમીઓએ આ સવાલ હાથ ધર્યો.

સં. ૧૯૧૩ માં રાજા શિવપ્રસાદ કેળવણી વિભાગમાં ઇન્સપેક્ટરના

૫૬ પર નિભાયા. એ વખતે ખીજા વિભાગની જેમ કેળવણી વિભાગમાં પણ મુસત્તામીનો જોર હતો. એમને હંમેશા લખ રહેતો કે નોકરીને માટે ‘ભાષા’ (હિંદીને મસ્કરીમાં લખા કહેતા) શિખવાનો વખત ન આવે તો સારું, એટલે એમણે ઉર્દૂની સાથે હિંદીના શિક્ષણનો ઉગ્ર વિરોધ કર્યો. અદાલતી ભાષાને આગળ કરીને એમણે નવા બોળાનો અસ્વીકાર કરવાનો ખુબ પ્રયત્ન કર્યો. હિંદીને હિંદુઓની ધાર્મિક ભાષા કહીને નીચે પાડવાનો અખતરો પણ કરી નેચો. આવા કપરા સંજોગોમાં રાજા શિવપ્રસાદને હિંદીના જાણી માટે ખુબ મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડ્યો. જ્યારે જ્યારે હિંદીનો સવાલ આવતો ત્યારે ‘ મુશ્કેલ જવાબ ’ કહીને ઉર્દૂ બણેલા લોકો એનો સખત વિરોધ કરતા. એટલે રાજા સાહેબને એક એવી ભાષાનો આશ્રય લેવો પડ્યો કે જેમાં થોડા ઘણા ફારસી શબ્દો પણ આવી શકે. સાહિત્યના અભ્યાસક્રમ માટે તે વખતે પુસ્તકો નહતા. એટલે સૌથી પહેલાં રાજા શિવપ્રસાદ અને એમના બે મિત્રો પંડિત શ્રીલાલ અને પંડિત બંસીધર પાંચ પુસ્તકો લખવાના ઉદ્દેશ્યથી પછા રાજા સાહેબે અભ્યાસક્રમને ઉપયોગી “ રાજા બોજ કા સપના, વીરસિંહ કા વૃત્તાત, આલસિયોકા કાકા વગેરે પુસ્તકો તૈયાર કર્યા. અને એમની પ્રેરણાથી પંડિત બંસીધરે પણ સં. ૧૯૧૩ માં ‘ ભારતવર્ષીય ઇતિહાસ ’ અને ‘ જીવિકા પરિપાટી ’ નથા સં. ૧૯૧૫ માં ‘ જગત વૃત્તાત ’ નામક પુસ્તકો લખ્યા. શિવપ્રસાદે પહેલાં થોડાંક પુસ્તકોની ભાષા બોધપૂર્વક હિંદી જ લખી. પરંતુ એમનાં પાછળના પુસ્તકો (ઇતિહાસ તિમિરનાશક વગેરે) જેતા જણાય છે કે એમણે પણ પાછળથી ઉર્દૂનો વધારે ઉપયોગ કરવા માંડ્યો અને છેવટના પુસ્તકોની ભાષા તો એકદમ ઉર્દૂ જ બની ગઈ. ‘ માનવધર્મસાર ’ માં સુદ્ધ હિંદી છે, ‘ શુદ્ધ ’ માં પણ એવી જ શુદ્ધ અને સરળ હિંદી બળે છે પરંતુ સં. ૧૯૧૭ પછીનાં એમનાં પુસ્તકોમાં ઉર્દૂપણું વધી ગયું. એનું કારણ મને તે હો પરંતુ લોકવાયકા એને સરકારી નીતિનું પરિણામ કહે છે. ઇ. સ. ૧૮૬૪ માં લખેલી ‘ ઇતિહાસ તિમિર નાશક ’ ની અંગ્રેજી

અમિકામા નો એઓ પાતે કહ્યું છે કે એમણે, 'વૈનાય પત્નીમાં' ની ભાષાનું અનુકરણ કર્યું છે,

'વૈનાય પત્નીમાં' લક્ષ્યવાળી' કૃતિ છે અને 'એની ભાષા/ઉદ્' છે એવો ઉલ્લેખ આગળ આવી ગયો છે. એટલે ભાષા સંબંધી જે મિદ્ધાન પ્રતિપાદન કરવાની રાજ્ય માહેએ હાથ બીડી અને વિરોધો મંજોગો વચ્ચે કાર્ય કરવાની કુનેદ રાખી એમા એમને બહુ યશ અને મદ્દગતા ન મળ્યા ભાષામાં વિદેશી તત્ત્વ આવે એટલે એનું ન્યાભાવિક મૌદ્ય નષ્ટ થાય એ અપેક્ષા થાય છે. કારણ ભાષામાં જે યશ્યકતા અને સમ્મતિમાં જે મૌદ્યનો ભાવ રહે છે એ દેશનો પ્રકૃતિ અનુસાર ભેદ છે આ પ્રકૃતિ નિર્માણમાં જે ગીતે દેશના પ્રાકૃતિક ઉપ રંગ આચાર વિચાર આદિનો યોગ રહે છે એજ પ્રમાણે પરંપરાથી માલના આવના માહિત્યને 'માટે પણ ભેદ છે. આવશ્યક એટલા મન્દુત સમ્મતિના સુમેળથી ભાષાનું જે ઉચિતર માહિત્યક ઉપ મેંકડો વર્ણનો સધાયું હતું એને કેકાણે એક વિદેશી રૂપરેગવાળો ભાષાને પગલે ઇવનમા સ્થાવરનો પ્રયત્ન કરેલો એ અમ બલિત હતું. આ વિમલાદિના ધંધાને ખટકતી હતી પણ એને દૂર કરવાનું કાંઈનામાં મામર્ય ન હતું. આ અણિને પ્રમંજે રાજ્ય લક્ષમણમિલે 'નનુ પ્રચ્છાન કર્યું. મ. ૧૮૧૮ માં એમણે 'પ્રજ્ઞા હિનેરી' નામનું એક માતનારિયું આગ્રાથી પ્રસિદ્ધ કર્યું; અને એની ભાષા ગદ્ય, સરગ અને સ્વાભાવિક હિંદી ગળી. આ ઉપરાંત સ. ૧૮૧૮ માં 'અભિજ્ઞાન શાકુતલ' નો મરમ અને કુદ્દ હિંદી અનુવાદ પ્રસિદ્ધ કર્યો આ પ્રયત્નને વેદિકાએ વધારી લીધો અને 'હિંદી' ના 'હિંદીપણ' માટે લેક્ષિના આપો ખુની રાજ્ય સાહેબે એ વખતે જે ભાષા જનના મમજા મુકી એનું આ ઉનાદરણ એમની સદ્ગતતાની સાખ પુરે છે —

અનસૂયા—(પ્રિયબલ્દસે) સખી! મેં બી ધૂત્તી સોચ વિચારીએ હું. મારું, ધસમે પૂછુંગી. (પ્રગટ્ટ), મહાત્મા! પુરુષારે, મધુ વચ્ચે, કે

વિશ્વાસમેં આંકર મેંસં છુ યહે પુછને આહવા છુ ૧૦ પુત્ર દિમે "રાજવંશ કે બુધણ" હોં ઓર કિસ દેશ કોં પ્રેમકો વિરહમેં વ્યાકુલ જોઇ યદો પધારે હોં ? કયા કોરોનું હોં જિસ મેં ગુમને અપને કોમલ ગાન કો કલિન તપોવનમેં આંકર પિડિત કિયો હોં. "

આ ભાષા મૂળ અને સરળ હોવા છતાં સાહિત્યમાં ચિરકાળથી વપરાતો સંસ્કૃતના કેટલાક રસસિદ્ધ શબ્દોના સુમેળથી બની છે. 'રધુવંશ' ના ગાવાનુવાદમાં પણ આવી જ મધુર ભાષાનો વ્યવહાર થયેલ છે.

આ ભાષાગોરામ શિવપ્રસાદને પાશુ ખુબ મઘી એટલે એમણે એમના 'ગુટકા' માં બીજા કથાલોકોની સાથે 'શાકુંતલ' માંથી પણ કેટલોક ભાગ મુક્યો. આવી જાનની ગુટકાની સંસ્કારાયલી આવૃત્તિ સં. ૧૯૦૮ માં પ્રસિદ્ધ થઇ.

સંયુક્ત પ્રાંતમાં જોમ રાજા 'શિવપ્રસાદ કેમેવણી' વિભાગમાં રહીને હિંદીની કંઈને કંઈ સેવા કરતા હતા તેમ પંજાબમાં બાબુ નવીનચંદ્ર શંખનું નામ આવે છે. મં. ૧૯૨૦ અને ૧૯૩૦ ના વચગાળામાં નવાન બાબુએ જુદા જુદા વિષયો ઉપર ઘણા હિંદી પુસ્તકો તૈયાર કર્યા અને કરાવ્યા. પંજાબમાં શ્લોકશાસ્ત્રના પ્રચારકોમાં એમનું મુખ્ય સ્થાન હતું. આ પુસ્તકો અભ્યાસક્રમમાં ધણી વખત સુધી રહ્યાં. આ ઉપરાંત ત્યાંના સંધારકોમાં પણ એમનું બહુ માન હતું. એટલે આ સંજોગોનો લાભ લઇને એમણે કેટલાક છાપાઓ પણ શરૂ કર્યાં આ છાપાઓમાં 'જાન પ્રદાયિની પત્રિકા' મુખ્ય હતી. એમાં કેમેવણી અને સામાન્ય જ્ઞાન મંબળી લેખો આવતાં આ પત્રિકા દ્વારા ગુદ હિંદી ગણના વિકાસમાં ખુબ મદાય મળ્યાં.

શિક્ષણના આદેશનની માથે સાથે ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રચાર રોકવા અર્થે ધાર્મિક આદેશનો પણ શરૂ થયા. પેમંજાના એકેશ્વરવાદની તરફ નવા શિક્ષિત વર્ગનો ઝુકાવ જોઇને સ્વામી દયાનંદસસ્તવતીએ વૈદિક એકેશ્વરવાદનો વિનયદ્રાવ કર્યો. મં. ૧૯૨૦ થી એમણે અનેક નગરોમાં પરિબ્રમણ કરીને

સાત્ત્વાત્, વાતાત્મત અને વ્યાખ્યાનો હાગ વૈદિક ધર્મની વીરહાક પાડી આ વ્યાખ્યાનોની ભાષા સ્વામીશ્રીએ શુદ્ધ હિંદી જ રાખી હતી 'સત્યાર્થ પ્રકાશ' પણ સ્વામીશ્રીએ શુદ્ધ હિંદીમાં જ પ્રમિદ કર્યો અને વેદભાષ્યો પણ મ ગ માથે એજ હિંદીમાં રચ્યા સ્વામીશ્રીના અનુયાયીઓ હિંદીને 'આર્યભાષા' કહેતા હયાનદ મરસ્વતીએ મ. ૧૯૨૦ માં 'આર્યસમાજ'ની સ્થાપના કરી અને મમાજના અનુયાયીને માટે હિંદીનો અભ્યાસ ફરજિયાત મનાયો સમુદ્ધ પ્રાતના પશ્ચિમી જિલ્લાઓમાં અને પળનમાં 'આર્યસમાજ'ના પ્રભાવથી હિંદીગઘનો પ્રચાર ખુબ જ વધ્યો પળમી બોરીમાં તિખિન માહિત્ય બહુ ન હોવાને કારણે અને મુસવમાનોના અધિક મપકંથી પળમીઓની લખવા વાચવાની ભાષા ઉર્દૂ બની ગઈ હતી આજે પળનમાં હિંદીની જગ જો વર કરી ગઈ છે અને એનો જે વિસ્તાર સધાયો છે એનો યશ સ્વામીશ્રીને વર છે

મ ૧૯૨૦ માં વિશ્વમણ્ય પ્રતિભાશાળી વિદ્વાન પડિત શ્રદ્ધાગમ દુલ્હરીના વ્યાખ્યાનો અને કથાઓની તેજસ્વી શરૂઆત થઈ જનસંધરના પાદરી ગોકુલનાથના વ્યાખ્યાનોના પ્રભાવથી કપુરથના નગેશ મહારાજ ગણધર્મમિદુલ્લ ખ્રિસ્તીધર્મ તરફ દળતા હતા શ્રદ્ધાગમને ખબર પડતા જ એઓ કપુરથના પહોળ્યા અને મહારાજના મધા મશયોનું નુદર સમાધાન કરીને પ્રાચીન વજ્રાત્રમ ધર્મનું એવું લન્ય નિરૂપણ કર્યું કે મહારાજ અને બોધો મુખ્ય બની ગયા આ ઉપરાંત આખા પળનમાં એમના પરિભ્રમણની અને ઉપદેશની લોકસંધ ઉપર ન બુસાય એવી જાપ પડી એમણે ધણે ઠેમણે ધર્મમલાએ સ્થાપી અને ઉપદેશો તૈયાર કર્યા કેદનાક પુસ્તકો એમણે પળમી અને ઉર્દૂમાં પણ લખ્યા પરંતુ મુખ્ય પુસ્તકોની 'ભાષા તો શુદ્ધ હિંદી જ રાખી એમના મુખ્ય અને સ્વતંત્ર મથ મત્યામૃત ત્રવાહ'ની ભાષા પ્રૌઢ અને સુદર છે શ્રદ્ધાગમ સ્વતંત્ર પ્રતિભાશાળી પુરુષ હતા અને વેદશાસ્ત્રના યથાર્થ અભિપ્રાયને નિર્ભય રીતે કહી દેતા આ કારણે સ્વામી રચાનદ સાથે પણ એમને કેટલોક વિરોધ રહેતો હતો પણ એ

ન્યા મુઘી જીવ્યા ત્યાં મુઘી પંજાબના હદુ જનતાએ અમન - વનના
ત્તલ ' માનીને સન્માન્યા.

અદારામ પદરચના કરતા પણ એમનું ઘણુંખરું સાહિત્ય ગદ્યમાં જ છે.
અને ગદ્યના વિદ્યાર્મના આરંભમાં એમના પુસ્તકોએ જાણ્યર સહાય કરી
છે. મ. ૧૯૨૮ મા પ્રમિદ્ધ થએલું પુસ્તક ' આત્મપચીસી ' અને ત્યાર
પછી પ્રમિદ્ધ થએલા ' તત્ત્વદીપક, ધર્મરક્ષા, ઉપદેશ સત્રહ ' વગેરે પુસ્તકો
એમના હિંદી-પ્રેમના ઉદાહરણો છે. એમણે પોતાનું જીવનત્ત લખ્યું છે પણ
આજે એ મૃતું નથી. આ પુસ્તક ઉપરાંત એમણે ' ભાગ્યવતી ' નામક
આમાનિક નવલકથા પણ સં. ૧૯૩૪ મા ગ્રંથી અને એ ખુબ્બ શોકવિખ્યાત
બની મ. ૧૯૩૮ મા એમનું મરણ થયું.

ગાન લક્ષમણસિંહના મમયમાં જ હિંદી ગદ્યની ભાષા એ પોતાના બાવી
રૂના દર્શન કરાવ્યા હતા હવે તે એવા મમય લેખકોની આવગ્યકતા
હતી કે જેઓ પોતાની સર્ગદ પ્રતિભાના આમર્થ્યથી એને મુલ્યવચ્ચિત અને
પરિમાર્જિત કરીને એમાં મંરકારી જનતાની રચિ અનુસાર માહિત્યવિધાન
કરે. આવે મમયે હિંદીના મુલાએ ભાગેદુ હરિશ્ચંદ્રને ઉદય થયો.

ભાગેદુનો પ્રભાવ સાહિત્ય અને ભાષા બન્ને પર ઘેરો પડ્યો એમણે
ગદ્યની ભાષાને પરિમાર્જિત કરીને સ્વચ્છ, મધુર અને વહેતી બનાવી
એટલું જ નહિ પણ મમય હિંદી સાહિત્યને એક તવા માર્ગે
ઉપર ખેંચી આપ્યું. એમના ભાષામરકાગ્ની મહત્તાને કેળવાયલા
લોકસંઘે હર્ષથી વધારી લીધો અને એમને વર્તમાન ગદ્યના પ્રવર્તક
માન્યા મુશી મસ્તુબની ભાષા સાધુ ટોવા જતા પાઞ્ડિત્યલરી હતી.
સંતુલાયમા મજલાયાના મરકાગે હના, મદવ મિત્રમાં પૂર્વપાલુ
રેખાતુ ગાન શિવપ્રમાદની ભાષામાં ઉર્દૂ તરફનો યુક્તવ સ્પષ્ટ હતો અને
ગાન લક્ષમણસિંહની ભાષા સ્વચ્છ અને મધુર હોવા જતા એમાં આગ્રાની
બોવચાલની ભાષાના કેટલાક રપો સમાઈ ગયા હતા ભાષાનું નિખાળેનું,

શિષ્ટ, સામાન્ય અને સુંદર કે તે ભારતેંદુનું કલા સાથે જ પ્રકટે થયું-
પછની તજલાખમા પણ એમણે કેટલાક નવાં સંસ્કરણો આપ્યાં. પ્રાચીન-
નંદામા અને નંબળા શબ્દો કદી નાખીને કાવ્યભાષામાં મદદ અને
કાંતિ આપ્યાં.

પરંતુ ભારતેંદુનું સૌથી મોટું કાર્ય તે એમણે સાહિત્યને નવો માર્ગ
ઉઘાડ્યો અને એને સંસ્કરણ જનતાના સાહચર્યમાં લઈ આવ્યા તે છે, નવી
કેળવણીની અસર વડે સમાજની વિચારધારા પડતી હતી. સામાજિક
યુગવધાન અને દેશભક્તિની જાગૃતિ મહદ્દય લોકોના અંતરમાં જાગીને
થઈ હતી. કાળના પ્રવાહની સાથે લોકમંથની વિચારધારા ધસડાઈ
હતી પણ માહિત્ય પાછળ પડ્યું હતું. ભક્તિ, શૃંગાર વગેરે પ્રાચીન દંત્યના
કવિતાના વહેણે હજી દિગ્ધા બદલી ન હતી કેળવણી વિષયક પુસ્તકો છુટા
જવાયા પ્રસિદ્ધ થતા હતા પરંતુ દેશકાળને અનુકૂળ સાહિત્ય સર્જનને
કોઈ વિશદ પ્રયત્ન થયો ન હતો બંગાળમાં સમાજના નવા ભાવ અને રચના
પ્રતિબિંબ સમા નાટકો અને નવલકથાઓના સર્જનની શરૂઆત થઈ
સુધી હતી; પણ હિંદી સાહિત્ય હજી પ્રાચીનતાની પાળ ઓળંગી શક્યું ન હતું.
આ રીતે જીવન અને સાહિત્ય વચ્ચેના અંતર અને વિમંશાદિત્ય ભારતેંદુ
ના સ્વમ્યક પ્રયત્નથી દૂર થયા. સાહિત્યમાં નવું દૃષ્ટિબિંદુ, નવો આદર્શ, નવું
લક્ષ્ય અને નવું ઘડતર એ જ્યાં હરિશ્ચંદ્રના પ્રતાપ અને પ્રતિભાના રૂડાં
પરિણામ કહેવાય.

મ. ૧૯૨૨ માં એઓ પોતાના પરિવાર સાથે જગન્નાથપુરીની
યાત્રાએ ગયા એ યાત્રા વખતે જંગાળી સાહિત્યમાં એમણે નવાં પ્રધાન
અને પ્રગતિ જાતે જોયા. જંગાળી સાહિત્યમાં એમણે નવાં દંત્યના સામા-
જિક, ઐતિહાસિક, અને પૌરાણિક નાટકો તથા નવલકથાઓ જોયાં અને
હિંદી સાહિત્યમાં એવા પુસ્તકોનો અભાવ એમને સામ્યો. મ. ૧૯૨૫ માં
એમણે 'વિદ્યાસુંદર નાટક' જંગાળીમાંથી અનુવાદ કરીને પ્રસિદ્ધ કર્યું. આ

અનુવાદમાં જ એમણે પોતાની નુંદ અને નુંદા ગણગણીને પગિયપ
કન-યો એજ વાંચા જનસમાજની માહિત્યક રીતિને પોતાની અને કેળ-
વની ' અધિવસન મુદ્દા ' પરિચય આપી પ્રકટ કરેલા માટી મ ૧૯૩૦ મા
' માયામોહિની ' પરિકા હાર નાગીજનને નર્મના વિષયોની ગયા આડી
અને તગત જ ડચનના મન્યક વિશમમા પ્રેરક અને રૂપરંગી થાય એવું
માહિત્ય પ્રમિદ કરવા ' હરિશ્ચંદ્ર મેઘોત્તિ ' ની મ આજ રી થાડ વખ
તમા એનું નામે બદલાઈને ' હરિશ્ચંદ્ર ચંદ્રિકા થય દિ' મધનું પનિ-
' ફૂલ ૩૫ ' ચંદ્રિકા ' હાર દેખાઈ અને વિશમ પામ્યુ જે દિ'તિ દિ'તિ
ગમિકાએ પોતાની વિષ્ણુની માની જેને જનતાએ ઉત્કૃષ્ટપર્વક વદાદથી
અતનારી વીધી એ દિ'તિના ઘણ ચંદ્રિકા ' એ કુળન્યા ભાગેદુએ
પોને પા નનન દિ'તિનો ઉચ્ચમા આ મમયને જ મા-યો કે

આ ' હરિશ્ચંદ્રદિ' ના આશિભાવની માવે માથે નવા લેખોમાં પણ
મદાર આપ્યા ' ચંદ્રિકા ની આગળ પા / ૧ એક નાનું વેપકમદાર
જતની ગયુ મુશી જવાયાપ્રમાદ માણુ નાનાનમ અને મુશી લમના
પ્રમાદ ભારતેદુના પ્રિય મદચારીઆ દના જ પડિત મદીનાગયા
યોડીએ ભાગેદુની મ પાદન નાના ખુમ વખાણુ કય ભાગનદુનું
પ'નું મોવિક નાટક શેદરી હિમા હિમા ન ભરતિ મ ૧ - ૦ મા
પ્રમિદ થયુ આ પ્રદમનમા ધમ અને ડિપામનાને નામે સમાજમા પ્રચ-
નિત અનાયાગેને મયો અને માર્મિક રીત ગણુ કયા ગત મિતરમાદને
નજર મમત્ર ગળીને ખુશામનીઆત્મા અને મ્વાથી માણુમાના ન્વભાવનું
એમણે વાસ્તવિક વર્ણન કયુ ન્વદેશપ્રમા ભાગેદુ ઉપ પા / ૧ થી
મગકાગની જે ખકગી ઉતરી એનું મરપુ ગત સિચપ્રમાદ મનાય કે આ
નામક ઉપરાત કપૂર મજરી મત્ત હરિશ્ચંદ્ર ચંદ્રવની નામિક ભાગત
દુર્દેશા અવેગ નગરી નીવેલી મદ્રગદમ અને દુર્લભમધુ એ ભાગે-
દુના લોકવિખ્યાત નાટકો કે

સ્વારનેંદુએ નાટકો જ વધારે રચ્યાં છે, પરંતુ માહિત્યના બીજા ક્ષેત્રમાં પણ એમનાં મર્મનો અગત્યનું સ્થાન છે. ‘‘કાશ્મીર-કુસુમ’’ ‘‘આદ્યાલક દર્પણ’’ વગેરે ગ્રંથો લખીને એમણે ઇતિહાસ રચનાના માર્ગ અતાચ્યો. ઇત્તનના હેડલા દ્વિએમા એમણે નવલકથા લખવાનો પણ પ્રયત્ન કર્યો હતો. પરંતુ કંઈપણ પરિણામ આવે તે પહેલાં તો તેઓ દેવકોક થયા. સ્વારનેંદુ મિહવાણીના સહાય અને બાલુકે કવિ હતા. એક બાળુ એમની ત્રેપિનીમાંથી શૃંગાર રસની માર્મિક અને સરસ કવિતા નિતરી અને બીજી બાળુ ત્રેંગપ્રેમના બીનોએ દેગલકિતની મંગલ ભાવનાના મુંબનથી દિંદી જળનાને જાગત હતી.

પોતાની મર્મનોમુખી પ્રતિજ્ઞાના પ્રભાવથી એઓ પદ્યાકર અને દ્વિજ-દેવતી પર પગના લાગતા અને બીજી રીતે જંગલી માહિત્યકારો માધકલ મધુમુદન દન અને રેમચંદ્રની ત્રેણિમા એમતા એક તરફ એઓ ગદ્યાકૃષ્ણની ભક્તિમા નવલીન બનીને નવીન ભક્તમાગ મુંબતા દેખાતા અને બીજીબાળુ મસ્તિના અધિકારીઓ અને રીલાધારી ભક્તોના દંભની હાંમી કરીને ત્રી રિલાલ્ય અને મામાજિક પુનર્વિધાનો પર ચાખ્યાનો આપતા પુગતન અને નનન તરવોનું મુદર મામંજવ્ય એ બારનેંદુની કલાનુ અનેશુ માધુયં છે. માહિત્યના નરીન મુમના આદિ પ્રવર્તક બનીને એમણે એ પણ બતાવી આપ્યું કે બહારના નવા નવા ભાવોને પચાવીને એમાથી એવું સમન્વય બન્યું મર્મન કરવું જોઈએ કે એ ભાવો પોતાના માહિત્યનાં જ આભાવિક અને વિદ્યમિત અંગો લાગે પ્રાચીનતા અને અર્વાચીનતાનાં મંધિકાગે જેની રાનાગ દલાનો મચાર અપેક્ષિત હતો એવી જ સીનગ દલાની માથે ભાગનેંદુનો હવ્ય થયો.

બારનેંદુના ઇત્તનકાળમા જ લેખકો અને કવિઓના મંડળો ચોતરફ જામતા હતા. પંડિત બર્ડીનારાયણ ચૌધરી, પં. પ્રતાપનારાયણ મિશ્ર, બાળુ તોનારામ શંકર, જ્ઞાનમોહન મિહ, લાલા શ્રીનિવાસદાસ, પં. બાલકૃષ્ણ

બટ, પં. કેશવરામ બટ, પં. અંતિકાંત વ્યાસ, પં. રાધાચરણ ગૌસ્વામી
ચોરે ઘણા પ્રૌઢ અને તેજસ્વી લેખકોએ હિંદી સાહિત્યના આ વતન વિકા-
સમાં ભારતેન્દુને આથા આપ્યો છે. ભારતેન્દુનો અક્ષત સં. ૧૯૪૨ માં થયો.

હરિશ્ચંદ્રની હયાતીમાં જે પત્રો અને પત્રિકાઓ નીકળ્યા તેમાંથી કેટલાંક
ને ભારતેન્દુના અક્ષત સાથે જ આથમ્યાં, અને કેટલાંકનું ઇવન લંબાયું.

પત્રનું નામ.	પત્રકાર.	સંવત.
અક્ષમોડા અખબાર	પં. મદાનંદ મવાણ	૧૯૨૮
હિંદી દીપ્તિ પ્રકાશ	કાર્તિકપ્રમાદ ખન્નો કલકત્તા	૧૯૨૯
વિદ્યાર બંધુ	કેશવગણ બટ	૧૯૨૯
મદાસ્થા	શ્રીનિવાસ દીર્ઘા	૧૯૩૧
કાગો પત્રિકા	લક્ષ્મીરા કર મિત્ર કાશી	૧૯૩૩
ભારત બંધુ	તોતારામ અશીશંક	૧૯૩૩
ભારત મિત્ર	કદમ્બ કલકત્તા	૧૯૩૪
મિત્ર વિજ્ઞાન	કનૈયાલાલ કાહોર	૧૯૩૪
હિંદી પ્રદીપ	બાલકૃષ્ણ ભટ્ટ પ્રયાગ	૧૯૩૪
મારસુધાનિધિ	મદાનંદ મિત્ર કલકત્તા	૧૯૩૫
ઉચિત વક્તવ્ય	દુર્ગાપ્રમાદ મિત્ર કલકત્તા	૧૯૩૫
મન્મથન દીનિસુધાકર	વ શાંધર કુલ્યપુર	૧૯૩૬
આર્ય દર્પણ	બખ્તાવરસિંહ સદાજહાપુર	૧૯૩૪
ભારત મુદ્રતા પ્રવર્તક	મણેશપ્રમાદ ફરકાબાદ	૧૭૩૬
આનંદ કાદંબિની	બદ્દીનાગણણ ચૌધરી મિર્જાપુર	૧૯૩૬
કવિકુલકંઠ ત્રિવાકર	રામનાથ શુક્લ બસ્તી	૧૯૪૧
ત્રિવિક્ર પ્રકાશ	રામદાસ વર્મા લખનૌ	૧૯૪૦
દેવ દિનેષી	અગ્રમે	૧૯૩૬
ધર્મ ત્રિવાકર	દેવો સહાય કલકત્તા	૧૯૪૦

પ્રયાગ મમાચાર	દેવજીનંદન ત્રિપાડી	૧૬/૦
પીપ્પલ પ્રવાહ	અંબિકાદાસ વ્યાસ	૧૮૪૧
આત્મણ	પ્રતાપ નાગપણ મિત્ર	૧૬૮૦
ભારત હવન	ગમકૃષ્ણ વર્મા કાગી	૧૬૪૧
ભારતેદ	રામાચરણ ગૌડવાની ગંધાવન	૧૬૪૧
ગુણચિંતક	મીતારામ જળવપુર	૧૬૮૦
મદાચાર માનંડ	જાલચંદ શાસ્ત્રી જળવપુર	૧૬૮૦
દિદાચાર	ગજ રામપાણસિંહ લંડન	૧૬૪૦

આમાથી ઘણા પત્રો તો થોડો વખત આવીને અથ પડા મયા અ. ૩૮૯ના નમુનેનાર લોકમેના કરી વિદ્યાગ્રંથ, ભાગ્યમિત્ર, હિંચિત્રજ્ઞા, આયુષ્ય, આત્મણ, દિદાપ્રદાન અને દિદાચારના નામો લોકમેવા કરના પત્રો તરીકે મરજુર થએલા 'મિત્ર ચિત્રમ' મનાતન ધર્મનુ સમર્થ પત્ર હતુ અને એણે પળનમા દિદી પ્રચારનુ મુકર કામ જાગ્યુ હતુ. માત્રણ દિદી પ્રદાન અને આનંદ કાંઈગિનિ સાહિત્યક પત્રો લખા અને એ પત્રોમા ઘણા મૌલિક લેખો અને કવિતા પ્રમિદ થતા. 'ભાગ્યદુ' એ તો નયમ કાંઈ દિદાગઘને સુગમ અને ગિયર કરવાનુ કયુ. રાજા સિવપ્રમાદ અને રાજા વલ્લભણસિંહ જે ગણ લખ્યુ હતુ એ પ્રન્નાવના રૂપમા હતુ. જ્યારે એ કાળ મમામ થયો અને ભારતદુના મમયમા નવીન લેખકોનું જુથ જાગ્યુ ત્યારે એ લેખકાની વિવિધ ગેવાની મમાયોચના કરવાનો અવસર આવ્યો. ભારતદુ અને એમના મમકાલીન લેખકોમા એક મામાન્ય ગુણ એ સહવતા અથવા ત્રીદાદીરી પ નાવકૃષ્ણ ભટ્ટ, પ પ્રતાપનારાયણ મિત્ર પ જાગીનાથ ચૌધરી વગેરે હાન્ય અને વિનોદના લેખક હતા. રાજા સિવપ્રમાદ અને વલ્લભણસિંહ ભાષા ઉપર અધિકાર રાખનાર ગિયર પ્રકૃતિના લેખકો હતા એમનામા દરિશ્રદ્ધમડળ જેવી ચક્રારતા, અનંદ અને હિં વાસ ન હતા સમકારી મમાજમા મચરિત લાવેને આ લેખકમડળે જહુજ ચક્રારતા અને કુશળતાપૂર્વક પ્રદણ કર્યા.

તેનીના બેઠ પાણી આ લેખકોમાં અપ્પ રીતે દેખાય છે ભારતેદુએ પણ
 ન નાનાઓનો ઉપયોગ કર્યો છે એક એમની ભાવાવેશની સૈવી અને બીજી
 તથ્યનિરૂપણની ભાવાવેશનાં ભાષામાં વાક્યો "બહુ નાના નાના અને
 રાત્રીની મગ્ગ અને પ્રચલિત છે ચિત્તના કોઈ મ્યાથી ક્ષોભની વ્યજના
 આ દોષ કે અને ચિત્તને માટે અવધન છે ત્યાની ભાષા વધારે માદી,
 મહીર અને વાક્યો લાખા લાખા કે તથ્યનિરૂપણ અથવા વસ્તુ વર્ણન
 વખતે એમની ભાષામાં મચ્છન પાવરીનો વધારે સમાવેશ છે એકદરે
 ભારતેદુની મૈત્રી પ્રૌદ મોહન અને ગનીર કે એને એમાં ભાવોતુ
 મૌર્ય અને માર્મિકતા મપૂણ નગવાય કે

૧ પ્રતાપનારાયણ મિત્ર નેપ્પનકનામાં ભારતેદુને જ આદર્શ
 માનતા તોપણ એમની સૈવી ભારતેદુથી જુગી પડી જાય છે મિત્રમાં
 વિનો પ્રિયતા વિશેષ સેવાથી એમની વાણીમાં અન્યત્ર મનાની માત્રા
 વધારે છે એઓ પૂર્વીપણા તરફ મેષવાળીને જાનાની ગામળી - વના
 મને જન્મે પણ એમણે મેધક- વાપચાઈ કે ગમે તેવો વિરલ યપણ
 મેમાંની એઓ વિનોદ અને મનરજનની મામત્રા ગોધી નતા એમની
 નમન પ્રતિ વિનોદી અને કટાક્ષભરી ઢહેવાની પગલ નહ ગનીર વિરલ
 કેવલ વખતે ચચા અને વિષયને અનન્ન મયત અને પ્રૌદ ભાષા
 વાપરતા

૨ જાનકીજી ભટ્ટનું દિહીવડીય નેતા અમના સૈવી મિત્ર ૧
 મગની માટે કે એમણે પણ કહેવનોનો ઉપયોગ નો ૬ પગલુ એમનું
 નાણુ ઉત્તર કદક વચારે હતુ વ્યગ અને વખતા એમના નેમોમાં
 પણ ખ્યાય છે વા ચો પણ નાના લાખા અને અન્વરોની નિમિત્તા વિનાના
 કે એમણે નહ ખડીમોનીનો વ્યવહાર નથી એમાં કેવલે મેમણે નહ
 કૌમમાં એઓ અત્રેજ શબ્દો પણ વખતા પ્રતાપ નાગચણનો વિનોદ
 શાન મને લનો ચમચ્છન હનો દિહીવડીય હાગ એમણે મગ્ગત
 સાહિત્ય અન-વિઓનો પરિચય દિહીજનનાનો કરા ચો છે

પં. બદરીનારાયણ ચૌધરી (પ્રેમધન) ની સૈધી વિવક્ષણ છે. ચૌધરી ગદ્યરચનાને કલા તરીકે ગ્રહણ કરનાર અને કલ્પમની કારીગીરી સમજનાર લેખક છે. એમના એક એક કાલમ જોટલા લાંબા વાક્યોમા એઓ વાચકને એવી રીતે ખુલા પાડે કે જો વાચકના-ચક્રારતાં અને ધ્યાન ખરોખર ન હોય તો પાચ વખત વાચે તોય મમજણ ન પડે. અનુપ્રાસ અને સુંદર પદ-વિન્યાસ તરફ પણ એમનું લક્ષ હતું. કોઈ મામાન્ય વાતને પણ અસામાન્ય અને કોઈ વિશિષ્ટ રીતે કહેવી એને એઓ લેખનકલા અને લેખકની કારીગીરી સમજતા. પ્રેમધન એક લેખને ત્રણ ચાર વાર સુધારના અને લખતા ત્યારે જ છાપવા આપતા. એઓ ભારતદુના નિકટના રનેહી હોવા છતાં એમની ઉતાવળી ગીતની એઓ વારંવાર ફરીઆદ કરતા. પ્રેમધનના લેખો અર્થગર્ભિત અને ચિંતનશીલ મનાતા. એમણે કવિના ઉપગત ' ભારત સૌભાગ્ય ' અને ' વારાગના રહસ્ય ' (અધુક) નામક બે નાટકો પણ લખ્યા જે. ' આનંદ કાંઈમિની, પ્રેમધનના લાલો અને વિચારોનું જ પ્રતિબિંબ હતી એમા એમના મિત્રાચના લેખો બહુજ ઓછા આવતા.

મમાસૌચનાની મગજાન પણ એક ગીતે ચૌધરીએ જ દરી એમ કહી શકાય પુસ્તકોના વિગયનું મમ્મક ગીતે વિશ્લેષણ કરીને એના વિસ્તૃત નિરૂપણની દિશામા પહેલા એમણે જ પ્રથાન કર્યું. બાથુ ગંદાધરસિંહે ' વગવિજેતા ' ને જે અનુવાદ કર્યો હતો એની મમાસૌચના ' કાંઈમિની ' મા પાચ પાના ભરીને ચાંદ હતી લાલા શ્રીનિવાસમમના ' મયોગિના ચ્વયંવર ' ની વિસ્તૃત અને કોઈ મમાનોચના પણ પ્રેમધને જ કરી હતી.

ભારતદુના મમત્રાવીન લેખકોમા ફિંહીવાગા લાલા શ્રીનિવાસદાસનું પણ એક વિશેષ સ્થાન છે. એમણે ' નપ્તા મંવરણુ, ' ' સયોગિતા ચ્વયંવર, ' અને ' ગણધીગ્રેમ મોલીની ' નામના ત્રણ નાટકો અને ' પરીક્ષાગુરુ ' નામક એક નવલકથા લખ્યા છે. એમના વાચ્યરચના સુધક અને સુંદર છે. ઉપરના ચાંદ લેખકોમાં પ્રતિબાનો સ્વચ્છ દેખાય છે. પણ શ્રીનિવાસદામમા

તો દક્ષતા અને સમયસૂચકતા ભારિભાર હતાં; એટલે એમની ભાષા સચત અને સ્વચ્છ તથા રચના સહેલુક દેખાય છે.

ભારતેદુના મિત્રોમાં એમના જેવાં મનમોહની ગણતરીમાં વિજય રાધવગદના રાજકુમાર જગનમોહનસિંહનું નામ આવે છે. એમનું નામ સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી સાહિત્યના અભ્યાસી, હિંદીના પ્રેમીકવિ તથા મધુર ગદ્યના લેખ તરીકે જાણીતું છે. પ્રાચીન મંદૂક માહિત્યના અભ્યાસ અને વિખ્યાટવોના રમણીય પ્રદેશના નિવાસને કારણે જલુદેવી પ્રકૃતિના રૂપ માધુર્યના જેટલી સાચી પારખ અને અનુભૂતિ એમનામાં હતા એટલો એ વખતના કોઇ પણ હિંદી કવિ કે લેખકમાં દેખાતા નથી. અત્યારસુધી જેટલા લેખકોનું વિવરણ આપ્યું છે તેમના હૃદયમાં પ્રકૃતિના વિવિધ મંદાર્ય પ્રતિ કોઇ સાચો એકમંકાર ન હતો. પરંપરાના પાલન ખાતર એમણે પ્રકૃતિનું વર્ણન કયું છે પણ ત્યાં એમનું હૃદય નથી મળતું. જગનમોહનમિહે પોતાના અંતરમાં જીવેલા ભારતીય ગ્રામ્ય જીવનના માધુર્યના મંદારને 'શ્યામા ગ્રામ' મા અસરકારક અને મરસ રીતે વ્યક્ત કર્યા છે. ભારતેદુ, પ્રતાપનારાયણ વગેરે કવિઓ અને લેખકોની દૃષ્ટિ અને ભવ્યતા માનવક્ષેત્રમાં જ મતાકુદરી રમતી, પ્રકૃતના અપાર ક્ષેત્રો સ્વીકારી પહોંચી નહતી. પરંતુ જગનમોહનમિહે માનવતા અને નિર્મળતાના મોર્ચાનો સુદર મંચાર ગુરો છે કવિઓના પુરાતન પ્રેરની ભાષામાં દેશના પ્રકૃતિ ચિત્રોને આલેખવાનું મુક મમર્થન માત્ર જગનમોહનમિહે જ ક્યુ જો ઉપરાંત ભાવની પ્રવણતા વડે પ્રેરાયતી કંપનાના તિવ્વે અને વિદ્યોના વિધાન કરનારી એક પ્રકારની પ્રવાપસવાં અમ મર અને એમાં ઉપવિધાનની વિવક્ષણતા પ્રજ્ઞ કરી આ સૌણોને જો સ્વતંત્ર વિકાસ મધ્યાંત હોત તો બગાળી માહિત્યની પ્રચલિત રેલાંનું સજ્જપ્રધાન રૂપ જે હિંદી-માહિત્ય પર પોતાની અસર પાથરી રહ્યું છે એને ધ્યાન ન મળત આ બધી દૃષ્ટિએ જોતાં એ વખતના હિંદી માહિત્યકારોમાં જગનમોહનસિંહનું ધ્યાન નિશિષ્ટ અને મોહાભર્યું છે.

દિદીના મમ્મ વિનમિનુ વિસ્તૃત કાર્ય જ્યારે ભારતેદુએ હાથ ધર્યું ત્યારે એમને મથવાગે આપનારાઓમા અતીગદવાળા બાળુ તોનારામ બી એ નુ નામ પણ પ્રસિદ્ધ છે એમણે ભાષા સર્વદિની નામની એક મહાગ્રંથાપી 'હાની, અને 'ભાગતમધુ' નામક એક સાપ્તાહિક પણ પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું 'હરિશ્ચંદ્ર ચંદ્રિકા' ના નેખ-મડગમા તોતાગમનુ નામ આગળ પડતું છે 'સ્ત્રીસુમોધિની' એ એમની પ્રમિા પુત્તિમ છે એ ઉપગત અગ્રેજીમાથી 'કોમે કૃતાત નાટક' નામક એક અનુવા પણ એમણે -યો છે એમની ભાષામા મધુ ખામ વિશેના નથી

ભાગેદુના સ્વદાયક નેએ તાનારામ ઉપગત નીચેના નેખનાના નામ ખામ છે નેખનીય .

પડિત કેશવરામ જનુ મિદ્ધા પ્રાગસા દિદીનાવાને માગ મગ છુસી રામય એવુ નથી 'વિદ્યા' નક નામક સાપ્તાહિક ઉપગત અમરે ગમસાદ મૌમન' અને મત્તીદ મધુ નમના પુત્રકા પણ વખ્યા છે. એમની ભાષામા ઉર્દુની અપદ અને અધિક અનગ છે

પડિત રાધાચરણ ગૌસ્વામીમા ભાગનકુ ॥ મદરામચા મમાગ નુધા હા અને દેગલકિલના ભાવો જામત થયા હતા એનન બગામી અનુવા ઉપગત 'વિદેશયાત્રા વિચાર' અને વિદ્યા વિવાદ વિવંશુ નામના મે પુસ્તકા વખ્યા છે એમનુ 'ભાગેદુ' આનાદિન અ રખતનુ નસિદ્ધ મામાયિક હતું.

પડિત અખિકા ન બ્યામ મમ્મનના પ્રતિભાષાગી વિદ્વાન દિદીના મહદય કરિ અને મનાનન ધર્મના ઉમગી ઉપદેશ હતા 'અવનાગ મિમામા વગેરે ધાર્મિક પુસ્તક ઉપગત મિદ્ધાગીના દેદનએના ભાવને વિસ્તૃત અને અપન મના આગર મિદ્ધા-વિદ્યા' નામનો મોગ વિવેચના અથ લખ્યો છે અમનુ મગ મનાનુ વિવેચન પણ પાષાદ્ય અને વિદ્યા છે

પુનઃન ગીતની કવિના ઉપરાત એમણે 'શવિતા, નાટિકા, ગોસંકટ નાટક, અનન્ય મિમાસા' વગેરે ગદ્યગ્રંથો લખ્યા છે.

પડિત મોહનલાલ વિજયલાલ પંડ્યાએ અમત પામતી 'હરિશ્ચંદ્ર વ્યટિકા'ને ઉઘાડી લીધી અને પોતાનું નામ ઉમેરીને એના પ્રકાશને સ્થિર કર્યો એ સમયના વિદ્વાનોમા તત્કાલીનવેલ તરીકે એમનું બહુમાન હતું. ત્રિ ગણ સ્વામયદાનજીએ ત્યારે 'પૃથ્વીગાન' ચરિત્ર 'મા રાસોને કા'પનિક 'રાવતો પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે 'રામો મગ્દા' લખીને એને અસલ સિદ્ધ કરવાનો એમણે પ્રશસનિય પ્રયત્ન કર્યો હતો મગ્દાનની દૃષ્ટિએ 'ગમો' પાળી જલેમત કરનારાઓમા પડ્યાનું નામ તોકપ્રસિદ્ધ છે

પડિત બામબેન ગર્મા પોરવા સ્વામી ધ્યાનસ્થો જમણે દાદ્ય મનાના મ ૧૯૪૦ અને ૧૯૪૦ ની વચ્ચે એમણે ધર્મ મમધી કેટલાક દિંદો પુનઃન લખ્યા છે અને મસ્તૂતના અનુવાદો પણ કર્યા કે આર્થ મિદ્ધાત' નામક એ- મામિદ્ધપર પણ એમણે થોડો વખત ચનાવ્યું હતું ભાસના મમમા એઓ જમરા વિશુદ્ધતાવાદી હતા 'મસ્તૂત ભાસા કી અમ્મૂત ગમ્મિ નામક એ- લેખ લખીને એમણે કાગ્ગી રાસોને મસ્તૂત ઉપ આપવાનો પણ પ્રયત્ન કર્યો હતો

ભાગને નુના ઉદયની માથે જેમ નેપ્થાનું એ- ગૂઝ જામ્યું અને વિનયુ જેમ નેગના જુદા જુદા ભાગોમાથી પત્ર પરિવ્રજ્યો પણ ખુમ પ્રમિદ્ધ થયા આ પરપરિવ્રજ્યોનો સચ્ચિ આગળ આવી કે એમાથી અગત્યના નામોનું કુલ વિવગન જોઇ વાંચી

નકતામાર્થી દિંદના એક સુદ પત્ર અને પત્રિકા કાઢવાનો પ્રયત્ન કરનાર બામુ કાર્નિકપ્રસાદ ખત્રિ હતા એમણે સ ૧૯૨૨ મા 'દિના નાની પ્રદાશ' નામક એક મવાદપત્ર અને 'પ્રેમ વિવામિના' નામની એક પત્રિકા પ્રમિદ્ધ કર્યા એ વખતે મવાદપત્ર વાચનાર બહુ ઓછા એટલે જ મુશ્કેલી ખુબ પરિશ્રમજી કરવું પડ્યું. અધીક વખત તો એઓ પોતે

લો અને તેર જાહેર પત્ર વાળી આવના આનુ કમ્વા છતાં પણ વાયકોના અભાવે થોડા વખતમાં એ પત્ર બધું થઈ ગયું ત્યાં પડી મ ૧૯૩૪ નુધી એકેય સુદર અને સ્થાયી પત્ર ન નિમ્ન્યુ મ ૧૯૩૪ માં પ દુર્ગા-પ્રમાદ મિત્ર છોદવાના મિત્ર મદાનદ મિત્ર અને માણુ જગન્નાથ ખન્નાના પ્રયત્નથી કનકતામા ભારતમિત્ર કમિટી અપાઈ અને 'ભારતમિત્ર' પોતાના પ્રતિભા પ્રમાણે શરૂ થયું આનું પણ જુદું 'ભારતમિત્ર'નું સ્થાન હિંદીમાં માનભયુ' કે એજ માનમાં વાહામાં પડિત ગોપીનાથના ઉત્સાહથી 'મિત્રવિનામ' નિમ્ન્યુ આની પહેલાં પગલમાં એનું પણ હિંદી પત્ર ન હતું માત્ર જ્ઞાનપ્રદાયિની નામની ઉપ દિની પત્રિ । દ્વાગ બાણુ નવીનચંદ્ર કેશવ ।। મમાજ સુધારણા અને જાહોમનનો પ્રયાગ કરતા ત્યાં પડી પ્રમિદ થએના 'હિંદુ માધવ'માં પણ ઉર્દુ અને હિંદી મિત્રિત હતી એની હિંદીન એનું પણ પત્ર ન હતું કવિવચન મુધા ની મનોદા લેખનગના અને ભાગા ઉપર મુજબ થઈને ગોપીનાથે મિત્ર વિનામ ગરૂ મ્યુ હતું એની ભાગા સુદ અને ગોપીનાથની ભારતેદુના પગપોખામ પડી આ પત્ર મહાદેવ અને મમરપર્શા ગોપી પ્રદક્ષિત મગીને ભારતેદુ મવત મનાનવાનું આદેશન ઉપાયુ હતું

આ ઉપરાંત સ ૧૯૩૫ માં પ દુર્ગાનમાં મિત્રના સપદા દેકા 'ઉચિતવક્તા' અને પ મમનદ મિત્રના મપાદન હેકા 'મરમુધાનિધિ' નામના મે પત્રા કનકતાથી નીમ્ન્યા હિંદીના વિકાસ અને વિગતારમાં આ બંને મપાદકોના પ્રયત્ન મશહૂર છે ત્યાર પછી મનાકા રના મનમ્યા અને દેશભક્ત રાજા રામપાનસિહજીએ પોતા ।। મનુભાનાના સેવા અર્થે સ ૧' ૪૦ માં 'હિંદોસ્થાન' નામનું હિંદી અગ્રેજ પત્ર જગ્યાડથી પ્રમિદ કર્યું ભારતેદુના મુલ્ય પડી સ ૧ ૪૨ માં આ પત્ર હિંદી જનિ ના રૂપમાં ફેરવાઈ ગયું અને લાખ સમય મુધી એણે હિંદની જેવા મરી પ મદન મોહન માનીનીયા પ્રતાપ નાગવણુ મિત્ર અને માલમુકુદ ગુપ્ત વગેરે પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓએ એના સપાદનનું જામ મદન્યતાપૂર્વક કર્યું છે ભારતેદુની

હવાતીમાં અને એમની જ પ્રેરણાથી બાબૂ રામકૃષ્ણ વર્માએ ‘ભારતજીવન’ મં. ૧૯૪૦ માં શરૂ કર્યું.

અંગ્રેજી ડંગની મૌલિક નવલકથા હિંદીમાં પહેલ વહેલી લાગી શ્રીનિવાસ-મમતી ‘પરીક્ષાગુરુ’ જ રચાઈ; પરંતુ બંગાળીમાં તો ત્રણી નવલો પ્રમિદ્ધિ પામી ચુકી હતી. એટલે હિંદીમાં સામાજિક અને ઐતિહાસિક નવલકથાની પરંપરા પ્રતિષ્ઠિત કરવા માટે કેટલીક બંગાળી-નવલકથાઓના અનુવાદની જરૂર પડી. બાબુ ગદાધરસિંહે ‘વંગ વિન્નતા’ અને ‘કુર્ગેશન’દિની’નો અનુવાદ કર્યો, બાબુ રાધાકૃષ્ણદાસે ‘સ્વર્ણલતા’ અને ‘મરત્તા કથા ન કરતા’ વગેરે અનુવાદો પ્રસિદ્ધ કર્યાં. પં. પ્રતાપનારાયણ મિશ્રે ‘રાજસિંહ’ ‘ધંદિગ’, ‘સધારાની’, ‘યુગલાગુલીય’ અને પં. ગદાધરણ ગૌસ્વામીએ ‘વિગ્ન’, ‘જાવિત્રી’ અને ‘મૃગમયી’ના અનુવાદો કર્યાં. ત્યાર પછી તો બંગાળી અનુવાદોની આખી પરંપરા ચાલી. પાછળના અનુવાદો અસમર્થ લાપાને લઈને મળ બંગાળી ભાવને હિંદીમાં હુમલો ન લાવો શક્યા. પરંતુ આ અનુવાદોથી નવા ડંગની ઐતિહાસિક નવલકથાઓનો પરિચય થયો અને અત્યંત નવલો રચવાની વૃત્તિ અને ચોગ્યતા આપ્યા આ અનુવાદોના અવતાર પહેલા પં બાબુકૃષ્ણ લાહરી ‘નવન લક્ષ્યચારી’ અને ‘મૌ અગત્ય એક મુગ્ધન’ નામક બે નાની નવલો લખી હતી.

નાટકોની પરંપરાનો ઇતિહાસ પણ કંઈક આવો જ છે. ભારતેદુએ પોતાના ‘નાટક’ પુસ્તકમાં લખ્યું કે કે દિનમાં મૌલિક નાટકો પહેલા બેજ દેના મહાગાન વિશ્વનાથમિશ્રનું ‘આનંદ ન્દુન દન નાટક’ અને બાબુ. ગોપાલચંદ્રનું ‘નર્મદ નાટક’ આ બંને નાટકો ત્રણલાપામાં હતા. ભારતેદુની રચનામાં નાટકો જ વધારે છે. એમના નાટકોમાંથી ૭ અનુવાદ અને આઠ મૌલિક છે.

નાટકો રચવાનો જે માર્ગ ભારતેદુએ શરૂ કર્યો તે માર્ગ પર ચાલનારા મિત્તદમ્ત લેખકો પણ એમના સમયમાં જ ત્યાર ચંદ્ર ગયા. પં. પ્રતાપ નાગચંદ્ર મિશ્રના ‘કલિ કૌતુક રંગ’, ‘કવિપ્રભાવ’, ‘હસીહમીર’,

‘ગો સંકટ’, ‘જુવારા જુવારી’, પં. બહી નારાયણ ઔધરીનાં ‘ભારત-સૌભાગ્ય’, ‘વારાંગના રક્ષક’, ‘પ્રયાગ રામાગમન’, અને ‘૪૬ વિદ્યાપ’; જ્ઞાતા શ્રી નિવાસદામનાં ‘રણધીર પ્રેમભોદિની’, ‘સંમીગિતા વ્યવર’, અને ‘તોતા સંવરણ’, બાબુ તોતારામનું ‘કેટો કૃતાંત’, પં. અંબિકાદત્ત આમનાં ‘ગો સંકટ’, ‘જ્ઞાતા’, ‘મરહટ્ટા’, ‘ભારતી સૌભાગ્ય’ અને ‘શાધાચરણ ગૌસ્વામીનાં ‘નિસ્મરણ દિંદ’, ‘દુઃખિની આજ્ઞા’ અને ‘પાછંગથી સખાપણું’ ‘મદારાજ્ઞા પ્રતાપ’, આ પરંપરાના અંતર્ભૂત છે. ત્યાર પછી ભારતજન પ્રેમના અધ્યક્ષ બાબુ રામકૃષ્ણ વર્માએ અંબાળી નાટકોના અનુવાદ કરીને જાંબા સમય મુધી આ પરંપરા આજ રાખી. ‘વારનારી’, ‘પદ્માવતી’ અને ‘કૃષ્ણકૃમારી’ નાટકો એ વખતના સમારક છે. નાટકોના આ ધારા થોડા સમય મુધી વર્તીને અંધ થઈ ગઈ. આજ એક દારણ તો દિંદ રંગમંચોનો અભાવ દેતા. રંગમંચો દ્વારા નાટકોની અભિરૂચિ કેળવાય છે અને વિકસે છે. નાટક એ દરેક કાવ્ય છે. એનું આકર્ષણ અભિનય પર અવલગિત હોય છે. આ વખતે કેટલીક પારસી નાટક મંડળોએ ફરી પરંપરા નેમા ઉઠાવે છે. ઊંડીને દિંદ નાટકો અજવવા તૈયાર ન હતી. આવી દશામાં નાટકોના પરંપરા રંગમંચોનો અભાવ અને દિંદપ્રેમીઓના નિરુત્સાહમાં સમાપ્ત થઈ.

સાહિત્યનું એક સંગીત અને અગત્યનું અંગ નિર્મળ પણ છે. ભારતેકુના લેખક મંડળે ખીત વિષયો સાથે નિર્મળને પાવ પુરનો ન્યાય આપ્યો. ‘હરિશ્ચંદ્ર ચંદ્રિકા’, ‘અજ્ઞાન’, ‘આનંદ શદ્ધિની’, ‘અને ‘દિંદ પ્રદાપ’ વગેરે પંચામાં એ લેખકોના મંદર તિર્થો જોઈએ તોડલા છે. પરંતુ પાછંગથી આ પરંપરા મજૂ-સિધિ થઈ - મછ. પંડિત ગોવિંદનારાયણ મિશ્ર, પં. માધવપ્રસાદ મિશ્ર, પં. મહાવીરપ્રસાદ દિવેદી જેવા ત્રણ ચાર લેખકો જ શુદ્ધ સાહિત્યક નિર્મળ, વખના હતા.

ભારતેકુના સમયમાં નવન દષ્ટિએ ‘સાહિત્ય સંજ્ઞાનું’ કાર્વ તો થઈ ગયું મયું પણ એ સાહિત્યના વિસ્તૃત પ્રયાસમાં ધણી મુદ્દેશીઓ નહી.

અનસૂતા ભાષા થયેલા લાખી મંમથથી ઉદ્ધૃત હતી એટલે આપકતર
 ભાગકોને અંગ્રેજીની સાથે ઉર્દૂ અથવા એકઝા ઉર્દૂનું જ સિદ્ધાંત આપવામાં
 આવતું હતું. શિક્ષણનો હેતુ મરદાની નોકરીને યોગ્ય બનવાનો આજ મુધી
 અખંડિત આવતો આવ્યો છે. એટલે ચોતરફ ઉર્દૂ કેળવણી પામેલા લોકો જ
 દેખાતા આવી અવગ્યામા પણ જિંદા પ્રયાગ પોતાનું મુંઝું ઝટા સંગીત
 હાથે હાથે ભાગેદુ પોતે નાગરીલિપિની ઉપયોગિતા અને હિંદીનું મહત્વ
 મમળવરા પરિભ્રમણ કરીને -વાંચ્યાનો આપતા એઓ ત્યાં જતા ત્યાં
 એક જ મળી મિલ્કાંતને લાઇને વ્યાખ્યાન ગ્યતા—

નિજ ભાષા ઉન્નતિ અદ્દે મજ્જ ઉન્નતિ કેા મૂલ
 બિનુ નિજ ભાષા જ્ઞાન કે મિરત ન હિય કેા મૂલ

આ દોહરણી ઉપર એમના મિત્રાએ પણ હિંદી પ્રચારની વિચાર પ્રવૃત્તિ
 આગળી હિંદી પ્રચાર માટે કેટલેક અંગે જે મલાઓ અપાઇ તેમા બાબુ
 તોનારામ ઠાગ ગ્યાપિત અલીગઢની 'ભાષા મ વર્ધિની' નો ઉલ્લેખ થઇ
 ગયો છે એ ઉપરાંત ઇ. સ. ૧૮૮૪ માં હિંદી ઉદ્ધારણી પ્રતિનિધિ
 મધ્ય મલા 'પ્રયાગમા પ્રતિષ્ઠિત થઇ મગદગી સ્કંતનમા નાગરીના પ્રવેશને
 માટે ભારનેંદુએ કેટલીય વાન પ્રયત્નો ત્યાં હતા એમા નિષ્ફળતા મળ્યા
 જતા એ પ્રકરના પ્રયત્નો આવરત થતા રહ્યા એટલે જ્યારે વેપકાનો,
 બીરુ પેઠી તૈયાર થઇ એમને પણ પોતાની શક્તિ આ કાર્યમા ખર્ચવી
 પડી. આમ નતન મળની નિષ્ફળતાઓને લીધે સાહિત્ય એવકેશમા એક
 પ્રકરનો નિરાશા જામલી હતી આ નિરાશાના મમળીન વાતાવરણમા એક
 સમય પ્રયત્ને મૌને આસ્થાવંત જનાવી દીધા મં ૧૯૫૦ માં કર્ણાના
 'કર્ણાન્મ કૅલેજના ત્રણ વિદ્યાર્થી મિત્રોના નેક આદર્શ અને મહદવ
 જહેમતથી 'કર્ણા નાગરી પ્રચારણી મળા' અગ્નિત્વમા આવી. એ ત્રણ
 વિદ્યાર્થીઓ તે બાબુ શ્યામસુંદરદાસ, પ. ગમનાગમણ મિત્ર અને કાકુર
 શિવકુમારસિંહ. આ સભાના પ્રથમ મલાપતિ બાબુ રાધાકૃષ્ણદાસ થયા.

આ સલામત મહાધિકારી લાગતે દુના કેટલાક અમલકાલીન સદ્યારીઓ પણ
દતા સલામત મેળ મુખ્ય તુ નજર સમક્ષ રાખ્યા ૧ નાગરીતિપિનો
પ્રચાર અને ૨ દિનો માહિત્તની મહદિ

ઉપરના બે ઉદ્દેશોમાથી પાંચનો પ્રત્યક્ષ સબધ હિંદો માહિત્તના
ઇતિહાસ માથે ન જણાય જના પૌરાણ મબધ અવસ્ય ૭ એને નાગરી
પ્રચારના ઇતિહાસનુ કુકુ વિવરણ અવરધ ૭

લાગતે એ આ પ્યાનોત્તારા અને લેખોદ્ધારા 'નાગરી પ્રચાર' ગર ખી
દીવા દતો તે વખતે બનીયાના દિમીટ્રેમી કનેક્ટના નિમત્રણથી એઓ
ત્યા ગયા ત્યાર ત્યા નાગરીતિપિની ઉપયોગિના અને લાલ ઉપર મુદ્ર
અને અમનમર ખ્યાખ્યાનો યથા પણ તે ઉપગત માથે સાથે મત્ત હરિશ્વ
અ ૧૨ નગરી અને 'દેવાદાર ચરિત' નામકો લખવાયા દેવાદાર ચરિત
પણિત ગવિત્ત શુકનનુ પ્રદક્ષન હતુ અને એમા ઉર્દુ તિપિ ઉપર વિનોદ
પૂર્ણ કટાક્ષ દતા આગતે દુના અખત પહેલા ધ ગૌરીદત્તે નાગરી પ્રચાર નો
કર્તા ઉ ૧૦ દતો એઓ મેરના સાગ્યવત કાલણુ દતા મનખી અને
મખમ દતા એને ૫૦ વર્ષની ઉમરે રોતાની મધી જ મી કત નાગરી
પ્રચારને અર્થે ૨૦૦૦ કરગી દાવી અને સંખ્યાસી બનીને નાગરીપ્રચારના
કાયને વનમાર્ગ મનાની નીધુ એમના પ્રચારની અસરથી મેઘની આમપામ
કેનીય દેવનાગરી નિશાગ્રો સઘ થઈ ગઈ શિલાણુ વિષયના કેનાક પુત્તકો
પણુ એમણે લખ્યા કે ન્યા કોઈ મેગો લગાય ઉત્તમ થાય કે મધ મમાર લ
રાત ત્યા પણ નાગરીનો પ્વજ નછને ચોગીત લાજર જ દોય એમની
આ તિચિત ગીત નેછને ઝોખાઓનુ ઝડ પાછા પડતુ અને નોંધ
આ તિચિત તરફ કુણુદન દષ્ટિએ નેછ રહેતા એમને પ્રણામ કે
વસ્ત મહદને બ ને નોંકો 'જ્યનાગરી' કહેતા સ ૧૫૧ મા
દક્ષરોમા નાગરી શરૂ કરવા માટે એ- અરજ પણ મોકલેની ગૌરીદત્તની
એને હાથે કરની સેવા અને અતઃની લાગણી નાગરી પ્રચારના ઇતિહાસમા
ચિત્રવ રહ્યો

‘કાશી નાગરી પ્રચારિણી મળા’ અપાઠ અને તરત જ એણે નાગરી પ્રચારનું કાર્ય આરંભી દીધું. ઇ. સ. ૧૮૬૫ માં સંયુક્ત પ્રાંતના ગવર્નર મર એન્ટની મેકડોનલ્ડ કાશી આવ્યા એ વખતે સભાએ એમને એક સ્વાગતપત્ર આપ્યું અને એમાં નાગરીની દુર્દશાનું મચોટ વર્ણન કર્યું. મળાના માનનીય મળ્ય અને દિદાના આશક પં. મદનમોહન માલ-વીઆએ નાગરીના ઉપયોગમાં થતા વાબો વર્ણવતી પોતાની ગમ્તી ગયામાં એક પુસ્તિકા લખી અયોધ્યાના મહારાજા મર પ્રતાપ નારાયણ સિંહજીના નેતૃત્વ હેઠળ એક વગદાર ગિટમડજે તા. ૨-૩-૬૮ ના દિવસે મર મેકડોનલ્ડની મરદાગની મુલાકાત લીધી અને અગ્રજોમાં નાગરીની આવશ્યકતા ઉપર જોર દેતું એક સંવાદ નિવેદ્ય ક્રેમ્યું.

મલાએ ત્રૈવાર્ષિક ગોધ શરૂ કરીને જાગર વેગ આપ્યો ન ૧૯૫૧ માં નલાને આ કાર્ય માટે મધુકા તાતની મંજૂર તરફથી ૪૦૦ રૂપોઆ વાર્ષિક મહાય મળી, પરંતુ નોંધવું કાર્ય જેમ જેમ વધતું ગયું તેમ મળકાની વાર્ષિક મહાય પણ ૨૮૦ રૂપોઆ સુધી પહોંચી આ ગોધમાં જે જે મહત્વના પ્રાચીન ગ્રંથો મળતા ને સલાની 'નાગરી પ્રચારિણી' ગ્રંથ માળા' દ્વારા પ્રમિદ થતા આ ગોળાનું મુદ્ર પગિણામ જો આ કુ કે દિદી માહિત્યના ઇતિહાસ માટે મળીને અને બહુમુદી મામત્રા પ્રાપ્ત થઈ

દિદી લાપાદાગ જ વેગાનિ- વિષયોના શિક્ષણનાં વ્યવસ્થાનો વિચાર એકામા ગત્રત થયો હતો પંતુ મોંઘા મોંઘા સુઝેલી હતી એના પારિભાષિક શબ્દોની એટલે અનેક રસાનિકાના મદયોગ અને પગિણમ વડે મ ૧૯૬૩ માં મલાએ 'વેગાનિક નર' પ્રમિદ કર્યા એટલા પ્રાચીન ગ્રંથો જ પ્રમિદ કરીને મલા અટખી નધાં પંતુ લોકલવનમા ઉપયોગી થાય અને એના ઇતિહાસ દાગો પુરે એવા પુસ્તક પ્રમિદ કરીને લગભગ ૭ ગ્રંથમાળાનું મઆવન મલા કરે છે 'મનોગજક પુસ્તકમાળા' માં જીવન-ચરિત્ર નરવચ્ચ નાગર દાંચ અર્થનાંત્ર અને ગોળી વગેરે વિષયના ૪૦ પુસ્તક પ્રમિદ થયા , 'દેવીપ્રમાદ ઇતિહાસિક પુસ્તકમાળા' એ શાઈહાન સુગયાન સુનેમાન મોજામર અનેકખી ધમ મિપિમા (માસુનામા, પ્રાચીન મુદ્રા, યાત્રિયાકા ભારત વર્ણન અને મદલાત નેજુરી દી ખ્યાત નામક અગત્યના ગ્રંથો પ્રમિદ કર્યા કે 'મુર્યદમારી પુસ્તકમાળા' માં નુદ માહિત્ય અને કિવમકાના વ્યાસ મદર પુસ્તક પ્રમિદ થયા કે આ ઉપરાંત 'માલાનગ સરપૂત-આનગ પુસ્તકમાળા' ચાર હોના પ્રાચીન દાંચ ગ્રંથો 'પ્રકિર્ણ પુસ્તકમાળા' આવન્ય માહિત્યના પુસ્તક અને 'મદિલા પુસ્તકમાળા' નારી લવનને નર્તતા પુસ્તક પોત-પોતાની શક્તિ અનુસાર પ્રકટ કરે છે આ ઉપરાંત દિદીનું પ્રમાણુભૂત વ્યાકરણ પ્રસિદ્ધ કરીને મલાએ દિદિ સાહિત્યની મોટી પોટ પુરી કે. પુસ્તકાલ અને ચદકો આપીને માહિત્યના જુદા જુદા વિષયમા માહિત્યકારો

ને ઉત્તરના આપવાની પ્રથા શરૂ કરવાનું માન પર્ણસભાને ઘટે છે. 'નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકા' એ સભાનું મોટું આકર્ષણ છે. ઉચ્ચ અને સમૃદ્ધાંત મંપાદનકલાના દુબલું નમુના જેવી આ ત્રિમાસિક પત્રિકાનાં દિંદો સાહિત્યમાં જ નહિ પરંતુ પુરાતત્ત્વની આવશ્યકતા પણ ખૂબ પ્રતિષ્ઠા અને ગૌરવ લાગ્યા છે.

પરંતુ સાહિત્ય સંવૃદ્ધિની દિશામાં સભાનું સૌથી મહત્ત્વપૂર્ણ અને અમરકાર્ય તે 'દિંદો શબ્દ સાગર' નું પ્રલુપ્ત છે. બાણુ રામમુદરદાસ અને એમના સદસ્યારીઓના વીસ વર્ષના સતત અને અયાગ પરિશ્રમના મૂર્તિમંત સ્વરૂપ જેવો આ 'દિંદો શબ્દ કોષ' દિંદો સાહિત્યનો અમર મદ્યમંથ છે. મંથમાં ૪૦૦૦ થી ઉપરાત પૃષ્ઠો અને ૯૩૧૧૫ શબ્દોનો મમાવેશ છે. કોષની પાછળ લગભગ ૧૦૨૨૦૫ રૂપીઆનો ખર્ચ કરવામાં આવ્યો છે. દિંદોનો પ્રથમ જ કોષ દોવા છતાં વિવેચકોએ એને 'વિશદ અને પૂર્ણ' કહ્યો છે.

કોષનું અભ્યાસક અને વિવેચક દષ્ટિએ નિરીક્ષણ કરતા એક ત્રુટિ દેખાય છે. એમાં ઘણે કેસોમાં જ અગ્રેષ્ઠ શબ્દોને દિંદો શબ્દો તરીકે ગણવ કરવામાં આવ્યા છે. કેટલાક અગ્રેષ્ઠ શબ્દો અનિવાર્ય રીતે આપણી ભારતીય ભાષાઓમાં શ્દ થઈ ગયા છે એ વાત સ્વીકારીએ તોપણ અગ્રેષ્ઠ શબ્દોને દિંદો શબ્દો તરીકે કોષમાં મુકવાની અપદિત છુટ આપ્યા મંથની સુદરતા અને મૌલિકતાને ઓછા કરે છે.

આટલી તુટિ છતાં પણ 'દિંદો શબ્દ સાગર' ની સમાપ્તિ દિંદો સાહિત્યની વેદીપર એક વિશાળ સાત્ત્વિક મહાયજ્ઞની સંજ્ઞા પૂર્ણાવસ્થિ છે. કોષ એના મંપાદકાના વિસ્તૃત પાસાયણ, વિશદ જ્ઞાન, ગંભીર પાઠિત્ય અને અપૂર્વ જહેમતનું મૂર્તિમંત સ્વરૂપ છે. પંડિત ગૌરીશંકર ઓઝાએ આ કોષને પ્રસિદ્ધ સંશિષન પંડિતોના રચેલા મંસ્કૃત ભાષાના કોષ માથે સરખાવ્યો છે.

ગભાએ પોતાના ૩૫ વર્ષના છત્રનમા દિંદી સાહિત્યના વર્તમાનકાળની ત્રણે અવસ્થાઓ જોઈ છે. જે સમયે એ સ્થાપિત થઈ તે વખતે ભારતેન્દુ દ્વારા પ્રવર્તિત પ્રથમ ઉત્થાનની પરંપરા ચાલતી હતી. એ પ્રચારકાગર દત્તે નાગરી લિપિ અને દિંદી સાહિત્યના માર્ગમાં ખૂબ મુસ્કેલીઓ હતી. ભારતેન્દુ અને એમના મંડળે જે જોશ અને ઝીંઘદીલી સાથે કામ કર્યું એજ પ્રથમ ઉત્થાનનો ઇતિહાસ છે. સભાની સ્થાપના પછી ઘર સંભાળવાની ચિંતા અને વ્યવસ્થા જેવાં ચિહ્નો દિંદીમેવકામાં દેખાવા માંડ્યાં. બાણુ હરિશંકરના ગોસોદવાસ પછી એમના સહયોગીઓ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે સાહિત્યસેવા કરતા હતા. એ ઉપરાંત નવા સાહિત્યકારોનો ઉદય થયો અને દ્વિતીય ઉત્થાનના આરંભમાં ‘સુરમ્વતી’ પત્રિકાનાં દિંદી સાહિત્ય જગતને દર્શન થયા.

કાવ્યરચના.

પુરાતન ધારા.

અલંકાર મુગની સમાપ્તિ વખતે આપણે દિગ્દેવની કવિતાનો પરિચય કર્યો છે. ત્યાર પછી વર્તમાન મુગની શરૂઆતમાં એ પ્રાચીન ધારાને અનુસરીને છતાં કેટલાંક જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોમાં થોડા કવિઓએ કવિતા કરી છે.

સેવક કવિ અસનીના દાકુર કવિના પૌત્ર હતા, અને કાશીના જમીનદાર બાણુ દેવજીનંદનના પ્રપૌત્ર બાણુ હરિશંકરના આશ્રયે રહેતા હતા. વજ્રભાવાના એ અગ્રજા કવિ હતા. એમણે “વાગ્વિદ્યાસ” નામક નાવિકા-બેદનો એક વિસ્તૃત ગ્રંથ રચ્યો છે, એ ઉપરાંત બરવા છંદમાં નખશિખની એક રચના પણ કરી છે. એમના સવૈયા સામાન્ય જનતામાં ખુબ પ્રચલિત છે. “કવિ સેવક ખૂદે લખે તો કલ્પ પૈ હનોજ દે મૌજ મનોજ હીજી” નામક પ્રાસદ્ધ પ્રકિત ધણાય વૃદ્ધ રસિકો હજીય કટાક્ષમાં સંભળાવે છે. એમને જન્મ સં. ૧૮૭૨ અને મૃત્યુ સં. ૧૯૩૮ માં થયું.

મહારાજ રઘુરાજસિંહ રીવાજેશ્વરી જન્મ મ. ૧૮૮૦ માં અને મૃત્યુ સં. ૧૯૩૬ માં થયાં, એમણે બકિત અને શૃંગારના ધણા ગ્રંથો રચ્યા છે. એમનું 'રામ સ્વયંવર' (મ. ૧૯૨૬) નામક નાર્ચનાત્મક પ્રગંધ કાવ્ય લોકપ્રિય છે. એમાં ધણા છંદોમાં રામમીતાના વિવાદનું વિનૃત વર્ણન છે. વર્ણનોમાં એમણે વસ્તુઓની ગણતરી કરાવનારી પ્રણાલિકાનું અવલંબન કર્યું છે. 'રામ સ્વયંવર' ઉપરાંત 'શકિમણી પરિણય' 'આનંદામ્બુનિધિ' 'રામાષ્ટયામ' વગેરે એમના રચેલા મુખ્ય ગ્રંથો છે.

સરદાર કવિ કાશીનરેશ મહારાજ ઇંગ્લીશ સાહિત્યસંસ્થાના આશ્રિત હતા. એમનો કવિતાકાળ સં. ૧૯૦૩ થી ૧૯૪૦ સુધી આવે છે. એમની નામના એક સિદ્ધસ્ત અને સાહિત્યમર્મજ્ઞ કવિ તરીકે મશહૂર છે. 'સાહિત્ય રસ્ત' 'વાગ્વિલાસ', પદ્યમણિ, દનુમત જુગલ, વૃક્ષસી બૂંદણ, શૃંગાર સંગ્રહ, રામ રત્નાકર, માહિત્ય સુધાકર, રામશીલા પ્રકાશ આદિ કાવ્ય ગ્રંથોના રચનાર તરીકે સરદારનું નામ વિખ્યાત છે. આ ઉપરાંત એમનું એક મુંદર કાર્ય તે એમણે કવિપ્રિયા, રસિકપ્રિયા, બિહારી મતમર્ધ, અને મરના દષ્ટિકુટ પર લખેલી ટીકાઓ છે.

બાપા રઘુનાથદાસ ગમગ્નેહી અયોધ્યાના મહત્ હતા અને એ ગમયના મોટા મહાત્મા મનાતા સવત ૧૯૧૧ માં એમણે 'વિશ્રામ માગર' નામના વિશાળ ગ્રંથની રચના કરી અને એમાં અનેક પોગણિક કથાઓનો સમાવેશ કર્યો લખજનોમાં આ ગ્રંથનો ખૂબ આદર છે.

લલિતકિશોરીનું મૂળ નામ કુદનલાલ શાહ હવું. એઓ લખજોના એક પ્રસિદ્ધ વૈસ્ય ધરાણામાં જન્મ્યા હતા. પાછળથી જંદાવનમાં જઈ એક વિરક્ત ભક્તની જેમ રહેવા લાગ્યા. એમણે ભક્તિ અને પ્રેમ સંબંધી ધણા ગ્રંથો લખી છે. એમની કવિતાનો સમય સં. ૧૯૧૩ થી ૧૯૩૦ સુધી આવે છે. જંદાવનનું પ્રસિદ્ધ 'મહાજ્ઞા મંદિર' એમણે અંધાવેળું મનાય છે.

રાજા લક્ષ્મણસિંહનો જાલ્યેખ ગવના વિકાસક્રમ દરમ્યાન કર્યો છે. એમણે વ્રજભાષાની મધુર અને સરસ કવિતા પણ રચી છે. વ્રજભાષાની સહજ મોક્ષતા એ એમની વાણીની વિશેષતા હતી. ' સકુન્તલા ' નો જે પ્રથમ અનુવાદ એમણે પ્રસિદ્ધ કર્યો એમાં કાવ્યો મુક્યાં ન હતાં, પરંતુ ખીજા સંસ્કરણ વખતે સ્લોકોને ઠંકાણે સરસ અનુવાદો મુક્યા. આ ઉપરાંત સં. ૧૯૩૮ અને ૧૯૪૦ ના વચગાળામાં ' મેઘદૂત ' નો મનોહર અને લક્ષિત અનુવાદ પ્રસિદ્ધ કર્યો.

લલિતરામ અક્ષયજીનો જન્મ મં. ૧૮૯૮ માં અમોદા (ખસ્ટી જિલ્લો) માં થયો હતો. એઓ કેટલોક સમય પ્રસિદ્ધ કવિ મહારાજા દ્વિજદેવને ત્યાં પણ રહ્યા હતા. આ ઉપરાંત ખસ્ટી, દરભંગા અને પુરનિઆ વગેરે રાજ્યોમાં પણ એમનું સન્માન થયું હતું. સન્માન કરનાર પ્રત્યેક રાજા પર એમણે થોડી થોડી રચનાઓ કરી છે, જેમ કે માનસિંહામૃત, પ્રતાપ રત્નાકર, પ્રેમ રત્નાકર, લક્ષ્મીશ્વર રત્નાકર, રાવણેશ્વર કંપતર વગેરે. એમણે માત્ર શૃંગારરસ ઉપર જ કવિતા ન કરતાં ખીજા રસો ઉપર પણ રચનાઓ કરી છે. એઓ સમરથાપ્તિઓ બહુ જલ્દી રચી કહાડતા. વર્તમાન યુગમાં વ્રજભાષાની પ્રાચીન પદ્ધતિ પર કવિતા કરનારાઓમાં એઓ ખૂબ પ્રસિદ્ધ થયા છે.

ગોવિંદ મહાભાષા ગુજરાતી ખવાસ છે. કાઠિયાવાડના સીદ્ધાર ગામમાં એમનો જન્મ સં. ૧૯૦૫ માં થયો હતો. એમની પાસે વ્રજ ભાષાની કવિતાનો વિશદ સંગ્રહ છે. જૂવણનાં કાવ્યોનું એક શુદ્ધ સંસ્કરણ પ્રસિદ્ધ કરીને એમણે ઉમદા સેવા કરી છે. એમણે પોતે પણ વ્રજ ભાષામાં ઠીક કવિતા કરી છે. નીનિવિનોદ, શૃંગાર સરોજિની, પટનકવુ, પાવસ પયોનિધિ, સમસ્થા પૂતપણી, વક્રોક્ત વિનોદ, સ્લેષ ચંદ્રિકા, પ્રારબ્ધ પચાસા અને પ્રખીન માગર એ એમના ખાસ પ્રબંધો છે. એમનું મૃત્યુ સં. ૧૯૮૧ માં થયું.

પુરાતન ધારાના કવિઓ પછી એવા કવિઓને સમય આવે છે કે જેમણે એક તરફ હિંદી સાહિત્યની નવીન ગતિના પ્રવર્તનમા મદાય કરી અને બીજી તરફ પુરાતન ધારાની કવિતા સાથે પણ પોતાનો સંબંધ અર્થાંકિત રાખ્યો. એવા કવિઓમાં ભારતેન્દુ હરિશ્ચંદ્ર, પંડિત પ્રતાપનારાયણ મિશ્ર, પંડિત બદરીનારાયણ ચોધરી, હાકુર જગન મોહનમિંહ, પંડિત અંમિકાદત્ત વ્યાસ અને બાણુ ગમકૃષ્ણ વર્મા સુખ્ય છે.

ભારતેન્દુએ ગદ્યની જેમ પદ્યની ત્રણ ભાષાનું પણ સંશોધન કર્યું. કેટલાક પ્રચલિત નહિ એવા અતિ જુના શબ્દો હજી કાવ્યમા રૂઢિ અનુસાર વપરાતા હતા એમથી ધણી શબ્દો તે અપભ્રંશ અને પ્રાકૃતમાંથી આવેલા હતા. આ ઉપરાંત શબ્દોને મરોડીને વિચિત્ર રૂપમાં લખવાનો દોષ પણ એમણે સુધાર્યો. પોતાની કવિતામાં એ વખતે બોલાતી ત્રણ ભાષામાં સરસ કવિતા કરીને એમણે ત્રણ ભાષાને વર્તમાનમાં ખેંચી આણી.

ભારતેન્દુએ ‘કવિ સમાજ’ પણ સ્થાપિત કર્યા હતા. આ સમાજેમાં પાદપૂર્તિની ધૂમ મચતી બધે દૂરથી કવિઓ આ સમાજમાં ભાગ લેવા આવતા. પંડિત અંમિકાદત્ત વ્યાસે પોતાની પ્રતિભાને ચમત્કાર પહેલાથી જ બતાવ્યો હતો ભારતેન્દુના શ્રુંગાર રસના કવિત્ત સર્વેયા સરમ અને મર્મરૂપશી બનતા એ ઉપરાંત ભક્તિ અને શ્રુંગારના કેટલાય પદ પ્રેમ ટુલસીદાસ, પ્રેમ માલિકા, પ્રેમ પદ્યાપ આદિ પુસ્તકોમાં સંગ્રહિત છે.

પંડિત પ્રતાપનારાયણ મિશ્રની શ્રુંગાર કવિતા પણ સરમ બનતી હતી. હાજીપુરના ‘રસિક સમાજ’માં એમની પાદપૂર્તિઓ બહુ જ આદર અને સ્નેહપૂર્વક સભાગતી કેટલીક વખત તે એ લાવણી ગાનારાઓની વચ્ચે બેસીને પણ પોતાની લાવણીઓ લાગરના

બદરીનારાયણ ચોધરીની જાન્યરચના બહુ નવા હાકુર જગનમોહન-મિંહના શ્રુંગારી કવિત્ત સર્વેયા પણ સરસ બનતા એમણે ‘મેઘદૂત’નો

કવિત્વ સર્વેયામા અનુવાદ કર્યો છે એ ઉપરાંત 'પ્રેમ સપતિલતા' (૧૮૮૫) 'સ્વામાનતા' અને 'શ્યામા સરોજિની મા એમની કવિતા શ્રાવણ છે

પડિત અબ્દિકાદત વ્યાસ અને બાપુ રામકૃષ્ણ વમાના ઉત્સાહથી ઘેરાયેલી કવિ સમાજ આતો હતો. 'ખિહારી વિહાર એ વ્યાસજીનો વિશાળ ગ્રંથ છે એમા ખિહારીના બધા જ દોહરા ઉપર કુડળિઓ રચીને મૂળભાવને પક્ષવિત્ત કર્યા છે આ મહત્ત્વની 'મનોજ મજરી ના કર્તા હુમરાવ નિનાસી પ નકહેદો તિવારી તથા પડિત વિજયનાદ નિપારી પણ મજલાની સુદર કવિતા કરતા હતા

આ પુરાતન ધારામા લાન સીતારામના બે પદ્માનુવાદો પણ આવી ગયે છે રઘુવરાનો અનુવાદ દુહા એવાઈમા અને મેઘદૂતનો ધનાક્ષરીમા કર્યો છે

પડિત અયોધ્યાસિંહ ઉપાધ્યાય ખડીબોલીના ગ્રાસદ આધુનિક કવિ છે તારલ કાળમા એઓ પણ પ્રાચીન ઢગની સુદર કવિતા કરતા એમના નિવાસ સ્થાન નિગમાનાદમા શિખ સપ્રદાયના મહત્ત્વ બામા સુમેરમિંદ દિંદી કાવ્યના પ્રેમી હતા એમને ત્યાં કવિઓ હમેશા પોતાની મહત્ત્વની જમાવતા આ મહત્ત્વની ઉપાધ્યાય પણ પોતાનો પાત્રપ્રતિઓ સભાગવતા એમનું હરિ ઔધ' ઉપનામ એ વખતનું જુનું છે એમનું 'રસમંડા' મજલાનું પ્રસિદ્ધ પુસ્તક છે

અ પડિત શ્રીધર પાઠકનો સબધ પણ ખડીબોલી સાથે મનાય છે પરંતુ ખડી બોલી ઉપરાંત મજલાવાનો પણ એમણે સરમ અને હંદગમ કવિતાઓ કરી છે અને એ કવિતાઓ એમની મધુર સ્મૃતિને ચિરંજીવ રાખશે નવસહાર મા એમની બાનુજા દેખાય છે આના ભાવવાદી કાવ્યકલા પુરાતન ધારાના એક બે કવિઓમા જ છે એમની કવિતામા મજલાનું સજીવ રૂપ આપણને દેખાય છે

નગ્નમાની પુરાતન ધારાના કવિઓમા બાપુ જગન્નાથરાસ (૨ નાકર) નું સ્થાન બાદ હવે છે ભારતે દુના અસ્ત પડી મ ૧૯૪૬ થી એમણે

મળ્યા કવિતા કરવા માટે, ' હિંડોવા ' વગેરે પુસ્તકો એ વખતના છ કાન્ય મંમથી એક પત્રિકા પણ એમણે થોડો સમય ચલાવી હતી એમની કવિતા મોળા મોળા પ્રાચીન કવિઓ સાથે ટકર લે એવી સમર્થ છે એ સમયમા એમના જેવી ગમ અને હકિતવૈચિત્ર્ય કવચિતજ દેખાય છે ઉત્કાંત અને સચત બાપા એ એમની કવિતાનુ આકર્ષક અંગ છે આજે પણ સાહિત્ય તથા મળભાષના મર્મસ નેએ એમનુ સ્થાન હિંચુ છે રોળાછ દમ એમણે હરિશ્ચંદ્ર અને ગંગાવનગણુ નામક બે પ્રસિદ્ધ કાવ્યો રચ્યા છે, અને બિહારી સતમઘનુ ની । સહિત અતિ પ્રમાણિક અને વિગદ મસ્કરણુ એમણે પ્રસિદ્ધ રૂં છે

કાન્યપુરના રાયદેવીપ્રસાદ ' પૂર્ણુ ' ની કવિતા પણ મળભાષાના પુરાતન કવિઓનુ અમરણુ કરાવનારી બનતી હતી એમના નિવાસ દરમ્યાન કાન્યપુરમા ' કવિ અને કવિતા ' નુ સન્માન વધુ હતુ એમણે ' સસિક વાટિકા ' નામનું એક પત્રિકા પણ થોડા સમય સુધી ચલાવેલી માત્ર ૪૭ વર્ષની અવસ્થામા સ ૧૯૭૭ મા એમનો દેહાંત થયો એમની લલિત પદ્યવની કેવી સરમ હતી એનુ અનુમાન આપણને ' ધારા ધર-ધાવન ' (મેધદુતનો અનુવાદ) નેવાથી થાય છે એ હિપરાત આજની નવી ધારામાંથી પણ લાક્ષણગવાન દીન સનેહી વગેરે કવિઓ પણ પુરાતન ધારાની કવિતા કરતા હતા

નવી ધારા.

દેશકાળ અનુસાર જેમ મઘનો વિકાસ થયો તેમ કાન્યની પુરાતન ધારા પણ પનટાઇ ગઇ આનો યશ ઉપર કણુ તેમ લારતેન્દુને છે અલકાર પુમમા એ બે વિષયમા ગુચવાયથી કવિતાએ સમય મગતા પોતાનો પ્રવાહ અનેક દિશામા રેનાયો વિષયોની અનેકરૂપતાની સાથે માથે એના વિધાનની રીત પણ બદલાઇ પ્રાચીન ધારામા મુક્તક અને પ્રમઘની જે પ્રણાનિકા આવી આવતી હતી એનાથી જુદીજ પ્રણાનિકાનુ અવનબન નવી ધારાના કવિઓને કરનુ પડ્યુ નવી ધારાના આરભમા નાના નોના

પદ્યાત્મક નિબંધોની પરંપરા ચાલી. આ પરંપરા પ્રથમ ઉત્થાનમાં તો ભાવ પ્રધાન રહી પરંતુ આગળ જતાં શુદ્ધ અને matter of fact બનવા લાગી. નવી ધારાના પ્રથમ ઉત્થાનમાં ભારતેન્દુ, પ્રતાપનારાયણ મિશ્ર, અંબિકાદાસ વ્યાસ, રાધા મૃણુદાસ, બદરીનારાયણ ચૌધરી વગેરેનાં નામો પણ આવી શકે છે. એમણે જેમ પુરાતન ધારાની કવિતામાં પોતાની રચનાનો ફાળો આપ્યો છે તેમ નવી ધારાની કવિતામાં પણ પોતાની સદાય અપાઈ છે.

નવી ધારામાં ભારતેન્દુની વાણીનો પ્રધાન સ્તર દેશલક્ષિત હતો. નીલદેવી, ભારત દુર્દશા આદિ નાટકોમાં મુકાબલી કવિતા દેશ દેશની માર્મિક બ્જળના છે. આ ઉપરાંત એમની સ્વતંત્ર કાવ્યરચનામાં પણ દેશની અનીત ગૌરવગાથા, વર્તમાન અધોગતિની ક્ષોભભરી વેદના, ભવિષ્યની ભાવનાથી ભરેલી ચિંતા છત્યાદિ અનેક નવા ભાવોનો સંચાર દેખાય છે. મિસરમાં ભારતીય સેનાના વિજય સમયે રચાયેલી ‘વિજયિણિ વિજ્ય વૈભવંતી’ માં ગર્વ, ક્ષોભ, વિષાદ વગેરે દેશલક્ષિત બ્જળક વિવિધ સંચારી ભાવોના ઉદ્ગાર છે. ચિતોડ, પાણીપત, એ નામોમાં જ હિંદુહૃદયને માટે કેટલીય ભાવના ભરી છે. ‘નીલદેવી’ માં એની કરણ સ્મૃતિ આપણને દેખાય છે.

ભારતેન્દુએ હિંદી કાવ્યધારાને નવા વિષયો તરફ વાળી પણ એમાં નવીન વિધાન અથવા નૂતન પ્રણાલિકાની સરઆત ન કરી. ખીછ વાત એ છે કે એઓ માત્ર ‘પુરુષ પ્રકૃતિ’નાજ કવિ હતા, બાલ્ય પ્રકૃતિની અનંત રૂપાની સાથે એમના અંતરનું સામંજસ્ય દેખાતું નથી. એમનાં નાટકોમાં એમણે એએક ઠેકાણે જ નિઃસર્ગનાં વર્ણનો મુક્યાં છે તે તો રૂઢિચત્ર છે, અંતરમાંથી પ્રકટેલાં નથી.

ભારતેન્દુ પોતે પદ્યાત્મક નિબંધો તરફ અગ્રસર ચલા નથી પરંતુ એમના ભક્ત અને શિષ્ય પંડિત પ્રતાપનારાયણ મિશ્રે બરાબર એ તરફ કૃત્ય કરી

૧ એમણે દેશદશા ઉપર આસુ વહાળ્યા ઉપરાંત ‘ જૂતાપો ’ ‘ ગોરક્ષા ’ વગેરે વિષયો પણ કવિતા માટે પસંદ કર્યાં. આવી કવિતામાં કદાચ વિચારણીય વાતો છે, કદાચ લાવન્યજનના છે અને કદાચ વિગિત્ર વિનોદ પણ છે. મિશ્રની વિશેષતા એમની હાસ્યવિનોદપૂર્ણ રચનાઓમાં દેખાય છે. હમગા તૃપ્ત્યન્યત્ર ભુદાપા વગેરે કાંચો વિનોદપૂર્ણ અને મનોરંજક છે ‘ હિંદી હિંદુ હિંદુસ્તાન ’ વાળી હિંદીની હિમાયત પણ લોકપ્રસિદ્ધ છે.

બહરીનાથ ચોધરીએ નવી ધારાની કવિતામાં પ્રાસંગિક કવિતાઓ જ વધારે કરી છે જેમ કે દાદાભાઈ નવરોજી પાર્લામેન્ટમાં ચુટાયા એ અવસર પર મહારાષ્ટ્રી વિક્ટોરીઆની ફીરક બ્યુબીરી વખતે, તામરીનિપિ અદાવતમાં મીકારાઈ તે વખતે વગેરે. આવી પ્રાસંગિક કવિતાઓમાં માન ખુશામદ જ રહેતી હતી એમ નહતું. એમાં એ વખતની રાજકીય અથવા મામાજિક અવસ્થાનું વર્ણન પણ આવતું. ચોધરીની થોડી પણ સરસ અને શુદ્ધ કવિતા એમના એ નાટકોમાં છે ‘ ભારત સૌભાગ્ય ’ ભજવવા થોડી નથી પરંતુ દેશ દશા ઉપર એનું અપૂર્વ અને હૃદયગમ નાટક બીન્ન નથી લખાયું. એના આરભના ત્રણ અંકોમાં સરસ્વતિ, લક્ષ્મી અને દુર્ગા એ ત્રણ દેવીઓનું ભારતમાંથી અનુક્રમે પ્રસ્થાન થાય છે એ દૃશ્યો ભવ્ય છે, અને એ ત્રણે દેવીઓના મુખમાં જતી વખતે જે કવિતા મુકી છે એ મમરપર્ણી છે.

દાકર જગનમોહનસિંહે પોતાનો કવિતાપ્રવાહ નના વિષયો તરફ વાળ્યો નથી પરંતુ પ્રાચીન સંસ્કૃત કાવ્યોના પ્રાકૃતિક વર્ણનોના સંસ્કાર મનમાં ગંખીને પોતાની પ્રેમવર્ણનાની મધુર સ્મૃતિ સાથે સકળાપલા, વિધ્યા પ્રેરના રમણીય યજ્ઞોને જે સાચા અનુરાગની દૃષ્ટિએ એમણે નિગૂંચ્યા છે એ લક્ષ એ એ છે આ દર્શનાત્મા એમણે હિંદી સાહિત્યમાં એક નૂતન વિધાનનો આભાસ કરાવ્યો જે વખતે હિંદી સાહિત્યનો અન્યુદય થયો તે વખતે સંસ્કૃત કવિતા પોતાની પુરાતન વિશિષ્ટતા ખોઈ એડી હતી એટલે હિંદી સાહિત્ય એના પાઠના ઉપને લખને જ અગમર થયું, પ્રૃતિનું જે

મુદ્દમ નિરિક્ષણ વાસ્તવિકતા, કાલદાસ અને ભવમૂર્તિમા દેખાય છે તે મંદ્યતાના પાછળના કવિઓમા નથી દેખાતું. પ્રાચીન મંદ્યતા કવિ પ્રાકૃતિક દર્યોના વિધાનમા કેટલાંય વસ્તુઓની મુદ્દમ અને સન્નિષ્ટ યોજના દ્વારા 'મિંબમદલ' કરાવવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા આ કાર્યને સુદૃઢ રીતે પુર કરીને પછી ઉપમા, ઉત્પ્રેક્ષા આદિ દ્વારા અપ્રસૂત વસ્તુવિધાન પણ કરી દેતા પરંતુ પાછળથી મુક્તિકામા સત્તમ અને સન્નિષ્ટ યોજનાને સ્થાને કેટલીક ગણતરીની વસ્તુઓને જુદી જુદી ગણતરીને "અર્થ" મદલ "કરાવવાનો પ્રયત્ન રહી ગયો અને પ્રમદ્ય કાવ્યોના વર્ણનોમા ઉપમા અને ઉત્પ્રેક્ષાની એટલીમધી ભરતી થતી ગઈ કે પ્રસૂત દસ્ય અયોગ્ય થતું આવ્યું.

આ પાછળ વિધાન હિંદી સાહિત્યમા આવ્યું. 'વટનનું વર્ણન' મા પ્રાકૃતિક વસ્તુઓ અને વ્યાપારોનો જે ઉદ્દેશ્ય થતો હતો એ કેવળ 'ઉદ્દીપન' ની દૃષ્ટિએ, એટલે નાયક અથવા નાયિકા પ્રતિ પહેલેથી પ્રતિષ્ઠિત ભાવને વધારે ઉદ્દીપ્ત કરવાને માટે આ કાર્યને માટે કેટલાંક વસ્તુઓના જુદા જુદા નામ ગણતરી જવા જમ છે સ્વયં પ્રાકૃતિક દર્યો પ્રતિ કવિના ભાવ ખતાવનારા વર્ણનો હિંદી કાવ્યમા નહિ જેવા છે

સંસ્કૃતના પ્રાચીન કવિઓની પ્રણાલી પર હિંદી કાવ્યના સંસ્કારનો જે સ કેત જગતભોલનસિ હે આપ્યો એ તરફ કોઈએ પણ ધ્યાન ન દીધું.

પંડિત અબ્દુલકાદર વ્યાસે નવા વિષયો ઉપર પણ થોડી કવિતા કરી છે

ભારતેન્દુના મહયોગીઓની કથા અહિં સમાપ્ત કરીને એમના મૃત્યુ પછી જે લોકો દેશમા આવ્યા અને જેમણે કાવ્ય ભાષાની શૈલીમા કંઈક પરિવર્તન આણ્યું એવા કવિઓને જોઈએ ભારતેન્દુના સહયોગી લેખકોને કે દેશકાળને અનુકૂળ નવા નવા વિષયોમા પ્રવૃત્ત થયા પરંતુ એમણે ભાષા અને જદ તો પરપરાથી ચાલતા આવેલા જ સ્વીકાર્યા. પરંતુ ભારતેન્દુના મૃત્યુ પછી થોડા જ વખતમા ભાષા સમઘી નવા વિચારો ઉદય પામ્યા લોકોએ જોયું કે ગદ્યની ભાષા તો ખડીમોલી મની ગઈ અને

એમાં સાહિત્ય પણ સરળતા યુક્ત. પરંતુ કાવ્યની ભાષા ઉપરથી હજી વળભાષાએ અધિકાર ઉઠાવ્યો નથી. ગદ્ય એક ભાષામાં લખાયું અને કાવ્ય બીજી ભાષામાં લખાય એ સ્થિતિ સૌને ખેટકી. આ ચર્ચા ભારતેન્દુની હયાતિમાં પણ ઉઠેલી અને એની અસરથી એમણે ‘દશરથ વિલાપ’ નામની એક કવિતા ખડીબોલી (દારસી હંદ) માં લખી હતી.

ઉર્દૂ હંદમાં ખડીબોલીની કવિતાની રાજ્યાત ભારતેન્દુના પહેલા ચર્ધ સુધી હતી. ઇશાઅલીખાંએ ‘ચની કેતકીકી કહાની’ માં જે ૫૬ ‘મુકામ’ હતાં તે ખડીબોલીનાં જ હતાં પરંતુ એમના પહેલાં ૪૦ વર્ષે નજર અકબરખાદી (જન્મ સં. ૧૮૨૭ મૃત્યુ ૧૮૭૭) એ કૃષ્ણલીલા સંબંધી ધણાં પદો ખડીબોલીમાં લખ્યાં હતા. નજર ખેનસી સુધી લખતા હતા. આ ઉપરાંત અલંકાર મુગના કોઇ કોઇ કવિએ પણ છુટક છુટક પંક્તિએ રચેલી એટલે કાવ્ય ભાષાનો સવાલ ન્યારે નજર સમક્ષ આવ્યો. ત્યારે ખડીબોલીની ત્રણ હંદ પ્રણાલીઓ પ્રચલિત હતી. હિંદી કવિતા સંદેશાની, ઉર્દૂ હંદોની અને લાવણીની પ્રણાલી. સં. ૧૯૪૩ માં પંક્તિ શ્રીધર પાઠકે પાછલી લાવણીની પ્રણાલીને અનુસરીને ‘એકાંત વાસી યોગી’ ખડી બોલીમાં રચ્યું.

ત્યાર પછી ‘ખડીબોલીનો’ પ્રચાર વધતો ગયો. મુજદરપુરના બાલુ અયોબ્યાપ્રસાદ ખત્રી એ ‘ખડીબોલી’ નો જંડો હાથ ધર્યો. સં. ૧૯૪૫ માં ‘ખડીબોલી અદાલત’ નામક એક પુસ્તક પણ છપાવ્યું. એમાં ત્રજ ભાષાને હિંદીથી સ્વતંત્ર ભાષા કહીને ‘ખડીબોલી’ ને જ હિંદી ગણવાનો સુર ઉઠાવ્યો. ભારતેન્દુના મિત્ર અને ચંપારણના પ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત વિદ્વાન પંડિત ચંદ્ર મેખર મિત્ર જેવા કવિઓ પાસે ‘ખડીબોલી’ ની થોડી પંક્તિઓ રચાવીને એમણે ‘ખડીબોલી’ ને કાવ્ય ભાષા તરિકે પ્રતિષ્ઠિત કરવાના પ્રચાર પાછળ તનતોડીને મહેનત કરી.

“એકાંતવાસી યોગી” પછી લાંબા સમયે પંડિત શ્રીધર પાઠકે ‘ખડીબોલી’ માં બીજી રચનાઓ કરવા માંડી. ખડીબોલીની બીજી

પુસ્તિકા 'ત્રાંત પથિક' (ગોડ્ડમિથના 'Traveller નો અનુવાદ) પ્રસિદ્ધ થઇ. અગ્રેજી અને સંસ્કૃત બંને કાવ્ય સાહિત્યનો પરિચય હોવાને કારણે પાઠકજીની રૂચિ પરિપૂર્ણ હતી. શબ્દ શોધનમાં તેઓ અજોડ મનાતા. 'ઉન્નત ગ્રામ' એમણે વજલાપામાં રચ્યું છે. છતાં એમાં એમની કાવ્ય પ્રતિભા સ્પષ્ટ દેખાય છે. હમણું જ એમના મૃત્યુ સમયે હિંદી જગતે એમને પ્રતિભાશાળો, લાવુક અને મુશ્ચિ સંપન્ન કવિ સમ્રાટ 'કહિને સ્નેહાંજલિ અર્પી' છે. 'એમના જીવનમાં જે સૌમ્યતા, સરળતા અને મીઠાશ હતી તેનું જ પ્રતિબિંબ એમની કવિતામાં દેખાય છે. એમના કાવ્યની એકેક પંક્તિ અયોગ્ય નથી લાગતી. પરંપરાથી આત્મા આવતા હંદો ઉપરાંત ફેટલાક નવા જોડોની પણ એમણે રચના કરી છે. 'એકાતવાસી યોગી' એમણે લાવણીમાં અને ત્રાંત પથિકની રચના રાણા હંદમાં કરી છે. એ ઉપરાંત સવૈયામાં ખડી બોલીની કવિતા થઇ શકે છે અને શાબી શકે છે એ પણ એમણે બતાવ્યું. એમની કવિતાના વિષયો પણ વિવિધ હતા. એમને સમાજ સુધારો ગમતો એટલે વિધવાઓની વેદના, શિક્ષણ પ્રચાર વગેરે વિષયોને પણ એમણે સ્વીકાર્યા છે. વિષયોને કાળનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ આપવામાં એઓ સફળ ન થયા હોય, ગંભીર નૂતન વિચાર ધારા કદાચ એમની કવિતામાં મળતી નહોય પરંતુ એમની વાણીમાં કંઇક એવો સૌમ્ય અને અપૂર્વ પ્રસાદ હતો કે જે તે વાત એમની કલાદ્વારા પ્રકટ થતી એમાં સરસતા અને મધુરતા સ્વાભાવિક જ વસતાં. એમના સમ-યના કવિઓમાં પ્રકૃતિનાં વર્ણનો એમણે સૌથી વધારે કર્યા છે એટલે એઓ પ્રકૃતિના ઉપાસક કહેવાતા. અહિં એટલું કહેવું આવશ્યક છે કે મનુષ્યને સુખ અને આનંદદાયક લાગે એવાં પ્રકૃતિના સુંદર અને લલ્પ રૂપો સુધી જ એમની ઉપાસના હતી. પ્રકૃતિના સીધા, સાદા અને નિત્ય દૃષ્ટિ સમીપ આવનારા દેશના પરંપરાગત જીવન માથે મંળધે રાખનારાં દંપતીની મધુરતા તરફ એમની વૃત્તિ ઉન્મુખ નહતી. આમ એમની પ્રતિભા સમ્યક રીતે નિકસિત અને તેજસ્વી ન હોવા છતાં ખડીબોલીના નવા આચાર્ય તરીકે

એમણે હિંદકાવ્ય સાહિત્યની ન બુલાવ એવી સેવા કરી છે. એકાંતવાસી યાગા, ઉત્તરગ્રામ, મનોવિનોદ, કાસ્મીર મુખમા અને ભારતગીત એ એમની કવિતાનાં મુખ્ય પુસ્તકો છે. ‘સત્ય’ શિવ સુંદરમૂર્તિને જીવનમંત્ર સ્વીકારીને એને અનુરૂપ પોતાની જીવનશૈલી વિસ્તારી અને સંકેલી. એ અદ્ભૂત અને રંગદર્શી સામ્ય વિરલ છે.

ભારતેન્દુ પછી દ્વિતીય ઉત્થાનના પહેલાં હિંદીના સ્વધર્મપ્રતિષ્ઠા દિવિ પંડિત અયોધ્યાસિંહ ઉપાધ્યાયે (હરિઓધ) પણ નવીન તત્ત્વોને સ્વીકાર કરી લીધા હતા. ખડી બોલીને માટે એમણે ઉર્દુના છંદોને ઉપયુક્ત માન્યા. દારણ્ય એ છંદોને ખડી બોલી બરાબર અનુરૂપ બની ગઈ હતી. સં. ૧૯૫૭ ની પહેલાં એમણે આવી જાતની થોડી રચનાઓ કરી હતી અને ત્યાર પછી પણ થોડા ઘણા ફેરફાર સાથે એઓ આવા જ પ્રકારની કવિતા કરતા હતા. પરંતુ દ્વિતીય ઉત્થાન પછી જ્યારે પંડિત મહાવીરપ્રસાદ દ્વિવેદીના પ્રભાવથી ખડી બોલીએ સંસ્કૃત છંદો અને પદ્યવૈજ્ઞાનના આશ્રય લીધા ત્યારે ગદ્યમાં પોતાની પ્રતિભા ચમકાવનારા હરિઓધે એ શૈલીને સ્વીકારી અને સં. ૧૯૭૦ માં ‘પ્રિય પ્રવાસ’ નામક મહાકાવ્ય પ્રસિદ્ધ કર્યું.

હરિઓધમાં લોકસંગ્રહનો ભાવ બહુ પ્રબળ છે. ઉક્ત કાવ્યમાં શ્રીકૃષ્ણને વ્રજના રક્ષક નેતાના રૂપમાં આલેખ્યા છે. ખડી બોલીમાં આટલું મોટું કાવ્ય હજી સુધી પ્રસિદ્ધ થયું નથી. આ કાવ્યની વિશેષતા એ છે કે એ સંસ્કૃત વર્ણવૃત્તોમાં છે; અને સામાન્ય રીતે એમાં આટલી મોટી રચના કરવી મુશ્કેલ છે. એમનો સંસ્કૃત પદ્યવિન્યાસ યોગ્ય અને કાવ્યને અનુરૂપ હોય છે. દ્વિવેદી અને એમના અનુયાયી કવિઓની રચના કરતાં હરિઓધની રચનાઓ આ રીતે જરા જુદી પડી જાય છે. આમાં એક ઉણપ એ પણ લાગે છે કે બધેજ રીતે સંસ્કૃતનો આસાર લેવાથી કેટલેક ઠેકાણે સંસ્કૃત શબ્દો એટલા બધા એકત્રિત થઈ જાય છે કે ત્રિપાદ વિના ખીજા શબ્દો હિંદી હોયજ નહિ. બાકી એમની હિંદી એ એક રીતે માલિક છે.

‘ પ્રિયપ્રવાસ ’ એક રીતે વર્ણનાત્મક છે. કેટલાક વર્ણનો મુંદર અને માર્મિક છે. વિરહ વેદનાથી હ્રુદ્ધ પદ્યવર્ણની અંદર ત્યારે લાવધારા અનેક વળ ખાતી ખાતી ઘણે દૂર ચાલી જાય છે ત્યારે વાચક સાનભાન બૂલીને ભાવમગ્ન બની જાય છે. આ કાવ્ય પછી એમનું ધ્યાન પાછું બોલચાલની ભાષાતરફ ગયું. બોલચાલની ભાષામાં એમણે ઘણી કવિતા રચી છે, આવી પરચુરણ કવિતાનો એક સંગ્રહ ‘ ચોખે ચૌપદે ’ નામથી સં. ૧૯૮૧ માં પ્રસિદ્ધ થયેલ “ પદ્ય પ્રસુન ” (૧૯૮૨) માં સાહિત્યિક અને બોલચાલની એમ બે ભાષાઓ છે, અને બંને ભાષાઓમાં એમને સફળતા વરી છે. આવી બેવડી કલાછટા એ હરિઓધની વિશિષ્ટતા છે; અને આ વિશિષ્ટતા એમને સમૃદ્ધ ભાષાભંડાર સિદ્ધ કરે છે.

૧૧

વર્તમાન યુગ. (દ્વિતીય ઉત્થાન)

દ્વિતીય ઉત્થાનનો આરંભ સં. ૧૯૫૭ થી મનાય છે. આ વખતમાં ટેટલાક એવાં ચિંતનો અને આકાંક્ષાઓ દેખાય છે કે જે ભારતેંદુના સમયમાં ન હતા. ભારતેંદુ મંડળે મનોરંજક સાહિત્યનિર્માણ દ્વારા હિંદી સાહિત્યની સ્વતંત્ર સત્તાનો ભાવ પ્રતિઠિત કરવાના પ્રયત્નો કર્યા હતા. આ ભાવ સ્થિર થયો હતો અને શિક્ષિત સમાજને આ નવા ગદ્ય સાહિત્યનો પરિચય પણ થઈ ચુક્યો હતો. પહેલા ઉત્થાનમાં અંગ્રેજી શિક્ષણ પામેલા અને ડીગ્રી-ધારી લોકો હિંદી સાહિત્યના નવીન નિર્માણમાં સહાય નથી કરતા એવો જે આરોપ હતો એ બીજા ઉત્થાનમાં ન રહ્યો. પરંતુ હજી લેખકોને પોતાના લેખનું મહત્વ બતાવવા કાસી, અંગ્રેજી કે સંસ્કૃતમાંથી ઉતારા અને પ્રમાણો ચુકવા પડતા.

હિંદીભાષાને વર્ણસંકર બનાવવામાં સહાયક તત્ત્વો પણ ધીમે ધીમે વધવા માંડ્યા હતા. હવે હિંદી વાચકોનો અભાવ ન હતો. તેમાંય નવલકથાઓના વાચકોની સંખ્યા વધતી જતી હતી. બંગાળી નવલકથાઓના અનુવાદોને

તોટો ન હતો. ઘણા લોકો હિંદી જાણવા માટે કેવળ સંસ્કૃત શબ્દોનું જ્ઞાન આવશ્યક માનતા, અને આ આવશ્યકતા બંગાળીમાથી થયેલા અનુવાદોમાથી પુરી કરી શકેતા આમ આશુ અધુર જ્ઞાન યાચ ન થાય ત્યાં તો એ વાચકોમાથી લેખકો બની જંદને બંગાળીમાથી હિંદી અનુવાદો શરૂ કરી દેતા હિંદીના આ અધુર જ્ઞાનનું પરિણામ એ આવ્યું કે અંગ્રેજ અને બંગાળીમાથી કેટલાક મૂળ શબ્દો હિંદીમા ઉતરી આવ્યા બંગાળી તો અંગ્રેજીની ભાષા હોવા ઉપરાંત હિંદીની સાથે સામ્ય ધરાવતી હતી, એના અભ્યાસ અને પરિચયથી પ્રમંજ અને અંગ્રેજ અને અનુરૂપ ઘણા સુંદર અને ઉપયુક્ત મંસ્કૃત શબ્દો મળતા હતા એટલે બંગાળી તરફના ઝોકથી પરિભ્રાજિત અને સુંદર સંસ્કૃત પદવિન્યાસની પરપરા હિંદીમા આવી એ સ્વીકાર્યા વિના છુટકો નથી.

પરંતુ અંગ્રેજી વિચાર કરવાવાળાઓ ત્યારે આપેને અંગ્રેજી મંસ્કૃત કોપ લઇને પોતાના વિચારોનો શાબ્દિક અનુવાદ કરવા બેસતા ત્યાં તો બીચારી હિંદીની કમજબતી થતી એવા લેખકો શુદ્ધ અને સ્વાભાવિક હિંદી ન લખતા સંસ્કૃત અને હિંદી શબ્દો જ લખતા. એમના ઘણા વાક્યોનું તાત્પર્ય તો અંગ્રેજી જાણકાર જ મમજી શકે હિંદી અને સંસ્કૃતના જાણનારને આ વિચિત્ર પદ્ધતિ સમજાતી ન હતી.

ભારતે દુના સમયના લેખકોની દષ્ટિ વ્યાકરણના નિયમો ઉપર બરાબર જમી ન હતી. 'મરજા કિયા, આશા કિયા' વગેરે ખોટા પ્રયોગો થતા હતા અને ક્યારેકતો વાક્યરચના તરફ પણ સિધિયતા દેખાતી. પરંતુ એમની ભાષામા વર્ણસ કરતા ન હતી. હિંદીનું સ્વાભાવિક સૌંદર્ય હતું. આવ અને ભાષાનું વિચિત્ર અંતર એમની લેખનકળામા ન હતું પરંતુ દ્વિતીય ઉત્થાનમા તો ઘણા વખત સુધી વ્યાકરણની સિધિયતા અને ભાષાની રૂપરેખાને બંને રચ્યા. વ્યાકરણના વ્યતિક્રમ અને ભાષાની અસ્થિરતા ઉપર તો થોડા જ સમયમા કોપદષ્ટિ પડી પણ ભાષાની રૂપરેખાને તરફ એટલું ધ્યાન ન ગયું. પરંતુ જોટલું ગયું તેટલું જ ઘણું થયું અને એને ખાતર

હિંદી માહિત્ય પડિત મહારીરપ્રમાદ દિવેદીનું મહત્ત્વ ઝલિ ગરે વ્યાકરણની શુદ્ધિના પહેલા પ્રવર્તક દિવેદી થયા ‘મરવતી’ના સંપાદકના અધિકાર અને લક્ષ્યથી મમાલોચના માટે આવેલા પુસ્તકોમાં વ્યાકરણની અશુદ્ધિઓ મનોર અને સંલુમણની ભાષામાં જતાનીને લેખકોની આંખો ઉઘાડી નાખી છે ત્રણ હરીયા લેખકોએ પોતાની જુઓનું સમર્થન કર્યા કર્યું પણ બાકી બધા જ લેખકોએ આ માર્ગદર્શનનો ત્યાગ લીધો અને ભવિષ્યના માહિત્ય-મા વ્યાકરણ માટે પુરતી કાળજી લેવાઈ ગઈની ભાષા ઉપર દિવેદીના આ શુભ પ્રભાવનું અમરણ બ્યાસુધા ભાસને માટે ગુદતા આવશ્યક મનાશે ત્યા સુધા ચિરંજીવ રહેશે

વ્યાકરણ તરફ ધ્યાન જવાથી એનો વિગતવાર વિચાર થવા માંઓ અને આ તરનો લાભ લઈને પડિત ગોવિંદ નારાયણ મિશ્રે ‘વિભક્તિ વિચાર’ નામની એક પુસ્તિકા લખી અને હિંદીની વિભક્તિઓને ગુદ માખિત કરી દ્વિતીય ઉત્થાનમાં જેમ અનેક પ્રવારના વિચો લેખકોની વિશાળ દષ્ટિમાં આવ્યા તેમ રૈષીની બુદ્ધિતાનો પણ વિકાસ થયો વિશિષ્ટ જૈનીવાળા અને પોતાનાં મૌખિકતાને લઈને માહિત્યમાં આગળ પડતું ન્યાન ધરાવતા લેખકો વધતા ગયા આનાં સાથે માથે વાદ્યરચના પણ વધારે સ્વચ્છ અને વ્યવસ્થિત બની અને ચિહ્નોના આવશ્યક અને ઉચિત પ્રયોગો થવા માડ્યા અગ્રેજ અને બીજા મમુજત ભાષાઓના ઉચ્ચ વિચારસરણીથી પરિચિત અને પોતાની ભાષા ઉપર પણ યોગ્ય કાણુ ધરાવતા લેખકોના દૃપાદષ્ટિયા હિંદીની અર્થ પ્રકર કરવાની શક્તિ વધો અને અલિબજન પ્રણાલિકાનો પણ સુદર પ્રમાર થયો સ્વન અને ગુદિત વિચારસુત્રોને વ્યક્ત કરનારી તથા શુદ્ધ ભાવોને એવી વાવનારી ભાષા હિંદી સાહિત્યને પ્રાપ્ત થવા લાગી, અને એ ભાષાને અનુરૂપ સાહિત્યના ડપગ પણ ઉત્પન્ન થયા બંગાળીમાંથી સામાજિક અને ઐતિહાસિક નવલકથાઓની સતત આયાતથી હિંદી વાચકોની રચિ પરિષ્કૃત બની હતી એટલે થોડા જ સમયમાં જાદુ

અને જનસંસી ઉપગત ઉન્નત કોટિની અને સાચો માહિત્યક નવવક્ત્રાઓની મૌલિક રચનાનો સ્વિમ પણ આવ્યો. નાટકના ક્ષેત્રમાં વિદ્યમ ન થયો, પણ બાહ્ય સંધાનુસારના 'મહાશય પ્રતાપ' ની થોડા વખત સુધી તો ખૂબ ધુમ ઝડી અને ધણો વખત એ રંગભૂમિ ઉપર પણ ભજવાયું. રાય દેવીપ્રસાદ પૂર્ણે 'ચંદ્ર કલાભાતુ કુમાર' નામક નાટક સાહિત્યના વિવિધ અંગોને સ્પર્શતું બખુ, પરંતુ વસ્તુ વૈચિત્યના અભાવ અને મવાદની કૃત્રિમતા ત્રણે કાન્થોથી સ્ત્રોત્રિય ન થયું જ આગમથી નાટકો કરતા નવવક્ત્રાનાજ વધારે સ્પષ્ટતા થયા એટલે નાટકોના ગતિ સદજે મદ પડો. પ્રયાગની જાગ્રતેડુ નાટક મહાળી અને રાશીના નાગરી નાટક મહાળીને ખાતર રંગભૂમિને અનુકૂળ જે ત્રણ નવા નાટકો લખાયા, પરંતુ માહિત્યમાં એનું સ્થાન ન રહ્યું પ્રયાગમાં પડિત માધવ શુકને અને કાશીમાં પડિત દુર્ગવેકરે પોતાની રચનાઓ અને મોહક અલિનયો દ્વારા ધણા વખત સુધા દસ્યકા યતી યોગ્યિ મલાગી એવામાં જ ગાળી માહિત્યમાં દિલ્લેન્દ્રવાય ગેલના દર્શન થયા અને એમના નાટકોને તરત જ હિંદી રૂપ મળ્યા. આ ઉપગત રવીન્દ્રનાથના પણ કેટલાક નાટકો હિંદીમાં આવ્યા. દ્વિતીય ઉત્થાનમાં નાટકોનો વિનામ એક ગીતે ગરીમ છે

નિમ્નધના વિભાગમાં પણ જોઈએ તેટલું ધ્યાન અપાયું નથી. એટલે એમાંથી પાંચ માત્ર વિશિષ્ટ લેખકોને તાગવી લઈવા મુશ્કેલ છે. દ્વિતીય ઉત્થાનમાં માહિત્યના વિવિધ અંગમાં લેખકોની જે વિશિષ્ટ પ્રતિભા અમકવી જોઈએ તે ન ચમકી. મહા વિષયમાં પોતાની શક્તિના પરિચય અને માપ લઈને એ લખને પોતાનું કરી મેમવાની વૃત્તિ ન દેખાઈ લેખકોમાંથી કેટલાક અખ્યારનલેક્ષનો સ્તેયો ધણો કરતા કેટલાક આનું જમાનાની નવવક્ત્રાઓ લખના, કેટલાક નાટકો ચિત્રરતા અને કેટલાક ંવિતાની મમાલોચના કરતા આવી અવસ્થામાં લાખાની સંપૂર્ણ શક્તિ પ્રકટ કરનારા ગૂઢ અને ગભીર નિબધોના લેખકો ક્યાથી તૈયાર થાય ? નાગરી પ્રચારિણી સલાની 'મનોરજન પુસ્તકમાળા'માં જે 'હિંદી નિબધમાળા' જે લાગમાં

પ્રસિદ્ધ થઈ છે એ જોતાં એ વખતની જુદી જુદી શૈલીઓ વ્યક્ત કરતા કેટલાક સારા લેખકોની કૃતિઓના નમુના મળે છે.

સમાજોચનાની શરૂઆત જો કે ભારતેંદુનાં જીવન કાળમાં જ થઈ ગઈ હતી પરંતુ એનો અધિક વૈભવ દ્વિતીય ઉત્થાનમાં દેખાય છે. પં. મહાવીર પ્રસાદ દ્વિવેદીએ સૌથી પહેલાં વિસ્તૃત સમાજોચનાનો માર્ગ ઉઘાડ્યો. ત્યાર-બાદ મિથળંધુ અને પં. પદ્માસિંહ શર્માએ પોતપોતાની રીતે કેટલાક પ્રાચીન કવિઓ ઉપર પોતાના વિચારો પ્રકટ કર્યા. પરંતુ આ બંધી આલોચના અધિક્તર બાહ્ય વિશ્લેષણના રૂપમાં જ રહી. ભાષાના ગુણ દોષ, રસ, અર્થકાર આદિની સમાલોચના આમ બાહ્ય સ્વરૂપમાં જ સંતાડાઈ રમતી. ચિરંજીવ સાહિત્યમાં સ્થાન પામે એવો કોઈ કવિની અંતરવૃત્તિની સૂક્ષ્મ વિવેચના કે એની માનસિક પ્રવૃત્તિની વિવિધ વિશેષતાઓ દેખાડતી સમાલોચના બહુ જ ઓછા પ્રમાણમાં થઈ.

જેનું સાહિત્યક મૂલ્ય આંધી રાક્ષસ એવા ત્રણ જીવનચરિત્રો પ્રસિદ્ધ થયાં. પં. માધવ પ્રસાદજી મિથની ‘વિશુદ્ધ ચરિતાવલી’ અને બાણુ શિવ-નંદન સહાય લિખિત “બાણુ હરિશ્ચંદ્રકા જીવન ચરિત” તથા “મૌ. વૃક્ષસીંહસહા જીવન ચરિત”.

દ્વિતીય ઉત્થાનમાં ગદ્ય સાહિત્યના વિકાસ અને વિસ્તારનું દર્શન સંગવડને ખાતર આપણે ચાર ખંડમાં જોઈએ: નાટક, નવલકથા, નિબંધ અને સમાલોચના.

નાટક.

સં. ૧૯૫૭ પહેલાં બાણુ ગોપલરામે ‘વક્તુવાહન’ ‘દેશદશા’, ‘વિદ્યાવિનોદ’ અને સ્વીબાણુના ‘ચિત્રાંગદા’ના અનુવાદ કર્યા હતા. સં. ૧૯૪૬ માં ગોપીનાથ પુરોહિત એમ. એ., એ રોકસપિયરના રોમિયો જુલિયટ અને As you like it ના અનુવાદ પ્રસિદ્ધ કર્યા હતા. આજ કાલમાં પં. કિશોરીલાલ મૌસ્વામીનું ‘પ્રજુલિની પરિણયા’ નાટક જપાયાં.

૧. સંસ્કૃત નાટકોના એનુવાદ તરફ રાય બહાદુર મીતારામ ઓ.એ.નું નામ મુખ્ય આવે છે. ભારતે દુના અત્યુ પહેલાં જ એમણે સંસ્કૃત કાવ્યોના અનુવાદ શરૂ કર્યા હતા. ઇ.સ. ૧૮૮૩ માં મેઘલતો, ધનાક્ષરી છંદમાં કરંશે અનુવાદ એમણે પ્રસિદ્ધ કર્યો. ઇ.સ. ૧૮૮૭ માં 'નાગાનંદ'નો અનુવાદ પ્રસિદ્ધ થયો. પંડી નો ધીરધી 'મૃચ્છકટિક' 'મહાવાગચરિત', 'ઉત્તર રામચરિત' 'માલતી માધવ' અને 'માલવિકાગ્નિ મિત્ર'ના અનુવાદો પણ એમણે પ્રસિદ્ધ કર્યા. આ મર્વ અનુવાદોમાં મીતારામના માહી મરણ અને આંધ્રપરરક્ત નૈસીએ એમને હીક હીક મહત્વતા આપી છે. સંસ્કૃતના ભાવોને હિંદીમાં એવો કુશળ રીતે ઉતાર્યા છે કે એમાં સંસ્કૃતપણ અથવા જટિલતા કંઈ લાગતું નથી.

મ. ૧૯૦૦ માં પંડિત સત્યનારાયણ કવિરત્ને ભવબ્રુતિના 'ઉત્તર રામચરિત' અને ત્યારબાદ 'માલતી માધવ'ના અનુવાદો કર્યા. પંડિતશ્રીના આ બંને અનુવાદો હિંદી માહિત્યમાં પ્રસિદ્ધ છે. એમાં મૂળ ભાવોની રક્ષા ઉપર પુરું ધ્યાન આપાયું છે. પદનો અનુવાદ વળલાપાના મરેયામાં છે એટલે વાચતી વખતે મધુર લાગે છે. પરંતુ એમાં બે ત્રુટિઓ ખટકે છે. કેટલાક એવા શ્લોક અને ગામડી શબ્દોનો પ્રયોગ થયો છે કે જેઓ માહિત્યમાં પરિચિત નથી અને કેટલેક ઠેકાણે મૂળ શ્લોકોનો મંપૂર્ણ ભાવ ઉતારવા જતા ભાષા ક્ષિપ્ત અને અત્યવસ્થિત બની ગઈ છે.

લક્ષ બે એ એવું મૌલિક નાટક આ દ્વિતીય ઉત્થાનમાં કાનપુરના રાય દેવીપ્રભાદ પૂર્ણનું 'ચંદ્રકલા ભાનુકુમાર' કહી શકાય. 'પૂર્ણ' વળ-ભાપાના મિહલ્લત કવિ અને સાહિત્યમર્મજ્ઞ હતા. એમણે આ નાટક ભજવવાના ઉદ્દેશથી નહિ પણ સાહિત્યના ઉદ્દેશથી જ લખ્યું હતું. વસ્તુ-વિધાનમાં કુતુહલ ઉત્પન્ન કરે એવું જે વૈચિત્ર્ય હોય છે તેના અભાવથી આ નાટક બહુ લોકપ્રિય ન થયું. લલિત અને અલંકૃત સંવાદથી શોભતું આ નાટક સાહિત્યની દૃષ્ટિએ ઉચ્ચ કોટિનું મનાય છે. દ્વિતીય ઉત્થાનના અંતમાં પંડિત રૂપનારાયણ પાડેએ પ્રમિદ નાટ્યકાર દ્વિજેન્દ્રનાથ ગેયના બંગાળી

નાટકોને હિંદીમાં આપ્યા એનો પ્રભાવ ઠીક પડ્યો. આ શ્રુતિકાથી એટલું થયું કે તૃતીય ઉત્થાનમાં કેટલાક મૌલિક નાટકોની રચના થઈ.

નવલકથા.

આ ઉત્થાનમાં નવલકથાના લેખકોની જબરી પદ્ધતિ દેખાય છે. અનુવાદ ઉપરાંત મૌલિક નવલકથાની પણ મારી જેવી મંખ્યા આ સમયમાં થઈ. પહેલાં અનુવાદ જોઈએ. વર્તમાન યુગની શરૂઆત પછી એટલે ભારતેંદુની હયાતીમાં બંગાળો નવલકથાના અનુવાદક તરીકે બાબુ ગદાધર-સિંહનું વિશિષ્ટ ધ્યાન હતું. ત્યાર પછી બાબુ રામકૃષ્ણ વર્મા અને કાર્તિક પ્રમાદ ખત્રીના નામો આવે છે. બાબુ રામકૃષ્ણ ઉર્દૂ અને અંગ્રેજીમાંથી કેટલાક અનુવાદો કર્યા હતા. સં. ૧૯૫૭ પહેલાં એમણે હંગવૃત્તાત માલા (સં. ૧૯૪૬) પ્રુલિપ વૃત્તાત માલા (૧૯૪૭) અકબર (૧૯૪૮) અમલ્લા વૃત્તાત માલા (૧૯૫૦) અને 'ચિતૌર-ચીત ઠી' તથા કાર્તિક પ્રમાદે 'ઇલાં' (૧૯૫૨) અને 'પ્રમિલા' (૧૯૫૩) ના અનુવાદ કરી નાખ્યા હતા. 'જય' અને 'મધુમાવતી' એ વરસ પછી પ્રમિલ્લ થયા.

ભાગેંદુના સમયના અનુવાદકોમાં હિંદીની એક વિશેષતા હતી. એ વખતના મર્વ લેખકોની ભાષા સંયત અને શુદ્ધ હતી. હિંદીય ઉત્થાનની શરૂઆતમાં બંગાળીમાંથી મામાજિટ અને તેમાર નામ ઢરીને કૌટુંબિક જીવનને અપર્યાપ્ત નવલકથાઓના અનુવાદક તરીકે બાબુ ગોપાલરામનું નામ દેખાય છે. એમની કેટલીક નવલકથા તા. મં. ૧૯૫૭ પહેલાં જ દેખાય છે; અને કેટલીક ત્યારપછી. 'ચતુરચંચલા' (૧૯૫૦), 'ભાનમતી' (૧૯૫૧), 'નએ બાબુ' (૧૯૫૧), અને 'જડાભાષ' (૧૯૫૭), 'દેરાની જેદાની' (૧૯૫૮), 'દો બહિન' (૧૯૫૯) 'તનો પનો ૬', (૧૯૬૧) અને 'મમ પનો ૬'. એમની ભાષા મોહક અને વક્તાપૂર્ણ છે. આ ગુણ કાવચ માટે એમણે કેટલેક ફેકલ્સ પુર્વી સજ્જનો પ્રયોગ કર્યો છે. એમની લેખનશૈલી મનોરંજક છે. આજ સમયની શરૂઆતમાં

ગાંધીપુરના મુન્શી ઉદિતનારાયણવાને પણ કેટલાક અનુવાદો કર્યા જેમાં 'દીપનિર્વાણ'ની ઐતિહાસિક નવનકથા મુખ્ય છે

આ ઉત્થાનમાં બ કિમચંદ્ર, રમેશચંદ્ર દત્ત, હારાણુચંદ્ર રક્ષિત ચડી ચરણમેન શરતબામ્ અને ચારચંદ્ર વગેરે કેટલાય પ્રસિદ્ધ બ માળી નવન કથાકારોની નવનકથાઓ હિંદીમાં ઉતરી આવી રવિબાણુની 'આખરી કીરકીરી' અને બીજી નવનકથાઓના રૂપાતરોને લઈ દ્વિતીય ઉત્થાનના અતમા આવિર્ભૂત થનારા હિંદીના મૌનિક નવનકથાકારોનો આદર્શ કંઈ ઉચ્ચ થયો અનુવાદોમાં પડિત ઇશ્વરીપ્રસાદ શર્મા અને પડિત રૂ નારાયણ પાડેના નામો ખાસ ઉ નેખ યોગ્ય છે આ ઉપરાંત મરાઠી અને ગુજરાતીમાંથી પણ કેટલીક નવનો રૂપાતર પામી પણ બ માળી જોટની નહિ બાણુ રામચંદ્ર વર્માની 'જગસાન આવા અનુવાદોમાં મોખરે આવે છે

અંગ્રેજીમાં Short story ના વિાસ પડી બ માળી માહિત્યમાં ગ પ ના નામથી નવનિકાઓ લખાવા માંડી હતી આ નવનિકાઓમાં મધુર અને ભાવવ્યજક ઐતિહાસિક તથા સામાજિક ચિત્રો મળતા દ્વિતીય ઉત્થાનનો રંગ લાઇને ઉદય પામતી મગ્ગવતી પત્રિકામાં નવનિકા ના પ્રથમ દર્શન થયા નવલિંગની શરૂઆત તરબતી ના ત્રીજા વર્ષમાં બાણુ ગિરિજાકુમાર વોષ ડરી હિંદીમાં એમણે પોતાનું નામ લાના પાર્વતી નંદન રાખ્યું હતું એ વખતે એઓ ઇડિયન પ્રેસ પ્રયાગના બ્વચસ્થાપક હતા, અને બુકુ જ મરગ અને મધુર હિંદી લખતા હતા ત્યારપડી તે નવનિકાના અનુવાદોનો રાફડો ફાળ્યો લોકો પણ આ નવી જાતની વાર્તાઓ તરફ ખૂબ આકર્ષાયા અને પરિણામે આ ઉત્થાનના અતમા કે નાકે મૌલિક નવનિકા લખનાર લેખકો દેખાયા

મૌનિક નવનકથાના પ્રથમ લેખક તરીકે બાણુ દેવજીનંદન ખત્રીનું નામ આવે છે અમની નવનકથાઓ મર્વ માધારણુ મમાજમાં બુકુ હોય અને ઉત્થાનપૂર્વક વચ્ચાતી 'નરેંદ્ર મોહિની' 'કસમ કમારી' 'વીરેંદ્રવીર'

વગેરે નવલકથાઓ એમણે સં. ૧૯૫૭ પહેલાં જ લખી હતી. આ હિયાન-
ના આરંભમાં એમની ‘ચંદ્રકાંતા’ અને ‘ચંદ્રકાંતા-સંતતિ’ ખૂબ જ
લોકપ્રિય અને વિખ્યાત થઈ. પરંતુ આ નવલોત્તું લક્ષ માત્ર ઘટના
વૈચિત્ર્ય જ રહ્યું. રસસંચાર, ભાવવિભૂતિ અને પાત્રાલેખન તરફ ખીલકુલ
ધ્યાન ન ગયું. એટલે સાહિત્યની દૃષ્ટિએ એમની બહુ કિંમત નથી. દેવકી
નંદનનું નામ સાહિત્યમાં વધારે સ્મરણીય તો એટલા માટે છે કે એમણે
હિંદીના વાચકોની સંખ્યા એકદમ વધારી લીધી. એમણે શરૂ કરેલી પ્રવૃત્તિ-
નો આશરો લઈને પ્રસિદ્ધિમાં આવનારાઓમાં બાણુ હરિદ્વણ જોહરનું નામ
ઉલ્લેખનીય છે.

દેવકીનંદનની ભાષા ઉર્દુભિન્નિત હિંદી છે. આવી ભાષા વખત
જતા શુદ્ધ સાહિત્યિક રચનાઓમાં કામ ન આવતા હકલકી પક્ષિના સાહિત્ય
નિર્માણમાં જ વપરાતી રહી.

મૌલિક નવલકથાની સંખ્યાને પોતાની રચનાઓથી મુદ્દ કરનાર
ખીમ નવલકથાકાર પડિત કિનોરીલાલ ગૌસ્વામી છે. એમની રચનાઓ
સાહિત્યિક છે એમની નવનોમાં મહાજના મંજીવ ચિત્રા, વાસનાઓના
રપગ, હૃદયગમ વર્ણનો અને થોડું રમણિય પાત્રાલેખન પણ દેખાય
છે. ગૌસ્વામી મગફળના વિદ્વાન સાહિત્યકાર અને હિંદીના જૂના કવિ છે,
મં. ૧૯૫૫ માં એમણે ‘ઉપન્યાસ’ નામનું એક માસિકપત્ર કાઢ્યું હતું.
અને નાની મોટી મગીને લગભગ ૬૫ નવનો એમણે લખી છે. એટલે
સાહિત્યની દૃષ્ટિએ એઓ હિંદીના પહેલા નવલકથાકાર કહેવાય છે. ખીમ
લેખકોએ પણ નવલકથાઓ લખી છે પણ એમને બધાને ‘નવલકથાકાર’
કહી શકાય એમ નથી. ગાંધીનું નો એક જ વત કે કંઈ પણ જાન તો
તે નવલકથા. એમણે પોતાને માટે એક જ ક્ષેત્ર પસંદ કર્યું. જો તરકમાવ્યુ,
એમના મંદમમાં એક વાત એની કહેવાય છે કે એમની ઘણીખરી
નવનોની અમર જીવાન વાત ઉપર સીક નથી પડી ‘ચપલા’ નું નામ એ
માટે ખામ ગવાય છે એમની એક ખીજ વાત ખટકે છે તે લાપ

સાથેની એમની અધારિત ધ્રુવ. છેવટે એમને ઉન્ન લખવાનો શોખ થયો અને હિંદી ઉર્દુ મેળવીને એક વિચિત્ર ભાષા લખવાનો અખતરો કર્યો. આ અખતરાથી ભાષાની દૃષ્ટિએ એમની ફેટવીક નવનકથાઓનું સાહિત્યક ઔરવ ધરી ગયું. ગૌવામીની ઐતિહાસિક નવનોમા તે તે સમયનો નામાન્તિક અવસ્થાનું અધ્યયન અને સંસ્કૃતિના સ્વરૂપનું અનુસંધાન નથી દેખાતું. ફેટવેક રેકાએ તો કાશીથી તરૂન ધ્યાનમાં આવે છે. એમની ફેટવીક ખાસ નવનકથાઓ 'તારા', 'અપતા', તરૂણ 'તપગી', 'ગુઆ ખેગમ', 'છદુમની', 'લીલાવની', 'ગજકુમારી', 'વવગવતા', 'હાલ્ય નારિણી', 'લીરાનાઇ', 'નખનડી કી કક્' વગેરે પ્રસિદ્ધ છે.

જાણીતા કવિ અને ગદ્ય લેખક પ અયોધ્યાસિદ્ધ ઉપાધ્યાયે પણ બે નવનકથાઓ લખી છે 'રેક હિંદી ડા હાટ' (મ. ૧૯૫૬) અને 'અધખિનાદુલ' (૧૯૬૪) આ નવનોની ભાષા મૂળ હિંદી છે. મને પુસ્તકો ભાષાની દૃષ્ટિએ જખાયા છે, વાર્તિક કોશનો દૃષ્ટિએ નહિ એમના પ્રથમ ત્રય મેનિક કા બાકા 'મા ભાષા એમ રેક સમ્મતપણાની મીમએ પહોચી છે તેમ આ પુસ્તકમાં અમમ હિંદીની સીમા દેખાય છે ઉપાધ્યાય ની સાથે પ લગ્નગરામ મરેતાનું પણ સ્મરણ થાય છે એઓ તત્તવિવેચનની મધ્યમાં રહીને પ્રાચીન હિંદુ મર્યાદા, હિંદુધર્મ અને હિંદુકૌટુંબિક વ્યવસ્થાનું મૌલ્ય દેખાડવા નાની નવનો લખતા 'ધૂત' ગસિકતાવ (૧૯૫૬) 'હિંદુ ગૃહસ્થ', 'આદર્શપતિ' (૧૯૬૧), 'નિગડે ન સુધાગ' (૧૯૬૪) અને 'આદર્શ હિંદુ' (૧૯૭૭), એ એમની નવનકથાઓ છે આ મને લેખકોને નવનકથામર નહિ પણ ઉપાધ્યાયને કવિ અને મરેતાને જુના પત્રકાર કહી શકાય.

ભાવો અને મનોન્યાયારોની પ્રગટ્થ અને વેગવની વ્યજનાનું લક્ષ પ્રધાન હોય એવી ભાવપ્રધાન નવનકથાઓ 'સૌ દ્યોપાસક' અને 'રાધા ગની' (૧૯૭૯) ના લેખક બાણુ નગ્નદન સદાય બી એ નું નામ ખામ ઉ નેખ નીય છે. શુદ્ધ સાહિત્યની કક્ષામાં એમની નવનકથાઓ વિના સ કાયેમુકાય છે.

નિબંધ.

ભાષાની સંપૂર્ણ શક્તિનો વિકાસ નિબંધોમાં વધારે સંભવિત છે. એટલા માટે ગદ્યશૈલીનાં વિવેચક ઉદાહરણોને ગ્રાંથે અધિકતર નિબંધ જ ગ્રહીત છે, નિબંધો ચિંતનાત્મક, ભાવાત્મક અને વર્ણનાત્મક વગેરે ઘણા પ્રકારના હોય છે. પ્રવીણ લેખક પ્રમંગાનુમાર આ વિધાનોનો સુંદર સંવાદ મારે છે. સહજેદને ઘણા પ્રકારની ગંભીરો વ્યવહાર દેખાય છે. જેમ ચિંતનાત્મક નિબંધોમાં બાસ અને મમાસની રીત તેમ ભાવાત્મક નિબંધોમાં ધારા અને વિશ્લેષની રીત. આ વિશ્લેષની અંદર જ 'પ્રજ્ઞાપૈત્રી' આવે છે, જેનો બંગાળની દેખાદેખી હિંદીમાં પણ વ્યવહાર વધ્યો છે. ગૈરીઓ અનુમાર ગુણદોષ પણ જુદા જુદા હોય છે.

ભારતેદુના મમથથી નિબંધોની પરંપરા દેખાય છે. ભારતેદુના અમ્ત પત્રી ગ્રાંથો વિષયો ઉપર નિબંધો લખવાની પરંપરા જલ્દી બંધ થઈ ગઈ એની સાથે માથે વર્ણનાત્મક નિબંધ પદ્ધતિ પર મામાયિક ઘટનાઓ, દેશ અને મમાજની જીવનચર્યા આદિનું આલેખન પણ ઓછું થયું. આ ઉત્થાનમાં ઉત્તરોત્તર ઉચ્ચ કોટિના ગ્રાંથો ગદ્યમાહિત્યનું નિર્માણ જેવું થયું તેમજ તેનું ન થયું. ઘણા લેખકો જુદાં જુદાં અમ પડે, એવા ન્યાપાગેમાં લાગી ગયા. પરિણામ એ આનું કે સુનિર્વર્ણીઓમાં છેવટની કલાઓ માટે આવશ્યક હિંદીગદ્યના પુસ્તકોનો અભાવ એનાર્ક દેખાય છે.

ભાગ્યેદુના મહયોગી લેખક ગ્રાંથો વિષયોની સાથે માથે સમાજની જીવનચર્યા, ઋણચર્યા, પર્વ, તહેવાર વગેરે ઉપર પણ સાહિત્યિક નિબંધો લખતા હતા એમના લેખોમાં દેશની પરંપરાગત ભાષાઓ અને ઉમંગોનું પ્રતિબિંબ ગહેતું હતું. હોળી, વિલ્યાદશમી, દીપાવલી, રામનીલા વગેરે વિષયો ઉપર એમના લેખોમાં જનતાના જીવનનો રંગ સંપૂર્ણ દેખાતો. એટલે વર્ણનાત્મક અને ભાવાત્મક બંને વિધાનોનો સુંદર સંવાદ જામતો. આ મામાજિડ સજીવતા પણ દ્વિતીય ઉત્થાનના લેખકોમાં ન રહી.

આ ઉત્થાનકાલના આરંભમાં નિબંધના માર્ગદર્શક એ અનુવાદ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થયા: એકન વિચાર રત્નાવલી (અંગ્રેજીના પ્રાચીન નિબંધ લેખક લોર્ડ એકનના કટલાક ચિંતનશીલ નિબંધોનો અનુવાદ) અને નિબંધમાલા આદ્ય (પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન ચિપ્લુલુકરના મરાઠી નિબંધોનો અનુવાદ). પહેલો અનુવાદ પંડિત મહાવીરપ્રસાદ દ્વિવેદી અને બીજો પં. ગંગાપ્રસાદ અમિહોત્રીનો હતો. એ વખતે આશા હતી કે આ બંને લેખકો આ અનુવાદ પછી એ જ પ્રકારના મૌસિક નિબંધો દિંદીને આપશે; પરંતુ એમ ન બન્યું. આ સમયમાં ઘણા માસિકપત્રો નીકળ્યાં પરંતુ એમાં લેખકોના અંતરમંથન અને ગંભીર ચિંતનના પ્રતિબિંબ જેવી વિચારધારા હોવાને બદલે અધિકતર વાર્તાઓના સંગ્રહો જ પ્રકટ થતા માત્ર ગમ્યા ગામ્યા નિબંધલેખકોનાં નામો ઉલ્લેખને યોગ્ય છે.

૫. મહાવીરપ્રસાદ દ્વિવેદીએ ઇ. સ. ૧૯૦૩ માં સરસ્વતીના સંપાદનનો જાર લીધો. ત્યાર પછીનો પોતાનો બધો જ સમય એમણે લેખન વ્યવભાષમાં જ ગાળ્યો ‘ સરસ્વતી ’ નો મંપાદન-કાળ, એ જ એમના જીવનનો સર્વથી અધિક સાહિત્યમેવાનો સમય ગણાય છે. નાના મોટા પુસ્તકો ઉપરાંત પરસ્પરણ લેખો પણ એમણે બહુ લખ્યા પરંતુ આમાંથી ઘણા લેખો તો ‘ વાતોના સંગ્રહ ’ રૂપમાં જ છે. જાપાની નૂતન શક્તિના અમલકારની સાથે નવા વિચારોની ઉદ્ભાવના વાળા નિબંધો બહુ ઓછા છે. સ્થાયી નિબંધોની શ્રેણીમાં આવનારા ચાર પાંચ લેખો ‘ કવિ અને કવિતા ’ ‘ પ્રતિભા ’ વગેરે મળે છે, પરંતુ આ નિબંધો લેખનકલા અથવા સાહિત્યક વિમર્શની દૃષ્ટિએ નથી લખાયા.

દ્વિવેદીના લેખો ચિંતનાત્મક શ્રેણીમાં આવે છે. પરંતુ વિચારોની એ ગૂઢ ગુંધિત પરંપરા એમાં નથી મળતી કે જેથી વાચકની જીવિ ઉત્તેજિત થઇને કોઇ નવી વિચારપદ્ધતિ પકડી લે. જેના એકએક પેરેગ્રાફમાં વિચારો કસીકસીને ભર્યા હોય અને એકએક વાક્ય કોઇ મળદ અને રમ્ય વિચારને લઇને વહેતું હોય એને જ શુદ્ધ અને આદર્શ ચિંતનાત્મક નિબંધ

કંઠી રાકાય. દ્વિવેદીના લેખો વાંચવાથી એવું જણાય છે કે લેખક બહુ જાડી બુદ્ધિવાળા વાચકને માટે લખે છે. એટલે એકને એક વિચારને જુદા જુદા રાખેદોઠારા વારંવાર સામે ધરવાનો એઓ પ્રયત્ન કરે છે. અને તેથી વિધાનનું સૌંદર્ય અને ગંભીરતા ઓછાં થઈ જાય છે. વકીલની જેમ એક વાતને જુદી જુદી રીતે હસાવવાની આ સૈદ્ધી વિવાદમાં ઉપયોગી થાય એવી છે.

દ્વિતીય ઉત્થાનના આરંભકાળમાં એક પ્રભાવશાળી લેખકના ઉદ્ભવની ઉજ્જવળ પ્રભા ચમકી અને ચિરંયતા પહેલાં અત્રોપ થઈ ગઈ. 'સુદર્શન' ના સંપાદક પં. માધવપ્રસાદ મિત્રના મર્મરૂપથી અને ઓજાવી લેખો જેમણે વાંચ્યા હશે તેમના હૃદયમાં એમની મધુર રમ્ભિતિ અવશ્ય અંકિત થઈ હશે. એમના નિબંધો ભાવાત્મક હતા. એમના લેખોમાં સુંદર મર્મરૂપનું અનુસરણ કરની સ્તિજ વાંચ્યારા સતત ચાલુ રહેતી.

નવલકથા લખીને પરવામાં પછી બાણુ ગોપાલરામ છુટક લેખો પણ લખતા. એમના લેખોની ભાષા ચંચળ, પ્રગટ્થ અને મનોરંજક હતી. વિદ્યારણ્ય મૂર્તિમતાએ એમના નિબંધોની વિશિષ્ટતા છે. પોતે અનુભવેલા વિષયને યથાર્થ રીતે ચરિતાર્થ કરનારા વિલક્ષણ અને કુતુહલજનક ચિત્રામાં ચમકે વાચકને એઓ એવી રીતે લઈ જાય છે કે એને હૃદયંગમ દશ્ય મ્હાણતો હોય એવો આનંદ થાય. એમની સૈદ્ધી પ્રસિદ્ધ સાહિત્યસ્વામી બંદીમચંદને મળતી આવે છે.

બાણુ બાલમુકુંદ ગુપ્તે સામાયિક અને રાજકીય પરિસ્થિતિને લઈને ખૂબ મનોરંજક નિબંધો લખ્યા છે. 'શિવશંભુકા ચિદ્રા' એ એમનો બહુ જ લોકપ્રિય અને લોક મિદ્ધ રેખ છે. એમની ભાષા વહેતી, સહજ અને વિનોદપૂર્ણ છે. જમે તેવો વિષય હોય તો પશ્ચ એમની લેખિની એના ઉપર વિનોદનો રંગ ચઢાવી દેતી. એઓ પહેલા ઉર્દૂના અચ્છા લેખક હતા અને હિંદીની દર્યોદ. પણ એમને નૈસર્ગિક રીતે જ બેસી ગયેલી. પોતાના વિચારોને વિનોદી વણાઈમાં લપેટીને એવી સુંદર રીતે રજુ

કરે કે વસ્તુની જાણ વાચકને બહુ મોડી થાય, પણ થાય એમ ન મને સ્પર્શ, અને આજ એમની લેખનકલાની લાક્ષણિકતા હતી.

ગોવિંદનારાયણ મિશ્ર હિંદીના જૂના લેખકોમાં ગણાતા અને એમના બહુ મદનદ મિત્રના ‘મારસુધાનધિ’ પત્રમાં ક્યારેક સામાયિક અને ક્યારેક માહિત્યક લેખો લખતા એમના લેખો પુસ્તકમય પ્રસિદ્ધ થવા જોઈતા હતા પણ હજી થયા નથી એમની ગદ્યરેનીનું નિર્દિષ્ટ અરૂપ ત્રીતીય ઉત્થાનમાં જ અપૂર્ણ પ્રકારનું એમની લેખનરેનીનો પરિચય એમના ‘મનેનના ભાષણો અને ‘કવિ ઔર ચિત્રકાર’ નામના લેખમાં થાય કે ગદ્યના સબધમાં એમની ધારણા પ્રાચીનોના ગદ્યમધ્ય જોવી હતી લખતી વખતે બાણ અને દડી એમની નજર સામે રહેતા પરંતુ એનો પ્રસિદ્ધિ વાત છે કે મરુત સાહિત્યમાં ગદ્યનો અમ્યક વિમલ નથી થયો માણ અને દડીનું ગદ્ય કાવ્યાનુસારની છટા દેખાડનાર ગદ્ય હતું વિચારોને ઉત્તરનાર વ્યવહારિક નહિ વિચાર પદ્ધતિને ઉત્તર કરનાર ગદ્યનો સભ્ય અને ઉપયોગી વિમલ તો યુરોપીય ભાષાઓમાં જ મળાયે છે ગદ્ય ભવની પુરાતન શૈલીના અનુસરણથી મમર્થ ગદ્યનો પ્રાદલાવ થઈ તો નથી તાત્પર્ય વિનોદના લેખકોમાં નડતાવાળા પ જગતાચરમાં જ ચતુર્વેદીનું નામ મુખ્ય છે હિંદી ભાષા તેમ જ માહિત્ય માથે મનમથ ધગવનાર સભાસભાને મા એમને લીલે કેટલી ચળવળ થાય છે એ જાણીતી વાત છે પરંતુ એમના લેખ માત્ર ભાષણ છે ગદ્યથી વિશેષ પર નબળા નિમજો નથી.

આ સમયમાં બે નિબંધનેખંડો એવા છે કે જેમણે બહુ ઓછું લખ્યું છે પણ એમના લેખોમાં ભાષાનું નવું વિધાન અને આધુનિક જગતની વિચારધારાથી ઉદ્ભિત નવન ભાવમયતાના દર્શન થાય છે સંસ્કૃતિના જુના અને પરિચિત વાચકોમાં અધ્યાપક પૂર્ણમિહનું નામ સ્મરણીય છે એમના ચાર પાંચ નિબંધો જ પત્રિકામાં પ્રસિદ્ધ થયા હતા પરંતુ વિચારો અને ભાવોને એક અનોખા દગથી અજિત કરનારી

ત્રી સૌથીનું અવલંબન કોને કહે છે; એ, એમણે થોતાની આપું. એમના કામણિકતા દિંદીમવમાં નવી વસ્તુ હતી. ભાષાની વિચારોની સાથે ઉગવાની શક્તિ એ કાદાણિકતામાં દેખાય છે. ભાષા ન્યતે ભાવની જે નવી વિનૂતિ એમણે જનતાની સામે મુકી એ તરફ કાદાણે ધ્યાન ન દીધું. કારણ એઓ કાદા પણ સાહિત્યકારોની મંડળીમાં નહતા. એમના નિબંધો ભાવાત્મક દોષિમા આવે છે તોપણ એમાં સુક્ષ્મ વિચારધારા સ્પષ્ટ દેખાય છે. એમના ત્રણ નિબંધો ‘આચરણુકી સખ્યતા’ ‘મજદુરી ઝાંન પ્રેમ’ અને ‘સન્ધ્યા વીરતા’ વાચીને ઉપરના વિચારો આગ્યા વિના રહેતા નથી. એમની વિધાનશક્તિનો પરિચય મુજશતીમાં અનુવાદ યએણું ચારિત્ર્યનો સખ્યતા જેણે જોયું હતે તેને થયો હતે.

આ કોટિના બીજા લેખક બાણ મુસામરાય એમ. એ., એલ એલ બી છે. એમણે ચિંતનાત્મક અને ભાવત્મક બન્ને પ્રકારના નિબંધો લખ્યા છે. ‘કર્તવ્ય સંબંધી શોધ’ ‘નિદાન ઔર ચિકિત્સા’ ‘સમાજ ઔર કર્તવ્ય-પાલન અને ‘ફિર નિરાશ કથોં’ વગેરે એમના મુખ્ય લેખો છે. ‘ફિર નિરાશ કથોં’ એમાં ભુદ્ધ ભુદ્ધ વિષયો ઉપર નાના લેખો છે. નિબંધો વિષય અહિં સમાપ્ત થાય છે. મુગ્ધ ભાષામાં એક સંપૂર્ણ અર્થ પરંપર સમાપ્તી હોય એવી સમાસદૌરી પ્રમાણે લખનારા ચાર પાંચ નિબંધ લેખકો પાસુ આ ઉત્થાનમાં મુકેલીએ દેખાય છે

સમાલોચના

મંડૂત સાહિત્યમાં સમાલોચનાની પ્રાચીન રીત એવી હતી કે ત્યારે કાદા આચાર્ય અથવા સાહિત્યમાં મિત્રાસક નવો લક્ષણરંચ રચે ત્યારે જે કન્યો એમને ઉત્કૃષ્ટ લાગે તેમને રમ-અલકાગ આદિના ઉદાહરણમાં ઉદ્ધૃત કરતા અને એમને અધમ સમજતા તેમને દોષોના ઉદાહરણના રૂપમાં મુકતા. પણ જેને એ ચિવેકદષ્ટિ નાપસંદ આવે તેઓ એજ ઉદાહરણોમાંથી ઉત્કૃષ્ટ કાવ્યોમાં દોષ બતાવતા અને અધમમાં દોષ નથી નેવં આમિત કરતા-આ વિના સમાલોચનાની એક બીજી રીત હતી;

અને તે કવિની વિવિધ વિશિષ્ટતાઓનું દર્શન પરંતુ આનું દર્શન માત્ર એક જ એકમાત્ર જ દર્શનનું જેમકે —

નિર્ગતામુર્તિવા કમ્ય કાલિદાસસ્ય સૂક્તિષુ
પ્રીતિઃ મદુ માંડાસુ મંજરીભિઃ જાયતે
ઉપમાં કાલિદાસસ્ય ભારવેરર્થઃ ગૌરવમ
નૈયતે પદ્મલાલિત્યં માપે સન્તિ ત્રયો ગુણાઃ.

કેમકે જો અથવા પુસ્તકના ગુણરૂપ તેમ જ વિશિષ્ટતાઓ દેખાડવા માટે જ્યારે પુસ્તક રચવાની પદ્ધતિ એ વખતે ન હતી પરંતુ યુગેયુગે એથી ઉપર ઉપર ત્યાં તો વિવેચનના સ્વતંત્ર ગ્રંથોની રચનાનો આરંભ જ્યાં જ્યાં થયો ત્યાં જ્યાં સમાનોચના એ કાવ્યસિદ્ધાંતનિરૂપણથી એક જ્યારે વિષય જ બની ગયો માત્ર ગુણરૂપ જતાવનારા લેખો અથવા પુસ્તકો થોડા સમય જ વચ્ચે પડ્યા પરંતુ કેમકે કવિની વિશિષ્ટતાઓના દર્શન કરાવનારા તથા એની વિચારધારામાં જળી મારીને એની અત્યંત વૃત્તિનું વિશેષણ કરનારા પુસ્તકો ચિરંજીવ માહિત્યમાં આજ પામતા.

હિત માહિત્યમાં મમાનોચના પહેલા તો માત્ર ગુણરૂપના જ રૂપમાં ઉદય પામી નેજોના રૂપમાં એની શરૂઆત ભારતેદુના વખતથી થઈ ગઈ હતી નેજોના રૂપમાં પુસ્તકની વિમૂત મમાનોચના પ મહારીનારાયણ યૌધરીએ પોતાની આનંદમંદિની પત્રિકામાં શરૂ કરી સાતા શ્રીનિવામ નામના મયોગિના સ્વયંવરની વિશદ અને કડક મમાનોચના જેમાં દોરોનું નિદર્શન બહુ જ સુદૃઢ રીતે કરવામાં આવ્યું હતું એ ઉપરાંત પત્રિકામાં પ્રસિદ્ધ થઈ હતી પરંતુ કેમકે અચકરના ગુણ અથવા દોરનું નિદર્શન કરાવતું પુસ્તક ભાગતેદુના સમયમાં પ્રસિદ્ધ થયું નહતું આ પ્રકારની પહેલી પુસ્તિકા પ મહારીનારાયણ દ્વિવેદીની ‘દિદી કવિતમયી આનોચના’ આ ઉત્થાનના આરંભમાં પ્રસિદ્ધ થઈ એમાં સાચા મીનારામે કરેલા અનુવાદોમાં ભાગ તથા ભાવો મળી શકેલા વિસ્તારથી જતાવવામાં આવ્યા.

હતા આ અનુવાચની સમાવેશનાં હોવાથી જે ભાષાની ત્રુટિઓ અને મૂળભાવના વિષયમાં સુધી જ માત્ર જઈ શકે અને બીજી વાત એ કે એમાં શ્રેષ્ઠોનો જ ઉદ્દેશ હતો, ગુણોનો નહિ .

આ ઉપરાંત દિવેદીએ કેટલાક સ્વતંત્ર કવિઓની વિશિષ્ટતાઓનો પરિચય કરાવતી મમાવેશનાઓ પણ પ્રસિદ્ધ કરી આના પુસ્તકોમાં 'વિશ્વમાધૈવ-ચરિત ચર્યા' અને 'નૈપધચરિત ચર્યા' સુખ્ય છે આ પુસ્તકોમાં પડિત મહાગોમાં પ્રચલિત શ્લોક પ્રમાણે ચુટેલા નોંકોની ખૂબીઓનું નિરૂપણ અને કેટલાક જુદા જુદા વિદ્વાનોનો મત સંગ્રહ છે આ પુસ્તકોથી હિંદી વાચકોને જે વસ્તુઓ જાણવાની મળી કે મસ્કૃતના એ કવિઓની કવિતા કેવા હોયતી કે અને વિદ્વાન મહાગોમાં એનો પ્રયોગ આદર કે દિવેદીની ત્રીજી પુસ્તિકા 'કવિસસ ઠી નિરકુસતા' માં ભાષા અને વ્યાકરણના અતિક્રમ એકત્ર કરીને બતાવવામાં આવ્યા છે આ પુસ્તક મસ્કૃતના જાણકારો માટે કે કે દિવેદીના એ સમજાવતું નથી ગમે તે હોય પરંતુ આ પુસ્તકને એક પોગમાં ફેનાયલી વાતને બીજી પોગમાં પરિચિત જવાના પ્રયત્નનું રૂપ આપાએ તો અતિશયોક્તિ નથી એ મમાવેશનાનું સ્વતંત્ર કૃમ નથી હિંદીભાષાની ઉત્પત્તિ' એ દિવેદીની મકનિત કૃતની ઉપયોગી પુસ્તિકા છે

જે કે દિવેદીએ હિંદીના મોળ મોટા કવિઓની જ ભાગ અને વિશદ મમાવેશનાનું સાહિત્ય સર્જ્યું નથી પરંતુ નવા પ્રકાર થયેલા પુસ્તકોની ભાષા વગેરેની કડક અને સાચી મમાલોચના કરીને એમણે હિંદી સાહિત્ય પર મોટો ઉપકાર કર્યો છે જે દિવેદીએ કડક આનોચના શરૂ ન કરી હોત તો જે અવ્યવસ્થિત અશુદ્ધ અને વિચિત્ર ભાષા ચોતર્ફ ફેખાતી હતી એની પર પરા આટલી જલ્દી રેક્ષી શકાત નહિ એમના પ્રભાવથી લેખકો સાવધાન બની ગયા અને જેમનામાં ભાષાની મમજલ અને લેખનની કલા હતી તેમણે આવશ્યક સુધારાઓ સ્વીકારી લીધા

ત્યાર પછી મિત્રજીવું રચિત 'હિંદી નવરત્ન'નું નામ આવે છે. હિંદીના નવ મહાકવિઓ તુલસીદાસ, ચરણન, દેવ, બિહારી, બૂવણ, દેશવત્સ, મતિરામ, ચંદ અને ભાર્ગવેશ્વર હરિશ્ચંદ્રના વિસ્તૃત છવન પરિચય સાથે એમના ગ્રંથોની આવોચનાનો એમાં મમાવેશ છે. નવરત્નના બીજા મંરકરણ વખતે બૂવણની આગળ કમીરનું નામ ઉમેરીને બૂવણ તથા મતિરામને 'ત્રિપાડીજીવું' કહીને મેગરી દીધા છે. આ પ્રાચીન કવિઓને મમાત્રોચના માટે આગળ લાગીને મિત્રજીવુંઓએ એક મોટું કાર્ય કર્યું છે. અસંકાર યુગમાં માહિત્યશાત્રનું મંમૃત જેવું સમૃદ્ધ નિરૂપણ નથી થયું એ વાત આપણે જોઈ ગયા છીએ. હિંદીના અનંકાર ગ્રંથોના અભ્યાસથી લક્ષણ, બ્યજના, રસ આદિના વાન્તવિકે મ્વડપની મંપૂર્ણ ધારણા થઈ ગઈ નથી અને કવિતાના સમાવોચનાને માટે આ ધારણાનો આવસ્યકતા અનિવાર્ય છે. આ ઉપરાંત આધુનિક શૈલીની મમાત્રોચના માટે સુદૃઢ વિશ્લેષણ બુદ્ધિ અને મર્મસાહિત્યી પ્રજા અપેક્ષિત છે. આ બધી દૃષ્ટિએ જોઈએ તો 'નવરત્ન' વિવેચના ગ્રંથની પ્રથમ પંક્તિમા નથી આવતો. એમા કવિઓના છવનનો વિસ્તૃત અને વિગતવાર પરિચય છે, એની કવિતાના ભરપૂર ઉદાહરણો છે અને એના ગ્રંથોની વસ્તુનું નિદર્શન પણ છે. પરંતુ એમા સમાવોચનાનું તત્ત્વ બહુ ગરીબ છે. આ ગ્રંથમા વિવેચકો કવિઓના મવેત્તોના મર્મને ન્પર્ના ગણ્યા નથી અને એમની કાવ્યકલાને મ્હાણી શક્યા નથી. આ ઉપરાંત એમનું ગણ પણ વિકસિત અને મમુકાત નથી લાગતું. આ બધા કારણોને લઈને કવિઓની અને એમની કવિતાનો જે મમ્મક અને વાન્તવિકે મમાવોચના થવી જોઈએ એ યદ્દ નથી કવિઓની વિશિષ્ટતા અને એમની કવિતાની માર્મિકતાના માર્મિક નિરૂપણની આશાએ કોઈ આ ગ્રંથ જુએ તો એને નિરાશ જ થાય.

સં. ૧૯૬૭ માં નવરત્ન પ્રમિદ્ધ થયું અને સં. ૧૯૭૦ માં ખંડવાની હિંદી ગ્રંથ પ્રસારક મડળાએ મિત્રજીવુંઓ કૃત 'મિત્રજીવું વિનોદ'ના પહેલો ભાગ પ્રસિદ્ધ કર્યો. આજ સુધી 'વિનોદ'ના ત્રણ ભાગ તો પ્રમિદ્ધ

૧૪ ગયા છે, અને યોથો થોડા જ સમયમાં પ્રસિદ્ધ થશે આ પુસ્તકામલ
નાના મોટા મગીને લગભગ ૨૫૦૦ કવિ લેખકોનો અને એમના અથોનો
પરિચય છે તેમાંથી માત્ર ૫૦૦ ઉપરાત કવિઓના તો માત્ર સાન અને
અથોનો જ ઉલ્લેખ છે બાકીના ૧૫૦૦ ના જીવનનો થોડી માહિતી અથો
અને કવિતાના થોડા ઉદાહરણો અને બીજા ૫૦૦ કવિઓનો જરા વિસ્તૃત
પરિચય છે પરંતુ આ નોંધ અથોમાં સમાનોચનાનું તત્ત્વ બહુ ઓછું છે
એમણે વિનોદ 'નું બીજું નામ 'કવિ ઈર્ષતન' રાખ્યું છે અને એજ યથાર્થ
છે ' શિવસિંહ સરોજ કલિદાસ હજારા ' જોરે અથોનાં સમાનોચના
કરતા જેમ વિગતોનો દ્રષ્ટિએ વધારે કિંમત છે તેમ વિનોદ 'ની કિંમત
પણ હિંદી સાહિત્યનો ભાવિ ઇતિહાસવેષક કરશે

આ ઉપરાત પડિત પદ્મસિંહ શર્માએ બિહારી ઉપર એક સુદર આનો
અનામક પુસ્તક લખ્યું આ પુસ્તકમાં બિહારીએ જે માહિત્યપર પરાનું
અનુદરણ કરીને પોતાની મતસષ રચી છે એનું સુદર ઉદાહરણ છે
' આર્થા સપ્ત શતી ' અને ' ગાથા સપ્ત શતી ' ના ઘણા પદોની સાથે બિહારી
ની દોહગઓનો મૂળ મવાદ બતાવીને શર્માએ વિશદ વિદ્યાર્ણવ,
એક સાથે આની આવતા માહિત્યક પરપરાની વચ્ચે બિહારીને મુકીને એની
મુદ્દતા અનેકગણી વધારી છે કોઈ આની આવતા માહિત્યક પરપરાનું
ઉદ્ઘાટન કરવું એ પણ સમાનોચકનું એક કર્તવ્ય છે હિંદીના બીજા
કવિઓના મગતા આવતા પદોની સાથે બિહારીના દોહગની તુલના કરીને
શર્માએ તારતમ્યક આનોચનાનો શોખ જન્મ્યા થો બીજા વિવેચકોએ બિહારી
કરતા દેવની પ્રતિભા તેજસ્વી છે એમ બિહારીના ખાતર જે આક્ષેપો કર્યા
છે એનો પણ શર્માએ આ અથમાં ઉત્તર આપ્યો છે શર્માનો બિહારી તો
ફનો પક્ષપાત આમાં સ્પષ્ટ દેખાય છે પરંતુ એ પક્ષપાતનું સાહિત્ય-મૂલ્ય કે
અહિં એટલું કહેવું ઉચિત લાગે છે કે શર્માની આ મગીલા પણ ફરીગત
છે શ્રુગારી કવિઓના નિરાગ પાઝારી બિહારીનો વિશિષ્ટતાઓના અન્વે
પણ અને અત્ પ્રજ્ઞિઓના ઉદ્ઘાટનનો પ્રયત્ન આમાં નથી થયો, અને

એ જ અધુનિક સમાનોચનાનું મુખ્ય ન્દય છે બીજી ખુચે એવી વાત એ છે કે એમા ઘણે ઠેકાણે અનાવસ્યક સામાશીના વાક્યોની ભરતી છે શર્માના પુસ્તકે એ વસ્તુઓ તરફ જનતાનું ધ્યાન આકર્ષ્યું એક તો દેવ મોટા કે બિહારી ? એ અદ્યે સ્વર્ગે ઉપગ્રિત થયો અને બીજી તુલનાત્મક આનોચના ઉપર મોઝેએ જોર દીધું

દેવ અને બિહારી ના મધ્યાને આગળ કરીને પહેલું પુસ્તક પડિત ૫૭ મિહારી મિત્રે નખ્યુ આ પુસ્તકમા શિષ્ટતા સબ્યતા અને માર્મિકતા વડે બન્ને કવિઓની બિન્ન રચનાઓનો વિચાર થયો છે આમા જે વાતો કહેવાઈ છે એ સાહિત્યક વિવેચનના અશ જેવી નામે છે નવરત્ન ની જેમ માત્ર અભિપ્રાયો નથી આ પુસ્તકનું સ્થાન સમાનોચનાના ક્ષેત્રમા અવસ્ય છે દેવ અને બિહારી ના ઉત્તરમા લાના ભગવાનદીને મિહારી અને દેવ નામના પુસ્તક લખ્યુ અને એમા મિત્રમધુઓના આક્ષેપોનો ઉચિત રાન્દોમા ઉત્તર આપીને એમણે ૫૬ મિહારીની વાતોનો ૫૭ મપૂર્ણ વિચાર થયો આ નાનામોટા નો મગડો વધારે ન વિસ્તરતા આતેથી ૪ અપ્રકયો

હવે તુલનાત્મક સમાનોચના ની વાત લખએ આ તરફ લોકોનો ઝુકાવ માલમ પડતા કેટલાક નેપ્થકોએ તુલના ને જ સમાનોચનાનો આદર્શ માની જુદા જુદા પત્રપત્રિકાઓ અને જુદા જુદા કવિઓની તુલનાત્મક સમાનોચનાનો હગનો વાળ્યો આ પવન એટનો ફેલાયો કે જે મે પદોમા વાસ્તવિક રીતે કંઈ ભાવસામ્ય હોય નહિ એમા પણ આદરણ્ય સબ્ધ ગ્યાપિત શ્રીને નેપ્થકોએ તુલનાત્મક સમાનોચનાનો મોખ હનગત થયો આની અમર કટલાક મારા અને માયા સમાનોચકો ઉપર પણ પડી ૫૬ મિહારી મિત્ર મતિરામ અથાવધી મપાદન શ્રીને પ્રસિદ્ધ કરી એની ખૂબિયમા આવસ્યમ્તા શ્રતા વધારે અશ એમણે તુલનાત્મક સમાનોચના ને અપર્ણ કર્યો છે આમ દ્વિતીય ઉધાનમા સમાનોચનાની ઉન્નતિ થઈ પરતુ એનું સ્વરૂપ રૂઢીગત જ રશ્યુ કવિઓની વિશિષ્ટતાઓનું અવેપણ અને એમના અતર મવેદનોનું વિસ્તેપણ કરનારી ઉચ્ચ કાશિની સમાનોચનાનો પ્રારભ તો ત્રીજા ઉધાનમા થયો

કાવ્યધારા.

(દ્વિતીય ઉત્થાન.)

આ ઉત્થાનના આરભકાળમા પડિત મહાવીરપ્રસાદ દિવેદી પદ્ય રચનાની એક પ્રણાલીના પ્રવર્તક દેખાય છે. ગદ્ય ઉપર જે શુભ પ્રભાવ એમનો પડ્યો એનો પણ ઉલ્લેખ થઇ ગયો છે. ખડીખોલીના કલાવિધાન ઉપર પણ એમની અમર છુપી ન રહી પહેલી વાત તે એ બની કે એમના પ્રભાવથી ભાષામા જે સફાઈ આવી તે કાવ્યક્ષેત્રમા પણ ઉતરી ધણી કવિઓની ભાષા શિથિલ અને અવ્યવસ્થિત હતી અને એમના કાવ્યોમા અવધિ અને વ્રજભાષાઓનું મિશ્રણ થતું. ‘સરસ્વતી’ ના સપાદનકાળમાં એમની ગ્રેરણાથી ધણી નવા કવિઓએ અવધિમા કવિતા જેવા માડી આવા નવા કવિઓ ખોતાની જે કવિતા ‘સરસ્વતી’ મા મોકલતા તેને એઓ સુધારીને એમા જાપતા. આ સરોધનથી ધીરે ધીરે ભાષા સ્વચ્છ બની ગઇ અને આ ઉદાહરણુ લખને પીળા કવિઓએ પણ ખોતાની ભાષા સુધારી

આ ભાષાની વાત થઇ. હવે એમણે પદ્ય રચનાની જે પ્રણાલી સ્થિર કરી એના મુખ્ય ધર્મ કાષ્ટ વિચાર કરીએ દિવેદી કેટલાય સમય સુધી સુબાઇ તરફ રહ્યા હતા એટલે મરાઠી સાહિત્ય સાથે એમનો પરિચય થયો હતો એ સાહિત્યનો પ્રભાવ એમના ઉપર ધણો પડ્યો મરાઠી કવિતામા અધિકતર મસ્કેનના વૃત્તોનો વ્યવહાર થાય છે પદ્ધિન્યાસ પણ બગલગ ગદ્યના જેવો જ હોય છે, બગલાષા જેવી ‘કામળકાંત પદાવલી’ એમા નથી એટલે આ મરાઠીના નમુના પ્રમાણે એમણે હિંદીમા રચના શરૂ કરી પહેલા તો એમણે વ્રજભાષાનું અવલબન કર્યું નાગરી પ્રચારણી પત્રિકામા પ્રસિદ્ધ થયેલી “નાગરી તેરી ચહ દશા ?” અને ‘રઘુવશ’ નો કેટલોક આધાર લખને રચાયલું ‘અયોધ્યાકા વિલાપ’ વ્રજભાષામા જ છે એ કાવ્યરચના સંસ્કૃત વૃત્તમા હની પાછળથી એમણે વ્રજ છોડી અને અવધિમા કાવ્યરચના શરૂ કરી.

મરાઠીના સરકાર તો રતા જ ત્યાં તો એમના મનમાં વડજવથના 'ગદ્ય અને પદ્યનો પદવિન્યામ એ જ પ્રકારનો હોવો જોઈએ એ સિદ્ધાંતે ધર ક્યું' પરંતુ એ તો પ્રસિદ્ધ વાત છે કે વડજવથ તો એ મિદ્ધાત અમગત સિદ્ધ થયો હતો અને પોતાની ઉદ્કૃષ્ટ રચનાઓમાં પણ તે મિદ્ધાતનું પાનન અપૂર્ણરૂપે થયું નહયું દિવેદીએ પણ એ સિદ્ધાંતને અનુગમ્ય રચના કરી નથી પોતાની કવિતામાં વચ્ચે વચ્ચે અનુપ્રામ અને ક્રોમન પદ્યવર્ણનો વ્યવહાર જોઈ છે પરંતુ મોલયાની ભાષામાં નિતા થરી જોઈએ એ વાત ઉપર એમનું વધારે જોર હતું પગિણામ એ થયું કે એમની ભાષા વધારે Prosaic મની ગઈ એમની બહોળી નિતા Matter of fact મની રમસસારની ગતિને નિત કરે અને મનને આખો એની નાક્ષણિકતા એમની રચનાઓમાં બહુ ઓછી રહી

એમણે સમૃદ્ધ જ્ઞાનોનો વ્યવહાર વધારે કર્યો કે પરંતુ હિંદીના કેટલાક પ્રચલિત જોડોમાં પણ કવિતા કરી છે એમનો 'કુમાર નભવમાર' એનું ઉદાહરણ કે આ અનુવાદ સુદર છે એમાં મૂળ ભાવોને યથાવત્ ઉતાર્યા છે સમૃદ્ધના અનુવાદોમાં મૂળભાવ ભાવવર્ણના પ્રયત્નમાં ભાષા દિનક મની જાય છે પરંતુ આ અનુવાદ એવી કિલ્લતાથી મુક્ત છે આવો જ સુદર અને મૂળ ભાવોને માયવતો અનુવાદ પડિત કેશવપ્રમાદ મિશ્રનો 'મેઘદૂત' નો છે દિવેદીની રચનાઓનો એ મગ્ન મધ્યમ જૂના નામથી પ્રસિદ્ધ થયો છે

એમના પ્રભાવ અને પ્રેરનાઈથી હિંદીના કેટલાક શ્રેષ્ઠ કવિઓ થયા એમાં માણુ મૈથલીશરણ ગુપ્ત પડિત રામચરિત ઉપાખ્યાય અને પડિત લોચનપ્રસાદ પાડેય મુખ્ય છે

ગુપ્તની નિતા દિવેદીજીના સપાદન કાળમાં સરખવી 'મા નિયમિત પ્રસિદ્ધ થતી હતી એમનું પહેલું પુસ્તક 'ભારત ભારતી' બહાર આવ્યું મામાન્ય જનતામાં એનો શીકે આદર થયો અને ખામ કરીને દેશભક્તિના

રંગે છંદાયલા જીવાનોએ એને ખૂબ મતકાર્યું. આ પુસ્તક હાલીના પ્રસિદ્ધ ઉર્દૂ પુસ્તકનેા આદર્શ સ્વીકારીને વખાયલુ છે. એમાં ભારતના ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યની દશાનું પ્રવાહી અને સ્વચ્છ ભાષામા વર્ણન છે. આ પુસ્તકમાં ખડીબોલીનું બહુ જ વ્યવહિત, સ્વચ્છ અને પરિષ્કૃત રૂપ દેખાયું. જે કે એમા પ્રસ્તુત વિષયને કાવ્યનુ સંપર્ણ રૂપ પ્રાપ્ત થયુ નથી અને વર્ણનો પણ Matter of fact છે. પરંતુ એણે હિંદી કવિતાને માટે ખડીબોલીનું સૌખ્ય સિદ્ધ કરી દીધું. ત્યાર પછી ગુમશ્તની જે કવિતાઓ રચાતી ગઇ એમા એમની કાવ્યકલા વિકસતી ગઇ અને કાવ્યત્વ વધારે ને વધારે જામતુ મયુ. ‘જ્યદ્યવધ’ માં એમની રમાત્મકતા સ્પષ્ટ દેખાઇ. ‘કેમોહી કયા’ ‘અર્ચ’ સહોદર’ વગેરે જે પરચુરણ કાવ્યો રચ્યા એ બધાય અચિર ભાવોથી પૂર્ણ છે. અતમા ત્યારે સ્વીદ્યાભુની ‘નીરવકાનિ’ એ હિંદી કાવ્યક્ષેત્રમા પ્રવેશ કર્યો ત્યારે ગુમશ્તની વાણીમા કાવ્યનાં મનોહર લાક્ષણિકતા અને સુદર મુર્તિમતાનુ વિધાન થયું ‘ચામકા ઉપયોગ’ એનુ મુન્દર ઉદાહરણ છે એમના જે પ્રસિદ્ધ પુસ્તકો છે એમાથી રંગમે ભગ કિમાન, ત્રિરહિણી વનંગના પ્લાવલી, વૈતાનિક, ચદ્દામ, તિલોત્તમા પદામીકા મુદ્દ પચવગી મેનાદવધ, સ્વદેશી સંગીત, મૈગ્રી, સીરાગના એ મુખ્ય છે ‘મેવનાદવધ’ વગેરે માઇકલ મધુમુદન દત્તને મગાળી મહાકાવ્યોના અનુવાદ છે

પંડિતગમ ચરિત ઉપાધ્યાય સમ્મનના વિદ્વાન કે એમની છુટક ગ્યનાઓ હતા “ગમચરિત ચિનામની” ના પ્રજવગમના કર્તા તરીકે એમની નામના ખૂબ છે એમની ભાષામા મહાઇ ઉપગત સુદર ભાવવિધાન છે પંડિત, યોચન પ્રમાદ પાડેયે ઘણી નાની વયે કવિતા કરવા માડી એમની કવિતાઓ ‘સગ્ગવી’મા નિયમિત પ્રસિદ્ધ થાઇ છે એમની ગ્યનાઓ મરમ હોય છે પરંતુ ‘મૃગી દુષ્પ મોચન’ નામક એક માર્મિક કથા ગ્યોને પણ જગતના અતરભાવો સુવી પલોગતી ચોનાતી હિન્દ કવિ દષ્ટિનો પશ્ચિમ દરાવ્યો છે.

સમયમાં સુંદર રચનાઓ કરી છે. એમાંથી રાય દેવીપ્રસાદ (પૂર્ણ), પંડિત નાથુરામશંકર શર્મા, પંડિત ગયાપ્રસાદ શુક્લ (સનેહી) પંડિત સત્યનારાયણ કવિરત્ન, લાલો ભગવાનદીન, પંડિત રામનરેશ ત્રિપાઠી; વિયોગી હરિ પંડિત રૂપનારાયણ પાડેય અને ગોપાલશરણસિંહ એ મુખ્ય છે.

રાય દેવીપ્રસાદ (પૂર્ણ)નો ઉલ્લેખ પુરાતન ધારામાં કર્યો છે. અહિં એટલું કહેવું આવશ્યક છે કે એમણે દેશકાળને અનુકૂળ નવા નવા વિષયો ઉપર પરચુરણ કવિતા કરી છે. એમાંથી ઘણી કવિતાઓ વ્રજભાષામાં છે. જીવનના અતિમ ભાગમાં એમણે ખડીબોલીમાં પણ થોડી રચનાઓ કરી છે. ‘પૂર્ણ સંગ્રહ’ નામક પુસ્તકમાં એની કવિતા સંક્રાંત છે.

પંડિત નાથુરામ શર્મા હિંદીના પ્રાચીન કવિઓમાં આવે છે. પહેલાં એઓ વ્રજભાષામાં સુંદર કવિતા કરતા. પાછળથી ખડીબોલીનો પ્રચાર વધ્યો એટલે એમણે એને પોતાની કાવ્યભાષા તરીકે સ્વીકારી. એમની કવિતામાં ઉદ્વેગતાની માત્રા વધારે છે, અને એનું કારણ આર્યસમાજ સાથેનો એમનો સંબંધ છે. અંધવિશ્વાસ અને સામાજિક કુરિવાજો પ્રત્યેનું આર્યસમાજનું વલણ જાણીતું છે. એટલે આ અંતર્વૃત્તિઓનો આભાસ એમની રચનાઓમાં દેખાય છે. ‘ગર્ભરૂઢ રહસ્ય’ નામનું એક વિશાળ પ્રબંધકાવ્ય વિધવાઓની કષ્ટ સ્થિતિ અને દેવ મંદિરોના અનાચાર દેખાડવાના હેતુથી લખ્યું છે. ક્રિત્કાર અને કટાક્ષ એમની કવિતામાં વધારે દેખાય છે.

પાડેત ગયાપ્રસાદ શુક્લ (સનેહી) હિંદીના ભાવુક અને સંકલ્પ કવિ છે. એઓ પ્રાચીન અને નવીન જન્મે જાતની કવિતા લખે છે. આ ઉપરાંત એઓ કેટલીક પણ અચ્છા શાયર છે. એમની જુના પ્રકારની કવિતાઓ ‘સાંનિ સરોવર’ ‘કાવ્યમુધાનિધિ’ અને ‘રસિકગિત’ માં નિયમિત પ્રસિદ્ધ છે. નવી કવિતાઓમાં પણ એમને સફળતા વળી છે એમણે એમનું નાન આગળની પકિતમાં નોંધ્યું છે.

પંડિત રામનરેશ ત્રિપાઠીનું નામ ખડીખોલીના કવિઓમાં આદરપૂર્વક લેવાય છે. એમની કવિતામાં ભાષાની સફાઈ અને ભાવોની મૌલિકતાનો સુંદર સંવાદ હોય છે. એમના 'પથિક' નામક પ્રથમકાવ્યની હિંદી પ્રેમીઓમાં ખૂબ ચર્ચા થઈ હતી. એ કાવ્યના ભાવો ઉત્કૃષ્ટ અને ભાષા પ્રાંજલ છે. એમની પરચુરણ કવિતાઓ પણ સુંદર હોય છે. એઓ હિંદી અને ઉર્દૂ બન્ને જાહેનો ઉપયોગ કરે છે. 'કવિતા કૌમુદી' નામના હિંદી કવિતાના બે વિખ્યાત સંગ્રહો કવિઓના જીવન પરિચય સાથે એમણે પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. આજે 'હિંદી લોકગીતો' પાછળ એમણે ભેખ લીધો છે અને એના સંગ્રહ અને સંશોધનને જ પોતાનું પ્રિય કાર્ય બનાવી દીધું છે. એમની જહેમતના ફળ સ્વરૂપ લોકગીતોનો એક સંગ્રહ 'આમ્યગીત' ને નામે હમણાં જ બહાર પડ્યો છે.

લાલા ભગવાનદાસે (" દીન ") પોતાની યુવાવસ્થામાં ઠીક ઠીક જવાહીર ખતાવ્યું. ત્યાર પછી 'લક્ષ્મી' ના સંપાદક બનીને એમણે ખડીખોલીમાં રચનાઓ કરવા માડી. એમના જાહે તો ઉર્દૂ છે જ પરંતુ અરબી અને ફારસીના શબ્દો પણ ખુબજ વાપરે છે. ખડીખોલીની રચનાઓમાં અધિકતર કવિતા વીર રસની દેખાય છે. 'વોર ક્ષત્રાણી', 'વીર બાલક' અને 'વીર પંચરત્ન' એમના પ્રસિદ્ધ વોર કાવ્યો છે. કેટલાક પ્રાચીન કાવ્યોની ટીકા લખીને એમણે સાહિત્યમાં સારો ફાળો આપ્યો છે. એમની પરચુરણ કવિતાનો સંગ્રહ 'નદીમે દીન' નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

પંડિત રૂપનારાયણ પાડેશે ઘણી ખરી કવિતાઓ રજૂઆતમાં કરી છે પરંતુ એઓ ખરી રીતે ખડીખોલીની કવિતાથી પ્રસિદ્ધ છે. એમની વિષય પસંદગી સુંદર હોય છે અને એમાં ભોધએ તેટલી રસાત્મકતા લાગે શકે છે. 'પરાગ' એ એમનો પ્રસિદ્ધ કાવ્યસંગ્રહ છે. એમના 'વન વિહંગમ' કાવ્યમાં એમની ભાવુક્તા અને સરસતાનો પરિચય થાય છે. 'દક્ષિત કુસુમ' ની અયોગિતા પણ હૃદયગમ છે. સંસ્કૃત અને હિંદી બન્નેના જાહેમાં એમણે ખડીખોલીને સુધક રીતે લખી છે.

ખડીખોલીના આ ખડખડાટમાં પ્રજાસાધના એ રસિક કવિઓનો મધુર ગુંજારવ જુદો તરી આવે છે. પંડિત સત્યનારાયણ કવિરત્ન અને વિયોગી હરિનાં નામે દિલ્લી સાહિત્યમાં લોકપ્રસિદ્ધ છે.

કવિરત્ન પ્રજાની એકાંત ભૂમિમાં વાસ કરતા પ્રજાની સરસ પદાવલીના આસાદ કવિ છે. એમણે નંદદાસ આદિ કવિઓનાં જેવાં પદો પણ રચ્યાં છે. પરંતુ એમાંથી કેટલાંક પદોમાં દેશના નવયુગની અસરનેદ્વધીમે રવ મંજગાય છે. નજાસાધના સવૈયા વાંચવાની એમની રીત એટલી મોહક હતી કે સાંભળનાર મુઝ્ય ખની જતાં. અંગ્રેજીનું ઉંચું શિક્ષણ પામીને પણ એમનું જીવન એટલું સાદું અને સૌમ્યતાભર્યું હતું કે લોકોને નવાઈ લાગતી. એમના જીવનમાં કાવ્ય દેખાતું. એમનાં કેટલાંક પદોમાં થેરો વિપાદ દેખાય છે. વિપાદ મ્હાણુવામાં એમને એક જાતનું મુખ થતું હતું એમ કહેવાય છે.

વિયોગીહરિ, પ્રજાસાધા, પ્રજાભૂમિ અને પ્રજાપતિના અનન્ય ઉપાસક છે. વાસ્તવિકતાના આ યુગમાં કદાચ એવી વૃત્તિને હરી કદાચ પણ એઓ હદી જીવ છે.

ગુજરાતી કવિ ખજાનગરે જેમ જીવે તથા મએશી ભક્તિને નવાયુગના ભાવશબ્દગાર સમજાવેને મહત્ત્વ વેદના દ્વારા વ્યક્ત કરી તેમ વિયોગીહરિએ જીવના કૃષ્ણભક્ત કવિઓને અનુસરી સુંદર પદોની રચના કરી છે. ભક્તિ એ ગ્રેમનું એક અંગ છે અને ગ્રેમ એ હૃદયની અનિવાર્ય ભૂખ છે એ સત્યને નખળા મનોહરિ કરીને દેશકર મારતા વાસ્તવિકતા પૂર્ણક્રાંતેય અડકે એવા સમર્થ મૂર કાઠનાર દિલ્લીના આ હદી કવિની વાણી કંઈ ભૂમધુર છે. વિયોગી હરિએ ગ્રેમ રસ ઉપરાંત વીર કવિતા પણ કરી છે અને એમાં પણ એટલી જ મહાનતા મેળવી છે. ‘વોર મનમઘ’ નામક એમના મશહૂર કાવ્ય પર આફ-રીન થઇને દિલી સાહિત્ય સંમેલને ૧૨૦૦ રૂપીઆનો મંગળાપ્રસાદ પુરસ્કાર એમને એટ ક્યો છે.

ગોપાલ શરણસિદ્ધના કવિનાઓનો હમણા જ પ્રગટ થયેલો મઝદ ‘માધવી’ જેતા એમની આવૃત્તિ સ્પષ્ટ દેખાય છે. લાવને અનુક્રમ શબ્દ-રમત એ એમનો વિશેષ ગુણ છે.

૧૨

વર્તમાન યુગ.

(ત્રીજું ઉત્થાન)

બીજા ઉત્થાનની મહત્તિ મ ૧૯૭૭ માં થાય છે એટલે ત્યારપછી ચનારા ત્રીજા ઉત્થાન વિષે અત્યારથી વિશેષ ઘટેનું ઉપયુક્ત નથી તો પણ નાદના વિવિધ પ્રકારના વિકાસનું આદ્ય દર્શન કરીએ

દ્વિજેન્દ્રનાયક રચના અનુસારે પ્રમિદ્ધ થયા પછી નાટકો તરફ યોગ્ય વળી અને એના પગિણામે કેટલાક મૌલિક નાટકો સર્જાયા. પ્રેમચંદના 'મધ્યામ' અને 'કર્મવા', ઉપરાત માત્રુ જલપતક પ્રમાદના 'જન્મેન્દ્ર' ના નાગરજ', અગતશત્રુ' અને 'કેદરુત' વગેરે ઐતિહાસિક નાટકો સુખ્ય છે 'વગમાવા' અને 'દુર્ગાવતી' જેવા મૌલિક નાટકો પણ આજ ઉત્થાનના ફળ છે. અગતશત્રુ એ ઝાલીનાગરી પ્રચારિણી મળ્યાનું 'મુદકપ્રસાદ પાગિતોષક' જે સર્વોત્તમ નાટક અગાધ નવલકારને મળે છે તે મેગવીને પોતાની શ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ કરી છે.

નવલકથાના ક્ષેત્રમાં પ્રેમચંદના ઉદય સાથે એના મધુન્નત વિદ્વસનો પરિચય થાય છે ઉચ્ચ કોટિના પ્રથમ મૌલિક નવલકથાકાર પ્રેમચંદ જ થયા.

હદા રાસકાએ અંમનુ ભાવપૂર્વકે સ્વાગત કર્યું. માનવની અતરપ્રકૃતિનું જે નિરોધેણું અને વસ્તુવિધાનની જે નૈમર્ગિકતા ગ્રેમચદની નવલકથામાં દેખાયા એ પહેલાના કોઈ પણ નવલકથાકારમાં દેખાતા નથી. એમની પ્રવાહી અને પાત્રોને અનુરૂપ બદલાતી ભાષા પણ નવી જ છે નવલકથા કરતા નવલિકાનેખકે તરીકે ગ્રેમચદ હિંદી જગતમાં વધારે લોકપ્રસિદ્ધ છે હિંદીજનતાએ એમને 'ઉપન્યાસ મહાટ' કહીને નવાન્યા છે. વિધાનની સજ્જવતા અને શૈલીની સ્વાભાવિકતા એ ગ્રેમચદની લાક્ષણિક વિશિષ્ટતાઓ છે. એમની નવલકથાઓમાં 'સેનામદન', 'ગ્રેમાશ્રમ', 'રમણમિ', 'કાયાક'પ', 'વરદાન', 'ગ્રેમા', 'નિર્મલા' અને 'પ્રતિગા' મુખ્ય છે આમાંથી 'કાયાક'પે' તો 'અગતશ્ચત્રની' જેમ કાશી નાગરી પ્રચારિણી સભાનું 'મદુકપ્રસાદ પારિતોષક' બીજા વર્ષે મેળવ્યું છે એમની નવનિકાઓના લગભગ બારેક મઝદૂ પ્રસિદ્ધ થયા છે તેમાંથી 'ગ્રેમપરિણામ', 'ગ્રેમપ્રસુત', 'ગ્રેમપત્ની' 'ગ્રેમ દાદશી', 'ગ્રેમપ્રભાદ', અને 'ગ્રેમપ્રતિમા' વગેરે પ્રસિદ્ધ છે આ ક્ષેત્રમાં 'ચિત્રશાસ્ત્ર' નામક નવનિકા મઝદૂના વિમલેણુ લેખક પ. વિશ્વભરનાથ શર્મા કૌશિક, પુષ્પવતા 'ના તેજસ્વી લેખક સુદર્શન 'મનોરમા', 'નદનનિકુળ' અને 'વનમાયા' ના કર્તા ચંદીપ્રસાદ 'હૃદયેશ', અને 'પ્રતિ જ્ઞાનિના મમથ' લેખક જયશંકર પ્રસાદના નામો મુખ્ય છે 'હજી આ વર્તમાન લેખકોની કેના વિકસતી જાય છે એટલે એ ઉપર કંઈ પણ વિવચના કરવાના ઉતાવળ કરવી એ અભુકત છે

નિમ્નોમાં ભાવાત્મક નિમ્નો તરફ લોકરૂચિ વધતી જતીથી બગલાલા ના 'હૃદયગત ગ્રેમ' જેવી રચનાઓ પ્રખિદ્ધ થતા માહી પત્ર અને પત્રિકાઓમાં પ્રેમોદ્ગારના રૂપમાં ભાવનાના પ્રમળ વેગની વ્યજના અસબદ રીતે ધણી સમય સુધી ચાલી ત્યારપછી પ ચતુરસેન શાસ્ત્રીના અંતસ્તત્ત્વમાં ગ્રેમ ઉપરાત બીજા ભાવોની વ્યજના પણ વિવિધ ભાવાત્મક પ્રબંધોમાં મળી આમાં 'ધારા' અને 'વિસ્ફોષપા' બન્ને શૈલીઓનો મેળ દેખાય છે પરંતુ આ બન્ને પ્રકારનું મઝ રમણમિના સલાદના રૂપમાં જ પ્રાપ્ત થયું. એમાં

સુંદર લાક્ષણિક મૂર્તિમતા અને ભાષાનું કામગીર પદમાધુર્ય ન હતા. રવિ-
બાબુના પ્રભાવથી રહસ્યલરી આધ્યાત્મિકતાનો રંગ પકડીને જે ભાવાત્મક
ગદ્યનો વિકાસ થયો એમા ઉપરની બન્ને વસ્તુઓનો સવાદ જામ્યો. આ
પ્રકારની રચનાઓમા રાધા કૃષ્ણદામની 'સાધના' અને વિયોગી હરિનું
'અંતનાંદ' ખાસ ઉલ્લેખને પાત્ર છે. આ બન્ને પુસ્તકોમા જેમ પરાક્ષ
આપબન પ્રતિ પ્રેમભાવનો ઉત્કર્ષ છે તેમ તેને અર્થરૂપ મનોરમ રૂપ
વિશ્વાન અને સરસ પદવિન્યાસ પણ છે.

સમાયોચનાનો દષ્ટિકોણ પણ આ ઉત્થાનમા બદલાયો. ગુણદોષ
કથનની આગળ વધીને કવિઓની ત્રિશિષ્ટતાના અન્વેષણ અને એમના-
મથનોના વિશ્લેષણ તરફ સમાલોચકો ધ્યાન આપે છે. તુલસી શ્રી જયસી,
દીનદયાલગિરિ અને કબીરની કવિતાની સમાયોચના કરનારે આ આદર્શને
મૂર્ત કરવાના પ્રયત્નો કર્યા છે. ૫ મન્નમોહન માવવીઆની પ્રેરણાથી
બાબુ સ્વામીમુદરદાસે 'સાહિત્યયોચન' નામક લાક્ષણિક પુસ્તક પણ
આજ ઉત્થાનમા હિંદો સાહિત્યને આપ્યું એમા સાહિત્યશાસ્ત્ર રસ અને
કાવ્યશાસ્ત્રની સુક્ષ્મ અને મર્મસ્પર્શી આયોચનાઓ છે. આ ઉપરાંત
ગદ્ય અને પદ્યના વિકાસને નવો રંગ અને નવો વેગ આપતા જે માસિકપત્ર
પત્રિકાઓ નીકળે છે એમા 'સરસ્વતી માતુરી', 'સુધા', 'મનોરમા',
'આદ', 'ત્યાગભૂમિ' અને 'વિશાળભારત' મુખ્ય છે. હિંદી સાહિત્યના
આજના પ્રવાહનું સમ્યક ત્રિવેચન અશક્ય છે કેટલાય લેખકો અને
કવિઓની પ્રતિભા હજી તો વિકસી જાય છે આવા પ્રમોધકાગમા સમય
સાન્નિધ્યનો મૂર્છા ઇતિહાસ રચાવો મુશ્કેલ છે એટલે આ કાર્ય લલિત્યના
તવારીખનવેશ માટે રાખવું એજ ઉચિત છે.

કાવ્યધારા.

તૃતીય ઉત્થાન.

ત્રિવેચના પ્રભાવથી જે પ્રકારના Prosaic અને matter of
fact કાવ્યોનો ખસીબોલીમા દગવો થવા માડ્યો હતો એનું reaction

ચતુર્થ અનિવાર્ય હતું. આ તૃતીય ઉત્થાનની પહેલાંજ એના લક્ષણો દેખાયાં. કેટલાક લોકો ખડીખોડીની કવિતામાં કામગીર પદવિન્યાસ અને લાક્ષણિકતાને માટે અનુકૂળ થવા લાગ્યા. આ ઉપરાંત જે દંબાયત્રી અને પોથી ભાષામાં ભાવોની વ્યંજના થવા માંડી હતી એનાથી પણ મતોંપ નહતો. કંપનાનાં ઉંચાં ઉડ્યને! અને લાવની. વેગવટ્ટી અનર્ગલ વ્યંજનાના અધિક ઉત્ક્રાંત સ્વરૂપની આશા વધવા માંડી-પરંતુ આની માથે બિંદુલ પ્રાચીન ઢંગ તરફ પણ જવાની ઇચ્છા નહતી: જેમાં શક્તિગત ઉપમા, ઉત્પ્રેક્ષા, ઉપક આદિની પ્રધાનતા થઇ ગઇ હતી. એમને લાક્ષણિકતા જોઇતી હતી, પણ તે અંગ્રેજી કવિતામાં ફોપ છે તેની લક્ષણોના ઉપમા: અંલકારોના ઉપમા નહિ આમ તથ્યોના માધ્યમ વિધાનને માટે પરિષ્કૃત રૂચિ અનુસાર 'દટાત' વગેરે સ્થૂલ વિધાનની વાછના ન હતી પણ અન્યોક્તિ પ્રદતિ જ વધારે અનુકૂળ અને યોગ્ય લાગતી હતી.

આ મર્મ આકાશાએને જલદી જલદી પૂર્ણ કરવાને ખાતર ઘણા વેદિકાએ એનારફ દષ્ટિને દોડાવી તેમજ કામગીર પદવિન્યાસને માટે બંગાળી પર નજર ફેરી અને માથે માથે રીન્દ્રઆશુની રહસ્યમયી રચનાઓના ઉદ્યમા અન્યોક્તિ પ્રદતિ પ્રમાણે મર્મપર્ષી મર્તિમતા પણ દેખાઇ. હવે ગ્હી લાક્ષણિકતા, એને અંગ્રેજી માહિત્યમાથી લઈ લીધી વેદનાની વિદ્યુતિને માટે ઉડું માહિત્ય બહુ દૂર ન હતું. પરિણામ એ થયું કે જેને જગ્યાથી મન ફાગ્યુ ત્યાથી તે ઉછીનું અને એકં જેથી લા પેલ.

પરંતુ Reaction નું સુમગત અને ઉચિતરૂપ આ ગ્રામ્ય ઉત્થાન પહેલાં જ આવ્યું જ્યારે કરપ્રમાણની ગ્યનાઓમા પ્રકાશી ઉડ્યુ હતું, વેદનાની વિદ્યુતિ ઘોડા ધગી મૂર્તિમતા સાથે એમની કવિતામા મુરખ થવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી પરંતુ બીજા કેટલાક કવિઓની દોડાદોડ્યાં હિંદા માહિત્યમા એક નિવસણુ દરન દેખાય છે વાક્ષણિકતા લાવવા માટે કેટલાંકાએ અંગ્રેજી કવિતાનો આસરો લીધો અને એઆથી

લાક્ષણિક પદ્યવર્તીનો જન્મનો તેમં અનુવાદ કરીને નહિ જગતને સંકિત કરવાનો પ્રયત્ન કરવા માડ્યો છે આવી જે કવિતાઓ રચાય છે એ 'છાયાવાદ' ની કવિતા કહેવાય છે; અને સામાન્ય રીતે એવી બધીય કવિતા 'રહસ્યવાદ' ની અતર્ગત મમગ્નય છે. પરંતુ ઘણી ખરી કવિતાઓનો 'રહસ્યવાદ' સાથે કશો મળધ નથી દેખાતો આવી કૃતિમ અને નકલી અસરથી દૂર ગહીને ઉગતા કવિઓમા પોતાની કાવ્ય કલાની સુવાસ દેવાવતા બાહ્ય સુમિત્રાનંદન પતનુ નામ સ્મરણીય છે.

તૃતીય ઉત્થાનમા Reaction ની આવશ્યકતા છે એમા સંદેહ નથી Reaction સ્વતંત્ર રીતે શરૂ થાય એમા કોઇને વાધો ન હોય પરંતુ આમથી તેમથી Reaction માવવાનો પ્રયત્ન કરવો શ્રેયસ્કર નથી Reaction એકલી 'ગહસ્યવાદ' ની કવિતામા જ નહિ પરંતુ મમગ્ન કવિતાના ક્ષેત્રમા આવશ્યક છે, પરંતુ કોઇની નકલના રૂપમા નહિ, મૌલિક રીતે હિંદીમા લાક્ષણિક શક્તિ ઓછી નથી એમા પણ સ્વતંત્ર વ્યવસ્થા પ્રણાલિકાઓનો વિકાસ સુદર રીતે થઇ શકે છે ભાષાની શક્તિ હોય છતાં મજાની પ્રતિભા ન હોય તો એ વિસવાદી સ્થિતિમાથી 'લાક્ષણિકતા' જન્મેજ નહિ શાસ્ત્રની શક્તિ અને સર્જકનો પ્રતિભા એ મન્નેના મવાદ અને મમન્વયમાથી જગતને અમર સાહિત્ય મળ્યું છે એ નવારીખ છે

કવિ-લેખક સૂચિ.

અગ્રદાસ ૧૩૦	અંબલેવ જૈન ૮૩	કુણ્ણન શેખ ૧૦૪
અજવેલ ૧૪૩	અંબિકાદત વ્યાસ	કુલનદાસ ૧૨૧
અજીતમિહ ૨૨૨	૩૧૨, ૩૨૬	કુંભકર્ણુ મહારાણા
અનન્યદાસ ૮૧	કૃષ્ણીર સાહેબ ૯૩	૯૦
અનન્ય શીવમણિ ૨૦૧	કરન ૨૬૫	કુમારમણિ ભટ્ટ ૨૪૯
અનનદામ ૧૬૨	કરનેસ ૧૬૦	કુલપતિ મિશ્ર ૨૦૫
અબુલફઝલ ૧૪૨	કમાલ ૯૯	કેરે (અગ્રેજ) ૨૯૫
અમરેશ ૧૭૦	કૃપાગમ ૧૨૭	કેશવદાસ ૧૬૪
અમીરખુશરો ૮૭	કૃષ્ણદામ (અપજાપ)	કેશવરામ ભટ્ટ ૩૧૨
અયોધ્યાપ્રસાદ ખત્રી	૧૧૯	ગણેશ ૨૫૨
૩૩૧	કૃષ્ણદાસ (૧૮૫૨)	ગણેશ બીજો ૨૬૫
અયોધ્યામિહ ઉપાધ્યાય	૨૬૪	ગદાધર ભટ્ટ ૧૩૩
૩૨૬, ૩૩૩, ૩૩૪	કૃષ્ણકવિ ૨૩૦	ગદાધરસિંહ ૩૧૫
અબીમુદિન-અબા	કવીર (ઉદયનાથ)	ગ્વાલ કવિ ૨૭૪
(પ્રિતમ) ૨૩૨	૨૨૦	ગયાપ્રસાદ શુક્લ ૩૫૮
અજાતનામા ૫૮	કવીરપ્રસાદ ૧૮૭	ગિરિનાકુમાર ધોળ ૩૪૨
આલમ ૨૧૬	કાર્તિકપ્રસાદ ખત્રી ૩૧૩	ગિરિધરદાસ ૨૮૧
ઈશાઅગ્રાહબા ૨૯૧	કાદિરખાન ૧૬૯	ગિરિધર કવિગય ૨૪૭
ઈશ્વરીપ્રસાદ શર્મા	કામનાપ્રસાદ મુન્ધી	શુકદેવ પાંડે ૨૬૮
૩૪૧-૩૪૨	૩૦૫	શુરદાસિંહ (ભૂપતિ)
ઉમાપતિ ૯૩	કાનિયાસ ત્રિવેદી ૨૦૮	૨૪૦
ઉમમાન ૧૭૨	કિંગોર ૨૫૨	શુક ગોવિંદમિહ ૨૧૭
ઓકાટ ભટ્ટ ૨૯૬	કિંગોરીલાલ ગાર્વામી	શુમાન મિશ્ર ૨૪૮
અંગદ ૯૩	૩૩૬, ૩૪૩	શુભાજીરાય ૩૪૬

ગોકુલનાથ કવિ ૨૫૪	ચરણુદાસ (૧૮૫૨)	જલદન ૮૦
ગોકુલનાથ ગૌસ્વામી ૨૫૨		જસવંતસિંહ (ખીખ)
૧૪૩	ચરણુદાસ ૧૦૧	૨૬૫
ગોપાલરામ ૩૩૬	ચંચિત આહાર ૨૫૮	જસવંતસિંહ (મહા-
ગોપાલશરણસિંહ ૩૬૦	ચંડીપ્રસાદ હૃદયેશ ૩૬૨	રાખ) ૧૮૮
ગોપીનાથ પુરોહિત ૩૩૬	ચંદન ૨૫૮	જયદેવ ૬૨
ગોપીનાથ પંડિત ૩૧૪	ચંદનપદાધ ૬૨	જયશંકરપ્રસાદ ૩૬૦,
ગોપીનાથ ૨૫૪	ચંદ્રમેખર વાજપેય	૩૬૪
ગોરખનાથ ૮૮	૨૭૪	જવાહરપ્રસાદ મુનશી
ગોવિંદ ગજાલાલ ૩૨૪	ચંપા ૧૨૭	૩૦૫
ગોવિંદ નારાયણમિત્ર ૩૩૭	ચિંતામણિ ત્રિપાઠી ૧૮૭	જોધરાજ ૨૩૧
	જનસિંહ કાયસ્થ ૨૧૫	જોધસી ૧૮૭
ગોવિંદ શ્વામી ૧૨૪	છીત શ્વામી ૧૨૨	કીમાચારણ ૬૩
ગૌરીકલ ૩૧૮	છીલ ૧૨૬	ટોડરમલ ૧૩૭
ગંગા ૧૩૮	છાદલાલ મિત્ર ૩૧૪	દાકુર (અલંકારયુગ)
ગંગાપ્રસાદ અગ્નિહોત્રી ૩૪૬	જબનિક ૭૬	૨૬૮
	જગન્નાથ ખન્ના ૩૧૪	દાકુર (ખીજો) ૨૪૭
ગંગન ૨૩૧	જગન્નાથપ્રભાદ ચતુ-	તાજ ૧૬૦
ધનઆનંદ ૨૨૨	વેંદો ૩૪૮	તાનમેન ૧૩૬
ધનરામ ૨૦૬	જગન્નાથદાસ (રત્નાકર)	તાવીર ૧૭૫
ધાસીરામ ૧૭૬	૩૨૬	નીચરાજ ૨૫૬
-ચતુરમેન શાસ્ત્રી ૩૬૨	જગનમોહનસિંહ ૩૧૧,	પુલ્કસીદાસ ૧૪૭
-ચતુર્બુજદાસ (૧૬૮૪)	૩૨૫, ૩૨૬	વોતારામ દાકુર ૩૧૨
૧૮૬	જટમલ ૧૭૬	નોખનિધિ ૨૪૧
-ચતુર્બુજદાસ (અષ્ટછાપ)	જતનલાલ ૨૬૬	યાન કવિ ૨૬૬
૧૨૨	જજગોપાલ ૨૫૬	દત્ત ૨૫૨

દલપતિરાય ૨૪૧	નાથુરામ રુર્મા ૩૫૮	અનવારી ૧૮૮
દલપતવિનય ૫૭	નાનક ૧૦૧	અનારસીનામ ૧૭૧
દામો કવિ ૧૦૦	નાભાનાસ ૧૬૮	અર્જુન મિશ્ર ૧૬૧
દામોદર પંડિત ૮૩	નામદેવ ૬૬	અભિદા ૨૬૮
દામોદરદામ ૧૮૬	નારાયણદેવ ૯૦	બાલગ્વત્તી ૨૧૦
દાદુદયાલ ૧૪૩	નિપટનિરંજન ૧૨૭	બાલકૃષ્ણ ભટ્ટ ૩૦૯
દાસ ૨૩૭	નરમહમદ ૨૪૭	બાલમુકુંદ ગુપ્ત ૩૧૪,
દ્વિજદેવ ૨૮૨,	નેવાજ ૨૦૯	૩૪૭
દીનદયાલગિરિ ૨૭૯	નંદાસ ૧૨૨	બિહારી ૧૯૦
દુર્ગાપ્રસાદ મિશ્ર ૩૧૪	પન્નેસ ૨૮૦	બીર ૨૨૬
દૂલલ ૨૪૮	પદ્મસિંહ શર્મા ૩૫૩	બીરબલ ૧૩૮
દેવ ૨૧૧	પદ્માકર ભટ્ટ ૨૭૦	બેની અંદોજન ૨૬૨
દેવકીનંદન ૨૬૦	પરમાનંદાસ ૧૨૧	બેની પ્રવીન ૨૬૦
દેવકીનંદન ખત્રી ૩૪૨	પ્રતાપસાહિ ૨૭૬	બંતાલ અંદોજન ૨૧૫
દેવીપ્રસાદ પૂર્ણ ૩૩૭,	પ્રતાપનારાયણ મિશ્ર	બેરીલાલ ૨૫૨
૩૪૦, ૩૫૮	૩૦૯, ૩૦૫	બોધો ૨૫૬
ધના ભગત ૬૦	પ્રવીણ વેસ્થા ૧૬૭	બસીધર ૨૪૧
ધરમદામ ૧૦૦	પ્રાણચંદ ચોહાણ ૧૬૯	ભગવત રમિક ૨૪૭
ધ્રુવદાસ ૧૮૫	પ્રાણનાથ ૧૮૬	ભગ્યુદામ ૬૯
નરહરી ૧૪૨	પીપા મહારાજ ૬૩	ભગવંતરાય ખીચી ૨૫૦
નરહરીદાસ ૧૯૬	પુષ્પ અંદોજન ૫૬	ભટ્ટકેદાર ૭૮
નરહરી અંદોજન ૧૨૭	પુલકર ૧૭૩	ભરમી ૧૯૬
નરપતિ નાથ ૫૮	પૂર્ણમિહ ૩૪૮	ભવાનંદ ૬૨
નરોત્તમદાસ ૧૩૫	પ્રેમચંદ ૩૬૧	ભાન કવિ ૨૬૧
નથસિંહ ભટ્ટ ૮૨	અદરીનારાયણ ચૌધરી	ભારતેન્દુ ધરશિંદ ૩૦૩,
નવલદાસ ૮૧	૩૧૦, ૩૨૫, ૩૨૯	૩૨૮
નાગરીનાસ ૨૨૭	અદરીલાલ શર્મા ૨૯૬	ભિખ કવિ ૧૯૬

બીમ્બેન શર્મા ૩૧૩	મૈથલિશરણુ ગુપ્ત ૩૫૬, રામજી ૨૦૯
ભુદરદાસ ૨૩૦	મોહનલાલ દ્વિજ ૮૧ રામચંદ્ર ૨૫૭
બૂખણુ ૨૦૧	મોહનલાલ પંડ્યા ૩૧૩, રામસિંહ ૨૬૧
લોન કવિ ૨૬૩	મંડન ૧૯૬ રામસહાયદાસ ૨૭૩
મણિદેવ ૨૫૪	યશોદાનંદ ૨૬૫ રામનારાયણુ મિત્ર ૩૦૭
મતિરામ ૧૯૭	રઘુનાથ બંદીજન ૨૪૫ રામચંદ્ર વર્મા ૩૪૧
મદનમોહન માધવીયા ૩૧૪	રઘુનાથદાસ ૩૨૩ રામચરિત ઉપાખ્યાય ૩૫૭
મધુકર કવિ ૭૮	રતનલાલ પંડિત ૨૯૬ રામનરેશ ત્રિપાઠી ૩૫૯
મધુસૂદનદાસ ૨૬૦	રત્ન કવિ ૨૫૩ રામ કૃષ્ણદાસ ૩૬૩
મનીરામ મિત્ર ૨૫૬	રસખાન ૧૬૨ રૂપસાહિ ૨૫૭
મનીયારસિંહ ૨૬૧	રસલીન ૨૪૪ રૂપનારાયણુ પાડે ૩૪૦, ૩૫૯
મસિક મહમ્મદ બખ્તી ૧૨૮	રસિક ૧૪૫ રૈદાસ ૯૩
મધુકદાસ ૧૮૬	રસિક ગોવિંદ ૨૬૬ લલિતરામ બ્રહ્મભટ્ટ ૩૨૪
મહાવીરપ્રસાદ દ્વિવેદી ૩૩૭, ૩૪૬, ૩૫૧, ૩૫૫	રસિક સુમતિ ૨૩૧ લગ્નગરમ મહેતા ૩૩૪
માધવપ્રસાદ મિત્ર ૩૪૭	રવિન્દ્ર શુક્લ ૩૧૮ લક્ષ્મણલાલ ૨૯૨
માધુરીદાસ ૧૮૭	રહીમ ખાનખાના ૧૪૦ લલિતકિશોરી ૩૧૩ (ખીન)
મિત્રગંધુ ૩૫૨	રાધવાનંદ ૯૧ રાજ રામપાલસિંહ ૩૧૪ લલિતકિશોરી ૨૪૭
માનસિંહ ૧૪૨	રાજ લક્ષ્મણસિંહ ૩૦૦ લલિતમોહિની ૨૪૭
મીરાબાઈ ૧૩૩	રાજ સિંધપ્રસાદ ૨૯૮ રાધા કૃષ્ણદાસ ૩૧૫ લાલકવિ ૨૧૯
મુક્તાબાઈ ૮૩	રાધાચરણ ગૌતમી ૩૦૨ લાલનદાસ ૧૩૮
મુક્તમણિનસ ૧૭૦	રામકૃષ્ણ વર્મા ૩૧૬ લાલચંદ ૧૬૨
મુગાગક ૧૭૦	રામાનંદજી ૯૧ લાલનસ ૧૨૬
૨૪	લાલા ભગવાનદીન ૩૫૪

પાલ્લવ ૧૭૭	૧૭૭ મિત્ર ૨૪૯	સુખદેવ મિત્ર ૨૦૬
સોચનપ્રસાદ પાંડે ૩૫૭	શંભુનાથ સોલંકી ૧૯૫	સુદર્શન ૩૬૨
વત્સભાચાર્ય ૧૦૩	અક્ષય પ્રધોરી ૩૦૨	સુમિત્રાનંદન પંત ૪૬૫
મજવારીનાથ ૨૫૩	શ્રીધર ૨૧૯	સુરતિમિત્ર ૨૨૧
મજનંદન સદાય ૩૩૪	શ્રીધર પાઠક ૩૨૬,	સુદન ૨૫૦
બ્યાસજી ૧૪૩	૩૩૧	સુદર કુવરી ૨૫૨
બ્યાસજીમથુરાવાળા ૧૮૬	શ્રીલદ ૧૪૪,	સુદર દાસ ૧૭૪
વિકલનાથજી ૧૩૬,	શ્રીસેવક ૧૩૬	સુદર બાલકૃષ્ણ ૧૮૭
વિકલવિપુલ ૧૪૩	ગોપતિ ૨૨૫	સુદર ૧૦૯
વિદ્યાપતિ ઠાકુર ૮૯	શ્રીનિવાસદાસ લાલા	સેન કવિ ૧૦૪
વિદ્યનાથમિહ ૨૨૭	૩૧૦	સેનનાથ ૬૨
વિશ્વલંકનાથ ચર્મા કૌ-	શ્રુતિગોપાલ ૯૯	સેનાપતિ ૧૮૩
શિક ૩૬૨	સત્યનારાયણ કવિરત્ન	સેવક કવિ ૩૨૩
વિજયદાસ ૯૯	૩૪૦, ૩૬૦	સોમનાથ ૨૪૩
વિયોગીહરિ ૩૬૦	સદ્ધ મિત્ર ૨૯૪	હરનારાયણ ૨૫૨
૪૬ ૨૧૦	સદનંદ ૧૮૬	હરિદાસ ૧૩૬
શાહ મહમ્મદ ૧૨૭	સદનંદ મિત્ર ૩૧૪	હરિનાથ ૨૫૪
સ્વામીસુદરદાસ ૩૧૭,	સદસુખલાલ મુન્શી ૨૯૧	હરિવંશઅલી ૧૩૬
૩૬૩	સંબળસિંહ ૨૦૦	હરપરામ ૧૭૬
સિવકવિ ૨૪૭	સમ્મન ૨૬૬	હિત ૧૪૫
સિવકુમારસિંહ ૩૧૭	સરસદાસ ૨૦૧	હિતરૂપલાલ ૨૬૧
સિવનાથ દ્વિવેદી ૨૫૬	સરમુરારામ પંડિત ૨૪૯	હિતરૂદામનદાસ ૨૪૬
સિવનારાયણ ૨૪૨	સારંગધર ૮૨	હિતહરિવંશ ૧૨૪
શિવસદાપદાસ ૨૪૯	સ્વામી દયાનંદ ૩૦૧	દોલરામ ૧૧૨
શિવસિંહ સેંગર ૩૧૯	સીતલદાસ ૨૨૬	હંસરાજ બક્ષી ૨૩૨
શ્રીરંગ (અગ્રિજ) ૨૯૬	સીતારામ ૩૪૦	ચાનેશ્વર ૮૩

શુદ્ધિપત્ર.

બ્યાં બ્યાં છે—

ત્યાં ત્યાં વાંચવું—

૧૧મ રકિમણી કરણ કુતૂહલ	૧૨મ નકિમણી કરણ કુતૂહલ
૧૨મ કુબજ ખુમાન	૧૩મ કુશાન કુબજ ખુમાણ
૧૩મ જૌન્વામી પુરુષ મિમાંસા	૧૪મ ગેસ્વામી પુરુષ મીમાંસા
૧૪મ પાતંજલિ પિયુષ	૧૫મ તીન પતંજલિ પીયુષ
૧૬મ રથિ ભિષ્મ પટ્નકુ	૧૭મ રુચિ ભીષ્મ પટ્નકુ

૧૮મ ૨ બીજાના જે જે અવતરણો સાદાં બીજાના છાપ્યાં છે તે બધા જ કાળાં બીજાનાં બેઠાં.

૮. ૩૯-૪૭ દેવનામરી અક્ષર પછી બ્યાં બ્યાં = છે ત્યાં ત્યા - (૩૯) વાંચવું.

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧	૨	ભાષાઓ જેટલી પ્રાચીન	ભાષાઓ પ્રાચીન
૧	૮	અને અસર	અને તેમની અમર
૨/૨૬૮	૨૨/૧૨	સંક્ષિપ્તમા	સંક્ષેપમા
૫	૩	એવું એ વ્યવસ્થિત	એ વ્યવસ્થિત
૫	૪	વર્તમાન	વિસ્તમાન
૫	૨૩/૨૪	દેશભાષાના રૂપમા	દેશભાષાઓના અનેક રૂપમાં
૮	૧	શૌરસેનીથી	શૌરસેની અને પાલીથી
૮	૧૦	૩ બીજા શિષ્ટ	૩ શિષ્ટ
૮	૧૫	પાચમા અને છઠ્ઠાસૈકાના પ્રાચીન દિવસ	
૮	૪	પૈશાચિકાના પહેલાં બે	પૈશાચીના બે

પૃષ્ઠ	પાંખિ	અગુદ	મુદ
૧૦	૨૧/૨૨	અઠાનિા વિડી જાણા- અને ૧૨/૧૩ અપમંદ મથે એ કન્થે ઇહી નાખલ, પત્ત મરે છે.	
૧૫	૮	શયું	(વાપાને ઉમેરો-) એમ મનાય છે.
૧૯	૧	ચાજીનિક	ચાજીય
૨૦	૧૨	ખસેએ જોવાની	ખસેએ નાહામે પદેલાં જોવાની
૨૨	૧૧	ભાખ	દુગ
૨૨	૧૧	ગુજર રાજનો	ગુજર રાજવંસનો
૨૧૭	૨	શાખજી	દેહવીમાં શાખજી
૩૦	૧૧	વત	જાત
૩૬	૨૮	(ચાપુ)	(ચાપુમ)
૪૭	૧૭	ચાપુડ	ચાપુડ
૩૮	૧	૭૦૬	૭૦૬
૪૨	૧૩	૧૨૫૬ (૧૨૮૦)	૧૨૩૬ (૧૧૮૦)
૪૪	૨૨	૧૭૭૫	૧૧૭૫
૪૫	૧૯	૪૩૫	૪૧૫
૫૪	૧૬	આમ	અને
૫૫	૨૨	હી ૩૫	૩૫ પાત્ર
૫૭	૨૫	૯૯૦	૯૯૦
૬૧	૧૦	રખિ=માં	=ખિ=રખમાં
૬૬	૧	પ્રજીર્તિના	પ્રજીર્તિના
૬૬	૨	વાચતો	વાચતો

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૭૦	૭	સ્વામલદાસજી	સ્વામલદાનજી
૭૧	છેલ્લી	આવેલાને બેવડા	આવેલાને ચૌદાણુ બેવડા
૭૭	૮	પલ્લવની	પદ્માવતી
૭૯	૪	પરમર્દિ દેવ	પરમર્દિ દેવ
૮૧	૧૪	હિભંગી	ત્રિભંગી
૮૭	૧૦	પહેલાં	પહેલી જ કપીર સાહેબની મળે છે, નો કે
૯૦	૭	પારિજત	પારિજત
૯૭	૧૫	રામાનંદ ગી ગોષ્ઠી	રામાનંદગી ગોષ્ઠી
૧૦૦	૧૮	બ્યંગ	બ્યંબ
૨૭૭	૧૯	”	”
૩૦૯	૨૧	”	”
૧૦૯	૧૧	પ્રાધાન્ય	પ્રધાન
૧૧૯	૧૦	Visions	Vision
૧૨૩	૨૨/૨૪	ચોતી/અજમાલા	ચોરત/અજમાલા
૧૩૯	૫	અનુમાન	અનુમિત
૧૪૦	૧૯	એક દિવસ ૩૬	એક દિવસ એમણે ૩૬
૧૫૧	૬	દસ્ય	મસ્ય
૧૫૪	ઉપાત્ય	વિશાદ	વિશદ
૧૬૫/૧૭૯	૭/૧૬	રૂપક	રૂપટ
૧૮૮	૮	૧૭૮૦	૧૬૯૦
૧૯૨	૧૪	સંક્ષિપ્ત	સંક્ષેપ
૧૯૭	૧	મંગલસિંદ	મંગલસિંદ

संदर्भग्रंथोनी सूचि

पुस्तको

कर्ता

१ मिश्रअंधु विनोद भाग १ थी ३	श्री गणेश गिहारी मिश्र
	„ शुक्लेश गिहारी मिश्र
	„ श्याम गिहारी मिश्र
२ हिंदी नवतल	„ „
३ हिंदी साहित्यका विकास	पं. रामचंद्र शुक्ल
४ हिंदीभाषाका विकास	गणेश श्यामसुंदरदास
५ हिंदी	श्री. पदरीनाथ लट्ट
६ प्राचीन विपिभाला	गौरीशंकर हीराचंद श्यामा
७ कविता कौमुदी भा. १-२	रामनरेश त्रिपाठी
८ हिंदी भाषाकी उत्पत्ति	पं. मलानीर प्रसाद द्विवेदी
९ हिंदी साहित्य सम्मेलनना प्रथम	
१० वर्षना देवालो	

- 10 History of Hindi by Key
- 11 Greave's Sketch of Hindi Literature
- 12 Grierson's Modern Vernacular Literature of Hindustan
- 13 Selections from Hindi Literature 4 Parts by Lala Sitaram B. A. Culcutta University
- 14 Grierson-Linguistic Survey of India. Hindi Volumes
- 15 The Influence of English Literature on Urdu literature by Sayyid Abdul Latif